

Azərbaycan Universiteti

**GƏNC TƏDQİQATÇILARIN IV RESPUBLİKA
ELMİ-PRAKTİK KONFRANSININ
MATERİALLARI**

9 aprel 2021-ci il

Bakı | AZƏRBAYCAN

SƏDR

Səadət Əliyeva

Rektor, Azərbaycan Universiteti

Üzvlər

Yusif Qasimov

Nüşabə Quliyeva

Lətifə Ağamalıyeva

Asif Paşayev

Səfər Məmmədov

Ülviyyə Rəhimova

Qabil Əliyev

Nəriman Böyükkişi

Samirə Məmmədova

Tünzalə Verdiyeva

Qabil Əliyev

Katib

Afiq Nadirov

MÜNDƏRİCAT

PLENAR MƏRUZƏ

Quliyev Hikmət	11
AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞI YENİ ELMİ PARADİQMA VƏ REALLIQLAR QARŞISINDA: İNTERNET FOLKLORU PROBLEMİ	

MƏRUZƏLƏR

Abbasova Sədaqət	15
İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SEQMENT VƏ SUPERSEQMENT SƏS ƏVƏZLƏNMƏLƏRİ	
Abdullayeva Nəsrin	18
1918-ci İLİN YAZINDA BAKIDA VƏ BAKI QUBERNİYASINDA AZƏRBAYCANLI ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIM	
Ağababayeva Şəfa	21
1918-ci İLİN YAZINDA DAĞLI RESPUBLİKASININ YARANMASI VƏ İLK TƏDBİRLƏRİ	
Ağayeva Nilufər	25
AÇIQ SƏMA ALTINDA MUZEYDƏ QORUNAN MADDİ- MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİ	
Ağazadə Tahir, Babazadə Zakir	26
QƏRARQƏBULETMƏ YARDIM SİSTEMLƏRİNİN (QQYS) KÖMƏYİİLƏ SOSIAL-İQTİSADI VƏ EKOLOJİ SAHƏYƏ AİD AVTOMATLAŞDIRILMIŞ SİSTEMLƏRİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİNDƏ KOMPLEKS YANAŞMA	
Axundova Fidan	29
AVROPADA ANTİTÜRKİYƏ İTTİFAQI YARATMAQ CƏHDLƏRİ VƏ BAYANDURLU DÖVLƏTİNİN QƏRB ÖLKƏLƏRİ İLƏ DİPLOMATİK ƏLAQƏLƏRİNİN BAŞLANMASI	
Babayeva Şəhla	33
ƏLİLLİYƏ TARİXİ YANAŞMA	
Bayramov Zaur	35
NAXÇIVAN DƏHLİZİN REGIONUN TRANZİT POTENSİALINA TƏSİRİ	
Bayramova Gunel	37
THE ROLE OF GAMES IN THE LANGUAGE TEACHING PROCESS	
Bayramova Nübar	39
İNKLÜZİV TƏHSİL, BİRGƏ TƏDRİS MÜƏLLİMLƏRİN MULTİKULTURAL HAZIRLIĞINDA ƏSAS AMİL KİMİ	
Cavadova Sevinc	42
FUNKSIONAL YANAŞMAYA ƏSASƏN DAXİLƏN İNTELLEKTUALLAŞDIRILMIŞ MÜHİTİN TƏŞKİLİ	
Cəbiyeva Aynurə	43
FRANSIZ DİLİNİN KOMMUNİKATİV YÖNÜMLÜ TƏDRİSİNDƏ MƏSAFƏDƏN TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ	

Cəfərova Pərvanə.....	46
MÜASIR İNGİLİS DİLİNDƏ İNTRUSİV /R/ HAQQINDA	
Cəfərova Rəna.....	47
QIZLARIN ALI TƏHSİLİNDƏ GENDER ƏSASLI DİSKRİMİNASİYA	
Cəfər-zadə Vüsalə.....	49
ƏDATLARIN MƏTN DAXİLİNDƏ AKTUALLAŞMA FUNKSİYALARI	
Dadaşov Amil, Babayev Nail.....	51
QƏRARQƏBULETMƏ YARDIM SİSTEMLƏRİNİN LAHİYƏLƏNDİRİLMƏSİNDƏ SİMULYASIYA MODELLƏŞDİRİLMƏSİ	
Dilənova Lalə.....	54
İCTİMAİ DİPLOMATİYANIN NƏZƏRİ-TARİXİ ASPEKTLƏRİ	
Əbdülrəhimova Nüşabə.....	57
MULTİMƏDİA VASİTƏLƏRİ İLƏ DİSKURSİV BACARIQLARIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ZAMANI PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİN ROLU	
Əhmədova Günel.....	59
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SƏBƏB BUDAQ CÜMLƏSİNİN İNKİŞAF TARİXİNƏ DAİR	
Əjdərli Elvin.....	61
AZƏRBAYCANIN QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ	
Alakbarova Nargiz.....	64
LINGUISTIC-STATISTICAL ANALYSIS OF AZERBAIJANI HISTORICAL MONUMENTS	
Алекперова Нигяр.....	68
МОДЕЛЬ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОБИЛЬНОЙ ГРУППЫ УХОДА ЗА БОЛЬНЫМИ	
Ələkbərova Xədicə.....	71
AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI SEKTORUNDA KOOPERATİVLƏRİN YARADILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ	
Əliyeva Aytac.....	73
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İNVESTİSİYA SİYASƏTİNİN PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ	
Əliyeva Günay.....	75
AZƏRBAYCANDA BANK SİSTEMİNİN İNKİŞAFININ PRİORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ	
Əliyeva İlaha.....	77
ƏRZAQ MƏHSULLARININ MARKETİNG TƏDQİQİ	
Ализаде Самед.....	78
ЦИФРОВИЗАЦИЯ И AGILE БАНКИНГ	
Əsədli Cəmalə.....	80
FENİMOR KUPERİN “LƏPİRÇİ” ROMANINDA TƏBİƏT VƏ CƏMİYYƏT PROBLEMİNİN TƏCƏSSÜM XÜSUSİYYƏTLƏRİ	

Əskərzadə Mehriban	82
QARABAĞ ALBAN MƏLİKLİKLƏRİ AZƏRBAYCAN TARİXİNİN AYRILMAZ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ	
Əzimli Arzu	85
RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT VƏ ONUN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	
Fərəcova Aynur	87
“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA “GÜC BİRLİKDƏDİR” PARADİQMASI	
Gaurang S. Patkar	89
GRADING PREDICTION FRAMEWORK FOR OIL PALM FRUITS USING ROUGH SET THEORY	
Göyüşova Əsmər	90
URARTULULARIN MƏNŞƏYİ HAQQINDA	
Hacıyev Bəşir	91
AZƏRBAYCANDA EKOTURİZMİN İNKİŞAFI VƏ STRATEJİ YOL XƏRİTƏLƏRİNDƏN İRƏLİ GƏLƏN VƏZİFƏLƏR	
Hacıyeva Aliyə	93
QƏSR-İ ŞİRİN ANLAŞMASI	
Hacıyeva Nargiz	98
THE EVALUATION OF ILLICIT ACTIVITIES IN THE LIBERATED TERRITORIES OF AZERBAIJAN DURING THE OCCUPATION	
Həsənli Azər	100
İQTİSADİ İSLAHATLARIN MÜASİR MƏRHƏLƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADİ İNKİŞAF PARADİQMASI SEÇİMİ	
Həsənova Aynur	103
SOVET DÖVRÜNDƏ ANA DİLİMİZƏ QAYĞI	
Həsənova Aytac	104
MÜHARİBƏNİN AZYAŞLI MİQRANTLARA YARATDIĞI SOSİAL PROBLEMLƏR	
Həsənova Aytac	107
SÖZDƏ FORMA VƏ MƏNANIN VƏHDƏTİ PROBLEMİNƏ ANTİK FƏLSƏFƏDƏ ADLAR NƏZƏRİYYƏSİNİN MÜNASİBƏTİ	
Гейдарова Наргиз	109
ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВЫХ РАСЧЁТОВ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ	
Hümmətova Rüfanə	110
İNSAN ALVERİ QURBANLARININ SOSİAL PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİNDƏ SİĞINACAQLARIN ROLU	
Гусейнли Орхан	112
КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ И ЗАДАЧИ МЕНЕДЖМЕНТА В СФЕРЕ ИННОВАЦИОННОГО СОТРУДНИЧЕСТВА НЕФТЕСЕРВИСНЫХ КОМПАНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ	
Hüseynov Nizami	114
İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ TURİZM	

Hüseynova Fəxriyyə.....	117
UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRİN CİNAYƏTƏ CƏLB OLUNMASI: AZƏRBAYCAN VƏ KOREYA	
Hüseynova Nərmin.....	119
MƏTN VƏ DİSKURSUN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ	
Hüseynzadə Nərmin.....	121
GENDER ƏSASLI AYRI-SEÇKİLİK, QADAĞALAR VƏ STEREOTİPLƏR	
İbrahimova Əsmər.....	123
ERMƏNİSTANDA AZƏRBAYCANLILARA AİD TARİXİ ABİDƏLƏRƏ QARŞI ERMƏNİ VANDALİZMİ	
İsgəndərova Nüşabə.....	127
ZAMAN DƏYİŞMƏLƏRİNİN MƏTNDƏ OLAN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA	
İsmayılova Fatimə.....	129
VALİDEYN İTKİSİNİN UŞAQLARDA YARATMIŞ OLDUĞU DAVRANIŞLAR	
Kazımov Cahid.....	131
AZƏRBAYCANDA DİL SİTUASIYASI DİLİN FUNKSIONALLAŞMA FAKTORU KİMİ	
Kərimli Vüsalə.....	133
SİNTAKTİK BÜTÖVÜN SƏRHƏDİNİN MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİNDƏ ZAMAN VƏ ŞƏXS ANLAYIŞI	
Mahmudzadə Fərid.....	135
AUTİZMİN SƏBƏBLƏRİ	
Mehdiyev Rəşid.....	137
BAKİ-TBİLİSİ-CEYHAN NEFT BORU KƏMƏRİNİN İNŞASININ AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKiYƏ ARASINDA İQTİSADİ ƏMƏKDAŞLIĞIN İNKİŞAFINDA ROLU	
Məhərrəmov Samir.....	139
QEYRİ – NEFT İXRAC POTENSİALININ REALLAŞDIRILMASINDA LOGİSTİKANIN ROLU	
Məhərrəmovə Günel.....	142
MÜASİR DÖVRDƏ SOSIAL MÜDAFİƏ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ	
Меликова Лейли.....	144
МЕХАНИЗМ ВЫРАВНИВАНИЯ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ С ПОМОЩЬЮ РАЗЛИЧНЫХ СИСТЕМ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ	
Məmmədli Abbas.....	146
BANKLARIN LİKVIDLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN İSTİQAMƏTLƏRİ	
Məmmədov Aydın.....	148
XX ƏSRİN İKİNCİ YARISI AZƏRBAYCAN TARİXÇİLƏRİNİN TƏDQIQAT ƏSƏRLƏRİNDƏ TARİXİ DEMOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ	
Мамедова Арзу.....	149
МЕТОДЫ И СБОР БАЗЫ ДАННЫХ В ДИСКУРС ИССЛЕДОВАНИЯХ	

Məmmədova Əminə.....	151
LGBT FƏRDLƏRİNİN CƏMİYYƏTDƏ QARŞILAŞDIĞI PROBLEMLƏR	
Məmmədova Təranə, Əliyev Qabil, Paşayev Asif.....	153
TƏSVİRLƏRİN TANINMASININ RİYAZİ ƏSASLARININ TƏDQIQI	
Məmmədzadə Səkinə.....	157
İŞSİZLİK VƏ YOXSULLUQ KİMİ SOSIAL PROBLEMLƏRİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ	
Mirzəyeva Sevinc.....	160
AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS XALQ NAĞILLARININ “SEMANTİK FƏZASININ” TƏDQIQ PERSPEKTİVLƏRİNƏ DAİR	
Mirzəzadə Günel.....	162
MƏKTƏBLİLƏR ARASINDA BULLİNG HALLARININ SƏBƏBLƏRİ	
Mollayev Nurlan.....	165
AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI PRİORİTETLƏRİ	
Muradova Fidan.....	167
MOTİVASİYALI İNTERVYU	
Musazadə Təbriz.....	169
MULTİSERVİS KOMPÜTER ŞƏBƏKƏLƏRİNİN STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ	
Nəcəfov Fuad.....	173
İŞGALDAN AZAD OLUNAN ƏRAZİLƏRDƏ İNVESTİSİYA PROQRAMLARININ REALLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ	
Nərimanova Ayşə.....	175
KASSİLƏR MİXİ YAZILI QAYNAQLARDA	
Nəzərova Günay.....	176
PEDAQOJİ PARADİQMA ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU	
Nəzərova Nərmin.....	178
XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏTİNDƏ MÜSTƏMLƏKƏ AMİLİ	
Novruzov Şalan.....	181
İNTERNET ASILILIĞI	
Orucov Elşən.....	183
QLOBALLAŞMA: İQTİSADI, SİYASİ VƏ SOSIAL TƏSİRLƏR	
Osmanova Sənubər.....	185
XARİCDƏ TƏHSİL ALAN TƏLƏBƏLƏRİN YAŞADIQLARI ÖLKƏNİN SOSIAL-MƏDƏNİ HƏYATINA ADAPTASIYASI PROBLEMLƏRİ	
Paşayev Asif, Əliyev Qabil, Bədəlova Aysel.....	187
LOGİSTİKADA RİSKLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PROSESİNDƏ RASİONAL VARIANTIN EKSPERT İNFORMASIYALARI ƏSASINDA SEÇİLMƏSİ	
Qarayev Nicat.....	190
YENİ NƏSİL ŞƏBƏKƏLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ANALİZİ	

Qarayev Yunis, Nəsirova Elmira, Hüseynzadə Şəhla.....	192
ÇEVİK İSTEHSAL MODULUNUN AVTOMATLAŞDIRILMIŞ LAYİHƏLƏNDİRMƏ SİSTEMİNİN İŞLƏNMƏSİ	
Qarazadə Ayşən.....	194
AZƏRBAYCANIN TURİZM SEKTORUNDA İQTİSADİ SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI	
Gasimli Nargiz.....	196
ON A STUDY OF PHYTONIMS IN AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES	
Qasimova Lamiyə.....	199
ŞƏRQİ AVROPA DÖVLƏTLƏRİNİN ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNƏ BEYNƏLXALQ VƏ REGIONAL QURUMLAR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ MÜNASİBƏTİ	
Qasimova Ləman.....	201
AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA KÖLƏLİYƏ MÜNASİBƏTİN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Qəni Tariyel.....	202
ŞİRVAN AŞIĞ MÜHİTİ VƏ ETNİK-MİLLİ MƏNSUBLUĞUN SƏNƏT STATUSU	
Qəniyev Rasim.....	205
İSTİLİK SİSTEMİNƏ AVTOMATLAŞDIRILMIŞ NƏZARƏT SİSTEMİNİN TƏŞKİLİ	
Qiyasova Zeynəb.....	207
AZƏRBAYCANDA İNNOVATİV İNKİŞAFDA VERGİ GÜZƏŞTLƏRİNİN ROLU	
Qocayeva Leyla.....	210
KURT VONNEQUT ƏSƏRLƏRİNDƏ MÜHARİBƏ MOTİVİ	
Quliyeva Xanım.....	212
AZƏRBAYCANDA ALİ MƏKTƏB MƏZUNLARININ İŞSİZLİYİNƏ SƏBƏB OLAN FAKTORLAR	
Gurbanov Fuad.....	214
CONFLICT OF INTEREST IN THE WORK OF AUDITORS WORKING IN THE FIELD OF BUSINESS	
Gurbanova Fidan.....	216
APPLICATION OF THE CONCEPTUAL FRAMEWORK TO INDEPENDENCE IN AUDIT AND ANALYSIS TASKS	
Qurbanzadə Nurlan.....	219
AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAF PRİORİTETLƏRİ	
Rəhimli Aynurə.....	221
İNGİLİS XALQININ “DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ” VƏ “ZADƏGANLIQ” KONSEPTİ: QARŞILIQLI KORRELYASIYA MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR	
Rüstəmli Aytac.....	223
FƏRHAD ZEYNALOVUN MORFOLOGİYA SAHƏSİNƏ BAXIŞI	
Rüstəmli Hidayət.....	225
AZƏRBAYCANIN HƏMSƏRHƏD ÖLKƏLƏRLƏ İQTİSADİ ƏLAQƏLƏRİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ	

Saniyeva Aytac	227
ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRƏ QARŞI ETİK ÖHDƏLİKLƏR	
Сафаров Джавид	229
ВАЛЮТНЫЕ КРИЗИСЫ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА НАЦИОНАЛЬНУЮ ЭКОНОМИКУ	
Şərifova Vüsalə	231
AZƏRBAYCANIN MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİNİN BEYNƏLXALQ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRƏ TƏSİRİ	
Seyidzadə Aytac	233
TURİZM MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNVESTİSİYA CƏLBEDİCİLİYİNİ MÜƏYYƏN EDƏN AMİLLƏR	
Şirəliyeva Ramiqə	235
MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASININ QEYRİ-MÜƏYYƏN KƏMİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ İLƏ İFADƏSİ	
Süleymani Ülvi	237
TURİZM XİDMƏTLƏRİNDƏ QIYMƏTƏMƏLƏGƏLMƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	
Süleymanlı Əhliman	239
MİLLİ İQTİSADİYYATDA VERGİ DƏRƏCƏLƏRİ VƏ VERGİ YİGİMİ ARASINDA QARŞILIQLI ƏLAQƏNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ	
Süleymanzadə Elnur	241
QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜN GƏNCLƏRİN İŞSİZLİK PROBLEMİ DÖVLƏTİN SOSIAL SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ	
Sultanova Lamiə	242
AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ PARLAMENTİNİN AQRAR KOMİSSİYASININ FƏALİYYƏTİ	
Tağıyev Ayaz	244
AZƏRBAYCANDA AQRAR BİZNESİN İNKİŞAFI SAHƏSİNDƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ ÖNƏMİ	
Talıbova Dilşad	246
PEDAQOJİ DƏSTƏK PROSESİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN FƏRDİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ	
Teymurlu Ləman, Hüseynzadə Şəhla	248
LİŊVİSTİK DƏYİŞƏNLƏRİN QEYRİ-SƏLİS QIYMƏTLƏRİNİN HESABLANMASI	
Vəliyeva Mehriban	251
MİQRASIYA PROSESİNDƏ “BEYİN AXINININ” SƏBƏBLƏRİ	
Vəliyeva Samirə	254
MƏTN STRUKTURUNDA İŞTİRAK EDƏN LEKSİK-TERMİNOLOJİ VAHİDLƏR XÜSUSİ İNFORMASIYA ÖTÜRƏN MÜHÜM FİKSASIYA VASİTƏSİ KİMİ	
Verdiyeva Tünzalə	256
ƏLİLLİYİN MODELƏRİ	

Xasiyev Bəhrüz, Nuriyeva Cəmilə.....	258
NEOKLASSİK PARADİQM İDARƏSİNDƏ ŞƏXSİ İDARƏ	
Yusifova Zeynəb.....	261
NEOLOGİZMLƏRİN SEMANTİK ADAPTASIYASINDA SOSİOPSİXOLİQNİSTİK FAKTORLARIN ROLUNA DAİR	

PLENAR MƏRUZƏ

AZƏRBAYCAN FOLKLORŞÜNASLIĞI YENİ ELMİ PARADİQMA VƏ REALLIQLAR QARŞISINDA: İNTERNET FOLKLORU PROBLEMİ

Hikmət Quliyev

Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

AMEA Folklor İnstitutu

quliyevh@mail.ru

Folklorun yaranması, yayılması, ötürülməsi, variantlaşması, diaxron və sinxron planda dinamikası bütün hallarda bir sıra digər faktorlarla yanaşı, kommunikasiyanın vəziyyəti ilə daha çox bağlıdır. Folkloru informasiya vahidi hesab etsək, bu halda informasiya ilə bağlı əməliyyatlara – onun saxlanması, ötürülməsi, emal olunması və s. kimi proseslərə folklor kontekstində də nəzər yetirə bilərik. Qeyd etdiyimiz informasiya prosesləri birbaşa olaraq, kommunikasiya ilə bağlıdır.

Akademik folklorşünaslığın intellektual inkişaf tarixinə kommunikativ dinamika və sosial-demoqrafik proseslər kontekstində nəzər yetirsək, əsasən aşağıdakı epoxal dəyişmələri fərqləndirə bilərik:

1. Elmi-texnoloji tərəqqi və onun təsirləri – informasiya inqilabları kontekstində baş verən dəyişikliklər: yazının kəşfi, kitab çapı texnologiyasının meydana gəlməsi, elektrikin kəşfi;
2. Lokalizasiya və məskunlaşma prosesləri (sənayeləşmə, şəhərləşmə və s.-nin təsiri ilə miqrasiya, urbanizasiya və demoqrafiya) kontekstində sosiallaşma və kollektivləşmə formalarının dəyişməsi – kənd, qəsəbə, şəhər, meqapolis və s.;
3. Sosial sferada təmərküzləşmə, özünü təşkil və özünüdərk proseslərinə müvafiq təsisatların ortaya çıxması – qəbilə, tayfa, millət, xalq anlayışları;
4. Elmi, texniki və sosial sferada gedən proseslərin sosial-mədəni təzahürlərinin ortaya çıxması:
 - şifahi söz və yaddaş əsasında gerçəkliyin dərk, obrazlaşdırılması və ötürülməsi;
 - yazı – normativ-qrafik işarələr hesabına gerçəkliyin təcəssümü və stop-kadr effektində şəklinin çəkilməsi “əlyazma”, “daşbasma”, “kitab”laşma;
 - “ikinci şifahi mədəniyyət” [6, s.133] texnologiyaları – audio və səsyazma aparatları, telefon-rabitə qurğuları, mobil kommunikasiya vasitələri hesabına gerçəkliyin ifadə olunması, informasiya və biliyin qeydə alınması və ötürülməsi;
 - rəqəmsal texnologiyaların və ünsiyyət vasitələrinin meydana gəlməsi, İnternetin kəşfi və genişlənməsi hesabına kommunikativ platformanın dəyişməsi, virtual mühit və ya məkanın yaranması kontekstində gerçəkliyin obrazlaşdırılması, informasiya və biliyin ifadəsi, qeydə alınması və ötürülməsi;

- İnternetin genişlənməsi və “web 2.0” texnologiyası hesabına sosial şəbəkələrin meydana gəlməsi kontekstində informasiyanın, eləcə də xalq biliyinin – kollektiv düşüncə və reaksiyanın (folklorun) yaranması, yayılması və ötürülməsi üçün yeni mühitin formalaşması;

Beləliklə, folklor birbaşa olaraq, kommunikasiya ilə bağlı olduğu üçün, daha doğrusu, “kommunikasiyada yaranan” və “kommunikasiya yaradan” folklorun [5, s.101] və onu öyrənən elmin əsasında sosial, sosial-mədəni və psixoloji gerçəkliyin mühüm rolu olmuşdur. Təbii ki, bu faktorları nəzərə almadan, folklorun sosial dinamikasını, onun hər bir zaman və məkan üçün aktuallaşma və reallaşma semantikasını anlamaq, kənd, şəhər və virtual folkloru fərqləndirmək qeyri-mümkündür.

Milli folklorşünaslıq yeni çağırış və yanaşmalar kontekstində

Ümumiyyətlə, sosial-antopoloji yanaşmalar kontekstində bu gün folklorşünaslığın tədqiqat sahəsinə (obyektinə və predmetinə) aşağıdakı məsələlər daxil olmuşdur:

- subkultural proseslər, şəhər mühiti, şəhər əfsanələri və s.;
- İnternet folkloru – virtual mühitdə gedən sosial-mədəni proseslər;
- konspirativ nəzəriyyələr;
- şayiə, dedi-qodu, yalan xəbərlər (“gossip”, “rumour”, “fake news”);
- sosial şəbəkələr, virtual ensiklopediyalar kontekstində folklorik proseslər;
- audio, video, mətn tipli, hibrid formalı folklorik resurslar və s.

Bu baxımdan məsələyə yanaşdıqda məlum olur ki, müasir dünya folklorşünaslığının prioritet elmi istiqamətlərindən olan İnternet folkloru, sosiotexnoloji və kulturoloji mühitdə gedən folklor prosesləri, virtual-kommunikativ şəraitdə folklorik dinamika məsələlərinə münasibət bu gün Azərbaycan folklorşünaslığında heç də birmənalı deyil. Şübhəsiz ki, problemə yanaşmada bir sıra metodoloji çatışmazlıqlar mövcuddur. Hər şeydən əvvəl, hər bir yeni elmi istiqamət özü ilə bərabər xeyli sayda terminlər, tanış olmayan istilahlər və anlayışlar gətirir. Həmin anlayışların qavranılması, yeni elmi metodologiyanın mənimsənilməsi və məsələnin qoyuluşunun dərk olunması bir qədər zaman tələb edir. Təbii ki, bu, məsələnin bir tərəfidir.

İnformasiya-kommunikasiya texnologiyalarının sürətlə inkişaf etdiyi hazırkı dövrdə bütün elmlərin öz obyektinə münasibətini yenidən müəyyənləşdirdiyi, ənənəvi yanaşmaların “reviziya” olunduğu bir şəraitdə folkloru “keçmişin koloritli xatirəsi”, “gəlişi gözəl sözlərin xəzinəsi” kimi deyil, dinamik sosial proseslərin güzgüsü, psixoloji kompleks və arzularla korelyasiya olunan sosial reaksiya olaraq, baxmalıyıq. Azərbaycan folklorşünaslığının folkloru metodoloji yanaşması, təbii ki, dəyişməli və yeni elmi çağırışlara adekvatlaşmalıdır. Çünki ənənəvi mövzular, retro baxışlar, xalq biliyini bütün çalarları ilə öyrənmək əvəzinə, onu ali, yüksək, dəyər və kult hesab edən mühafizəkar yanaşmalar, heç şübhəsiz ki, folkloru özünün aid olduğu semantika daxilində araşdırmaya imkan verə bilməz. Ona görə ki, *folklor ayrı-ayrı sosial qrupların maraq və arzularına müvafiq olaraq yaratdığı, özününkü hesab etdiyi, situasiya və sosial şərtlərə görə dəyişdirdiyi, yeniləşdirdiyi, təkrar-təkrar söyləməklə variantlaşdırdığı, özü-özünə senzura tətbiq etməklə ənənəviləşdirdiyi, gerçəkliyi, onun ən müxtəlif aspektlərini təcəssüm etdirməklə metaforik və simvolik işarələrlə mənalandırdığı xalq biliyidir*. Eləcə də, hər cür kommunikasiya şəraitində (real, virtual, üz-üzə,

distant, yazılı, şifahi və s.) meydana çıxan, insanın mövcud olduğu bütün məkanlarda və mühitlərdə özünüifadədən doğan folklora – söz, hərəkət, qrafik işarə, jest, mimika (lallar arasına mövcud olan ortaq işarələr), audio, video, multimedia və s. formatlarda yaranan xalq (sosial qrup) biliyinə münasibətimizi müasir elmi qənaətlər, ayrı-ayrı elmi məktəblərin baxış aspektləri, nəzəri-metodoloji ümumiləşdirmələr nəzərə alınmadan dəyişdirə bilmərik.

Milli folklorşünaslığımız İnternet folklorunun araşdırılmasına, akademik elmi düşüncənin bu gerçəkliyi fəlsəfi olaraq dərk etməsinə doğru “gələn yolu”, heç şübhəsiz ki, dünya folklorşünaslığının “Folklor nədir?”, “Folk” anlayışındakı “xalq kimdir?”, “lore” istilahındakı “bilik nədir?” suallarına verdiyi cavabdan, folklorun söyləyici, mətn və auditoriya bütövündə qəbul olunaraq, sosial şərt və situasiyalara adekvatlıq xarakteri və dinamik təbiətə malik olması, cari və aktual gündəmi ifadə etmək spesifikasiyası barədə irəli sürdüyü qənaətdən, folklorun psixoloji kompleks və narahatlıqların təcəssümü, sosial protest və emosiyalar üçün “çıxış yolu”, özünüifadə kanalı, sosial stress və gərginliyin, A.Dundesin sözü ilə desək “dütkeşi”, “bacası” [3] olması haqqında elmi baxışdan xəbərdar olması, onu özünün “dünyagörüşünə” çevirməsindən keçir

Azərbaycan folklorşünaslığı bu gün İnternet folklorundan danışmaq üçün kənddən şəhərə, şəhərdən isə virtual dünyaya “köç” edən sosial kommunikasiya şərtlərindən xəbərdar olmalı idi. Sənayeləşmə, şəhərləşmə prosesləri nəticəsində monoparametrlı mühitdən ən müxtəlif parametrlər üzrə təbii təşkil olunmalara ayrılmış şəhər mühiti, buradakı sosio-kulturoloji proseslər təhlil olunmalı idi. Şəhər folklorunun janrları, ənənəvi kənd mühitindən fərqli xüsusiyyətlər, eləcə də, folklorun şifahi və yazılı formada mövcudluğu barədə izahların yerini, folklorun yoxa çıxması, şəhərin kəndi sıxışdırması kimi pessimist “qayğılar” tutmuşdur. Bu günün özündə belə folklor toplama kitablarımızda söyləyicilərin yaşının çox olması, ümumiyyətlə, söyləyici deyərkən təssəvvürə “ağ saçlı”, “ağ birçəkli” şəxslər gəlməsi danılmaz faktdır. Yaxud folklor toplayıcısının əksərən “ədəb-ərkan” qaydalarına cavab verən, “milli-mənəvi dəyərlərə” uyğun gələn nümunələri qeydə alması, dünyanın hər yerində rast gəlinən, lakin bizdə olması qeyri-mümkün olan faktları görməzdən gəlməsi kimi önyarğılarımız, təbii ki, folkloru olduğu kimi, qəbul etməyimizə, araşdırmağımıza imkan verməyəcəkdir.

Heç şübhəsiz ki, qeyd olunan hər bir problem, hər bir istiqamət, hər bir anlayış, termin, baxış bucağı, nəzəri-metodoloji qənaət və nəticələr barədə folklorşünaslığımızda araşdırmalar, yanaşmalar mövcuddur. Lakin bu yanaşmalar milli folklorşünaslığımızın **dissiplinar mahiyyətinə, fəlsəfi-metodoloji arsenalına, tədris-metodiki vəsait və proqramlarına**, bir sözlə, **“canına-qanına” hopmamış**, ayrı-ayrı müəlliflərin fərdi yanaşma və baxışı olaraq pərakəndə şəkildə qalmışdır. Təəssüflər olsun ki, bu gün bizim heç bir folklor tədris proqramımızda qeyd olunan nəzəri-metodoloji məsələlərlə, xüsusən folklora sosial-antropoloji baxışı əks etdirən yanaşmalarla əlaqəli, konkret desək, İnternet folkloru ilə bağlı dərslərə, mövzualara rast gəlinmir.

Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, sosial şərtlər və kommunikasiya faktorunun nəzərə alınmaması, folklorun yalnız keçmiş barədə, özü də yaşlı nəsillərin xatirəsi olması, ədəbi-estetik zövqü mütləq şəkildə təmin etməli olması haqqında baxışlar, eləcə də yalnız sözlü ola bilmə mümkünlüyü haqqında fikirlər dünyada öz immunitetini çoxdan itirib. Bu gün İnternetdə gedən

çoxparametrlı folklor prosesləri folklorun ölməsi, yoxa çıxması, barədə bədbin proqnozları alt-üst etməkdədir. Ənənə anlayışına, anonimlik və şifahilik məsələlərinə yeni şərait nəzərə alınmaqla müasir folklorşünaslıqda baxış, tamamilə yenilənmişdir [2].

Belə bir şəraitdə – kommunikasiya platformasının dəyişməsi, folklor proseslərinin real mühitdən virtual mühitə transformasiyası, folklorik ənənənin rəqəmsal texnologiyalar vasitəsilə təcəssümü, İnternet mühitində xalq biliyinin, milli identikliyin ən müxtəlif təhlükə və təhdidlərdən mühafizə olunması, folklorun informasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və s. kimi çoxparametrlı problemlərin ortaya çıxması folklorla multidissiplinar yanaşmanı zərurətə çevirir. Heç şübhəsiz ki, İnternetdə müasir trend və tendensiyalara müvafiq yeni nəsil folklor faktlarının ortaya çıxmasında sosial medianın rolunun aşkarlanması, rəqəmsal mühitdə folklorun meydana gəlməsi, yayılması, virtual “coğrafiya”sının müəyyənləşdirilməsində, informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının imkanlarından, sünni intellekt metdolarından istifadə etmək çox vacibdir. Bu isə, təbii olaraq, yalnız folklorşünaslığın nəzəri-metodoloji imkanları, yanaşma və baxışları çərçivəsində bir qədər çətindir. Hesab edirik ki, bu istiqamətdə tədqiqatlar genişləndirilməli və İnternet folklorunun, virtual mühitdə gedən folklor proseslərinin ən müxtəlif istiqamətlər üzrə təhlili daha da dərinləşdirilməlidir. Çünki İnternet folklorunun öyrənilməsi, virtual-kommunikativ mühitdə gedən folklor proseslərinin araşdırılması, bütövlükdə, folklorun sosial-mədəni mahiyyətinin dərk olunmasına və şərait yaradacaqdır.

Eyni zamanda müasir dövrdə folklorşünaslıqda aparılan tədqiqatlarda predmetə müvafiq olaraq, İnternet folkloru nümunələrindən də istifadə olunması aktual və gərəkli məsələdir. Məsələ yalnız müasir dövrdə meydana gələn folklor faktlarının təhlilini deyil, həmçinin yaradıcılıq prosesinin, yaradıcı subyektlə yaradılan fakt arasındakı psixoloji əlaqənin dərk olunması və hazırkı sosial-mədəni şərtlər çərçivəsində ortaya çıxan sosial-mədəni təzahürlərin öyrənilməsini də əhatə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Blank T.J. Toward a Conceptual Framework for the Study of Folklore and the Internet. Folklore and the Internet: Vernacular Expression in a Digital World. Utah State University Press Logan, Utah, 2009, 290 p. 1-20.
2. Bronner S.J. (2011). Explaining traditions: folk behavior in modern culture. The University Press of Kentucky. 530 p.
3. Bronner S.J., editor. Getting the Folk and the Lore Together. Meaning of Folklore: The Analytical Essays of Alan Dundes, University Press of Colorado, Logan; Utah, 2007, pp.273–284.
4. Çobanoğlu Ö. Halk biliminde yeni paradigmlar bağlamında İnternet folkloru. 9. Milletlerarası Türk halk kültürü kongresi. s. 121-126.
5. Quliyev H. Virtual kommunikasiya mühitində folklor prosesləri və Albert Eynşteyn obrazı. “Dədə Qorqud”. Elmi-ədəbi toplusu, 2017/1. Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, s. 99-116.
6. Ong, Walter J. 2005. Orality and Literacy The Technologizing of the Word. Routledge: Taylor & Francis e-Library, 203 p., s. 133.

MƏRUZƏLƏR

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ SEQMENT VƏ SUPERSEQMENT SƏS ƏVƏZLƏNMƏLƏRİ

Sədaqət Abbasova

Azərbaycan Universiteti

sadagat.abbasova@au.edu.az

Azərbaycan və ingilis dillərində praktik təcrübədən çıxış edərək fonetik üslubiyyatının seqment və superseqment bölmələrini ayırmaq və tədqiq etmək mümkündür. Bu tezisdə biz qey edilən məsələlərə həm nəzəri, həm də nümunələr əsasında diqqət çəkməyə çalışacağıq. Ümumi dilçilikdə fonetik üslubiyyat seqment və superseqment bölmələrinə ayrılrsa da, onları fərqli faktorlar müəyyən etsə də, mətn daxilində hər iki üslubi çalar sıx şəkildə qarşılıqlı əlaqədədir.

İngilis və Azərbaycan dilləri ayrı-ayrı dil qruplarında olmasına baxmayaraq, fonetik üslub baxımından bu dillə arasında da oxşarlıqlar və fərqlililər müəyyən edib müqayisələr aparmaq mümkündür. Bu tarixi inkişaf, leksikologiya, sintaksis müstəvisində olmasa da, fonetik müstəvidə daha çox mümkündür.

Çünki biz burada dilin ahəngdarlığından və bu ahəngdarlığın doğurduğu fonetik üslubi xüsusiyyətlərindən bəhs edirik. Azərbaycan dilinin aid olduğu aqlütinativ dillərdə fonetik üslub yaradan ahəng qanunu və iltisailik məsələsi tarixən müxtəlif dilçilərin diqqətini çəkmiş və onlar bu hadisəyə müxtəlif aspektlərdə dəyər vermişdir. Məsələn, “İltisailik–sinharmonizm” qarşılıqlı şərtləndirmə modelində mütləqliyin mümkünsüzlüyünü önə sürən A.A.Reformatiski və V.A.Vinoqradovun T.A.Bertaqayevə verdikləri cavabda “sinharmonizmin dağılması”nın onun “tipoloji mahiyyətli superseqment hadisə olması”nı inkar etmədiyi önə sürmüş və bu kimi halların tamamilə fərqli müstəvidə qərar tutan problemlərlə, yəni “ən son morfoloji tendensiyalarla, konkret olaraq fuziyanın inkişafı məsələsi” ilə bağlı olduğunu bildirmişlər. Bu sahədə sistemli araşdırma aparan Aytən Hacıyeva məsələyə bu şəkildə münasibət bildirmişdir: “Göründüyü kimi, sinharmonizmin aqlütinativ təmayülün formalaşmasında və ayrı-ayrı dillərdə mövcudluq sürdürməsində önəmli rol oynaması və eləcə də, onun (ahəng qanununun) iş əmsalı ilə aqlütinativ dil sistemindəki flektiv təbiətli tipoloji sapma elementlərinin çəkisi arasında müəyyən bağlılığın müşahidə edilməsi bu fonetik qanunun tipoloji mahiyyətinə xüsusi diqqət ayrılmasını tələb edir” [2, s.61].

Ahəngdarlıq geniş anlayış olub, mahiyyət etibarilə fonika sahəsində üslubi normalar anlayışı ilə birləşir. Nitq səslərinin ahəngdar düzülüşü sözlərin elə seçimidir ki, öz-özlüyündə nitq kəsinin ekspressiv gücləndiricisi kimi, yaxın, lakin öz aralarında bərabər olmayan evfoniya, alliterasiya, assonans, onomatopeya formasında çıxış edə bilər. Hər bir milli dilin səs quruluşu fərdi olduğu

qədər də ahəngdardır. Bu ahəngdarlıq yalnız bədii dildə deyil, bütünlükdə dil sistemində özünü göstərir.

Bu məsələ flektiv dillərdə umlaut hadisəsi ilə daha yaxından səsləşir. Flektiv dillərdə söz kökünün birinci saiti, buna R.Yakobsonun termini ilə desək, zondervokal, hansı ahəngdə köklənibsə, sonra gələn və ya ona əlavə olunan saitlər, demək olar ki, o kökdə köklənir. Germanist araşdırmaçı F.Yadigar “dilçilik elmində bu həmahəngliyin ahəng qanunu adlandırıldığına” diqqət çəkərkən flektiv dillərdə sözə qoşulan şəkilçinin saiti söz kökündəki saiti öz məxrəcində kökləməyə meyl ediyini bildirmiş və buna germanistikada umlautlaşma hadisəsi deyildiyini vurğulamışdır.

Biz fonetik üslubiyyatda seqment sahəyə səssimvolizmi, nitq səslərinin fonouslubi xüsusiyyətləri, superseqment sahəyə prosodik xüsusiyyətləri aid edəcəyik.

Fonetik üslubiyyatın ifadə vasitələrinə nitqin seqment üslubi ifadə vasitələrindən olan alliterasiya, assonans, qafiyə, ritm, səstəqlidi, ahəngdarlıq, səssimvolizmi ilə yanaşı, superseqment ifadə vasitələrindən intonasiya, pauza, vurğu, tələffüzün müxtəlif emosional-üslubi çalarları aid edilmişdir.

Superseqment hadisələrdən olan tələffüz üslubi faktor kimi geniş imkanlara malikdir. Azərbaycan dilində bədii müstəvidə şeirlərin qulaq qafiyələnməsini buna əyani misal hesab edə bilərik:

*Çəkilmış qəlbinə əskidən min dağ,
Titrəyir eşqini anan hər dodaq,
Yayılır şikəstə səsləri dağ-dağ,
Nə söylər bu qərib dillər, a dağlar?..
(A.İldırım)*

Bu misalda “dağ, dodaq” sözləri fonetik üslub yaradan seqment hadisə kimi dəyərləndirilə bilər.

Biz bu nümunəyə paralel olaraq ingilis dilində V. Şekspirin 7-ci sonetindən aşağıdakı misalı təqdim edə bilərik:

*So thou, thyself out-going in thy noon,
Unlook'd on diest, unless thou get a son.*

Göründüyü kimi burada da misraların sonundakı sözlər quruluş baxımından fərqlənsələr də onları orfoepik məqam ahəngdar edir.

Məsələnin daha geniş şəkildə araşdırılması üçün növbəti mərhələdə dil normasına çevrilmə ehtimalı olan dəyişiklikləri izləmək ən optimal yollardan biri kimi görünür, başqa sözlə, orijinala maksimal yaxın şəkildə yazıya alınmış canlı danışığın öyrənilməsi seqment və supersqment faktorlarını daha qabarıq şəkildə üzə çıxarır.

Bu məsələ ilə bağlı N. Hacıyevanın tədqiqatlarında bəhs edilməkdədir. N. Hacıyeva araşdırmalarında vurğulayır ki, daha öncələr bildirdiyimiz kimi, subyektivizmdən kənar – tam obyektiv şəkildə, yəni müəllif fərdiyyətindən doğan üslubi özəlliklərlə yüklənməyən, xalqın dil təfəkkürü süzgəcindən keçərək arınmış və onun (dil)in norma çərçivələri ilə sərhədlənməyən ən saf halını qoruyub saxlayan folklor nümunələri dil quruluşundakı müxtəlif dövrlərə aid tipoloji tendensiylərin araşdırılması üçün əvəzsiz məxəz rolunu oynayır. Problemlə bağlı tədqiqata cəlb

etdiyimiz xalq yaradıcılığı örnəkləri bizə istər “dil-norma-nitq” modeli əsasında reallaşan arasıkəsilməz regenerasiya, istərsə də tipoloji müstəvidəki təkamül prosesləri ilə əlaqədar ümumi səciyyə daşıyan bəzi nəticələrə gəlməyə imkan verir [6, s.78].

Bizim seqment və superseqment hadisələrini izlədiyimiz Azərbaycan və ingilis dillərində bəzən fonemlərin sözdəyişmə xüsusiyyəti də fərqli təzahür etdiyindən eyni halı hər iki dil üçün keçərli hesab edə bilmərik. Çünki ahəngdarlıq ümumi anlayış olsa da, ahəngi formalaşması prosesi dilin özlənəməxsusluğu ilə də bağlı olur. Məsələn əlinizi ağzınızın önünə tutaraq ingilis dilində “pot” deyin. Bir hava axını hiss edəcəksiniz. İndi isə “spot” deyin. Hava axını hiss etməyəcəksiniz. Hava axını aspirasiya olunmuş səsi göstərir. Ancaq biz onlar arasındakı fərqi görmürük, çünki İngilis səs sistemində [p^h] yazılan aspirasiya edilmiş p həmişə hecaların əvvəlində gəlir (məsələn, “magpie”), halbuki aspirasiya olunmamış p, yazılmış [p] digər hər yerdə olur. İngilis dilindəki aspirasiyanın fonematik bir ziddiyyət olmadığını söyləyirik. Səs təzadının fonemik olub-olmadığını izah etməyin yolu minimal cütlüklərə - yalnız bu səs kontrastında fərqlənən, lakin fərqli mənə verən sözlərə baxmaqdır. Biri nəfəs alaraq “spot” deyərsə, dil daşıyıcısı olduğunuz halda onun nə demək istədiyini yenə də biləcəksiniz; onların bir növ gülməli aksentə malik olduqlarını düşünəcəksiniz. Digər tərəfdən Tay dil daşıyıcısı onların tamamilə fərqli bir söz tələffüz etdiklərini düşünəcəkdir (əgər bu bir sözdürsə). Kontekstdən başqa bir şey bilmədən hansı mənada hansı səsin görünəcəyini (mənasını bilmədən) qətiliklə proqnozlaşdırma bilsəniz, bu fonemik deyildir.

(Daha sadə dillə desəm, nəfəs almadan “pot” desək, insanlar “bot” dediyimizi zənn edəcəkdir, çünki ingilis dilində əsl səs fasilələri yoxdur. Sadəcə belə düşünürük, çünki bu şəkildə yazırıq) [8].

Göründüyü kimi, Fonetik üslubun ifadə vasitələrinə nitqin seqment üslubi ifadə vasitələrindən olan alliterasiya, assonans, qafiyə, ritm, səstəqlid, ahəngdarlıq, səssimvolizmi ilə yanaşı, superseqment ifadə vasitələrindən intonasiya, pauza, vurğu, tələffüzün müxtəlif emosional-üslubi çalarları aid edilə bilər. Seqment və superseqment ifadə vasitələri bir-biri ilə qarşılıqlı surətdə əlaqədardır və onlar universal statusa malikdirlər.

Açar sözlər: fonem, seqment, superseqment, umlaut, səs, tələffüz.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A. Ümumi Dilçilik, Bakı, 2006.
2. Hacıyeva A. Aqlütinativ dillərdə daxili fleksiya və fuziya, 2007.
3. Yadigar F. Fonetika və fonologiya məsələləri, 1993, s.50.
4. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili, Bakı, 2007.
5. Yusifov M. Azərbaycan dili fonetikasının əsasları, Bakı, 2012.
6. Hacıyeva N. Azərbaycan dilinin fonetik üslubiyyəti, 2018.
7. Виноградов В.А., Реформатский А.А. Синграмонизм, ударение и просодия слова, Вопросы языкознания, 1969, №1, ст.125.

1918-ci İLİN YAZINDA BAKIDA VƏ BAKI QUBERNİYASINDA AZƏRBAYCANLI ƏHALİYƏ QARŞI SOYQIRIM

Nəsrin Abdullayeva

Bakı Dövlət Universiteti

abdulova.99@inbox.ru

1917-1918-ci illərdə ermənilərin qatı millətçi “Daşnaksutyun” partiyasının əsas hədəfi Azərbaycanda etnik təmizləmə aparmaq, xüsusən böyük iqtisadi əhəmiyyətə malik Bakı şəhərində möhkəmlənmək idi. Oktyabr çevrilişindən sonra Bakıda hakimiyyəti ələ keçirmək üçün Bakı Sovetinin bolşevik və daşnak liderləri ciddi-cəhdlə mübarizə aparırdılar. Onlar “Müsavat” partiyasının əhali arasında artan nüfuzundan qorxur, yaxşı başa düşürdülər ki, müsəlmanların zəif silahlanmış ordusu ilə belə başa çıxmaq çətin olacaqdır. O zaman Müsavat partiyasının və Milli Müsəlman Komitəsinin gündəliyində əsas siyasi məqsəd Azərbaycan Muxtariyyəti ideyası idi. Buna bolşeviklər kəskin etiraz edirdilər. Hakimiyyəti ələ keçirmək üçün bolşeviklər qabaqlayıcı zərbə planı hazırlayır, həm də bu zaman erməni silahlı dəstələrinin yardımından istifadə etməyi planlaşdırırdılar. Daşnak lideri O.Kaçaznuni deyirdi ki, “Bolşeviklərə qarşı yalnız “Müsavat” və “Daşnaksutyun” çıxış edə bilərdi. Lakin Bakının erməni əhalisi “Müsavat” diktaturası ilə müqayisədə bolşevik diktaturasını daha məqbul hesab edirdi” [5, s.38]. Daşnakların silahlı qüvvələri bunun üçün bir vasitə idi.

Ehtirasları söndürmək üçün 19 mart 1918-ci ildə Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyası Mərkəzi Komitəsi S.Şaumyana və P.Caparidzeyə məktub ünvanladı. Məktubda qeyd olunurdu ki, “Əgər müsəlmanlar tələb edirlərsə, onlara muxtariyyət vermək lazımdır”. Mərkəzdən gələn direktivləri Bakı Sovetinin rəhbərləri canla-başla yerinə yetirənlər də, azərbaycanlı əhaliyə hər hansı muxtariyyət verilməsinə kəskinliklə qarşı çıxdılar. Onlar şəhərdə möhkəmlənmək üçün Müsavat partiyasını dəstəkləyən azərbaycanlı əhalini məhv etmək hazırlıqlarını sürətləndirdilər. Həmin günlərdə bolşevik mətbuatı öz mövqeyinə “obyektivlik” görüntüsü vermək üçün həm “Müsavat”ı, həm də “Daşnaksutyun”u ifşa edən məqalələr dərc edir, qanlı qırğınların labüdlüyü haqqında fikir formalaşdırırdı.

Vəhşi qırğınların başında Sovet Rusiyasının Qafqaz işləri üzrə müvəqqəti fəvqəladə komissarı, Bakı Sovetinin sədri, Bakının İnqilabi Müdafiə Komitəsinin başçısı Stepan Şaumyan dururdu. Arakelyan, Nurucanyan, Məlik-Balqan, polkovnik Z.Avetisyan onun əlaltıları idilər. Bakını türk-müsəlman əhalidən təmizləmək haqqında 1918-ci il 15 martda Bakı Soveti ilə “Daşnaksutyun” arasında gizli saziş bağlanmışdı. 17-21 martda Bakıda türk-müsəlman əhaliyə qarşı qanlı aksiyalar törədildi. Gecələr başlanan atışmalar şəhərə kimi davam edirdi. Bu atışmalar ermənilər tərəfindən müsəlmanları çıxışa təhrik etmək, əhali arasında vahimə yaratmaq üçün qəsdən edilirdi. Belə bir şaiə yayılmışdı ki, müsəlmanlar şəhəri ələ keçirmək və Qafqaza yiyələnmək üçün digər ünsürlərdən (yəni xristian əhalidən – N.A.) yaxa qurtarmağa hazırlanırlar.

Bu zaman erməni əhali evlərinə silah toplamağa başlamışdı. Ermənilər ələ keçirdikləri müsəlmanları əsir kimi “Rekord” və “Mayılov” teatrlarında saxlayır, sonra binanın arxasında güllələndirdilər. Şaumyanın, Kaqranovun, Avakyanın göstərişi ilə ermənilərdən ibarət Qafqaz Qırmızı ordusu bu işdə xüsusi fəallıq göstərirdi. Azərbaycanlı əhali martın 19-da Bakı Sovetinə və Şaumyana müraciət edərək qırğınların dayandırılmasını tələb etdi. Lakin qətlər 21 marta qədər davam etdi. Bundan hiddətlənən Xəzər dənizçiləri Bakı Sovetinin tabeliyinə çıxmaqla hədələdilər. 36-cı Türkünstan alayı da qəti tələblərlə çıxış etdi.

Nəhayət, Caparidzenin bu hadisələrə müdaxiləsindən sonra qırğınlar bir qədər səngidi. Bakıdakı silahlı qüvvələrin sayı 20 mindən çox idi. Bu zaman öz vəhşilikləri ilə ad çıxarmış T.Əmirov Şamaxıya göndərilmişdi. Lənkəranda könüllülərdən təşkil olunan “vəhşi diviziya” müsəlmanların yeganə nizamlı hərbi dəstələri idi. İlk zərbə bu diviziyaya vuruldu. H.Tağıyevin bu diviziyada xidmət edərkən həlak olmuş oğlu Məhəmmədin dəfnində iştirak etmək üçün onun zabıt yoldaşları və general Talışinskinin rəhbər olduğu qərargahın üzvlərinin Bakıya gəlməsi bunun üçün bəhanə oldu. Şaumyanın əmri ilə qırmızı qvardiyaçı matroslar vəğzalda onları həbs etdi. Bu hadisə müsəlmanların kəskin qəzəbinə səbəb oldu. “Vəhşi diviziya”-nı tərkisilah etmək məqsədilə bir neçə silahlı dəstə Hacıqabuldan Salyana oradan Lənkərana göndərildi. Daşnaklar yol boyu kəndləri taladılar. Astara əhalisi fəlakətə düşərək oldu.

1918-ci il 30 martda azərbaycanlı hərbi qulluqçuların Lənkərana qayıtdığı “Evelina” gəmisi Şaumyanın göstərişi ilə saxlanılaraq tərkisilah edildi. Bu hadisə milli qırğının başlanması üçün bəhanə oldu [4, s.64]. Bir gün sonra Ter-Mikaelyans müsəlman Xeyriyyə Cəmiyyətinin yerləşdiyi binada müsəlmanlara bolşeviklərə qarşı birgə çıxış etməyi təklif etdi. Bu təxribata inanan azərbaycanlılar müsəlmanların silahlarının geri qaytarılmasını Bakı Soveti rəhbərlərindən tələb etdilər. Lakin Bakı Soveti rəhbərliyi hər vəchlə müsəlmanların silahlarını əllərindən alırdı. O zaman N.Nərimanov da xalqı aldanmamağa, təhriklərə uymamağa çağırırdı. Martın 30-da M.Ə.Rəsulzadə Şaumyanla görüşərək silahların geri qaytarılması barədə razılıq aldı [6, s.159].

Verdiyi vədi tutmayan Şaumyan axşam müsəlmanlar üzərinə hücum əmri verdi. Bir həftə davam edən qırğınların ilk üç günü dəhşətli hadisələr törədildi. Şəhər Xəzər dənizindəki gəmilərdən top atəsinə tutuldu. Daşnaklar Xəzər donanmasının matroslarını İçərişəhərdə müsavətlərin rusları qırdıqlarına inandırdılar. Matroslar müsəlmanlara atəş açmağa başladı. Az sonra matros Natanso bu yalanı ifşa etdi və atəş dayandı. Qırmızı qvardiyaçılar “Metropol” mehmanxanasının damında pulemyot qoyaraq “İsmailiyyə” binasını atəşə tutdular. Bu pulemyotlardan Qoşa qala qapısının yanındakı yaşayış binasının damında da qoyulmuşdu. Varlı əhali Bakını tərk edir, kasıblar isə öz talelərinin necə olacağını gözləyirdilər. Erməni vəhşiləri qocaları, qadınları, uşaqları qılıncdan keçirir, 1918-ci ildə azərbaycanlıların yaşayış yerlərini yandıraraq ölü zona yaratmağa çalışırdılar [1, s.10]. 12 mindən çox insan öldürüldü. “Tağıyev teatri”, “Şeyxqubad” məscidi yandırılaraq məhv edildi. “Təzəpir” məscidi bombardman edildi [2, s.184]. “Açıq söz”, “Kaspi” qəzetinin binaları yandırıldı. Qırğınlara Mikoyan, Korqanov, Hamazasp, Avetisyan, Lalayan, Əmiryan kimi daşnaklar rəhbərlik edirdi. Daşnak lideri Ovanes Kaçaznuni bu hadisə ilə bağlı qeyd etmişdi ki, “Bolşeviklər “Müsavət”-i bizim köməyimizlə darmadağın etdilər” [7, s.21].

Salyan kazarmalarının daşnak zabıtləri Bakının məhəllələrini artilleriya atəşinə tuturdular. Apreldə Quba, Xaçmaz, Şamaxı, Salyan, Lənkəranda da qırğınlar törədildi. Əmiryan və Lalayanın başçılığı ilə 4 minlik ordu “əksinqilabçılarla” mübarizə üçün Şamaxıya göndərilmişdi. Martın 29-dan aprelin 10-na qədər 2 dəfə Şamaxıya hücum edilmişdi. Burada 18 mindən çox insan həlak oldu, 72 kənd dağıldı. 800 illik “Cümə məscidi” ilə yanaşı, daha 13 məscid yandırıldı [4, s.108]. Cavad, Göyçay, Nuxa, Ərəş qəzalarında kəndlər qarət edilir, əhali işgəncələrə məruz qalırdı.

1918-ci ilin aprelinə 187 nəfər əsgərlə Qubaya gələn David Gelovani özünü qəza komissarı elan etdi və şəhərdə bolşevik idarəçiliyini qurdu. O, 200 nəfər erməni habsdən azad etdi. Bir neçə gün sonra dağ kəndlərindən olan ləzgilər şəhərə gələrək Gelovanidən şəhəri tərk etməyi tələb etdilər. Tərəflər arasında toqquşmalar başladı. Gelovani əksəriyyəti ermənilər olan xristian əhalisi ilə birləşərək şəhəri tərk edərkən xristianlardan bir neçə nəfər öldü. Bundan bir neçə həftə sonra Hamazaspın başçılığı ilə top və pulemyotlara silahlanmış dəstə Qubaya gəldi. Hamazasp və köməkçisi Nikolayın başçılığı ilə şəhər mühasirəyə alınaraq, toplardan və pulemyotlardan atəşə tutuldu. 3 min nəfərlik dəstə iki gün ərzində 4 min insanı öldürdü. Erməni əsgərlər qocaları məcbur edirdilər ki, onlar üçün müsəlman qadınlar gətirsinlər. Əli Paşa Kərbəlayı əmri yerinə yetirmədiyi üçün oğlu ilə birlikdə öldürüldü. Atasının gözü qarşısında oğlunun gözləri çıxardılaraq süngüyə keçirildi. Hamazaspın başçılığı ilə quldur dəstələr Qubada dörd milyon rubl pul, dörd milyon beş yüz min rubl dəyərində qızıl əşya toplanmışdı.

Dəvəçibazar və Qızılburun kəndlərinin əhalisi 15 nəfər qocanı duz-çörəklə ermənilərin yanına yollamışdılar. Lakin onlar amansızca qətlə yetirildilər. Qubada 10 mindən çox insana qarşı soyqırım törədildi. Həmin ilin ilk beş ayında bütövlükdə Qubada 16 min insan qətlə yetirilmişdi. Hamazasp bu qırğınları törətməkdə Nikolay və komissar Venunsdan başqa, yerli sakinlər Ayrapetov, Arutyun, dəllək Cavad Arutyunov, Avakov, Mirzə Əmircanovun qardaşı uşaqları kömək etmişdi. Quba qəzasının 162 kəndi tamamilə dağıdılmışdı. Bakı, Şamaxı, Quba, Salyan, Lənkəran, Kürdəmirdə 50 mindən çox insan terrora məruz qalmışdı [3, s.25]. Bakıda törədilən qətlər 1918-ci ilin 16 sentyabrında Bakının azad olunmasına qədər davam etmişdi.

Mart qırğınlarından sonra Bakıda qurulan bolşevik diktaturası – Xalq Komissarları Soveti gözdən pərdə asmaq üçün həm müsavətçiləri, həm də daşnakları ittiham edirdi. Arxiyepiskop Baqrat isə Qərb ölkələrində ictimai fikri ermənilərin xeyrinə dəyişdirmək üçün qeyd edirdi ki, martda Bakıda bolşevik hakimiyyəti ilə Müsəlman Milli Şurası hakimiyyət uğrunda mübarizə aparmışdı. Güya ermənilər 20 min müsəlmanı ölümdən “xilas etmişdi”. “Azərbaycan Kommunist Partiyası tarixinin öçerkləri” adlı kitabda ermənilərin törətdikləri vəhşiliklər barədə qeyd olunmuşdu ki, “Bakıdan gələn sovet qoşunları aprelin 14-də Lənkəranı azad etdi. Aprelin 17-18-də Şamaxı, aprelin 21-də Salyanda, aprelin 23-də Qubada sovet hakimiyyəti quruldu” [5, s.55].

Bütün bunlar, erməni-rus qüvvələrinin yerli azərbaycanlı dinc əhaliyə qarşı törətdikləri qətl və qarətlərin dərinəndən öyrənilməsini, bolşevik-daşnak vəhşilikləri haqqında faktların dünya ictimaiyyətinə çatdırılması istiqamətində səylərin davam etdirilməsini zəruri edir.

Açar sözlər: “Müsavət” partiyası, “Daşnaksutyun”, qırğınlar, müsəlmanlar, erməni vəhşilikləri, bolşeviklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V., Həbiboglu V., Muxtarov K. 1918-ci il qırğınları. Tarixi araşdırmalar, Bakı: "Öyrətmən", 1995, 90 s.
2. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: "Qartal", 1998, 280 s.
3. Əzizov.E. Difai. XX əsrin əvvəllərində erməni-azərbaycanlı münafişəsinin ilkin tarixi şərtləri, Bakı: CBS, 2009, 360 s.
4. İsgəndərli A. Azərbaycan həqiqətləri: 1917-1920. Bakı: «Elm və təhsil», 2012.
5. Nəcəfov B.İ. Düşmənin iç üzü. XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində Türkiyə və Cənubi Qafqazda erməni terrorizminin tarixi. II hissə. Bakı: Çarşıoğlu, 2006, 436 səh.
6. Rathayzer. Bakıda inqilab və vətəndaş müharibəsi: 1917-1918-ci illər. I hissə. [Tərcüməçi: İbrahim X.]. Bakı: Azərənəşr, 1928, 224 s.
7. Качазнуни О.В. Дашнакцутюн больше нечего делать! Баку: ЭЛМ, 1990, 89с.

1918-ci İLİN YAZINDA DAĞLI RESPUBLİKASININ YARANMASI VƏ İLK TƏDBİRLƏRİ

Şəfa Ağababayeva

Azərbaycan Universiteti

shefahamlet90@gmail.com

1918-ci il mayın 11-də Batumda olan dağlı nümayəndə heyəti Şimali Qafqaz Dağlı Xalqları İttifaqı Respublikasının (Dağlı Respublikası) yaradılması haqqında İstiqlal bəyannaməsi qəbul etdi. Bəyannamədə bu yeni dövlətin ərazisinin keçmiş Rusiya imperiyasının Dağıstan, Terek və Kuban vilayətlərindən, Stavropol və Qara dəniz quberniyalarından ibarət olduğu, sərhədlərinin qərbdə Qara dənizdən şərqdə Xəzər dənizinə kimi uzandığı qeyd edilmişdi [6, s.61-62]. Osmanlı dövlətinə və onun müttəfiqlərinə bu haqda rəsmi nota verildi.

Əbdülməcid Çermoyevin və Heydər Bammətovun imzaladığı bu sənədlər Osmanlı dövləti rəhbərliyi tərəfindən məmnunluqla qarşılandı. General O.fon Lossovun başçılıq etdiyi alman nümayəndə heyəti isə bu qurumun bütün Şimali Qafqazı əhatə etməsinə qarşı çıxdı, Kuban vilayətində kazaklarla münasibətləri daha önəmli saydığını nümayiş etdirdi [1, s.30].

Mayın 24-də Gəncədə Ə.Çermoyevin sədrliyi ilə Şimali Qafqaz Respublikasının yeni hökuməti təşkil olunmuşdu. Hökumətin sədri Çermoyev Şimali Qafqazın bolşeviklərdən azad edilməsi üçün birgə hərbi tədbirlərə hazırlaşmağa başladı. Çermoyevin təkidli xahişlərindən sonra Osmanlı hərbi dəstəsi Dağıstana göndərildi.

Həmin dövrdə Şimali Qafqazın mərkəz və şərq bölgələri bolşeviklərin, Kuban və Şimali Qafqazın qərb bölgələri Antanta ilə sıx əlaqə saxlayan Könüllü Ordunun (komandanı general M.Alekseyev) nəzarətində idi. Bolşeviklər 1918-ci ilin fevralında Vladiqafqazı, may ayında

isə Mahaçqala və Dərbəndi ələ keçirmişdilər. Bir-birinə qarşı savaşıyan hər iki qüvvə Qafqazda yerli xalqların müstəqillik uğrunda mübarizəsinə düşməncəsinə yanaşırdılar.

Dağlı Respublikası nümayəndə heyəti 1918-ci il iyunun 8-də Batumda Osmanlı dövləti ilə dostluq və əməkdaşlıq müqaviləsi imzaladı. Bu müqaviləyə əsasən, Osmanlı dövləti Dağlı Respublikasına hərbi yardım etməyi və xarici təhlükələrdən müdafiə etməyi öhdəsinə götürdü [4, 66].

Daha sonra Dağlı hökumətinin üzvləri P.Kotsev və V.G.Cabagiyev Osmanlı dövlətinin hərbi yardımını məsələsinin detallarını aydınlaşdırmaq üçün Tiflisdə Yusif İzzət paşa ilə danışıqlar apardılar. Dağlı hökumətinin ilk Xarici işlər naziri Heydər Bammətov isə diplomatik missiya ilə İstanbulla yola düşdü. 1918-ci ilin iyununda Qafqaz İslam Ordusunun komandanı Nurpaşa Dağlı hökumətinin başçısı Ə.Çermoyevin müraciətinə əsasən Dağıstana Şəki-Axtı yolu ilə hərbi dəstə göndərdi.

İsmayıl Haqqı bəyin başçılıq etdiyi 74 zabit və 577 əsgərdən ibarət olan bu Osmanlı hərbi qüvvəsi Dağıstanın dağlıq bölgəsində bolşeviklərə qarşı mübarizə aparan Nuhbəy Tarkovskinin və polkovnik Cəfərovun rəhbərliyində olan könüllü dəstələrə yardım göstərdi. İyunun 21-də Qünibaulunda qərargah yaratmış əslən çərkəz olan İsmayıl Haqqı bəy bütün Şimali Qafqaz müsəlmanlarına müraciət edərək, onları birləşməyə və bolşeviklərə qarşı qəti mübarizəyə çağırırdı.

AXC hökuməti də yarandığı ilk günlərdən Dağlı Respublikası ilə əlaqələrin genişləndirilməsinə çalışırdı. Xarici işlər naziri M.H.Hacınskinin 1918-ci il iyunun 26-da Dağlı hökumətinin sədri Ə.Çermoyevə ünvanladığı məktubda AXC-nin Dağlı Respublikası ilə xoş münasibətlər qurmaq istəyi bildirilmişdi [3, s.182]. Azərbaycan tərəfi Dağlı hökumətinə və dağlı əhəlisinə siyasi, iqtisadi və hərbi yardım göstərmək istiqamətində ardıcıl səy göstərirdi. 1918-ci ilin iyun ayında Azərbaycan hökuməti İnquş Milli Şurasının xahişi ilə, inquş mücahidlərinə hərbi sursatla yardım etmişdi [1, s.30].

1918-ci ilin iyun ayında Gürsüstan hökuməti də imkan daxilində Şimali Qafqaz dağlılarına yardım göstərməyi qərara aldı. Buna səbəb bolşevik nəzarətində olan Terek vilayətindən Gürsüstanın Duşeti bölgəsində bolşevik qiyamı təşkil edilməsi idi. Digər tərəfdən, Tiflisdəki alman hərbi missiyasının rəhbəri general Kress fon Kressenşteyn də dağlılara Gürsüstan üzərindən silah-sursat göndərilməsinə razılıq verdi. Həmin ərəfədə alman kəşfiyyatı Vladıqafqazda gizli ingilis hərbi missiyasının fəaliyyət göstərməsi və Tiflisdəki agentləri ilə əlaqə saxlaması, İngiltərənin Cənubi Qafqazda alman təsirini zəiflətmək və ümumi vəziyyəti gərginləşdirmək üçün fəallığı artırması haqqında məlumatlar əldə etmişdi. K. fon Kressenşteynin Berlinə göndərdiyi raporta görə, ingilislərin bu planlarını pozmaq üçün dağlı xalqları silah və patronla, əsasən də rus istehsalı olan tüfənglərlə təchiz etmək, kiçik hərbi hissələr yaratmaq lazım idi [2, s.214].

1918-ci il avqustun 11-də Gürsüstan hökuməti ilə Şimali Qafqaz dağlı xalqları ittifaqı hökuməti arasında məxfi saziş imzalandı. Mətbuatda dərc edilməyən bu razılaşmaya görə, gürcü hökuməti İnquş Milli Şurasına bəzi yüklər göndərməyi, dağlı hökumətində əvəzində Gürsüstana qarğıdalı verməyi öhdələrinə götürdülər [5, s.157]. Tədqiqatçıların qənaətinə görə, bu müqavilə Gürsüstan ərazisindən gizli yolla inquşlara silah-sursat göndərilməsini nəzərdə tuturdu. Müqavilə imzalanmasından cəmi bir həftə sonra Vassan-Gəray Cabagiyevin başçılıq etdiyi inquş dəstələri

Terek kazaklarını və onlara yardım edən osetinləri məğlub edib Vladıqafqazı azad etdilər. General Anton Denikin də öz xatirələrində gürcülərin inqışlara Vladıqafqazı tutmaları üçün bir milyon patron verdiklərini qeyd etmişdir [2, s.215]. İnqışlar bu qələbələrlə öz tarixi torpaqarından kazakları qovmaq imkanı qazandılar, Vladıqafqazı azad etməklə də Tiflislə birbaşa əlaqə yarada bildilər.

1918-ci ilin yayında Almaniya da Şimali Qafqazda mövqeyini möhkəmləndirməyə çalışırdı. Dağlı Respublikası rəhbərliyi də Almaniya ilə birbaşa əlaqələr yaratmağa, Hərbi yardım almağa can atırdı. Batum konfransında iştirak edən Dağlı Respublikası nümayəndə heyətinin sədri H.Bammatov 1918-ci il mayın 25-də alman nümayəndə heyətinin başçısı general O. fon Lossova müraciət etmişdi ki, Osmanlı dövləti tərəfindən Şimali Qafqazın dağlı xalqlarına yardım üçün göndərilən silah-sursat, geyim və hərbi təlimatçıların Cənubi Qafqaz Respublikası üzərindən Msxeta-Vladıqafqaz yolu ilə göndərilməsinə köməklik göstərsin. Alman nümayəndəsi cavabında bu müraciətə müsbət münasibət bildirmişdi.

İyunun 14-də dağlı nümayəndəsi yenidən belə bir xahişlə Almaniyanın Qafqazdakı diplomatik nümayəndəsi F.V. fon Şulenburga müraciət etdi. Eyni zamanda dağlı nümayəndələri H.Bammatov və almanpərəst mövqeyi ilə tanınan Hacı Murad Arsamakov Tiflisdə fəaliyyət başlamış alman hərbi nümayəndəliyinin başçısı general K. fon Kressenşteyn görüşdülər. Görüşdə bildirildi ki, rus bolşevikləri təkcə dağlıların müstəqilliyini təhdid etmir, həm də Şimali Qafqazın yerli dağlı əhalisini fiziki məhv etməyə çalışır [2, s.215].

Lakin Dağlı Respublikası ilə Osmanlı dövləti arasında müqavilə bağlanmasından sonra alman nümayəndələrinin bu respublikaya münasibəti kəskin şəkildə dəyişmişdi. F.V. fon Şulenburgun bir gün sonra göndərdiyi cavabda da bu öz əksini tapmışdı. Ona görə də, Osmanlı dövləti Şimali Qafqaz dağlılarına yardımları əvvəlcə nəzərdə tutulduğu kimi, Batum-Tiflis dəmir yolu və Tiflis-Vladıqafqaz şose yolu vasitəsi ilə deyil, Gəncə-Şəki-Axtı yolu ilə yola salmalı olmuşdu.

Tiflisdəki alman nümayəndəliyi Dağlı hökuməti başçısının müavini, mənşəcə çərkəz olan Pşemaxo Kotsevə təklif etdi ki, Dağlı Respublikası Don, Kuban və Terek kazakları ilə birləşsin. Bu planın gerçəkləşməsi Ukraynadakı alman hərbi hissələrini maneəsiz surətlə Şimali Qafqaza yeritməyə imkan verərdi. Lakin Dağlı hökuməti üzvlərinin kazaklarla müqavilə bağlamağa istəkləri yox idi. Dağlı nümayəndələri yaxşı başa düşürdülər ki, kazaklarla birləşsələr, yaradılacaq hökumətdə üstünlük kazaklarda olacaqdır. Həm də 1918-ci ilin avqust ayında Vladıqafqaz uğrunda qanlı döyüşlərdən sonra inqışların Terek kazaklarını məğlub edib şəhərdən qovmaları, bütövlükdə kazaklarla münasibətləri qəti şəkildə korlamışdı.

1918-ci il avqustun əvvəlində K.fon Kressenşteynin təşəbbüsü ilə Şimali Qafqazda vəziyyəti öyrənmək üçün Tiflisdən Vladıqafqaza H.Folkun başçılığı ilə hərbi missiya göndərildi. Almaniya Vladıqafqazı ələ keçirmək, oradan Dağıstan vasitəsilə Bakıya doğru irəliləmək niyyətində idi. Lakin Nuru paşanın tapşırığı ilə albay Zəki bəy Tiflisdə Dağlı hökuməti başçısı A.Çermoyevlə görüşdükdən sonra Vladıqafqaza getdi, Nazranda İnqış Milli Şurasının başçısı V.Q.Cabaqiyev və Milli Şuranın üzvləri ilə görüşdü, onlara regiona almanları və digər yadelli qüvvələri buraxmamağı

məsləhət gördü. Zəki bəyin təbliğatı nəticəsində iki gün sonra Kazbek stansiyasına gəlib çatan Almaniya və Astriya-Macaristan zabitləri yerli əhalinin etiraz çıxışları ilə qarşılaşdılar və Tiflisə qayıtmalı oldular [2, s.215]. Nəticədə Tiflisdəki alman hərbi missiyası Dağlı hökumətilə bütün əlaqələri kəsdi.

Almaniya təmsilçiləri Dağlı hökumətini Şimali Qafqaz xalqları tərəfindən yaradılmış qanuni hakimiyyət hesab etmir, Osmanlı dövləti tərəfindən təsis edilmiş qondarma qurum kimi dəyərləndirirdilər. Lakin Osmanlı hakimiyyət nümayəndələri dağlı xalqlarına müəyyən hərbi qüvvə göndərsə də, heç bir maddi yardım göstərmədilər. P.Kotsev 1918-ci il sentyabrın 12-də təqdim etdiyi hesabatda bildirmişdi ki, Osmanlı dövləti 5 aydır ki, Dağlı hökumətinə heç bir yardım etməmişdir. Dağlı hökuməti rəhbərləri yalnız Azərbaycan milli hökumətindən borc kimi müəyyən vəsait almışdılar.

Dağlı hökuməti Osmanlı dövlətindən hərbi, maliyyə və digər yardımlar istəsə də, bu dövlətin tabeliyinə keçməyi düşünmürdü. Əksinə Almaniya və Osmanlı dövlətləri arasında manevr etməklə müstəqilliyini qoruyub saxlamağa çalışırdı. Osmanlı dövləti də Şimali Qafqaz xalqları yaşayan əraziləri özünə birləşdirmək niyyətində olmadığını 1918-ci il sentyabrın sonunda rəsmən bildirdi.

Açar sözlər: Şimali Qafqaz, Dağlı Respublikası, İstiqlal bəyannaməsi, AXC.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev Q.Ə. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Dağlı Respublikasına yardımları haqqında, Bakı, Geostrategiya, №4, 2014, s.29-33.
2. Əliyev Q.Ə. Şimali Qafqazda dağlı xalqların bolşevik və denikinçi qüvvələrin qətl və qarətlərinə qarşı mübarizəsinə Cənubi Qafqaz respublikalarının yardımları, “Azərbaycanda və Şərqi Anadoluda türk-müsəlman əhaliyə qarşı soyqırımları (1914-1918-ci illər)” mövzusunda həsr olunmuş III beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri. Xüsusi buraxılış, №56, 57, 58, 2016, s.213-218.
3. Nəsbli N.L. Azərbaycan Demokratik Respublikasının xarici siyasəti. Bakı, “Qanun” nəşriyyatı, 2011, 328 səh.
4. Nəsir Yücər. Birinci dünya müharibəsində Osmanlı ordusunun Azərbaycan və Dağıstan əməliyyatı. Bakı: “Qafqaz Universiteti” nəşriyyatı, 1999, 196 c.
5. Качазнуни О.В. Дашнакцутюн больше нечего делать. Б.: Елм, 1990, 92 с.
6. Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии. Тифлис, Типография грузинского правительства, 1919, 514 с.

AÇIQ SƏMA ALTINDA MUZEYDƏ QORUNAN MADDİ- MƏDƏNİYYƏT NÜMUNƏLƏRİ

Nilufər Ağayeva

AMEA Naxçıvan Bölməsi,

Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu

nuraagaoglu@gmail.com

Açıq Səma Altında Muzey Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2002-ci il 11 iyul tarixli Sərəncamına əsasən Naxçıvan şəhərindəki Əcəmi seyrəngahında yaradılmışdır. Həmin sərəncamda qeyd edilir ki, “Qoç heykəlləri, qəbirüstü abidələr, daş üzərində oymalar Azərbaycanlılarda ən qədim mifoloji və dini baxışlarla bağlı olmuş və həmçinin qədim mədəniyyət nümunələri olmaqla bərabər estetik təsir bağışlayan sənət əsərləridir” [3, s.118]. Xalqımızın dekorativ tətbiqi sənətinin ən yaxşı nümunələrindən olan daşdan yonulmuş mədəniyyət nümunələrimizin mühafizəsi, öyrənilməsi və təbliğ edilərək gələcək nəsillərə çatdırılması verilən bu sərəncamın mühüm sənəd olmasından xəbər verir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin sədri tərəfindən 2 fevral 2015-ci il tarixində verilmiş yeni sərəncam ilə Açıq Səma Altında Muzey “Xan Sarayı” Dövlət Tarix-Memarlıq, Möminə Xatın və Açıq Səma Altında Muzey Kompleksi kimi fəaliyyət göstərir [4]. 2,58 ha sahəni əhatə edən bu yeni yaradılan muzey kompleksinin ərazisində Azərbaycan Atabəylər dövlətinin fəaliyyətini əks etdirən XII əsrə aid “Möminə Xatun” türbə-muzeyi də fəaliyyət göstərir. Açıq Səma Altında Muzeyinekspozisiyası son 19 ildə xeyli zənginləşib, muzeyə minlərlə ziyarətçi gəlib. Hal hazırdamuzeyin ekspozisiyasında mifoloji və dini dünyagörüşlə əlaqədar olan 226 qoç heykəli, daş kitabə, qəbirüstü abidə, daşla bağlı məişət əşyaları qorunur və nümayiş etdirilir. Bunların da 70-dən çoxu daş qoç və qoyun fiqurlarıdır [2]. Bununla yanaşı, muzeydə muxtar respublikanın rayonlarından tapılan müxtəlif dövrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələri -daş kitabələr, sütun altlıqları, müxtəlif daş fiqurlar, qəbirüstü sənduqələr və s. mühafizə və nümayiş etdirilir [1].

Qeyd etmək istərdik ki, muzeyin əsas eksponatlarını təşkil edən daşdan yonulmuş qoç fiqurları qədim türk xalqlarının inancları və dəfn adətləri ilə bağlı əvvəlcə dəfn olunanların yanına qoyulub, zaman keçdikcə bu adət tədricən qəbirlərin üstünə qoyulan heykəllərlə əvəzlənib. İslam dininin qəbulundan sonra bu adət müvəqqəti unudulub, XIV əsrdən başlayaraq və tədricən XV əsrdə Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu tayfalarının Azərbaycanda hakimiyyəti zamanı yenidən dirçəlib. Həmin dövrdən etibarən Azərbaycanda, o cümlədən onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda da qəbirlərin üstünə daş qoç və qoyun heykəlləri qoyulub. Əksər qoç fiqurlarının üzərində qılınc təsvir edilməsi xalqımızın döyüşkən və qəhrəmanlıq tarixindən xəbər verir [5].

Ölkəmizdə epigrafiya abidələrin tanınmış tədqiqatçılarından olan AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutunun direktoru, AMEA-nın müxbir üzvü

Fəxrəddin Səfərli qeyd edir ki, daş qoç və qoyun heykəllərə yerli əhalinin güclü inam bəsləməsi sonralar bu ərazilərə köçürülmüş ermənilərin də onlara ehtiramla yanaşmasına səbəb olub. Onlar bu fiqurları qədim qəbiristanlıqlardan gətirib öz qəbirlərinin də üstünə qoymağa başlayıblar. Ancaq ermənilər bununla da kifayətlənməyiblər, ötən əsrin sonlarından etibarən bu heykəlləri ərazilərimizdən kütləvi surətdə oğurlayıb aparıblar. Bu abidələri Ermənistan ərazisində müxtəlif yerlərə düzərək erməni mədəniyyət abidələri kimi təqdim etməyə çalışıblar [1]. Hətta bununlada yetinməyən ermənilər muxtar respublika ərazisində olan daş-qoç və qoyun heykəllərinin əksəriyyətinin dağıdılması prosesində yaxından iştirak etmiş, qədim tariximizin izlərini silməyə çalışmışlar. Muzeydə nümayiş olunan bir çox heykəllərdə erməni vandalizminin izlərinə də rast gəlmək olur. Əksər qoç- qoyun heykəllərinin baş hissəsi vəhşicəsinə parçalanmış vəziyyətdədir. Lakin dövlətimizin maddi- mədəniyyət nümunələrimizə qayğısının nəticəsində qoç- qoyun heykəlləri toplanılıb bərpa edilərək bu gün Açıq Səma Altında Muzeydə nümayiş etdirilir və zəngin tarixi-mədəni irsimizin təbliği və tanıtılması baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Açar sözlər: muzey, maddi-mədəniyyət nümunələri, qoç heykəlləri.

ƏDƏBİYYAT

1. Açıq səma altında nümayiş olunan daş yaddaşımız- “Şərq Qapısı” qəzeti, 11 iyul 2017.
2. Xalqımızın daş yaddaşı, Şərq qapısı” qəzeti, 30 mart 2017-ci il.
3. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi. Rəsmi sənədlər. 1996-2011. Naxçıvan: “Əcəmi” NPB, 2012, s.536.
4. “Naxçıvan şəhərindəki “Əcəmi Seyrangahında Açıq Səma Altında Muzey yaradılması haqqında” Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 11 iyul 2002-ci il tarixli, № 83-01/S Sərəncamı.
5. https://azertag.az/xeber/Achiq_sema_altinda_numayis_olunan_das_yaddasimiz-1077314

QƏRARQƏBULETMƏ YARDIM SİSTEMLƏRİNİN (QQYS) KÖMƏYİİLƏ SOSIAL-İQTİSADI VƏ EKOLOJİ SAHƏYƏ AİD AVTOMATLAŞDIRILMIŞ SİSTEMLƏRİN LAYİHƏLƏNDİRİLMƏSİNDƏ KOMPLEKS YANAŞMA

Tahir Ağazadə, Zakir Babazadə

Azərbaycan Universiteti

zakirbabazade@gmail.com

Mürəkkəb xüsusiyyətə və struktura malik məsələlərin həll edilməsi üçün qərarların qəbul edilməsi bir çox amillərdən asılı olur. Bu amillərə qərar qəbul edən şəxslərin fikirlərinin subyektivliyi, məsləhətçilərin və ekspertlərin bu sahədə peşəkarlıq səviyyələri, məsələlərin həllinin çoxlu sayda meyarlarla xarakterizə olunması, meyarların qiymətləndirilməsi üçün model və metodların müxtəlifliyi, həll qismində seçilə biləcək alternativ variantları çox olması və s. aiddir.

Məsələlərin həlli əsasən qərar qəbul edən şəxslərdən böyük təcrübə və peşəkarlıq tələb edir. Bu zaman ona bir çox sahələr üzrə ekspert informasiya və biliklər lazım gəlir.

Bundan əlavə, əgər qərar qəbul edən şəxs meyarları qiymətləndirmək üçün kifayət qədər biliyə və təcrübəyə malik olmazsa, onda nəticənin əldə olunması üçün müxtəlif sahələr üzrə ekspertlərin cəlb edilməsi zəruriyyəti yaranır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bəzi mürəkkəb məsələlərin həllində bir mütəxəssis kifayət etmir, belə ki, çoxlu sayda ekspertlərin bilik və təcrübəsindən istifadə edilməsinə zərurət yaranır. Və nəhayət, eyni tipli məsələlər həll edilirsə, onda hər dəfə mütəxəssislərin cəlb edilməsi israfçılığa və ekspertlərdən asılılığa gətirib çıxarır.

Yuxarıda sadalanan amillər göstərir ki, mürəkkəb sistemlərdə qərar qəbul etmə məsələsinin həlli üçün tələb olunan ekspert informasiyasının, yəni onların biliyinə və təcrübəsinə əsaslanan məlumatların toplanması və gələcəkdə istifadə olunması məqsədilə saxlanması böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Böyük həcmə malik olan ekspert informasiyasının saxlanması və bu informasiyasının emalı və nəticələrin çıxarılması böyük əmək və vaxt tələb edir. Bu tip məsələlər real vaxtda dəqiq və tez nəticənin çıxarılması, yəni həllin tapılmasını tələb edir. Bu məqsədlə hazırda intellektual informasiya sistemləri istifadə edilir. Bu sistemlər böyük həcmli biliklər bazasına malik olur, biliklərin toplanması, təsvir olunması, saxlanması və emal edilməsi üsullarının və vasitələrini özündə birləşdirir.

Informasiyanın həcmi artması, həll edilən məsələnin mürəkkəbləşməsi, böyük sayda qarşılıqlı əlaqəli amillərin və layihələndirilən sistemə qoyulan tələblərin tez-tez dəyişməsinin nəzərə alınması zərurəti qərarların qəbul edilməsi prosesində hesablama texnikasının istifadə olunması tələbini qoyur. Bununla əlaqədar olaraq, intellektual informasiya sistemlərinin yeni sinfi qərar qəbul etməyə yardım sistemləri (QQYS) meydana gəldi.

“Qərar qəbul etməyə yardım sistemi” termininə belə bir tərif vermək olar-

İKT bazasında yaradılmış və qərar qəbul edən şəxslərə kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif tipli intellektual informasiya sistemləridir

QQYS istifadəçilərə - idarəedici personalın işçilərinə, strukturlaşdırılmamış və ya zəif strukturlaşdırılmış seçim vəziyyətlərində müxtəlif səviyyələrdə qərarların qəbul edilməsinə cavabdeh şəxslərə göstərmək üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Birincisi, bu kimi sistemlər qərar qəbul edən şəxslərə köməkçi rolunda çıxış edir, onun qabiliyyətlərini genişləndirməyə imkan verir, lakin onun fikrini, düşüncəsini və üstünlük vermə sistemini əvəz etmir.

İkincisi, bu sistemlər qərar qəbul edən şəxslərin subyektiv fikirlərinin nəzərə alınması zəruri olduğundan qərarların qəbul edilməsi prosesi tamamilə formallaşdırıla və kompüterdə reallaşdırıla bimədiyi halda istifadə üçün nəzərdə tutulur.

Avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemlərində QQYS aşağıdakı funksiyaları yerinə yetirir:

- həllərin mümkün variantlarının generasiyası;
- həll variantların qiymətləndirilməsinin həyata keçirilməsi və yaxşısının seçilməsi;

- həll zamanı müntəzəm informasiya mübadiləsinin təmin edilməsi və kollektiv qərarların razılaşdırılmasına kömək göstərmək;
- qəbul edilmiş həllərin modelləşdirilməsi;
- qəbul edilmiş həllərin yerinə yetirilməsinin nəzərdə tutulmuş məqsədlərə uyğunluğunun qiymətləndirilməsi.

İmitasiya (təqlid etmə proqram) modelləşdirməsi–tədqiq edilən obyektin məntiqi–riyazi modeli kompüter üçün proqram kompleksi şəklində realizə olunmuş fəaliyyət alqoritmi şəklindədir. Real obyektə modeldə yerinə yetirdiyimiz simulyasiyanı realizə etmək mümkün olmaya və ya çox baha başa gələ bilər.

Son illərdə, qrafik interfeys və vizual-bloklı interaktiv kompüter sistemlərinin inkişaf etməsi nəticəsində kompüter modelləşdirməsi, struktur-funksional modelləşdirmə geniş yayılmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, süni intellektsistemlərinin qurulmasında konseptual modelləşdirmədə kompüterin rolu əvəzəedilməzdir. Bu baxımdan, kompüter modelini belə şərh etmək olar:

- Obyektin və ya hər hansı obyektlər sisteminin (proseslərin) qarşılıqlı əlaqələli kompüter cədvəllərinin, bloksxemlərin, diaqramların, qrafiklərin, şəkillərin, animasiya fraqmentlərinin, hiper mətnlərinin və s. köməyi ilə təsvir olunmuş və obyektin strukturunu və onun elementləri arasında ki qarşılıqlı əlaqələri əks etdirən şərti obraz. Bu cür kompüter modelləri struktur funksional modellərdir;
- Hesablamalar ardıcılığının və onların nəticələrinin qrafik şəkildə əks etdirilməsi köməyi ilə obyektin, obyektlər sisteminin təqlid (imitasiya) edilməsinə imkan verən ayrı-ayrı proqram, proqramlar məcmusu, proqram kompleksi. Bu zaman obyektə müxtəlif təsadüfi amillər təsir edir. Bu cür modellər imitasiya modelidir.

Modelləşdirmə prosesində, o cümlədən, modellərin qurulmasında EHM böyük rol oynayır. Təsadüfi deyildir ki, bu gün əksər elm sahələrində aparılan mükəmməl tədqiqatların əsasını kompüter modelləşdirilməsi, EHM-də riyazi modelləşdirmə və hesablama sınağı təşkil edir. Mürəkkəb sistemlərin fəaliyyət prosesi EHM-də realizə olunan müəyyən alqoritm şəkilində göstərilir ki, bu da imitasiya modelləşdirilməsinin mahiyyətini təşkil edir. İmitasiya modelləşdirilməsi kifayət qədər çevik modelləşdirmə üsuludur. Onun əsas ideyasını sistem haqqında bütün mövcud informasiyadan maksimum istifadə etmək əsasında analitik çətinlikləri dəf etmək imkanı qazanmaq və sistemin fəaliyyətinə dair qoyulan bütün suallara cavab tapmaq təşkil edir.

MATLAB (Matrix Laboratory) mühəndis və elmi hesablamaları yerinə yetirmək üçün nəzərdə tutulmuş interaktiv proqram paketidir. MATLAB-ın tərkibində olan və dinamik sistemlərin modelləşdirilməsi üçün nəzərdə tutulmuş “vizual-bloklı imitasiya modelləşdirmə paketi” Simulink xüsusi yer tutur. Simulinkdə avtomatik tənzimləmə sisteminin tipik element və blokları, funksional və vizuallaşdırma vasitələri kitabxanada olan hazır bloklar şəklində təqdim olunur. Blokların parametrlərini dəyişmək üçün parametrlər pəncərəsindən istifadə olunur. Simulinkdə müxtəlif modellər şəklində verilmiş idarəetmə obyektlərini modelləşdirmək mümkündür. Bunlardan ötürmə funksiyalarını və vəziyyət modellərini göstərmək olar. Bloklı imitasiya modelləşdirməsinə olduqca

az vaxt sərf olunduğundan qısa müddət ərzində nəticələri almaq və daha çox məlumat toplamaq mümkündür.

Açar sözlər: Model, Matlab (Matrix Laboratory), QQYS - “Qərar qəbuletməyə yardım sistemi”, Simulink - “vizual-bloklu imitasiya modelləşdirmə paketi”, Hibrid modellər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.M., Qasimov V.Ə., Quliyev R.Ə. İntellektual informasiya sistemlərində qərar qəbul etmə üsulları, Dərslik, Bakı, İqtisad universiteti nəşriyyatı, 2003.
2. Əzizov B.B, Ağayeva A.N., Mirəliyev İ.R. Qeyri-xətti və qeyri- stasionar tənliklərin MATLAB “vizual-bloklu imitasiya modelləşdirmə paketi” Simulink–də realizasiyası, BQU-nin Elmi Əsərləri, 2020, N 3.
3. Məmmədov H.Ə., Rüstəmov Q.Ə., Rüstəmov R.Q., Mühəndis riyaziyyatı MATLAB, Simulinkdə modelləşdirmə, Dərslik, Bakı, AzTU, 2015.

AVROPADA ANTİTÜRKİYƏ İTTİFAQI YARATMAQ CƏHDLƏRİ VƏ BAYANDURLU DÖVLƏTİNİN QƏRB ÖLKƏLƏRİ İLƏ DİPLOMATİK ƏLAQƏLƏRİNİN BAŞLANMASI

Fidan Axundova

Azərbaycan Universiteti

fidanakhundova99@mail.ru

Qərb ölkəsində “türk təhlükəsinə” qarşı birləşmək ideyası hələ osmanlılar Avropaya ayaq basdığı ilk gündən etibarən mövcud olmuşdur. Hələ XV əsrin II yarısında Türkiyənin güclü hərbi qüvvəyə malik olmasına baxmayaraq, Avropa ölkələri bu baxımdan ondan geri qalırdılar. Türkiyəyə qarşı təkbətək durmaq iqtidarında olmayan Avropa dövlətləri bu təhlükəyə qarşı vahid cəbhədə vuruşmağa can atırdılar.

Osmanlıların qərbə doğru irəliləməsi və Balkan yarımadasındakı müvəffəqiyyətləri Balkan xalqlarını katolikləşdirib öz dini-siyasi təsir dairələrini şərqə doğru genişləndirmək siyasəti yeridən Roma papalarının mənafeyinə toxunurdu. Buna görə də katolik kilsəsinin başçıları öz “həyəcanlı” çağırışları ilə Avropa ölkələrini, ilk növbədə Balkan knyazlıqlarını artmaqda olan təhlükəyə qarşı birləşməyə çağırırdılar. Lakin bəhs etdiyimiz dövrdə iqtisadi çətinliklər dövrü keçirən Papalıq əsas diqqəti “türk təhlükəsi”nə qarşı “səlib yürüşü” təbliğatına və Avropa dövlətlərini vahid antitürk koalisiyada birləşdirməyə yönəlmişdi. 1453-cü il sentyabrın 30-da papa xüsusi fərmanla bütün Avropa xalqlarını səlib yürüşünə çağıraraq İspaniya, Fransa, Almaniya, Niderland, Macarıstan və digər ölkələrdə qızgın səlibçilik təbliğatına başladılar. Bu məqsədlə 1462-ci ilin martında xüsusi kardinallar komitəsi yaradıldı. Lakin bir tərəfdən Avropa dövlətləri arasındakı ixtilaflar, digər tərəfdən Balkan slavyanları və yunanların katolik məzhəbinə nifrətləri ilə bağlı səbəblərə görə papaların söyləri nəticəsiz qaldı. Avropada Osmanlının başlıca düşməni olan Venesiya respublikası

da 1454-cü ildə bağladığı sülhə əsasən onun ərazisi vasitəsilə Şərqlə ticarətini davam etdirir, bu məqsədlə Türkiyəyə qarşı heç bir qruplaşmada iştirak etmirdi.

XV əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində, Türkiyənin Balkan yarımadası və Egey dənizi rayonunda möhkəmlənməsi Venesiya-Türkiyə ziddiyyətlərini gücləndirdi. 1463-cü il iyulun 28-də 16 ilə qədər davam edən (1463-1479) müharibənin başlaması ilə Avropa dövlətlərinin ümumi təhlükəyə qarşı danışıqlarında dönüş yarandı. Antitürkiyə koalisiyasının təşkilatçısı kimi Papa deyil, Venesiya respublikası çıxış etməyə başladı.

Venesiya respublikasının Türkiyə əleyhinə ittifaqa girmək çağırışına ilk səs verən Macarıstan oldu. 1463-cü il sentyabrın 12-də Venesiya ilə Macarıstan arasında əldə edilmiş razılığa əsasən, müttəfiqlər Türkiyəyə qarşı eyni zamanda hücumə keçməli, Venesiya Yunanıstanın sahil məntəqələrini, Macarıstan isə Bolqarıstan, Serbiya və Bosniya daxil olmaqla slavyan torpaqlarını zəbt etməli idi. 1463-cü il dekabrın 9-da Türkiyəyə qarşı Venesiya respublikası ilə Papalıq və Burqundiya hersoqluğu arasında da ittifaq bağlandı [3, s.103].

Venesiya respublikası 1463-cü ildə Osmanlı dövlətinə qarşı mübarizə aparan Albaniya xalq azadlıq hərəkatının başçısı İsgəndər bəylə də əlaqələri gücləndirdi. İki tərəf arasında əldə edilmiş razılığa görə, respublika ona pul və silahla yardım göstərməli, Venesiya donanması Albaniya sahillərində Türkiyəyə qarşı hərbi əməliyyat aparmalı idi. Venesiya Türkiyəyə qarşı 1463-cü il dekabrın 2-də Asiyada Qaraman bəyliyi ilə, 1464-cü il dekabrın 4-də Kiprlə ittifaq bağlamaq qərarına gəldi.

XV əsrin 60-cı illərinin əvvəllərində Bayandurlu dövlətilə Qərbi ölkələri, o cümlədən Venesiya arasında da diplomatik əlaqələr yaranmağa başladı. Trabzonun süqutundan sonra, Bayandurlularla müttəfiq olan Kiçik Asiya dövlətlərini bir-birinin ardınca aradan qaldıran Osmanlı Türkiyəsi artıq daha təhlükəli olmuşdu. Bayandurlu tərəfindən baxıldıqda, II Mehmet Asiya-Avropa tranzit ticarət yollarını nəzarət altında saxlamaqla yanaşı, yüksək vergilər alaraq Avropa dövlətləri ilə Bayandurlu dövlətinin mənafehlərinə mane olurdu. Həmçinin avropalılar da iki türk dövləti arasında öz niyyətləri üçün çaxnaşma yaratmağa çalışırdılar [5, s.102]. Qərbdə “türk təhlükəsi” nə qarşı səlib yürüşü təbliğ edən Roma papaları III Kalikst, III Pavel və II Piy Osmanlı Türkiyəsinin Şərqdəki düşmənlərini sultana qarşı qaldırmaq üçün ilk növbədə Bayandurlu dövlətilə əlaqə saxlayırdılar. Bayandurlu hökmdarı osmanlılara qarşı mübarizə aparan Qaraman bəyliyi, Kipr krallığı və Rodos xaçlı dövləti ilə sıx əlaqə saxlayır, həmçinin həmin ölkələri öz başçılığı altında sultana qarşı vahid cəbhədə birləşdirməyə çalışırdı.

1463-1479-cu illər Venesiya-Türkiyə müharibəsi zamanı Bayandurlu dövlətinin Venesiya ilə əlaqələri müntəzəm şəkildə düşdü. 1463-cü il dekabrın 2-də Venesiya senatından Osmanlı imperiyasına qarşı Bayandurlu dövləti və Qaraman bəyliyi ilə ittifaqa girmək haqda xüsusi məsələ müzakirə edildi və senatın verdiyi qərara əsasən Venesiya diplomatı Andrea Kornaro Həsən padşaha və Qaraman əmirinə osmanlılara qarşı ittifaq yaratmağı təklif etməli idi. Əgər Andrea Kornaro bu vəzifənin öhdəsindən gələ bilməsəydi, Bayandurlu sarayına səfir kimi Lazaro Kvirino getməli idi. Senatın qərarında oxuyuruq: “...bizim etimadnamələrimizlə Andrea Kornaro və ya Lazaro Kvirino Həsən padşahın yanına yola düşməlidirlər”; Senatın təşviqatını “...Andrea, ya başqası və ya başqaları yerinə yetirməlidirlər”. Mənbələrdən məlum olur ki, danışıqlar aparmaq

üçün Bayandurlu sarayına Lazaro Kvirino göndərildi [2, s.38-39]. Nikola Kanalı Fransaya, Marko Donanı Burqundiya hersoqluğuna, digər elçiləri isə Sicilya və Portuqaliyaya göndərildi. Türkiyə əleyhinə koalisiya yaratmaq məqsədilə digər Avropa dövlətlərinə də səfirlər və elçilər göndərildi. Macar və Bohemiya krallarına isə məktub yazıb II Mehmetə qarşı birləşməyə dəvət edirdi [4, s.259].

Venesiya və ya başqa Qərb dövlətlərinin antitürkiyə koalisiyası yaratmaq cəhdlərindən xəbərdar olan Həsən padşah, hələ Lazaro Kvirino Bayandurlu sarayına çatmamış, 1464-cü il martın 13-də öz elçisini Hələb və Rodos vasitəsilə Venesiyaya göndərirdi. Bayandurlu elçisi osmanlılara qarşı ittifaq bağlamaq üçün gəldiyini və Həsən padşahın 1465-ci ilin martında 60 min nəfərlik süvari ilə Dardanel sahilində olacağını bildirdi. Həsən padşahın elçisi Venesiya hökumətinə bildirdi ki, Bayandurlu dövləti ümumi razılıq olmadan Türkiyə ilə sülh bağlamayacaqdır; öz növbəsində Venesiya hökuməti də bu cür hərəkət etməlidir.

Bayandurlu-Venesiya danışıqları uğurla başa çatdı. 1464-cü il sentyabrın 26-da, Bayandurlu elçisinin vətənə yola düşməsi münasibətilə Venesiya senatının xüsusi yığıncağı oldu. Senatın 1464-cü il 26 sentyabr tarixli qərarına əsasən Venesiya hökumətinin adından Həsən padşaha məktub yazıldı və yığıncaqda müzakirə edildi. Həmin məktubda respublika hökumətinin Bayandurlu dövlətinin onunla birgə hərəkət edəcəyindən hədsiz sevindişi bildirilir, Osmanlı dövlətinin hər iki tərəf üçün yaratdığı təhlükədən danışılır, Həsən padşaha mümkün qədər tez zamanda düşməyə qarşı hücum keçməsi təklif edilirdi. Bu məktubda Papalığ, Burqundiya hersoqluğu, habelə digər xristian dövlətlərinin Venesiya ilə həmrəy olduqları, Macarıstanın Türkiyə ilə "amansız" müharibə apardığı, respublikanın güclü dəniz və quru qüvvələrinə malik olduğu göstərilirdi. Həsən padşahın fəth edəcəyi bütün Osmanlı torpaqları Bayandurlu dövlətinə vəd edilsə də, Venesiya hökuməti ehtiyatlı tərpənərək Bayandurlu elçisi ilə şifahi olaraq razılaşdı ki, əgər Kiçik Asiyanın Aralıq dənizi sahilindəki torpaqlar, əsasən buradakı liman şəhərləri, Venesiya donanmasının köməkliyi ilə tutularsa, həmin yerlər respublikanın olacaqdır. Bundan da məlum olur ki, Türkiyə kimi Venesiya da qəsbkar siyasət yeridirdi.

1465-ci ildə ikinci Bayandurlu elçisi-Həsən Əzən Venesiyaya gəldi. O, Həsən padşahın və onun arvadı Dəspinə Xatunun məktubunu senata təqdim etdi. Bu məktublarda Bayandurlu dövlətinin tezliklə osmanlılara qarşı müharibəyə başlayacağı bildirilir, Venesiya respublikasına da, digər xristian dövlətləri ilə birləşərək bu cür hərəkət etmək məsləhət görülürdü. Venesiya hökuməti Həsən padşaha 1466-cı il 27 fevral tarixli cavab məktubunda Türkiyəyə qarşı müharibəni davam etdirmək əzmində olduğunu, Moreya və Albaniyaya əlavə qüvvələr göndərdiyini göstərirdi. Həmin məktubda Venesiya səfirinin macar kralının türklərə qarşı müharibəni davam etdirməyə sövq etdiyindən, papanın xristian dövlətlərini ümumi təhlükəyə qarşı birləşdirməyə çalışdığından və s. bəhs edilir, "türk təhlükəsi"ndən uzun danışılır, Həsən padşaha minnətdarlıq edilirdi.

Bayandurlu hökmdarı Osmanlı imperiyasına qarşı Roma papaları olmuş Kalikst, Piy, Pavel və IV Sikstlə də danışıqlar aparmış, Polşa-Litva, Macarıstan və Neopol krallıqları, Avstriya, Çexiya, Burqundiya hersoqluğu, Kipr, Rodos və başqa dövlətlərlə diplomatik əlaqələr yaratmışdı [1, s.95]. Beləliklə, Papalığ, Venesiya respublikası və Bayandurlu dövlətinin ümumi səyləri

nəticəsində XV əsrin 60-cı illərində Osmanlı imperiyasına qarşı müxtəlif Avropa və Asiya dövlətlərindən ibarət hərbi-siyasi ittifaq meydana gəldi. Bu ittifaqa Bayandurlu dövləti və Venesiya başda olmaqla Macarıstan, Papalıq, Burqundiya, Albaniya, Qaraman əmirliyi və Kipr krallığı daxil idi. Həmin dövlətlər öz aralarında Türkiyəyə qarşı birgə hərbi əməliyyata başlamaq haqda razılığa gəlsələr də, hadisələrin sonrakı gedişi göstərdi ki, əldə edilmiş razılığa baxmayaraq, yuxarıda göstərilən dövlətlər osmanlılara qarşı qətiyyətlə çıxış etmədilər. Çünki Osmanlı imperiyasının Qərbdəki düşmənləri arasında dərin ixtilaflar vardı ki, bu da onların əməli birliyinə mane olurdu. Venesiya respublikası belə qəti hərəkət etmirdi; o İtaliyadakı rəqiblərindən ehtiyat edir, düşməni, əsasən Bayandurlunun əli ilə məğlub etməyə çalışırdı. Bayandurlu dövlətinin özü də, Qoyluhisar toqquşmaları və Həsən padşahın 1464-cü il Qaraman səfəri istisna olmaqla, Osmanlı Türkiyəsinə qarşı hərbi əməliyyatlara başlamadı.

Həsən padşah Baharlılara və Teymurilərə qarşı mübarizə zamanı arxadan təhlükəsizliyi təmin etmək üçün Osmanlı sultanın başını daim Avropa ilə qatmaq istəyir, bu məqsədlə də Venesiya və digər Avropa dövlətləri ilə diplomatik münasibətlərini zəiflətmir, diplomatik və hərbi xarakterli vədlərlə Venesiya, habelə başqa Avropa ölkələrini qərbdən Türkiyəyə qarşı müharibəyə təhrik edərək Osmanlı qoşunlarını Avropa cəbhəsində məşğul etməyə çalışırdı. Bayandurlu hökmdarı sultanın başının Avropada qarışdığından istifadə edərək onun Şərqdəki müttəfiqləri ilə mübarizəni başa çatdırmaq istəyirdi. Odur ki, Osmanlı sultanın diqqətini özünə cəlb etmək istəmir, Türkiyənin Qərbdəki düşmənləri olan Venesiya respublikası və başqa ölkələrlə əlaqələrini daha da dərinləşdirmirdi.

Antitürkiyə cəbhəsinin üzvləri arasındakı ixtilaflar Osmanlı imperiyasının bir sıra hərbi uğurlar qazanması ilə nəticələndi. II Mehmet Venesiya-Türkiyə müharibəsinin gedişində üstünlüyü qəti şəkildə ələ keçirdi. Beləliklə, XV əsrin 60-70-ci illərində Osmanlı Türkiyəsinə qarşı mübarizədə bu və ya digər dərəcədə marağı olan dövlətlərin beynəlxalq vəziyyətləri, habelə onlar arasındakı ixtilaflar göstərir ki, sultan II Mehmedin öz xarici siyasət planlarını yerinə yetirməsi üçün əlverişli beynəlxalq vəziyyət yaranmışdı. Qərb dövlətləri Osmanlı imperiyasının hərbi müvəffəqiyyətləri qarşısında təhlükəyə düşərək öz aralarında Türkiyəyə qarşı sözdə razılığa gəlsələr də, əslində öz işləri ilə məşğul idilər. Bir sözlə, qərb dövlətlərinin Osmanlı imperiyasına qarşı birləşmək siyasəti baş tutmadı.

Açar sözlər: Venesiya respublikası, antitürkiyə ittifaqı, diplomatik əlaqələr, Bayandurlu dövləti.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. III cild (XIII-XVIII əsrlər). Bakı, Elm, 2007, 592 səh.
2. Mahmudov Y.M., Azərbaycanın Avropa ölkələri ilə əlaqələri. Ağqoyunlu dövrü. (XV əsrin II yarısı). Dərs vəsaiti, Bakı, «Təhsil», 2007, 116 səh.
3. Mahmudov Y. Azərbaycan diplomatiyası. Bakı, «Təhsil», 2006, 416 səh.
4. Sema Sertkaya. 15. Yüzyıl İtaliyan səyyahların gözüyle İran, Ankara-2019.
5. Remzi Kılıç. Fatih Devri (1451-1481) Osmanlı-Akkoyunlu İlişkileri, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Sayı:14, Yıl:2003/1 (95-118 s.).

ƏLİLLİYƏ TARİXİ YANAŞMA

Şəhla Babayeva

Azərbaycan Universiteti

Shahla.Babayeva@student.au.edu.az

Əlillik, anadangəlmə və ya xəstəlik nəticəsində yaranan bir vəziyyətdir. Əlillik vəziyyəti həm genetik səbəblərlə bağlı ola bilər, həm də sonradan hansısa qəza, xəsarət nəticəsində meydana gələ bilər. Lakin qeyd etmək olar ki, əlillik vəziyyəti sonradan da yarana bilər, bu baxımdan düşünsək hər birimizi əslində potensial əlilliyi olan şəxs də adlandıra bilərik. Amma bunu deyə bilərik ki, əlilliyi olan şəxslərin problemləri və onlar üçün görülən işlər son onilliklərə qədər demək olar ki, yox sayılacaq qədər az idi. 1960-1970-ci illərdə əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətdə bu məsələni gündəmə gətirməsi, sosial əhəmiyyətini vurğulaması ilə əlillik anlayışına qarşı müsbətyönümlü düşüncələr, fəaliyyətlər meydana çıxmağa başladı [1, s.3].

Əlilliyin tarixi insanlıq tarixi qədər qədimdir. Təəssüflə bildirmək lazımdır ki, əlilliyi olan şəxslərə qarşı cəmiyyətdə olan münasibət hər zaman birmənalı olmayıb. Qərbdə əlilliyi olan şəxslərin vəziyyəti ilə bağlı məsələlər antik yunan dövründən 20-ci yüzilliyin sonlarına qədər çətinliklərlə dolu olmuşdur. Əlilliyi olan şəxsləri cəmiyyət deviant şəxslər kimi qiymətləndirmiş, onlara qarşı qeyri-insani davranış nümayiş etdirmişdilər. Onlar əlilliyi olan şəxsləri hətta yandırmağa, suya atmağa, yüksək yerdən atmağa çalışırdılar. Bununla yanaşı onları bazarlarda satır, sürgün edir, ən çirkli işlərini gördürür, əyləncə məqsədilə istifadə edirdilər [1, s.3].

Hələ qədim dövrlərdə əlilliyi olan şəxslərə qarşı aqressiv münasibət formalaşmışdı. Antik filosof Platon özünün məşhur “Dövlət” adlı əsərində qeyd edirdi ki, cəmiyyətin normal inkişafı, düzgün formalaşması üçün yalnız psixi, əqli və fiziki baxımdan sağlam olan şəxslər ailə qurmalıydılar. Görünür, cəmiyyət sonradan meydana gələn, irqi amillərə təsir etməyəcək əlillik hallarını nəzərə almır, birbaşa olaraq əlilliyi olan şəxsləri təcrid etməyə çalışırdı. Platonun fikrincə, əlilliyi olan şəxslərin “ortadan götürülməsi” insanlar tərəfindən normal qarşılanmalıdır. Bu fikri onunla izah edirdi ki, yaşadığımız həyat, cəmiyyət mübarizə tələb edir və əlilliyi olan şəxslər bu mübarizəni göstərə bilməyəcəklər. Yunan şair və yazıçısı olan Euripides görmə əlilliyi olan şəxslərin edə biləcəyi ən yaxşı şeyin intihar olduğunu dilə gətirirdi. Ümumiyyətlə, Hippokrat özü də yunan cəmiyyətində əlilliyi olan şəxslərə qarşı qəddar münasibətin olduğundan danışdı. Belə ki, antik yunan qanunlarına görə, yeni anadan olmuş körpələr “ağsaqqallar heyəti” adlandırılan quruma göndərilməli idi və əgər uşağın görmə əlilliyi var idisə, hansısa bədən üzvü tam formalaşmamış, ümumiyyətlə, fiziki və ya əqli baxımdan əlilliyi olan hesab edilirdisə, onu çaya ataraq öldürməyə çalışırdılar. Zaman keçdikcə də yunan cəmiyyətində əlilliyi olan şəxslərə, xüsusən də yeni doğulan sağlamlıq imkanları məhdud körpələrə qarşı nifrət daha da gücləndi. Qədim yunan dövləti olan Spartada belə bir qanun var idi ki, yeni doğulan uşaq cəmiyyət arasına çıxarılmalı, hər kəs tərəfindən onun sağlam olduğu təsbit edilməli idi. Əks halda uşaq müxtəlif

yollarla tələf edilir, hətta onları günəşin gur olduğu hündür təpəliklərdə ölməsi üçün tərk edirdilər. Ailələrinə isə bu mövzuda söz haqqı verilməsindən söhbət belə gedə bilməzdi [1, s.68-70].

Feodalizm dövründə də əlilliyi olan şəxslərə qarşı münasibət fərqli deyildi. Bu dövrdə də əlilliyi olan şəxslərdən utanır, diksinir, qorxur və ayrı-seçkiliyə məruz qoyurdular. Məlum məsələdir ki, feodalizm dövründə cəmiyyət həyatında, insanların təfəkküründə din, xristian katolik kilsəsi xüsusi yer tuturdu və insanların əlilliyi olan şəxslərə qarşı aqressiv münasibətinin bir digər səbəbi də dini amillərlə bağlı idi. Onlar əlilliyi olan şəxsləri Tanrı tərəfindən cəzalandırılan insanlar olaraq qiymətləndirirdilər və özlərinin də onları cəmiyyətdən kənarlaşdırmaqlarına və onlara əziyyət verməklərinə haqq qazandırırıdılar. 1400-cü illərdə kilsənin də rəhbərliyi ilə əlilliyi olan şəxslərə qarşı amansız “mübarizə” başladı. Onlar əlilliyi olan şəxsləri şeytan, cadügar adlandırır, əlil olaraq dünyaya gələn şəxslərin şeytanla münasibətin nəticəsi kimi dünyaya gəldiyini deyirdilər. Bu inancın nəticəsi olaraq həmin dövrdə minlərlə əlilliyi olan şəxs yandırıldı. Əlilliyi olan şəxsləri “içinə şeytan girmiş” insanlar olaraq gördükləri üçün həmin insanları öldürməklə yanaşı döyərək, ac qoyaraq, qaynar suya batıraraq sağalda biləcəklərini düşünürdülər. Bundan da bir daha aydın olur ki, həmin dövrdə əlilliyi olan şəxslərə qarşı amansız münasibətin əsas səbəbi dini inanclar olmuşdur [1, s.68-70].

Sənaye inqilabı dövründə onlara qarşı olan neqativ yanaşmalardan biri də “Sosial Darwinizm” ideologiyası idi. Bu ideologiyaya əsasən, cəmiyyətdə ancaq fiziki və əqli cəhətdən sağlam olan insanlar qalmalıdır. Ona görə də əlilliyi olan şəxslər öldürülməsi vacib hesab edilirdi [1, s.73-75].

Artıq XIX yüzillikdən başlayaraq əlilliyi olan şəxslərə qarşı humanist addımlar atılmağa başlandı. Ceykob Rodriq Perera Qərbdə ilk dəfə olaraq eşitmə əlilliyi olan şəxslər üçün işarət dilini formalaşdırdı. Daha sonra XVI əsrdən müzakirə edilən görmə əlilliyi olan şəxslər üçün məktəb 1784-1785-ci illərdə Parisdə fransız professor Valantin Hauy tərəfindən yaradıldı. Beləliklə, Qərbdə görmə, eşitmə əlilliyi olan şəxslərin cəmiyyətə qazandırılması, cəmiyyət həyatında iştirakına şərait yaradılmış oldu və artıq bir-birinin ardınca 1817-ci ildə ABŞ-da, 1830-cu ildə Belçikada görmə əlilliyi olan şəxslər üçün məktəb fəaliyyətə başladı. XIX yüzillikdə qəza nəticəsində görmə qabiliyyətini itirən Luyis Brayl tərəfindən “Brayl Əlifbası” kəşf olundu [1, s.73-75].

Zaman keçdikcə, əlilliyi olan şəxslərə qarşı münasibətlər normallaşsa da bəzi cəmiyyətlərdə hələ də əlilliyi olan şəxslərə qarşı zorakılıq halları müşahidə olunurdu. Əlilliyi olan şəxslərə qarşı qeyri-insani davranışı ilə seçilən şəxslərdən biri də Adolf Hitler olmuşdur. Ümumiyyətlə, Alman ideologiyası özünü “üstün olan irq” kimi təqdim etməyə çalışırdı və öz millətlərini, vətəndaşlarını fiziki cəhətdən “mükəmməl” etməyə çalışırdı. Bu baxımdan onlar cəmiyyətlərində əlilliyi olan şəxs görmək istəmirdilər. Fiziki və ya psixi cəhətdən sağlam olmayan şəxsləri onlar cəmiyyət üçün “yararsız” adlandırır, yaşamağa layiq olmayan şəxslər kimi qiymətləndirirdilər. Buna görə də 1939-cu ilin oktyabr ayında Hitler əlilliyi olan şəxslərin öldürülməsinə dair göstəriş verdi. Beləliklə, Nazilərin “T-4” və ya “Sterilizasiya” adlandırdıqları proses başladı və bu proses gedişində onlar öldürəcəkləri psixi və fiziki əlilliyi olan şəxsləri müəyyənləşdirdilər. Onları Almanyaya, Avstriyaya göndərərək orada qazla dolu olan otaqlarda

öldürür, cəsədlərini xüsusi hazırladıqları və “Krematorium” adlandırdıqları xüsusi ocaqlarda yandırır dılar. Eyni zamanda, sağlamlıq imkanı məhdud olan uşaqlar, eləcə də yeni doğulan körpələrə ölümcül dozada iynə vuraraq öldürürdülər. Lakin qısa zaman sonra Hitlerin bu əmri narazılığa səbəb oldu. Cəmiyyətdə bu prosesə qarşı etirazlar yüksəldi. Beləliklə, Hitler etirazların qarşısını almaq üçün 24 avqust 1941-ci ildə bu əmri ləğv etməli oldu. Təəssüflər olsun ki, bu, sadəcə formal xarakter daşdı və Nazilər gizli şəkildə bu prosesi davam etdirdi. Bunun nəticəsi olaraq, 1941-1945-ci illərdə əlilliyi olan 700 mindən çox alman və avstriyalı şəxs qətlə yetirildi [2, s.1].

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq deyə bilərik ki, tarixən əlilliyi olan şəxslərə qarşı münasibət ürəkaçan olmamışdır. Onlar daima təzyiqə, zorakılığa məruz qalmışdır. Lakin cəmiyyət inkişaf etdikcə onlara qarşı münasibət normallaşmış, ədalətli qanunlar qəbul olunmuşdur. Hazırda əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarını müdafiə edən bir çox konvensiya, beynəlxalq qanun mövcuddur. Bu da zamanla formalaşan humanist düşüncənin, ictimai təfəkkürün məhsuludur.

Açar sözlər: Əlilliyi olan şəxs, işgəncə, əlilliyi olan şəxslərə qarşı cəmiyyətin yanaşması, Qərbdə əlilliyə münasibət.

ƏDƏBİYYAT

1. Faruk Taşçı. Engelliler ve sosyal hizmet, İstanbul Üniversitesi açık ve uzaktan eğitim fakültesi, Sosyal hizmet lisans tamamlama proqramı, Üsküdar 2016, s.3-75.
2. <https://encyclopedia.ushmm.org/content/tr/article/the-murder-of-the-handicapped>

NAXÇIVAN DƏHLİZİN REGIONUN TRANZİT POTENSİALINA TƏSİRİ

Zaur Bayramov

Dövlət Gömrük Komitəsinin Akademiyası

zaur.bayramov@ascca.edu.az

Naxçıvana dəhlizin açılması Muxtar Respublikanın iqtisadi blokadadan çıxarılmasının təmin olunması ilə yanaşı regional nəqliyyat əlaqələrinin də inkişafına şərait yaradacaqdır. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycanın əsas hədəflərindən biri ölkənin beynəlxalq tranzit təhlizinə çevrilməsidir, bu dəhliz bu hədəf üçün önəmli təkan olacaqdır. Azərbaycan hal-hazırda Türkiyə ilə nəqliyyat əlaqələrini əsasən Gürcüstan üzərindən təmin edir. Naxçıvana birbaşa dəmir yolunun açılması Gürcüstan üzərindən keçən yoldan 340 km daha qısa olacaqdır və bu da həm maliyyəyə həm də vaxta qənaət etməyə imkan verəcəkdir.

Yeni dəhlizin Azərbaycan üçün əsas önəmi Naxçıvan Muxtar Respublikasının ölkənin əsas hissəsi ilə birbaşa nəqliyyat əlaqəsinin təmin olunmasıdır. Nəzərə alsaq ki, Naxçıvan MR faydalı qazıntılarla zəngindir və böyük turizm potensialı vardır, bu dəhliz həmin imkanlardan səmərəli şəkildə faydalanmağa imkan verəcəkdir.

Naxçıvan həm də ən böyük ticarət tərəfdaşlarımızdan olan Türkiyə ilə həmsərhəddir və bu dəhliz Türkiyə və Azərbaycan arasında birbaşa nəqliyyat dəhlizi yaradacaqdır. Türkiyə və Azərbaycanın ticarət dövriyyəsi hər keçən il artmaqdadır. 2005-ci ildə iki ölkə arasında ticarət dövriyyəsi 588 mln dollar ikən 2020-ci ildə bu rəqəm 4 mrd 160 mln dollar olmuşdur. Türkiyə-Azərbaycan arasında yükdaşımlar əsasən Gürcüstan üzərindən həyata keçirilir, yeni dəhliz həm mövcud dəhlizə nəzərən məsafəni qısaltır, həm də alternativ bir yol olaraq riskləri bölüşdürür. Bu dəhliz malların daşınması zamanı daşıma xərclərini azaltmaqla yanaşı ticarətdə ən önəmli ünsürlərdən biri olan zamana qənaət etməyə də imkan verəcəkdir. Qarabağ işğaldan azad olunduqdan sonra Qarabağda yenidənqurma işlərinin önəmli bir hissəsi Türkiyə şirkətlərinə həvalə olunubdur, bu dəhlizin qısa müddətdə açılması həmin işlərin sürətlənməsini təmin edəcəkdir

Dəhliz şübhəsiz Rusiya və Türkiyə arasındakı ticarət əməliyyatlarının inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir. Gürcüstan və Rusiya arasındakı mövcud münasibətlərə görə Rusiyanın alternativ bir dəmir yolu xəttinə ehtiyacı vardır. Azərbaycandan keçəcək olan bu xətt Rusiya malları üçün daha təhlükəsiz və əlverişli olacaqdır. Türkiyə Rusiya arasında ticarət dövriyyəsi 25 mrd dollar səviyyəsindədir. Hər iki ölkə bu dövriyyənin artırılmasında maraqlıdır bu dəhliz bunun üçün əlverişli şərait yaradacaqdır.

Türkiyə son zamanlar Mərkəzi Asiya regionu ilə ticarət əlaqələrini genişləndirməkdədir. Bu regiona ən qısa birbaşa yol məhz Azərbaycan üzərindən və yeni dəhliz vasitəsi ilə Türkiyə-Naxçıvan-Ələt marşrut xətti ilə olacaqdır. Azərbaycanın Türkiyə ilə münasibətlərini və mövcud infrastrukturunu nəzərə alaraq dəhlizin açılması ilə bu istiqamətdə yükdaşımların artması mümkündür.

Digər tərəfdən dünya okeanı vasitəsi ilə daşınan yüklərin Türkiyənin Mersin limanından ən qısa yolla Naxçıvana, ordanda Ələtə çatdırılması təmin olunacaqdır. Bu da yükdaşımları həyata keçirən şirkətlər üçün liman və s. kimi xərcləri azaldacaqdır.

Bu dəhliz faktiki olaraq Rusiya və İran arasında 2-ci bir istiqamətdə yeni yol açır bu da şimal-cənub tranzit xətti üzrə inkişafa səbəb olacaqdır. Çünki Rusiya malları Naxçıvan-İran marşrut xətti üzrə ən qısa məsafə üzrə orta şərq regionuna çatdırıla biləcəkdir (və ya əksinə). Bu həm də Orta Şərq və Cənubi Qafqaz regionlarının iqtisadi əlaqələrinin inkişafına müsbət təsir göstərəcəkdir.

Naxçıvana yeni dəhlizin açılması bölgə üçün ümumilikdə olduqca faydalıdır. Bölgədə olan bütün dövlətlərlə bu dəhlizdən maksimum faydalanmaq üçün ortaq işləmək lazımdır. Bölgədə yeni dəmir yolu xətlərinin əlaqələndirilməsi onların səmərəli işləməsi üçün ortaq əməkdaşlıq platforması yaradılmalı, tranzit əməliyyatlarının asanlaşdırılması üçün gömrük tənzimlənməsi üzrə də bölgə dövlətləri qarşılıqlı fəaliyyət göstərməlidir.

Ümumi olaraq bu dəhlizin açılması ilə Azərbaycanın və bölgə ölkələrinin əldə edəcəyi faydaları aşağıdakı kimi qeyd etmək olar:

- Azərbaycan uzun illər sonra ayrılmaz hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə birbaşa və ən qısa nəqliyyat əlaqəsi əldə etdi.
- Türkiyə ilə Azərbaycan arasında daha qısa alternativ tranzit dəhlizi açılmaqla tranzit prosesinin səmərəsi artacaqdır.

- Rusiya və Türkiyə arasında Azərbaycan üzərindən yeni təhlükəsiz tranzit dəhlizi formalaşacaqdır.
- İran regionun digər ölkələri ilə yeni dəmir yolu tranzit xətti əldə edəcəkdir.
- Əməkdaşlıq üçün yeni əlverişli şərait yaranmışdır ki, ümumilikdə regionun rifah səviyyəsinin artırılması mümkün olacaqdır.

Açar sözlər: Naxçıvana dəhliz; tranzit əməliyyatları; dayanıqlı inkişaf; regional əməkdaşlıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Dövlət Gömrük Komitəsinin statistik bülletenləri. <https://customs.gov.az/az/faydali/gomruk-statistikasi/>;
2. Eyüp Zengin, Türkiye ve Rusya Federasyonu ticari ilişkileri, 2015. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/217890>;
3. Emrah Denizhan, “Türkiye’nin Kafkasya ve Orta Asya Politikası ve Tika, 2010. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/117228>;
4. Bülent Açma, Kübra Yenişen, Kafkasya’nın Ekonomik Potansiyeli ve Dönüşümü İçin Politika ve Stratejiler, 2013. <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/146139>.

THE ROLE OF GAMES IN THE LANGUAGE TEACHING PROCESS

Gunel Bayramova

Baku Eurasian University

gunel.eliyeva599@mail.ru

Games are one of the most effective and necessary components of language teaching process. In the previous ages games were not used to be included into teaching process. There was a misconception that all learning should be serious in nature. Yet, today’s generation is quite different from that of the previous age. The way they think, act and learn has totally changed. So the teaching process should necessarily be adapted to the needs of the modern students. Games do not mean simply playing or doing something with no sense. They should have certain rules, targeted goals and make students engaged with fun. So we should not merely see games as childish play, but rather as a tool that can be used to teach languages in a more enjoyable way at all ages. Games have both advantages and disadvantages for the language teaching process.

To start with its positive sides, first and foremost, games support learning process in a fun way and prevent classes from being boring and unattractive. Thus it can be used a motivating technique. Educators may engage shy and reluctant students in the given tasks via games. Secondly, games can relieve stressful moments. In a stress-free environment, students feel self-confident and enthusiastic to get involved in language learning as they are not punished or criticized through this process. They are not afraid of making any mistakes, so they feel relaxed. Games help students gain

a better understanding in speaking and writing, and make an easy way for self-expression. Games may also provide interactive learning environment for different literacy skills including reading, writing, listening and speaking. While playing games, students set goals, make choices and decisions quickly, use new language, work in teams, try new roles, verbalize their ideas, and observe others thinking, question, concentrate and consolidate learning.

Structure is the first rule to remember in order to avoid confusions throughout games. Games should be organized in a structured way. Unstructured play may result in tumult and turbulence, and not lead to learning. Rather than free plays, guided games might be more appropriate and ideal for language learning. Structure of the games means a pre-organized plan which may include target, time and materials. Games that take too much time may lead to distraction and confusion. So better is to finish within fifteen or twenty minutes. Secondly, rules have to be clear, few and well-explained so as no difficulty is faced. Thirdly, when games are familiar or have already been played many times, they might not attract students' attention, and sound boring. Besides, games should be chosen appropriately for different age groups; otherwise they might be seen childish or too difficult to handle.

Games can be used at the beginning of lessons either to warm up the class or at the end of class if there are a few minutes left to kill. There are some fun games every teacher or educator should know. They are "Board race", "Simon says", "Hangman", "Word jumble race", "The mime", "Pictionary", "Two truths and a lie" and so on. This list can be extended further.

In conclusion, learning a language is hard work. Educational games may relieve stressful moments, motivate students, promote communicative competence, provide interactive learning environment and thus play an important role in acquisition of a second language.

Key words: Games, play, language, teaching, educator.

REFERENCES

1. Handbook of games and stimulations in teacher education, David.C.Gibson, Gerald Knezek, Pamela Redmond, Elizabeth Bradley, Published by Association for Advancement of Computing in Education (AACE), 2014.
2. TKT Teaching Knowledge Test Course, Modules 1, 2 and 3, Mary Spratt, Alan Pulverness, Melanie Williams, Cambridge University Press, 2011.
3. <https://www.edu-ctr.pref.kanagawa.jp/kyouka/eigo/documents3/e000a.pdf>
4. <https://www.gooverseas.com/blog/10-best-games-esl-teachers>
5. AzarGrammar.com

Dil tədrisi prosesində oyunların rolu

Oyunlar xarici dilin tədrisi prosesində əhəmiyyətli rol oynayır. Ötən əsrlərdə tədris prosesi mahiyyət etibarilə ciddi xarakter daşıdığından, oyunlardan istifadə birmənalı qarşılanmırdı. Ancaq hazırkı dövrdə tələbələrin istəkləri, tələbləri, davranışları, düşüncə və öyrənmə tərzləri ötən illərlə müqayisədə kəskin dəyişdiyi üçün, tədris metodlarında da dəyişiklik etmək zərurəti yaranmışdır.

Oyun dedikdə, vaxt öldürmək üçün edilən hər hansı boş işlər deyil, qaydaları, strukturu, material və vaxtı müəyyən edilmiş və ən əsası əylənərək öyrənmək məqsədi daşıyan bir vasitə nəzərdə tutulur. Tezisdə oyunların müsbət və mənfi tərəfləri haqqında məlumat verilir və onların dilin tədrisində rolu izah edilir.

İNKLÜZİV TƏHSİL, BİRGƏ TƏDRİS MÜƏLLİMLƏRİN MULTİKULTURAL HAZIRLIĞINDA ƏSAS AMİL KİMİ

Nübar Bayramova

ADPU-nun Quba filialı

nubar.bayramova.78@mail.ru

Təkmilləşmiş, effektiv və inklüziv təlim mühitinin təhsil müəssisələrimizdə qurulması son dövrlərdə respublikamızda bu sahəyə dair bir çox qanun və sosial proqramlar həyata keçirilməsini zəruri edir. Bunun nəticəsidir ki, Azərbaycan “davamlı inkişaf məqsədləri indeksi”nə görə dünyada hər üç ölkədən ikisini qabaqlayıb” [1]. Bunların içərisində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin 2017-ci il 14 dekabr tarixli, 3498 sayılı sərəncamı ilə təsdiq edilmiş “2018-2024-cü illərdə Azərbaycan Respublikasında sağlamlıq imkanları məhdud şəxslər üçün inklüziv təhsilin inkişafı üzrə” Dövlət Proqramı xüsusi olaraq həm siyasi, həm də sosial əhəmiyyətə malik olub, böyük əhəmiyyət daşıyır [2, s.31-33].

Ancaq müəllimlərimiz metodik olaraq inklüziv təhsilə hazırdırmı? Bu prosesin uğurlu həlli üçün müəllimin multikultural hazırlığı hansı səviyyədədir? Bəlkə dəyişiklik təkcə müəllimin metodikasında deyil, dərs prosesinin meyanizmində və quruluşunda və idarə olunmasında da inklüziv təhsilə uyğun təkmilləşdirmə aparılmalıdır?

Multikultural dəyərlərin aşılınması üçün ilk öncə inklüziv təhsilə cəmiyyətdəki yanlış yanaşmanı dəqiqləşdirməyə lazımdır. Bəzən nəinki təhsil sektorunda olmayan insanlarda, həmçinin müəllimlərin arasında da inklüziv təhsilə yalnız əlilliyi olan insanların təhsili kimi anlayanlara rast gəlinir. İnkluziya: *“müxtəlif əqli və fiziki bacarıqlı uşaqların, digər uşaqların da böyük məmuniyyətlə iştirak etdiyi məktəb həyatının bütün aspektlərinə tam cəlb edilməsidir”* [3, s.3] Deməli, əgər təhsil prosesində inklüziv təhsili tətbiq etmək, bütün uşaqların, xüsusilə də əlilliyi olan uşaqlarında ehtiyaclarının ödənilməsinə çalışırıqsa dərs prosesinin quruluşundada təmilləndirməni aparılmasına zərurət vardır. Lakin unutmamalıyıq ki, bu işdə həlledici yük müəllimlərin üzərinə düşür. Bu prosesdə onların yalnız 45 dəqiqəlik zamanlarının olduğunu, həmçinin də əlilliyi olmayan uşaqlarında özlərinə məxsus oyrənmə çətinliklərinin olduğunu nəzərə alsaq, onları bu yükün altında tək qoymaqla sadəcə nəticəni təhlükə altına atmış olarıq. Bütəhlükə təkcə əlilliyi olan uşaqların təlim nəticələrində deyil, həm də əlilliyi olmayan uşaqların təlim nəticələrində də özünü göstərəcəkdir. Bəs çıxış yolu nədir? Təbii ki, mütəxəssislər hər zaman çıxış yolunu müəllimin metodik bacarıqlarının və pedaqoji ustalığının təkmilləşdirilməsində görürlər. Lakin təkliddə

müəllim buna nə dərəcədə nail olmağı bacara bilər? Bu bir az şübhə doğurur. Beynəlxalq təcrübə özünütəkmilləşdirmənin ən uğurlu yolunu əməkdaşlıqda görür. İlk baxışdan bu heç kim üçün yenilik deyil, onsuzda müəllimlər daima məktəbdə metodbirlişmələrdə, iştirak etdikləri müxtəlif seminarlarda müəyyən dərəcədə əməkdaşlıq edirlər. Lakin qapını örtüb sinfə daxil olduqda və təlim prosesini başladıqda tək olduqlarından öyrəndiklərini nə dərəcədə uğurlu həyata keçirdikləri şübhə altına düşür. Əsas məsələ müəllimin bu çətin prosesdə özünü tək hiss etməməsidir. Çünki müəllimin özünə belə bu çətin prosesdə dəstək lazımdır. Əməkdaşlıq bu sahədə müəllimin köməyinə gələ biləcək ən güclü metodiki silahdır. Əməkdaşlığın hər bir forması müəllimin fəaliyyətinin uğurlu nəticələnməsinə xidmət etsə də ən əsas üstünlüyü burada əməkdaşlığın xüsusi forması kimi iki müəllimin dərsi birgə tədris etməsidir.

Birgə tədris nədir? Mexanizmə çox sadə tərif vermək olar: *“dərs prosesinin iki müəllim tərəfindən həyata keçirilməsidir”* [4]. Lakin nəzərə alanda ki təlim prosesi iki fərqli düşünən beyin tərəfindən planlaşdırılır və idarə edilir bu zaman prosesin daha effektiv olacağı haqqında fikir formalaşır. Birgə tədris müxtəlif ehtiyac və qabiliyyətlərə malik şagirdlərdən ibarət sinfdə iki müəllimin təlim verməsi modelidir.

Birgə tədris prosesinin metodik cəhətdən özünə məxsus çətinlikləri mövcuddur. Çünki birgə tədrisi həyata keçirəcək müəllimlər fərqli metodik bacarıqlara, fərqli üslublara və ən əsası fərqli şəxsiyyətlərə malik ola bilərlər. Lakin dərsi planlaşdırarkən onların qarşıda qoyduqları hədəf uğrunda bir-birlərinə güzəştə getməyi bacarmalıdırlar. Xüsusilə davranışları psixoloji olaraq bir-birlərini tamamlamalıdır, sanki dərstdə bir müəllimin əvəzinə iki müəllimin olması sezilməməlidir, onlar dərsi başladıqda aralarında ciddi bir fərq hiss etməməlidir, çünki əks halda dərs şagirdlər üçün anlaşılmaz kabusə çevrilə bilər. Bu müəllimlərdən artıq dərəcədə yüksək peşəkarlıq tələb edir. Xüsusilə prosesdə hansı müəllimin əsas, hansının isə ikinci dərəcəli olması nəzərə çarpmamalıdır. Əks halda uşaqlarda təbəqələşmə, dərs prosesində birtərəfli qütbləşmə baş verəcəkdir. Bu da birgə tədrisin mahiyyətinin itməsinə səbəb olacaqdır. Bu ənənəvi təlimdən kəskin fərqlənən iki müəllimin olduğu bir sinfdir. Sinfdə olan hər iki müəllim həm təlimin gedişatı, həm də şagirdlər üçün məsuliyyət daşıyırlar.

Bəs birgə tədrisin təlim prosesinə verəcəyi üstünlüklər nədir?

1. Müəllimin 45 dəqiqəlik zaman kəsiyindən daha səmərəli istifadə edərək daha keyfiyyətli nəticə əldə etməsinə səbəb ola bilər.
2. Dərsin eyni zamanda iki müəllim tərəfindən tədris edilməsi sinfdə dərs prosesində bütün şagirdlərin diqqətdən kənarda qalmamasına gətirib çıxardır.
3. Təlim prosesində müəllimin əllilliyi olan uşaqlara daha artıq vaxt ayırması hesabına onları xüsusi olaraq fokuslanmasının qarşısını ala bilər.
4. Müəllim dərstdə öz həmkarından psixoloji və metodik dəstək almaqla yanaşı, dərstdə addımlarının digər müəllimin nəzarəti ilə dayanmadan izlənilməyi hər an kömək ala biləcəyi vəziyyətdə olması müəllimə bu ağır prosesdə böyük stimül olur.
5. Müəllimlər öz aralarında məsuliyyəti bölüşdürdүklərindən təlim prosesi zamanı öz psixoloji gərginliklərini də azaltmış olurlar.

6. Şagirdlərdə eyni bir müəllimdən asılılıq kimi lazımsız vərdişin olmamasına gətirib çıxardır. Təcrübələr göstərir ki, nəinki əlliliyi olan, ümumilikdə bütün uşaqlarda ibtidai siniflərdə bir müəllim simasına psixoloji vərdiş olmaq yuxarı siniflərdə və yaxud müəyyən səbəblərdən başqa bir müəllim dərs keçdikdə şagirdlərdə təlim prosesində ləngimənin yaranmasına səbəb olur.
7. Təlim prosesinin təhlili artıq müəllimin metodikasının təhlilinə deyil, prosesdən uşaqların təlimdən nə dərəcədə faydalanmasına yönəldilir.
8. Tədrisdə çətinlik çəkən şagirdlər üçün ən universal həlli yoludur, daha doğrusu belə uşaqlara kömək etmək üçün iki beyin düşünür.
9. Ümumilikdə, birgə tədris irqi, sosial-iqtisadi status və müxtəlif əllilliyi olan uşaqları təhsil ehtiyaclarının ödənilməsində ən məqsədyönlü vasitədir.
10. Yüksək nəaliyyətli şagirdləri daha aşağı nəaliyyətli şagirdlərdən ayırmaq kimi 21 əsrin ayrı-seçkiliyini yaratmamaqla, əksinə şagirdləri qarışıq şəkildə öyrədilməsinə imkanlar yaradır.

Təbii ki, birgə tədris asan və rahatlıqla idarə oluna biləcək bir proses deyildir. İlk əvvəl ona görə ki, uzun illər vərdiş aldığımız bir müəllimin hakim olduğu dərs stereotipini dəyişmək həm müəllimlərdə, həm də cəmiyyətin bir çox nümayəndələrində müqavimət və qeyri müəyyənliklə qarşılanı bilər. Lakin əgər uğurla tətbiq olunarsa nəticəyə verəcəyi fayda daha çox gözlənilməyindən bunu yoxlamağa dəyər. Əgər biz təhsilimizin dünyəvi təhsilə inteqrasiya edilməsinə, beynəlxalq standartlara uyğun qiymətli multikultural dəyərlərə sahib insan kapitalının yaradılmasına çalışırıqsa beynəlxalq təcrübədən yararlanaraq birgə tədris prosesini məktəblərə gətirməyə borcluyuq. Bu formada tədris prosesi onu həyata keçirəcək müəllimdə multikultural dəyərlərin formalaşmasına xidmət edəcəkdir.

Açar sözlər: inklüziv təhsil, müəllim, birgə tədris, multikulturalizm.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramov V. Xalq qəzeti, 15 iyul 2020.
2. Inklüziv təhsil (Məlumat kitabçası), RİİB, Bakı-2018, s.39.
3. Inklüziv təhsil, T.Loreman, J. Deppeler, D.Harvey, 2005, s.309.
4. UNİSEF-in Azərbaycandakı Nümayəndəliyi və “Regional İnkişaf” İctimai Birliyinin sifarişilə hazırlanmış “İnklüziv təhsil üzrə müəllim inkişaf proqramları”.

FUNKSIONAL YANAŞMAYA ƏSASƏN DAXİLƏN İNTELLEKTUALLAŞDIRILMIŞ MÜHİTİN TƏŞKİLİ

Sevinc Cavadova

Sumqayıt Dövlət Universiteti

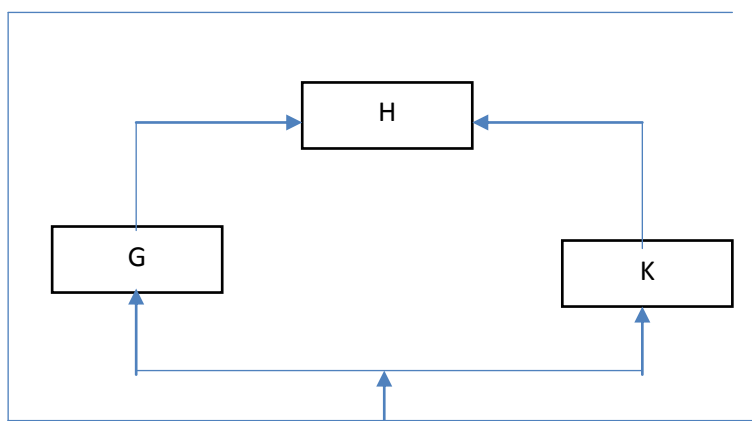
sevinc1973@bk.ru

Kompüter sistemlərinin daxili intellektuallaşdırılmasının məqsədi elə arxitekturalı kompüter sistemlərinin yaradılmasından ibarətdir ki, informasiya emalının paralelləşdirilməsi hesabına daha böyük məhsuldarlığa malik olmaq mümkün olsun, digər tərəfdən də, süni intellektin spesifik məsələlərinin həllinə, o cümlədən, yüksək səmərəli ekspert sistemləri yaradılmasına istiqamətlənmə həyata keçirilsin [1].

Funksional yanaşma ideyası analoq və rəqəmsal hesablamaların müqayisəsi nəticəsində meydana gəlmişdir.

Misala baxaq: Fərz edək ki, aşağıdakı funksiyayı hesablamaq tələb olunur:

$F(x) = H(G(x), K(x))$. $F(x)$ funksiyasına xas olan “təbii paralelləşdirmə” $F(x)$ paralel hesablamaları üçün idarəetmə sxemini aşağıdakı şəkildə olduğu kimi təsəvvür etməyə imkan verir (şəkil 1). Analıq hesablamalarda $F(x)$ funksiyası keçici proseslərdəki dəqiqliklə, G , K və H bloklarının hər üçündə eyni zamanda paralel hesablanır. Rəqəmsal maşınlarda isə hesablama prosesi ideyası struktur proqramlaşdırma metodologiyasına söykənən, ciddi iyerarxik xarakterli ardıcıl hesablama aktlarından təşkil olunur. G , K və H bloklarında baş verən hər bir hesablama aktından sonra nəticə digər blokun girişinə ötürülür.

Şəkil 1. $F(x)$ funksiyasının paralelləşdirilməsi

Analoq hesablamalarda da iyerarxiklik mövcuddur, lakin bu, funksional xarakter daşıyır.

Rəqəmsal sistemlərdə, analıq maşınlarında əldə edilmiş hesablamaların paralelləşdirilməsinə yaxın olan paralelləşməyə nail olmaq üçün freym anlayışından istifadə edilir [1]. Freym tam müəyyənləşdirilmiş strukturu olmayan və dinamik qiyməti ilə xarakterizə olunandır. Çünki sistemin işləməsi prosesində freym dəqiqləşdirilə biləndir. Bu yanaşma, giriş verilənlərinin

tamamilə təyin edilmədiyi halda da proqramın işləməsinə, yəni məsələnin həll olunmasına imkan verir. Bu, qarışıq hesablamaları nəzərə çatdırır. Baxdığımız verilənlərdən çıxış etsək, qurulmuş idarəetmə sxemli hesablamalar modeli, obyekt-istinad modelləri sinfinə aiddir.

Sistem iki səviyyəlidir. Yuxarı səviyyədə məsələlərin və sorğuların (icra tapşırıqlarının) situasiyalı təsvirinin relyasiya dili gerçəkləşdirilmişdir. Aşağı səviyyə isə hesablayıcı model səviyyəsidir. Bu səviyyədə əsas anlayış obyekt anlayışıdır. Obyektlərin 2 tipi mövcuddur:

- 1) atomlar (bunlar hesablama prosesində dəyişməyən statik obyektlərdir);
- 2) freymlər (bunlar dinamik obyektlərdir).

Statik obyektlərin ən kiçik yığımı 2 atomdan ibarətdir: True (doğru) və False (yalan). Sistem fəaliyyət göstərərəkən atoma müraciət, o atomun şəklinə göstərişdir. Freymə müraciət isə həmin freymə saxlandığı gerçək yaddaş elementlərinin ünvanıdır. Digər prosessorlardan asılı olmayaraq verilmiş yaddaş elementində lokal dəyişiklikləri icra etmək üçün sifariş qəbul edib, işləyə bilən mücərrəd prosessor yaddaş elementləri ilə əlaqəlidir. Bu mücərrəd prosessor verilən sifarişin icrası zamanı yeni sifarişlər doğurur və onları digər prosessorlara göndərə bilir. Konkret prosessorla daxil olan sifarişlər ardıcıl icra olunur. Qeyd olunmuş (sabit) əməllər yığımı mövcuddur ki, bunlar da sifarişlərlə birlikdə ötürülə bilər.

Açar sözlər: funksional yanaşma, intellektuallaşmış mühit, rəqəmsal sistemlər, analog maşınları.

ƏDƏBİYYAT

1. Balayev R.Ə., Əlizadə M.N., Mustafayev İ.K. İntellektual sistemlər və texnologiyalar, Bakı 2016, MSV NƏŞR nəşriyyatı, Dərs vəsaiti, s.195-211.

FRANSIZ DİLİNİN KOMMUNİKATİVYÖNÜMLÜ TƏDRİSİNDƏ MƏSAFƏDƏN TƏLİM TEXNOLOGİYALARININ TƏTBİQİ

Aynurə Cəbiyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

ay_lune@inbox.ru

Müasir dövrdə, dünya ilə əlaqələrin genişləndiyi bir vaxtda savadlı kadrların hazırlanmasında informasiya texnologiyalarının tədris prosesinə geniş tətbiqi təhsilin əsas məqsədlərindən biridir. Təhsilimiz daim inkişaf edir, beynəlxalq təcrübələrin son nailiyyətləri tədris prosesinə tətbiq edilir. Azərbaycanda təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması, interaktiv, elektron lövhə, internet resurslarından, multimedia proqramlarından istifadə bacarığının formalaşması bu günün təhsilində tədrisin keyfiyyətinin artmasına kömək edir. Hal-hazırda tələbələrə internet şəbəkəsi üzərindən yeni pedaqoji və metodoloji biliklərdən istifadə olunmaqla tədrisin təşkili pandemiya şəraitində təhsilin qarşısında duran çətinliyi müəyyən qədər aradan qaldırmış olur.

2003-cü ildə qəbul edilmiş “Azərbaycanda informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı üzrə Milli Strategiya (2003-2012-ci illər)” təhsil sahəsində İKT-nin tətbiqinin mühüm addım olduğunu qarşıya qoymuşdur [1]. “2008-2012-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında təhsil sisteminin informasiyalaşdırılması üzrə Dövlət Proqramı” ölkəmizdə təhsil sisteminin İKT əsasında təkmilləşdirilməsinə təkan vermişdir [2]. Bu addımdan sonra 2010-cu ilin “Təhsildə İKT ili” olaraq elan edilməsi [4], 24 oktyabr 2013-cü il tarixli “Azərbaycan Respublikasında təhsilin inkişafı üzrə Dövlət Strategiyası” təhsilin informatlaşdırılmasını mühüm vəzifə kimi qarşıya qoymuşdur [3]. Bu sadalananlar təhsilimiz üçün atılan uğurlu addımlardır.

Pandemiya şəraitində ali təhsil müəssisələrində fransız dilinin məsafədən tədrisinin təşkilində İKT-nin tətbiqi təhsilin ayrılmaz hissəsidir. Bu, tədris prosesini optimallaşdırmağa və təhsilin keyfiyyətini artırmağa xidmət edir. Bilirik ki, müxtəlif ölkələrdən olan insanların asanlıqla ünsiyyət qura biləcəyi dillərdən biri fransız dilidir. Bu dili tez bir zamanda mənimsəmək üçün yeni tədris metodlarına ehtiyac vardır. Tədrisdə irəliləyiş yeni kompüter texnologiyalarının tətbiqi ilə olmuşdur. Dövrümüzün əsas nailiyyətlərindən biri dünya miqyasında internetin yaradılmasıdır. Əlbətdə ki, ənənəvi metodlardan fərqli olaraq, fransız dilinin tədrisində İKT-nin istifadəsi bir sıra üstünlüklərə malikdir. Biliklərin ötürülməsində və bacarıqların formalaşmasında kiberməkandan istifadə ümumiyyətlə təhsil prosesinə əhəmiyyətli təsir göstərmişdir. Bu yeni istiqamət tədris prosesinin bütün aspektlərinə təsir etmişdir. Xarici dil biliyi yüksək səviyyədə olmayan ali məktəbə fransız dili ixtisası üzrə qəbul olan tələbə təhsilin ilk pilləsində çətinliklərlə üzləşir. Onlar tədris materiallarını dərs zamanı mənimsəməkdə çətinlik çəkir, dərsə ayrılan vaxtın azlığından şikayət edir və nəticədə bu da tələbələrin ruhdan düşməsinə gətirib çıxarır. Tələbənin internetdən əlavə dərs materialları əldə etməsi, video dərslərə baxması onun dili mənimsəməsi və hibrid təhsil zamanı qarşılaşdığı çətinlikləri aradan qaldırması üçün çox əlverişli vasitədir.

Müasir dövrdə təhsildə kompüter texnologiyalarının istifadəsi qaçılmazdır, çünki İKT-ni tətbiq etməklə təlimin effektivliyi, formalaşan bilik və bacarıqlar əhəmiyyətli dərəcədə artır. Xarici dil öyrənməyin əsas vəzifəsi nitq səriştəsinin həyata keçirilməsi və bu zaman təhsil, tərbiyə, bilik və bacarığın formalaşmasıdır. İnternet qarşılıqlı ünsiyyətin və mədəniyyətlərarası əlaqələrin inkişafına kömək edir. Nəticə etibarilə, tələbə dili internetdən istifadə etməklə gerçək danışmaq mühitində real həyat vəziyyətlərinə uyğun dil daşıyıcıları ilə əlaqə quraraq öyrənir. Bunun sayəsində öyrənmə prosesi real hal-vəziyyətə uyğun olur, əzbəçilikdən kənara çıxılır, orijinal ifadələrin meydana gəlməsi baş verir [1, s.14-15].

Məsafədən təlimdə istifadə edilə bilən şəbəkələrin əsas xidmətlər sırasına elektron poçt, müxtəlif diskussiyalar aparılan telekonfranslar, vebinarlar, videokonfranslar, şəxsi veb sahifəsində məlumatları dərc etmək, informasiya resurslarına çıxışın olması, məlumat kataloqları, məlumatların axtarışa verilməsi, sosial şəbəkələrdə ünsiyyətin qurulması və s. daxildir. Bütün bu mədəniyyətlərarası və kommunikativ kompetensiyalar yalnız internet resurslarından istifadə sayəsində mümkündür.

Müəllim fransız dilinin məsafədən tədrisi zamanı istifadə etdiyi kompüter texnologiyaları vasitəsilə məlumatların qavranılması, ardıcılıqla ötürülməsi, materialın möhkəmləndirilməsi, dəyişikliklərin dinamikasını izləmək və s. kimi prosesləri asan bir formada həll edə bilər. Tədris

prosesində multimedia texnologiyasından istifadənin üstünlükləri çoxdur. İnteraktiv lövhənin üzərində aparılan əməliyyatları video formatında yaddaşında saxlamaq və dəfələrlə istifadə etmək kimi müsbət cəhəti vardır. Belə imkanlar müxtəlif səbəbdən dərstdə iştirak etməyən və ya təlimdən geri qalan tələbə üçün əlverişlidir, yəni tələbə iştirak etmədiyi dərsi və ya qavraya bilmədiyi materialı tam dərk edəndə kimi təkrar-təkrar kompüterdə izləyə bilər. İnşa, imla, esse yazmağın mümkün olduğu dil təlimi proqramları sayəsində yeni materialın mənimsənilməsi və effektivliyinin səmərəliliyini artırır. Eyni zamanda mətnlərlə işləyərkən tərcümə üçün proqramlardan istifadə olunur. Sözü düzgün yazılışını göstərən proqramın köməyi ilə fransız dilində yazının yoxlanılması, lüğət ehtiyatının artırılması üçün proqram məhsullarından istifadə etmək mümkündür.

Fransız dili dərslərində video, slayd şəklində edilən təqdimatlarının nümayişi tədris materialının mənimsənilməsinə yaxşılaşdırmağa kömək edir, çünki səsli, görüntülü təqdim edilən məlumat təqdim edildiyi zaman emosional, eşitmə, görmə yaddaşına təsir edir. Bu da materialın yadda qalmasını yaxşılaşdırır. Təqdim olunan məlumatların vacib məqamlarına yönələn təqdimatlar qrafik kompozisiyalar, illüstrasiyalar, diaqramlar şəklində vizual görüntülərin köməyi ilə tələbələrə çatdırılır.

Beləliklə, fransız dilinin məsafədən tədrisində kompüter texnologiyalarının geniş imkanlarının tətbiqi fərdin sürətli inkişafına və təhsil səviyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olur. Ənənəvi tədrisin mümkün olmadığı mövcud pandemiya şəraitində İKT, müxtəlif multimedia proqramlarından istifadə bizim köməyimizə çatır, distant təhsilin təmin edilməsində, bilik və bacarıqların əldə edilməsində mühüm vasitədir.

Açar sözlər: internet, informasiya kommunikasiya texnologiyaları, multimedia texnologiyası, internet resursları, məsafədən təlim.

ƏDƏBİYYAT

1. Научно-методический журнал «Иностранные языки в школе». М.: Изд. Просвещение, 2007, № 8, с. 14-15.
2. <http://www.e-qanun.az/framework/1969>
3. <http://www.e-qanun.az/framework/23628>
4. <http://www.e-qanun.az/framework/27274>
5. <https://edu.gov.az/az/news-and-updates/1852>

MÜASIR İNGİLİS DİLİNDƏ İNTRUSİV /R/ HAQQINDA

Pərvanə Cəfərova

Azərbaycan Dillər Universiteti

jafarova.parvana@yahoo.com

Danışıq aktında hər bir sözün tələffüzü qonşudakı fonemlərin təsiri ilə dəyişikliyə məruz qalır. Tələffüz zamanı iki söz arasındakı fasiləni aradan götürmək üçün birləşdirici vasitələrdən istifadə olunur. Bu proses zamanı birləşdirici səs fasiləni aradan götürür və tələffüzü asanlaşdırır. R-sandhi (və ya r-liason) birləşdiricinin ən məşhur vasitələrindən biridir və dilçiliyin diqqət mərkəzindədir. İngilis dilinin variantları /r/ foneminin işlənməsi baxımından iki böyük qrupa bölünə bilər: rotik və qeyri-rotik variantlar. Rotik variantlarda, məsələn, amerikalı və skot variantlarında, /r/ hecadakı mövqeyindən asılı olmayaraq həmişə tələffüz olunur. Məsələn, *red* /ɪd/, *bar* /bɑːr/, *barn* /bɑːn/. Qeyri-rotik variantlarda, məsələn, qəbul edilmiş tələffüz normasında tarixən yoxa çıxıb. Məsələn, *bar* /bɑː/, *barn* /bɑːn/, sadəcə söz sonunda və saitlə başlayan sözdən əvvəl eşidilə bilər ki, (*a bar in London* /ə 'bɑ(ɹ) in 'lʌndən/ bu hadisəni dilçilər birləşdirici-/r/ adlandırır [1, s. 69].

D.Counz /r/-nin tələffüzünü geniş tədqiq etmiş və r-olamayan sözlərdə onun tələffüzünü müşahidə etmişdi /*idea of* /aɪdɪə(ɹ) əv/. Onun qeyri-etimoloji birləşdirici segmentə münasibəti fəaliyyəti boyu formalaşmışdır. Əvvəlcə o, özünü intrusiv r-ni tələffüz etməyən böyük əksəriyyətə aid etmişdir və London nitqinin xüsusiyyəti hesab etmişdir. Daha sonra o, özü də intrusiv r-dən istifadə etmiş və ondan istifadə etməyən insanların çox az olduğunu qeyd etmişdir [4, s. 196].

Dilçilər hesab edirlər ki, intrusiv-r söz sonu mövqedə yaranmış daha innovativ variantdır. Beləliklə, A.Hyu, P.Tradgil hesab edirlər ki, intrusivlik cənubi İngiltərədə qeyri-ixtiyari o qədər geniş yayılıb ki, əgər kimsə onu, xüsusilə /ə/ və /ɪə/ saitlərindən sonra, işlətməsə, onlar çox güman ki, ana dilində danışanlar deyil [3, s. 126]. Lakin onlar bir məsələni də qeyd edirlər ki, bir çox yerli dildə danışanlar leksik səviyyədə intrusiv r-ni tələffüz etmirlər, məsələn, *drawing* /drɔː(ɹ)ɪŋ/. Eynilə, J.Vells tədqiqatlarında qeyd edir ki, r-nin mövcud olmayan variantlarda söz sonu müdaxiləsi aktivdir [5, s. 9]. Intrusivlik produktivdir və xarici dillərdən alınan sözlərə də tətbiq edilir. Məsələn *viva* /ɪ/ *Espana*. Intrusiv r- şva səslərdən sonra tələffüz olunur, *tomato and* /təmə:təɪənd/, leksik forması *tomato* /tə'mɑ:təʊ/. J.Vells iddia edir ki, qəbul edilmiş tələffüz normasında və digər qeyri-rotik aksentlərdə sandhi r eyni qaydada istifadə olunur [5, s. 3].

Birləşdirici-/r/ variativliyi bir sıra linqvistik faktorlardan asılıdır. Bir çox dilçilər razılaşır ki, intrusiv /r/-nin işlənmə tezliyi əvvəlki saitin keyfiyyətindən asılıdır, belə ki, /r/-nin müdaxiləsi /ɑː, ɔː/ saitlərindən sonra az, /ə/ saitindən sonra intensiv baş verir. Səbəb intrusiv /r/ /ɑː, ɔː/ saitlərindən sonra daha möhkəmdir, çünki bu saitlərlə bitən sözlər də çox deyil. D.Kristal göstərir ki, intrusiv /r/ uzun /ɔː/ saitindən sonra daha qabarıqdır [2, s. 42]. Ən maraqlısı söz daxilində /r/-nin işlənməsidir (*draw(r)ing*)

Intrusiv /r/ lüğətlərdə – J.Vells ingilis tələffüz lüğətlərində üç giriş bəndlərini intrusiv /r/-ya həsr edib. Hər üç yanaşma arasındakı fərqi müşahidə etmək çox maraqlıdır. *Cambridge English Pronouncing Dictionary* (2006) lüğətində intrusiv /r/ mübahisəli məsələ kimi qeyd edilmişdi. Intrusiv /r/ geniş yayılmış hadisə kimi göstərilməsinə baxmayaraq *English Pronouncing Dictionary* xarici tələbələrə ona fikir verməməyə çağırır və lüğətin içinə daxil etmir. Oksford(2001) lüğəti də vurğulayır ki, intrusiv /r/ müntəzəm istifadə olunur. Bu lüğət də intrusiv /r/-nı uzun müddət imtina edildiyi və müəllimlərin əməl etmədiyi hadisə kimi qeyd edir, amma etinasız yanaşmayaraq onu lüğətə daxil edir. Bağlayıcı /r/ və intrusiv /r/ arasındakı fərqi göstərmək üçün intrusiv /r/-nı *italik* fonda verir. *Longman Pronunciation Dictionary* (2008) hər iki bağlayıcı və intrusiv /r/-nı xarici dili öyrənənlər üçün azad seçimli səs hesab edir. Bağlayıcı /r/ vacib hesab edilir və italik formatda verilərək işlədilməsi tövsiyyə edilir. Intrusiv /r/ isə o qədər də vacib hesab edilmir və yuxarı formatda (*) verilərək mühüm əhəmiyyət kəsb etmədiyi göstərilir.

Beləliklə, intrusiv /r/-ya olan münasibət hazırda müsbətdir. Onun ədəbi tələffüz normasının yenilənmiş variantına daxil edilməsinin əsas səbəbi birləşdirici /r/ kimi tələffüzə kömək etməsidir. İngilis dilinin xarici dil kimi tədrisi (ELT) istiqamətli lüğətlərdə bu qaydanın olmamasına baxmayaraq, K.Upton da intrusiv /r/-nı The Oxford Dictionary of Pronunciation for Current English kitabına daxil edib. Bundan başqa 2016-cı ildə Londonda əhali arasında eksperiment aparılmış və onlardan “law and order” söz birləşməsinə tələffüz etməyi xahiş ediblər. Demək olar 99% əhali sözü /lɔ:(r) ən ɔ:də(r)/ kimi tələffüz edib (<https://www.youtube.com/watch?v=DCJrFM3hdlg>).

Açar sözlər: intrusiv /r/, birləşdirici /r/, variant, tələffüz, ədəbi tələffüz norması.

ƏDƏBİYYAT

1. Cruttenden A. Gimson's Pronunciation of English, 7th edition, London, 2008, p. 408.
2. Crystal D. English as a Global Language, Cambridge University Press, 2003, 232 p.
3. Hughes A. English accents and dialects: An Introduction to Social and Regional Varieties of British English, London, 1997, 221 p.
4. Jones D. An Outline of English Phonetics, 9th edition, Cambridge, 1962, 246 p.
5. Wells J.C. A phonetic update on RP, In Moderna Sprak, 82, 3-9, 1990.

QIZLARIN ALİ TƏHSİLİNDƏ GENDER ƏSASLI DİSKRİMİNASIYA

Rəna Cəfərova

Azərbaycan Universiteti

rana.jafarova@student.au.edu.az

Qızların gender bərabərliyi problemi müasir cəmiyyətin kəskin sosial problemlərindən biridir. Bu problemin aktuallığı, hər şeydən əvvəl, müxtəlif ölkələrdə bu problemin yayılmasının rəsmi göstəriciləri ilə müəyyənləşsə də, hələ də lazımı səviyyədə araşdırılmamışdır.

Diskriminasiya ən çox azyaşlı uşaqlara qarşı yönəlidir, bu da məsələnin hansı təhlükəli bir nöqtəyə çatdığından xəbər verir. Əgər ailə dövlətin kiçik modelidirsə, uşaqlar da ailənin özəyidir. Onlar özlərini istər fiziki, istərsə də psixoloji cəhətdən müdafiəsiz hiss edir, xüsusi qayğıya həmişə ehtiyac duyurlar.

Fikrimcə, qadın hüquqlarının qorunmasında ən böyük məsuliyyət ailənin üzərinə düşsə də, eyni məsuliyyəti cəmiyyət də daşıyır. Çünki zorakılığın bütün növləri uşaq psixologiyasına mənfi təsir göstərir. İllər sonra eyni zorakılığı onlar öz ailələrində tətbiq edirlər, yəni cəmiyyətə qaytarırlar, eyni bumeranq kimi.

Azərbaycanda gender bərabərliyi haqqında müzakirələrdə çox vaxt selektiv abortlar, iş yerində ayrı-seçkilik və məişət zorakılığı haqqında fikirlər səslənir. Lakin daha bir vacib məsələ qızların təhsilə çatımlılığıdır. Təhsil haqqında danışanda da daha çox diqqət orta məktəb təhsilinə ayrılır.

Son genetik tədqiqatlar uşaqlarda zəka geninin atadan miras qalmadığını göstərdi. Genetik tədqiqatların yanında ekonometriya bir ana və ya atanın uşaqların təhsilinə və zəkasına təsir dərəcəsini araşdıran bir araşdırma sahəsidir. Bir sıra ekonometrik araşdırmalara görə, uşaqların zəkası (IQ) və təhsil səviyyələri, atanın zəkası və təhsil səviyyəsindən daha çox ananın zəkasına (IQ) və təhsil səviyyəsinə təsir göstərmə ehtimalı yüksəkdir.

Ekonometrik tədqiqatlar nəticəsində uşaqların təhsil səviyyəsinə, valideynlərin təhsil səviyyəsinə, ərazidə və ya şəhərdə yaşayan ailənə, 6 yaşadək uşaqların sayına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdiyini düşünən dəyişənlər müəyyən edilmişdir.

Cins bərabərliyi UNESCO üçün qlobal bir prioritetdir. Təşkilatın təhsil hüququ və Hamı üçün Təhsil (EFA) məqsədləri və daha geniş inkişaf hədəflərinin həyata keçirilməsini təşviq etmək səyləri ilə ayrılmaz şəkildə bağlıdır.

Təhsildə gender bərabərsizliyi vəziyyətə görə müxtəlif formalarda ola bilər. Qızlara, oğlanlara, qadınlara və kişilərə təsir göstərsə də, qızlar və qadınlar hələ də əlverişsizdirlər.

Qadın və qızlar təhsil, həyatında müvəffəqiyyətlə həyata keçirilmək üçün yoxsulluq, coğrafi təcrid, azlıq statusu, əlillik, erkən nikah, hamiləlik, gender əsaslı zorakılıq və ənənəvi inanclar daxil olmaqla bir çox maneələrlə qarşılaşırlar.

Təhsildə cinsi ayrıseçkilik cəmiyyətdə daha geniş cins bərabərsizliyinin həm səbəbi, həm də nəticəsidir. Qəza dairəni qırmaq üçün UNESCO, təhsil sistemi daxilində gender bərabərliyini təşviq etməyə borcludur.

Təşkilat təhsilin bütün səviyyələrində (erkən uşaqlıqdan ali məktəbə qədər), bütün formalarda (formal, qeyri-rəsmi və qeyri-rəsmi təhsil) və bütün sahələrdə (infrastruktur planlaşdırmasından müəllim hazırlığına qədər) gender bərabərliyi məsələlərini təbliğ edir.

Xüsusilə, YUNESKO:

- təhsil ilə əlaqəli milli qanunvericilik, siyasət və planlarda gender bərabərliyini təbliğ edir;
- təhsildən gender üzrə bölünmüş məlumatların toplanması və təhlili yolu ilə tərəqqini və nəticələri izləyir və gender bərabərliyi ilə bağlı qaydaları izləyir.
- ölkələrə təhsil planlaşdırma potensialını inkişaf etdirməyə və müəllimləri genderə cavab verən tədris və təlimdə öyrətməyə kömək edir;

- Qızlar və Qadınların Təhsili üçün Qlobal Tərəfdaşlıq və Daha Yaxşı Həyat, Daha Yaxşı Gələcək kimi yenilikçi ortaqlar vasitəsilə qızlar və qadınlar üçün təhsili təşviq edir;
- Məlumat və kommunikasiya texnologiyaları (İKT) istifadə edərək yenilikçi yanaşmalar yolu ilə qızların və qadınların həm rəsmi, həm də qeyri-rəsmi təhsildə çıxışını artırmağa çalışır;
- ayrı-seçkilikdən azad olan gender həssas təhsil proqramlarının və tədris materiallarının hazırlanmasını dəstəkləyir;
- təhsil almağa mane olan təhsil sahələrində gender əsaslı zorakılığa qarşı mübarizədə ölkələrə kömək edir;
- Qızlar və qadınların təhsili və gender bərabərliyini qlobal, regional və milli səviyyədə müdafiə etmək üçün EFA tərəfdaşları ilə əməkdaşlıq edir.

Bundan əlavə, YUNESKO gender bərabərliyi qarşısındakı müxtəlif maneələrin anlaşılmasını yaxşılaşdırmaq və bu sahədəki təcrübəsini və məlumat bazasını genişləndirmək və gücləndirmək üçün siyasət araşdırmaları üzərində işləyir.

Açar sözlər: gender bərabərliyi, qadın, alitəhsil, nəzəriyyə, siyasət.

ƏDƏBİYYAT

1. Mərdanov M. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çarşıoğlu, 2009.
2. Heydər Əliyev. Mənəviyyat, mənəvi dəyərlər, mənəvi tərbiyə. Bakı: Müəllim, 2008.
3. Əlizadə Ə.Ə. Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri. Bakı, 2004.
4. Məişət zorakılığına məruz qalmış şəxslərə tibbi xidmət göstərən mütəxəssislər üçün metodik vəsait, İctimai Səhiyyə və İslahatlar Mərkəzi, Bakı, 2014.
5. Zorakılıq və onun sağlamlığa təsiri. Dünyadakı vəziyyət haqqında hesabat. Cenevrə, 2003.
6. Бандура А., Уолтере Р. Подростковая агрессия: изучение влияния воспитания и семейных отношений, М., 2000.
7. Целуйко В.М. Психология неблагополучной семьи, М., 2003.

ƏDATLARIN MƏTN DAXİLİNDƏ AKTUALLAŞMA FUNKSİYALARI

Vüsalə Cəfər-zadə

Bakı Dövlət Universiteti

vusale.n@gmail.com

Ədatlar mətnyaratmada aktualizator funksiyasını yerinə yetirir. Bu baxımdan onların mətnin bağlılığını formalaşdıran vasitə kimi böyük rolu var. Aktuallaşma dedikdə remanın xüsusi olaraq qeyd edilməsi nəzərdə tutulur. Rema cümlədə müəyyən vasitələrlə mənaca fərqləndirilir. Kamal Abdulla aktualizatorlara ədatları, qayıdış əvəzlilikləri ilə ədatların birləşməsini, reduplikasiya (cümlə üzvünün cümlə daxilində təkrarı, ağıllı və ağıllı-ağıllı) və başqa vasitələri aid edir [5, s.238].

Ə.Z.Abdullayev “Köməkçi nitq hissələri” kitabında ədatı digər köməkçi nitq hissələrindən fərqləndirir. Onun özünəməxsus xüsusiyyətləri olduğunu, ya bir sözə, ya bir söz birləşməsinə, ya bütöv cümləyə məna incəliyi qatdığını yazır [10, s.5]. Məhz bu fikirlə ədatların mətn daxilində rolu haqqında mülahizələrin təməli atılır.

Ədatlar mətn daxilində müxtəlif mövqelərdə çıxış edir; komponentlər arasında formal-qrammatik element kimi, komponentlərin təsir gücünü artıran vasitə kimi, mətnin mənasını dəqiqləşdirən, məhdudlaşdıran morfoloji element kimi və s. Ədatlar müxtəlif semantik və qrammatik münasibətlərin ifadəçisi kimi çıxış edir, əlaqəli mətnlərin yaranmasında birbaşa iştirak edir. Bu baxımdan ədatların müxtəlif məna növləri var və hər biri tərkibində işləndiyi mətnə özünəməxsus məna çaları verir, ifadənin səlistləşməsinə və fikrin məntiqi qurulmasına xidmət edir.

Məsələn, qüvvətləndirici ədatlar (axı, ki, (ən) lap, ha, hətta, belə, elə, artıq, daha, bir, bircə, da, də, ca, cə) mətndə ifadə olunan fikri qüvvətləndirir, tərkibində işləndiyi komponenti mətndəki digər cümlələrdən fərqləndirir, məna qüvvəsini artırır, həmin cümlədə ifadə olunan fikrin daha tez nəzərə çarpmasına gətirib çıxarır. Mətni təşkil edən komponentlərin formal cəhətdən bağlanmasına xidmət edir.

Məsələn, “axı” ədatı mətni təşkil edən komponentlərin əlaqələnməsini reallaşdırır, özündən sonra gələn fikrin qüvvətli deyilməsinə xidmət edir. Onun mətnyaratma funksiyası sərbəstdir, sintaktik bütövün istənilən yerində işləyə bilər.

...

- *Axı, ay Mədinə, müharibə bizim tərəflərə də gəlib çatıb. Yolumuza bir bomba düşər!..*

- *Qorxma nəynəcan! Elə şey ola bilməz! Dünyanın ən güclü dövlətləri belə razılığa gəliblər ki, müharibə şəraitində də dinc əhali toxunulmazdır. Cenevrə konvensiyası deyirlər bu qanuna. Qorxma, ürəyi Allahnan olana güllə batmaz!(Yusif Həsənbəy. “Özgə millət”, səh.197)*

Verilmiş mətn nümunəsində “axı” ədatı mətnin ilk cümləsində işlənərək məzmunu qüvvətləndirir, ifadə olunan hökmü qətiləşdirir, həmçinin özündən əvvəl işlənən mətnlə əlaqə yaradır, remadan əvvəl işlənərək əvvəlki fikri əsaslandırır, söyləmin mərkəzində duran fikri gücləndirmək məqsədinə xidmət edir.

Aktual üzvlənmə cümlənin məntiqi kateqoriyasına yönəlir. Subyekt və predikat sözlərini məntiqi subyekt və məntiqi obyekt ifadələri əvəz edir. Cümlədən böyük vahidlərin, suprasintaksisin təhlili önə çıxarılır. Bu yanaşmadan irəliləyib aktuallaşmanı yaradan vasitələrin təhlilinə keçilir. Aktual üzvlənmə dedikdə cümlənin aktuallaşmış və qeyri-aktual komponentlərinin bir-birinə uyğunluq prinsipi nəzərdə tutulur. Cümlənin hər hansı komponentinin aktuallaşması onun məntiqi-semantik olaraq digər komponentlərindən fərqləndirilməsi deməkdir. Belə ki, mətn kontekstində rema ilə temanın bilavasitə fərqləndirilməsi və həyata keçirilməsinə şərait yaradır, fikir inkişafı cümlələrin birindən o birinə keçir. Bir cümlənin əsas fikir ifadə edən reması bu ardıcılıqla digər cümlənin temasına çevrilir. Remanın xüsusi olaraq seçilməsinə, ayrılmasına aktuallaşma deyilir, aktuallaşmanı yaradan, yəni remanı ayıran qrammatik göstəricilərə isə aktualizator deyilir. Aktuallaşma müxtəlif vasitələrlə həyata keçilir. Həmin vasitələrdən ən işlək olanı isə ədatlardır.

Açar sözlər: mətn sintaksisi, mətnin bağlılığı, aktuallaşma, ədat.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdulla K., Məmmədov A.Y., Musayev M.M., Üstünova K., Novruzova N. və s. Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı: Mütərcim, 2012, 606 s.
2. Abdullayev Ə.Z. Köməkçi nitq hissələri. Qiyabiçi tələbələr üçün tədris-metodik vəsait. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1958, 48 s.

QƏRAR QƏBULETMƏ YARDIM SİSTEMLƏRİNİN LAHİYƏLƏNDİRİLMƏSİNDƏ SİMULYASIYA MODELƏŞDİRİLMƏSİ

Amil Dadaşov, Nail Babayev

Azərbaycan Universiteti

amilodas@gmail.com, nail.babayev@student.au.edu.az

Təbii haldır ki, bazar iqtisadiyyatı mühitində bütün müəssisələrin əsas məqsədi daha çox qazanc, mənfəət əldə etməkdir. Müəssisələrin qazancı isə proqnozların dəqiqliyi və seçilmiş hərəkətin optimallığı sahəsində qəbul edilən qərarlardan xüsusi ilə asılıdır. Bu cür qərarların effektivliyinin təmin olunması məqsədi ilə müəssisələr bir çox hallarda uyğun sahə üzrə ixtisaslaşmış peşakar insanlara müraciət etməli olurlar. Bu da davamlı, uzun müddətli olduqda, külli miqdarda maddi vəsait tələb edir.

Aydındır ki, bu kimi xərcləri maliyyə cəhətdən hər müəssisə qarşılaya bilməz. Buna görə də, belə müəssisələrdə peşəkar olan mütəxəssisləri QQDS-qərar qəbuletmə dəstək sistemləri ilə “əvəz” etməyi çıxış yolu kimi görürlər. Bu gün intellektual texnologiyaların mərkəzi paradigması biliklərin emalıdır. Nüvəsi biliklər bazası (BB) və ya tədqiqat sahəsinin modeli olan, təbii dilə yaxın yüksək dil səviyyəsində təsvir olunan sistemlərə intellektual sistemlər deyilir.

Hal-hazırda intellektual sistemlər daha çox informasiyanın məntiqi emalının və ixtisas sahiblərinin zəif biliklərinin hesablamadan üstün olduğu çətinlik yaradan məsələlərin həllindən ötrü tətbiq olunur. İndiki dövrdə iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində avtomatlaşdırılmış informasiya sistemlərinin hazırlanması və tətbiqi üzrə geniş bilik və təcrübələr əldə edilmişdir. Qazanılmış bu təcrübələr belə sistemlərin biliklərə əsaslanan intellektuallığını artırmaqla tətbiq sahəsinin effektivliyini yüksəltməyə imkan verir. İntellektual sistemlərin təcrübəsi və nəzəriyyəsi sahəsində araşdırmaların sayının dayanmadan artması halı da təsadüfi deyildir.

İntellektual sistemlərin tətbiqinin iqtisadiyyat və biznesdə perspektiv sahələri aşağıdakılardır:

- İstehsal və firmadaxili planlaşdırma və proqnozlaşdırma;
- Marketing və satışın idarə edilməsi;
- Maliyyə menecmenti;
- İstehsalın idarəedilməsi;

- Risk-menecmenti;
- Fond birjası.
- Bank sahəsi;
- Ticarət.

Sistemin integrasiyası problemlərinuğurlu həlli vəistehsalın avtomatlaşdırılmış idarəedilməsi müxtəlif səviyyədə onların intellektuallaşdırılması ilə sıx bağlıdır. Avtomatlaşdırılmış istehsalın əsas funksional və təşkilati hissələrinə layihələndirmə, istehsalın təşkili, planlaşdırma və texnoloji proseslərinidarə olunması, dispetçerləşdirməsi, diaqnozun təyin olunması və çevik törəmə sistemlərində texnoloji hissələrin robotlaşdırılması aiddir.

İntellektual sistemlərin layihələndirilməsinin və onların arxitekturalarının seçilməsində sadəcə mövcud istehsal obyektini qiymətləndirən müstəqil proqram təminatı hazırlamaq lazım deyil. İntellektual sistemlərin prosessin ayrı-ayrı elementlərinə yaxınlaşmasına, idarəetmə vətəşkilatın texnoloji zəncirin əsas həlqəsi rolunda çıxış etməsinə səy göstərmək lazımdır. İntellektual sistemlərin yaradılması zamanı tədqiqat sahəsi haqqında olan biliklərin təqdim olunma üsulu və insanın xəyalının modelləşdirilməsi, düşünmək metodları və qərarların qəbulunda seçimlərvacib əhəmiyyətə malikdir.

İnsanlar gündəlik həyatlarında, bəzi qərarlarını sistemli formada düşünmədən, bəzilərini isə uzun müddət-günlərlə, aylarla, hətta illərlə düşünüb daha sonra qəbul edirlər. İdarəetmədə qərar qəbul edilməsi məsələləri insanların adi halda gündəlik həyatlarındakı qərar qəbul etməsindən daha sistemli bir prosesdir. Fərdin qəbul etdiyi qərarlar daha çox onun özünə, müəyyən qədər də onayaxın olan insanlarla əlaqəli olur. Müəssisə menecerlərinin qərar qəbul etməsi isə daha ciddi bir prosesdir. Çünki o, nəinki özü üçün, həm digər işçilərə, həm də müəssisəyə aid olan qərarları qəbul edirlər.

Qərarqəbul etmə metodologiyası elə bir texnologiya və metodlara əsaslanır ki, onları hissə-hissə və ya tamamilə formalaşdırmaq mümkündür. Hal-hazırda qərar qəbul etmə prosesinə hesablama texnikalarının tətbiqi haqqında lazımi qədər dərinlən öyrənilmiş nəzəri baza və geniş təcrübə mövcuddur.

Elmdə müşahidə, ölçmə, təcrübə və müqayisə ilə yanaşı modelləşdirmə ümumi elmi metodlardan biri kimi çıxış edir. Bununla birlikdə modelləşdirmə xüsusi integrasiya metodu kimi qəbul edilə bilər. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı ilə birlikdə onun effektivliyi və universallığı artır. Müxtəlif səbəblərə görə obyekt əlçatan olmaya bilər (çox kiçik və ya böyük, çox uzaq, yollar mövcud olmur, məsələn, qəza nəticəsində). Modelləşdirmənin müstəsna faydası ondan ibarətdir ki, sistemin özü ilə deyil, analoq modeli ilə də təcrübə apara bilərsiniz.

Model və modelləşdirmə universal anlayışlardır, hər hansı bir peşə sahəsindəki ən güclü idrak metodlarından birinin, bir sistemin, prosesin, fenomenin idrakıdır. Modellər və modelləşdirmə, bu modelin və simulyasiya nəticələrinin harada olmasından asılı olmayaraq, müxtəlif sahələrin mütəxəssislərini birləşdirir. Modelin növü və onun öyrənilməsi metodları modelləşdirmə zamanı istifadə olunan simulyasiya edilmiş sistemin, mənbələrin və ətraf mühitlə əlaqəli elementlərin və alt sistemlərin məlumat və məntiqi münasibətlərindən daha çox asılıdır və müəyyən bir təbiətdən, sistemin müəyyən bir məzmunundan asılı deyil.

“Model” anlayışı insan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində geniş istifadə olunur və onun ədəbiyyatda çox sayda bir-birindən fərqlənən tərifləri vardır. Bu baxımdan, “model” və “modelləşdirmə” anlayışları üçün aşağıdakı müvafiq tərifləri söyləmək daha məqsədəuyğundur.

Tərif 1.1. Model dedikdə obyekt-orişinalın öyrənilməsi prosesində onu maddi olaraq və yaxud fikrən əvəz edən elə bir digər obyekt təsəvvür edilir ki, bunun bilavasitə öyrənilməsi obyekt-orişinal haqqında yeni biliklər əldə etməyə imkan verir.

Tərif 1.2. Obyekt-orişinalın tədqiqi, onun modelinin qurulması, model əsasında məsələ həlli və alınmış nəticələrin praktikada tətbiqi prosesinə modelləşdirmə deyilir.

Modelləşdirməni analitik və simulyasiya olmaqla iki hissəyə bölmək olar. Analitik modelləşdirmə dedikdə həqiqi bir obyektə formalaşdırmaq və analitik funksiyalarda həllini tapmaq prosesi nəzərdə tutulur.

Simulyasiya modelləşdirməsi dedikdə "həqiqi bir sistem və ya obyekt ilə təcrübə aparmaq əvəzinə " kompüter üçün proqram şəklində bir sistem modelini inkişaf etdirmək və proqramla təcrübə aparmaq deməkdir. Sistemin analitik modelini qurmaq mümkün olmadıqda simulyasiya istifadə olunur, beləki, səbəb əlaqələrini, nəticələrini, qeyri-xətti, stoxastik dəyişənləri nəzərə alaraq, zamandan asılı bir sistemin davranışını simulyasiya etmək lazım olur.

Modelləşdirmə təcrübələri müxtəlif məqsədlərlə aparılır:

- proqnoz
- bəzi ehtimal olunan iş şəraitində sistemin davranışını tənqid etmək;
- qiymətləndirmə
- təklif olunan quruluş sisteminin müəyyən spesifik aspektlərə nə dərəcədə uyğun olacağını müəyyənləşdirmək;
- optimallaşdırma;
- bütün sistemin ən yaxşı cavabını təmin edən iş miqdarının və onların səbəblərinin birləşməsinin müəyyənləşdirmək;
- nümayiş;
- modelin və simulyasiyanın imkanlarını göstərməklə sistemi analiz və sintez etmək.

İnformasiya texnologiyaların, kompüter texnikasının və kompüter şəbəkələrinin sürətli inkişafı göstərir ki, hesablama texnikası və predmet sahəsinə aid xüsusi tətbiqi proqram sistemlərinin elmi-tədqiqat işlərinin aparılmasında, idarəetmə proseslərində və insanın fəaliyyətinin digər sahələrində tətbiqi qərarların qəbul edilməsinə həllərin həlli zamanı asan, daha tez və düzgün nəticələrin əldə olunmasında çox böyük rol oynaya bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov Ə.M., Qasımov V.Ə., Quliyev R.Ə. İntellektual informasiya sistemlərinə qərar qəbul etmə üsulları. Dərslik. Bakı, “İqtisad universiteti” nəşriyyatı, 2003, 256 səh.
2. Rüstəmov Q.Ə., Riyazi modelləşdirmə və simulyasiya. Dərs vəsaiti. Bakı, AzTU, 2015, 120s.

İCTİMAİ DIPLOMATİYANIN NƏZƏRİ-TARİXİ ASPEKTLƏRİ

Lalə Dilənova

Hacı Bayram Veli Universiteti

Azərbaycan Universiteti

lale.dilanova@au.edu.az

Narahat və mürəkkəb coğrafiyada yerləşən, dövlət sərhədlərinə tam nəzarəti müstəqilliyinin bərpasından 29 il sonra təmin etməyə nail olan Azərbaycan, ərazisinin 20 faizinin Ermənistan tərəfindən işğalını və işğal dövründə törədilmiş ağır tərkibli hərbi cinayətləri beynəlxalq ictimaiyyətə çatdırmaq üçün ictimai diplomatiyanın müxtəlif vasitə və elementlərindən istifadə etmişdir. Tezisdə beynəlxalq münasibətlərdə artıq klassik diplomatiya qədər əhəmiyyət kəsb edən və ölkələrin beynəlxalq müstəvidəki mövqeyinə təsir edən amillərdən biri kimi diqqət çəkən ictimai diplomatiyanın bəzi tarixi və nəzəri aspektləri nəzərdən keçirilir.

“Beynəlxalq münasibətlərin danışıqlar yolu ilə aparılması vasitəsi” olan diplomatiya II Dünya Müharibəsindən sonra bu mahiyyətini dəyişərək bir ölkənin başqa ölkənin təkcə rəsmilərinə deyil, birbaşa xalqına da yönəldilən “ictimai diplomatiya”ya (public diplomacy) keçid etmiş, diplomatiyanın yeni növləri və istiqamətləri ortaya çıxmışdır. Klassik diplomatiya hökumət-hökumət münasibətlərini əhatə edirsə, ictimai diplomatiyanın hədəf auditoriyası xarici ölkələrin vətəndaşları və xalqlarıdır.

İctimai diplomatiya termininin elmi ədəbiyyatda onlarla izahına rastlamaq mümkündür. Onu sadə şəkildə “bir ölkənin başqa bir ölkənin xalqına yaxud ziyahılarına bu ölkənin həyata keçirəcəyi siyasəti özü üçün üstünlüyə çevirəcək şəkildə təsir göstərmək səyləridir” kimi izah etmək mümkündür [1].

İctimai diplomatiya rəsmi politika olaraq ilk dəfə ABŞ-da ortaya çıxmışdır. Terminin elmi dövriyyəyə daxil olması ABŞ-ın Massachusetts ştatındakı Tufts Universitetinin “Fletcher School of Law and Diplomacy” fakültəsinin dekanı Edmund A. Gullionun adı ilə bağlıdır. Fakültənin nəzdindəki “Edward Murrow adına İctimai Diplomatiya Mərkəzi”nin qurucularından olan Edmund A. Gullion termini müasir mənasında ilk dəfə 1965-ci ildə işlətmışdir. Mərkəzin məlumat kitabçasında ictimai diplomatiyanın izahı belədir:

“İctimai diplomatiya xarici siyasətin təşkili və həyata keçirilməsinə ictimai mövqenin təsiri ilə əlaqəlidir. O, beynəlxalq münasibətlərin klassik diplomatiyadan kənarda qalan sahələrini, dövlətlər tərəfindən başqa ölkələrdə ictimai rəy yaradılmasını, bir ölkədəki özəl qrupların və maraqların digər ölkədəkilərlə qarşılıqlı əlaqəsini, xarici əlaqələr haqqında məlumatlandırmanı və onun siyasətə təsirini əhatə edir. Diplomatlər və xarici jurnalistlər kimi peşə fəaliyyəti ünsiyyət olan insanların bir-birilə ünsiyyətidir, mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesidir. İctimai diplomatiyanın əsasını informasiya və fikirlərin yayılmasının təmin olunması təşkil edir” [2].

Joseph Nye ictimai diplomatiyanı “yumşaq güc” ilə əlaqələndirərək onu “yumşaq güc”ün istifadə olunduğu sahə olaraq görür. Nye, 2004-cü ildə nəşr olunan “Soft Power” kitabında “yumşaq

güc”ə, “bir ölkənin dünya siyasətində istədiyi nəticələri onun dəyərlərinə rəğbət bəsləyən, onu özünə nümunə götürən, rifah səviyyəsinə və imkanlarına heyran olan ölkələrin onu izləməsi ilə əldə etməsidir” tərifini vermişdir [3, s.14]. Sadəcə hərbi güc tətbiq etməklə yaxud iqtisadi sanksiyalardan istifadə etməklə digər ölkələri dəyişməyə məcbur etmək deyil, dünya siyasətində gündəmi müəyyənləşdirmək və onları özünə tərəf çəkmək də əhəmiyyət kəsb edir. “Yumşaq güc” yəni, sənin istədiyini digərlərinin də istəməsinin təmin etmək, insanları məcbur etmək yerinə, rəğbət yaratmaq - özünə tərəf çəkməkdir [4, s.15]. Qısaca ifadə etsək, “yumşaq güc” başqalarını cəlb etmək, könülləri fəth etmək və qazanmaq, istədiyi nəticəni güc tətbiq edərək deyil, rəğbət qazanaraq yaxud maraq oyadaraq əldə etmək bacarığıdır.

Fəaliyyət növü olaraq nəzərdən keçirildikdə isə ictimai diplomatiyanın izlərinə XIX əsrdə rastlamaq mümkündür. Məsələn, Joseph Nye, Fransanın Prussiya müharibəsindəki məğlubiyyətindən sonra sarsılan nüfuzunu bərpa etmək üçün 1883-cü ildə məqsədi fransız dilini, ədəbiyyatını və mədəniyyətini təbliğ etmək olan “Alliance Française” qurumunu yaratdığını irəli sürür [5]. ABŞ prezidenti Woodrow Wilson 1917-ci ildə İctimai Məlumat Komitəsi (Committee on Public Information) adını verdiyi qurumu yaradaraq jurnalist George Creeli rəhbər təyin etmişdi. “Creel Komitəsi” olaraq bilinən təşkilatın məqsədi ABŞ-ın Birinci Dünya Müharibəsindəki hədəflərini dünyaya tanıtmaqdan ibarət idi [6, s.4-5].

1920-ci illərdə dünyada radio yayımlarının başlaması ilə qısa dalğa radio yayımları vasitəsilə başqa ölkələrin xalqlarına da səsəlmək mümkün olmuş, radionun bu sahədəki gücünü ilk kəşf edən isə Sovet İttifaqı olmuşdur. 1929-cu ildə alman, fransız və ingilis dillərində yayıma başlayan Moskva Radiosu, 1932-ci ildə içində Türk dilinin də olduğu 11 dildə yayımla dövlət ideologiyasını dünyaya yayırdı [7, s.100]. İngilis media qurumu BBC (British Broadcasting Corporation) isə müntəzəm xarici radio yayımına 1932-ci ildə başlamışdır. 20-ci əsrin ortalarında beynəlxalq yayımcılığın aktyorlarının sayı da artmış, Almaniyanın “Deutsche Welle” radiosunu 1953-cü ildə fəaliyyətə başlamışdır.

ABŞ və SSRİ arasındakı hər sahədə yaşanan rəqabət və üstünlük mübarizəsi özünü bu sahədə də göstərirdi. ABŞ-ın kommunizm ilə mübarizə məqsədilə qurduğu “The Voice of America”, “Radio Free Europe” və “Radio Liberty” adlı radio stansiyaları “dəmir pərdə” ölkələrini hədəfləyən proqramlar hazırlayırdı. Bu yayımlar öz meyvələrini 1990-cı illərin əvvəlində verdi, sosialist blok süqut etdi. Dünyanın iki super gücündən birinin heç bir hərbi müdaxilə olmadan çökməsi böyük tarixi-siyasi hadisə idi. Soyuq müharibə dövründə Amerikan musiqisi, Amerikan kinosu və Amerikan brendləri ilə təqdim olunan mədəniyyət “dəmir pərdə”ni dəlməmişdi [8, s.54].

Soyuq müharibə dövründə ictimai diplomatiyadan sadəcə kommunizm ilə mübarizə məqsədilə istifadə olunmamış, qərbin bəzi dövlətləri tərəfindən müxtəlif ölkələrlə mədəni əlaqələrin qurulması yolu ilə təhsil və mədəniyyət sahələrində ictimai diplomatiya fəaliyyətləri həyata keçirilmişdir. Fransızların “Alliance Française” təşkilatı ilə yanaşı Birləşmiş Krallığın 1934-cü ildə təsis edilmiş “British Council”, Almaniyanın 1951-ci ildə fəaliyyətə başlayan “Goethe Institut” kimi qurumları hədəf ölkələrdə dil və mədəniyyət sahələrində müxtəlif layihə və proqramlar həyata keçirmişdir. ABŞ-da ictimai diplomatiya fəaliyyətləri başlanğıcda propaganda məqsədilə qurulmuş

olan ABŞ İnformasiya Agentliyi (USIA - United States Information Agency) tərəfindən yürüdülmüşdür. 1953-cü ildə fəaliyyətə başlayan USIA-nın əvəzinə 1999-cu ildə İctimai Diplomatiya və İctimai İşlər üzrə Katiblik (Under Secretary for Public Diplomacy and Public Affairs) yaradılmışdır. Sözügedən qurum fəaliyyətini bu gün də davam etdirir. Çinin də bu yarışdan kənarda qalmadığı görülür, Çin dilinin ölkə xaricində yayılması üçün fəaliyyət göstərən “Konfutsi İnstitutu” 2004-cü ildən fəaliyyət göstərir. Bu təşkilatların fəaliyyətləri nəzərdən keçiriləndə aydın olur ki, dünyanı siyasi və iqtisadi olaraq biçimləndirən və ona ön yön verən ölkələr öz ictimai diplomatiya institutlarını yaratmış və dünyanın müxtəlif ölkələrində təşkilatlanmanı təmin etmişlər.

Soyuq müharibə başa çatandan sonra ictimai diplomatiyaya ehtiyac olub olmadığı müzakirə olunmağa başladı. Çünki “düşmən” məğlubiyyətə uğramış, demokratiya kommunizm qarşısında “zəfər” əldə etmişdi. Bu dövrdə mübadilə proqramları, ölkələrin beynəlxalq sferadakı nüfuzunun gücləndirilməsi istiqamətində aparılan işlərə sərf olunan vaxt, əmək və maliyyə minimum səviyyəyə endirilsə də, 11 sentyabr terror aktı ictimai diplomatiyanın deyim yerindəysə, yenidən kəşf edilməsinə səbəb oldu [9, s.5].

İctimai diplomatiyanın dövlət xaricində də aktyorları meydana çıxmış və şaxələnmişdir. Artıq yerli ictimai rəy, təhsil müəssisələri, siyasi partiyalar, yerli və global şirkətlər, həmkarlar ittifaqları, qeyri-hökumət təşkilatları kimi təzyiq qrupları, BMT, NATO kimi beynəlxalq təşkilatlar, hətta sülhməramlı qüvvələr ictimai diplomatiyanın aktyorları kimi çıxış edirlər.

Nicholas Cull ictimai diplomatiya fəaliyyətlərini qulaq asma (listening), müdafiə (advocacy), mədəni diplomatiya (cultural diplomacy), mübadilə diplomatiyası (exchange diplomacy) və beynəlxalq yayım (international broadcasting) olmaqla beş başlıq altında cəmləşdirir [10, 4-5].

İctimai diplomatiya günümüzdə sürətlə dəyişən şərtlər, qloballaşan dünya, informasiya-kommunikasiya texnologiyaların inkişafı, medianın transformasiyası ilə tədricən inkişaf etməyə davam edir, yeni elementlərlə zənginləşir, ölkələrin beynəlxalq əlaqələrinin təsis olunmasında əsas vasitələrdən biri kimi əhəmiyyətini qoruyur.

Açar sözlər: ictimai diplomatiya, klassik diplomatiya, yumşaq güc, beynəlxalq əlaqələr, ictimai rəy.

ƏDƏBİYYAT

1. Potter Evan, “Canada and the New Public Diplomacy”, Netherlands Institute of International Relations, s.3
https://www.peacepalacelibrary.nl/ebooks/files/Clingendael_20020700_cli_paper_dip_issue8_1.pdf, 27.02.2021
2. The Edward Murrow Center of Public Diplomacy. What is Public Diplomacy?
https://publicdiplomacy.wikia.org/wiki/The_Edward_R._Murrow_Center_of_Public_Diplomacy, 24.02.2021
3. Nye Joseph. Yumşaq Güç, Ankara, Elips Kitap, 2005, 231 s.
4. Nye Joseph. Yumşaq Güç, Ankara, Elips Kitap, 2005, 231 s.

5. Aydoğan Bekir. Kamu Diplomasisi, <http://circassiancenter.com/tr/kamu-diplomasisi/>, 11.03.2021
6. Öztürk Tuğçe. Dış Politikadaki Etkin Unsur: Kamu Diplomasisi ve Türkiye'nin Kamu Diplomasisi Etkinliği” <http://kamudiplomasisi.org/pdf/tugceersoyozturk.pdf>, 04.03.2021
7. Winek, Mark D. Radio as a Tool of the State: Radio Moscow and the Early Cold War. <https://digitalcommons.bucknell.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=1050&context=chr>
8. Joseph Nye. Yumuşak Güç, Ankara, Elips Kitap, 2005, 231 s.
9. Cull J. Nicolas. Public Diplomacy: Lessons from the Past, Figueroa Press, Los Angeles, 2009, 62 s. <https://kamudiplomasisi.org/pdf/kitaplar/PDPerspectivesLessons.pdf>
10. Öztürk Tuğçe. Dış Politikadaki Etkin Unsur: Kamu Diplomasisi ve Türkiye'nin Kamu Diplomasisi Etkinliği, <http://kamudiplomasisi.org/pdf/tugceersoyozturk.pdf>

MULTİMEDİA VASİTƏLƏRİ İLƏ DİSKURSİV BACARIQLARIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ ZAMANI PSİXOLOJİ XÜSUSİYYƏTLƏRİN ROLU

Nüşabə Əbdülrəhimova

Azərbaycan Dillər Universiteti

nushaba.azizova@mail.ru

Xarici dillərin tədrisi metodikası ən müasir metodları, yanaşmaları və yolları araşdıraraq zamanın tələblərinə cavab verən nəticələri ortaya çıxarır. Bu baxımdan, yaşadığımız əsrin informasiya texnologiyaları əsasında inkişaf etdiyini danmaq mümkün deyil. Bu inkişaf hər sahədə olduğu kimi təlim və tədris prosesində də öz töhfələrini verməkdədir. Kommunikativ səriştənin inkişafını əsas məqsəd olaraq hədəfə alan xarici dillərin tədrisi metodikası müasir İKT vasitəsi ilə tətbiq olunan multimedia vasitələrindən bəhrələnərək bir çox didaktik prinsiplərin reallaşmasını nəzərdə tutur. Son zamanlar diskursiv bacarıqların inkişaf etdirilməsi xüsusilə aktual sayıldığından bu istiqamətdə multimedia vasitələrinin təsirini qeyd etmək istədik.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir multimedia vasitələrinin tətbiqi zamanı kompüter texnologiyasının rolu danılmazdır. Kompüterin tədris vasitəsi kimi istifadə olunması onun komplekslik, universallıq və interaktivlik kimi xüsusiyyətləri ilə əlaqədardır. Yaradıcı təfəkkürə əsaslanaraq multimediyaya proqramlarına əsaslanan interaktiv tədris bir çox metodik, didaktik, pədoqoji və psixoloji prinsipləri reallaşdırır, individual və differensial yanaşmanı təmin edir. Hər bir öyrənənə ayrıca yanaşma təmin olunur. Individual qavrama xüsusiyyətlərinə əsasən şagird və tələbələr eşitdikləri və ya gördükləri informasiyanı istədikləri sürətdə emal edə bilirlər.

Robert Bleyk müəllifi olduğu “Technology and the four skills” əsərində yazı, oxu, eşidib anlama və danışma bacarıqlarının müasir texnologiyalar vasitəsi ilə inkişafı yollarını göstərərəkən şifahi nitqlə bağlı maraqlı məqama toxunmuşdur. Müəllif multimedia vasitələrinin yalnız izlənərək deyil, həmçinin onların dili öyrənənlər tərəfindən yaradılaraq şifahi nitq bacarıqlarına müsbət təsir

göstərməsini təsvir etmişdir. Robert Bleyk bu prosesi belə izah etmişdir: “Many learning management systems (LMSs) now provide the ability to make video postings using a Flash plugin, another form of asynchronous CMC that promotes L2 speaking practice. Instructors can use this type of digital tool to allow students to post their best video recording through the LMS platform, which affords them increased planning time, thereby improving accuracy, increasing linguistic complexity, and promoting fluency (Guillén & Blake, in press)—provided that the tasks are well designed and do not overwhelm the students [3, s.131].

Bildiyimiz kimi, kommunikasiya ikitərəfli proses olaraq şifahi və yazılı formalarda reallaşır. Hər iki forma isə öz növbəsində reseptiv və produktiv bacarıqların inkişafını tələb edir. V.A. Buxbinder qeyd etmişdir ki, dil ünsiyyətində olanlar arasında bir növ “körpü” rolunu oynayır. Belə ki, informasiya mübadiləsi zamanı onu həm ötürüb kodlaşdıran, həm də qəbul edib dekodlaşdıran tərəf dili eşidib anlayır [1, s.568]. Bu baxımdan, multimedia vasitələri hər bir ünsiyyət formasına müvafiq olaraq seçilir və informasiyanın həm kodlaşdırılması, həm də dekodlaşdırılması üçün lazım olan bacarıqları inkişaf etdirir.

Diskursiv bacarıqların inkişaf etdirilməsi üçün autentik mətnlərin, real situativ çalışmaların, audio-vizual materialların və s. təmin olunmasında müasir multimedia vasitələrinin rolu müstəsnaqdır. Multimedia vasitələri psixoloji cəhətdən olduqca təsirli rola malikdir. Ümumiyyətlə, “multimedia” termini çoxlu vasitələr deməkdir. Belə informasiya vasitələrinə mətn, səs və video materiallar aiddir. Bütün bu informasiya formalarını istifadə edən proqram məhsulları multimedia vasitələri adlanır. Həm reseptiv, həm də produktiv bacarıqların inkişaf etdirilməsi zamanı müasir multimedia vasitələri diqqətə, yaddaşa və qavramaya birbaşa təsir edərək dilin kommunikativ səviyyədə, daha dəqiq desək diskursiv istiqamətdə mənimsənilməsinə səbəb olur. Diskursiv bacarıqların reproduktiv növü olan danışmanın ümumifunksional mexanizmi müəyyən psixoloji proseslərlə (yaddaş, dərk etmə və qabaqlayıcı sintezlə) əlaqədar olub sözlərin seçilməsi, məlumatın, ekvivalent əzəzləyicilərin və qrammatik strukturun funksionallaşmasına əsas verir [2, s.113]

Diskursiv bacarıqları inkişaf etdirərkən multimedia vasitələrinin reseptiv nitq fəaliyyətinə müsbət təsiri nəzərəcarpandır. Xüsusilə, eşidib anlama zamanı istifadə edilən multimedia vasitələri nə qədər çox olarsa, avtomatlaşmış anlama bir o qədər tez reallaşar. Məsələn, onlayn autentik mətn nümunəsi olaraq müəyyən bir intervyunun izlənməsi eşidib anlama vədişlərini möhkəmləndirə bilər. Seçilmiş intervyu tələbələrin sevdidi məşhur bir sima olarsa, maraq və stimulun təmin olunması reallaşır və bu zaman psixoloji cəhətdən dinamik öyrənmə prosesi yaranır.

Diskursiv bacarıqların inkişafı üçün vacib psixoloji şərtlərdən sayılan motiv multimedia vasitələri ilə rahatlıqla əldə olunur. Araşdırmalar göstərmişdir ki, vizual əyanilik maraq və kommunikativ həvəsi daha çox artırır. Rəng, dinamika, müxtəlif tonda və tempdə olan səslər, şəkillər, hətta şriftlər və s. yazılı və şifahi nitq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsinə müsbət psixoloji təsir göstərir.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizi nəzərə alaraq bir daha vurğulamaq istərdik ki, müasir İKT vasitəsilə təmin edilən multimedia vasitələri həm şifahi, həm də yazılı ünsiyyətin diskursiv baxımdan inkişaf etdirilməsinə kömək edir. Buna səbəb multimedia vasitələrinin tətbiqi zamanı şifahi və yazılı ünsiyyət üçün vacib olan psixoloji faktorların yer almasıdır. Diskursiv bacarıqların

inkişaf etdirilməsi üçün motiv, maraq, diqqət, qavrama və s. kimi psixoloji amillər müxtəlif mətn, video və audio materiallar vasitəsilə təmin edilir.

Açar sözlər: multimedia, autentik mətn, informasiyanın kodlaşması, informasiyanın dekodlaşması.

ƏDƏBİYYAT

1. Бухбиндер В.А. Устная речь как процесс и как предмет обучения: очерки методики обучения устной речи на иностранных языках. Киев: КГУ, 1980, 607 с.
2. Зимняя И.А. Психологические аспекты обучения говорению на иностранном языке”, Книга для учителя, Издание второе, Москва, Просвещение, 1985.
3. Robert Blake. University of California, Davis. Language Learning & Technology. Volume 20, Number 2, June 2016, pp. 129–142.

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SƏBƏB BUDAQ CÜMLƏSİNİN İNKİŞAF TARİXİNƏ DAİR

Günel Əhmədova

Azərbaycan Universiteti

gunel.ahmedova.1987@gmail.com

Cümlə aid olduğu etnosun düşüncə tərzini, həmin dilin inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirir. “...Cümlə yazıya alındığı dövrdə bütöv bir xalqın adı və orta inkişaf səviyyəsini əks etdirir. Çünki bu və ya digər strukturda təzahür edən cümlənin aid olduğu dilin elə o dövrdə həmin cümlənin strukturundan daha zəngin potensial imkanları olur” [3].

Sadə cümlədə olduğu kimi, mürəkkəb quruluşlu cümlələrin görünüşü də inkişafın səviyyəsinin ən ümdə faktorlardan sayıla bilər. Bu model-görünüş, şübhəsiz ki, bəsit olmuşdur. Amma bununla belə, düşünüldüyünün əksinə olaraq, Azərbaycan tarixi sintaksisinin çox inkişaf etmiş, mükəmməl tabeli mürəkkəb cümlə sistemi mövcud olmuşdur. Görünür, budaqlanma o dövrdə də çox intensiv və sürətlə getmişdir. Bu, ümumxalq dilinin sintaktik strukturunun fasiləsiz təkamülü ilə bağlıdır. Mövcud mənzərə göstərir ki, tarixi qaynaqlarda arxaik tabeli mürəkkəb cümlə modellərinə, bağlama vasitələrinə də rast gəlmək olur.

Səbəb budaq cümləsi baş cümlədəki hal-hərəkətin yaxud hökmün səbəbini bildirir, nə üçün, niyə, nə səbəbə, nəyə görə, nədən ötrü suallarına cavab verir.

Ə.Əbdullayev yazır ki, “səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrin əsas xüsusiyyətlərindən biri budur ki, bir qayda olaraq, budaq cümlə səbəbi, baş cümlə isə həmin səbəb əsasında alınan nəticəni ifadə edir” [1]. Tarixi qaynaqlarda bəzən, bir çox hallarda səbəb məzmununu xüsusi nəzərə çarpdırmaqdan yana (səbəbin ciddi yaxud önəmsiz olduğunu göstərməyə) səbəb budaq cümləsindən istifadə olunmuşdur. Odur ki, xeyli sayda əlaqələnmə

vasitələri olsa belə, baş cümlədən sonra gələn səbəb budaq cümləsinin əksəriyyəti bağlayıcısız variantdır. Bu variantlar “müəyyən dövrün qalığı”, “artıq yükə çevrilmiş bağlayıcı vasitə” hesab edilmişdir [6]. Tarixən səbəb budaq cümləsinin Azərbaycan dilində iki tipi işlək olmuşdur. Q.Kazımov hər iki tipin «Kitabi-Dədə Qorqud»un [4] dilində artıq tam normalaşmış halda mövcud olmasını göstərir [3].

Səbəb mətnin məzmunu ilə bağlanır: Xan qızı Boyu uzun Burla xatun Qazanın gəldüyün eşitdi. Atdan-ayqırdan, dəvədən buğra, qoyundan qoç qırdırdı (KDQ: 72)

Ucdan qoşması “səbəbdən” sözünün sinonimi kimi “Dastani-Əhməd Hərami” məsnəvisində işlənmiş və səbəb məzmununu ifadə etmişdir. Qoşulduğu sözlə birlikdə icra olunan işin və ya hərəkətin səbəbini bildirir: Ol ucdan mənzilə irəməyəvüz, Ögümüz, usumuz dərəməyəvüz [2]. Azərbaycan şivələrində “ucbatından”, “ucundan” qoşmaları bu səbəb qoşmasının qədim qalıqlarındandır. Sənin ucbatından bu günlərə düşdüm. İndi bu səbəb qoşması müasir Azərbaycan dilində “üçün” biçimində sabitləşmişdir.

Tarixən səbəb məzmununu geniş surətdə yayılmış bağlayıcılardan bir qrupu olan *çü*, *çün*, *çünkim*, *çünki də* yaratmışdır. Burada maraqlı bir əlaqə səbəb-zaman əlaqəsi özünü göstərir: Çün işlər hasil oldu döndülər xoş (DƏH: 66)

Zira. Fars mənşəli bu bağlayıcı çünki bağlayıcısı ilə sinonimdir. Səbəb məzmununu yaradır: Anın ilə yaxınlıq etməz idi, Zira kibr içindən getməz idi (DƏH: 46)

Çün inayət tənridən oldı, bəgün, paşanın himməti Qanturalıya oldı (KDQ: 89), Ol zəmanda Oğuz yigidərinə nə qəza gəlsə, uyxudan gəlürdi (KDQ: 90), ÜÇ canvər öldürdigi çün bir qızçıgazımı aldı-getdi (KDQ: 90)

Bu bağlayıcıların rolu ondan ibarətdir ki, budaq cümləni baş cümləyə bağlayır. Bağlayıcılar eyni zamanda sözügedən budaq cümləyə səbəb məzmununun daha aydın meydana çıxmasına da yardım edə bilir.

Səbəb budaq cümləsi tarixən çünkim (çünki) bağlayıcısı monosemantikliyi ilə seçilmiş və yalnız səbəb budaq cümləsini əmələ gətirmişdir. “Dastanim-Əhməd Hərami”nin dilində bu qəbildən olan səbəb budaq cümlələri çoxdur: Güləndam yüüzini çünkim açardı, sarayın içinə şölə saçardı (DƏH: 59), Qızından çünki sultan dinlədi söz, Dua qıldı və dedi: ey gözəl yüz... (DƏH: 39) Həmin cümlələrdə birinci tərkib hissə budaq cümlə, ikinci baş cümlədir. Bu formada cümlələri belə sadələşdirmək olar: Güləndam üzünü açdığı üçün sarayın içinə şölə saçardı.

Səbəb budaq cümləsinin *çü*, *zira* bağlayıcılı növləri də sonralar arxaıkləşmişdir: Çü sübh oldu, yerində durdu sultan (DƏH: 40), Anın ilə yaxınlıq etməz idi, Zira kibr içindən getməz idi (DƏH: 46)

Budaq cümlədə: “Dədə Qorqud” bizim üçün *ona görə* qiymətlidir ki, beş min il əvvəldən başlayaraq babalarımızın tək-tək kəlmə-incilərini axtardığımız bir zamanda bizi miladın minilliyinin ortalarında, peyğəmbər zamanına yaxın bir vaxtda birdən-birə nəhəng və misilsiz bir xəzinə üzərinə gətirib çıxarır [3]. Dədə Qorqudun sintaksisi üzərində dərin müşahidələr aparmış Q.Kazımovun fikrincə, “Kitabi-Dədə Qorqud”dan sonrakı ədəbiyyatımızda ən çox işlənən tabeli mürəkkəb cümlə növlərindən biri də səbəb budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Doğrudur, budaq cümlənin bu növünü intensiv işlənmə imkanlarına görə tamamlıq budaq cümləli tabeli

mürəkkəb cümlələrlə müqayisə etmək olmaz, lakin həqiqətdə budaq cümlənin bu növü də ədəbiyyatda geniş yer tutur. Bu hal bədii fikrin dəlillərlə irəliləməsindən asılı olduğu kimi, bağlayıcı vasitənin imkanları ilə bağlıdır» [3]. Səbəb budaq cümləsinin inkişaf tarixində onun 2 tipinin işləndiyi bəllidir. Birinci tip- “budaq cümlə+baş cümlə” tipinə dilimizin müasir dövründə az rast gəlmək olur [5].

Amma tarixi sintaksisdə bu tipin mütəhərrikliyi görünür. Məs.:

«Dastani-Əhməd Hərami»nin dilində: Buların dirliyini çünki yıxdı, Rəvan kəndi yuxarı köşə çıxdı; Çü düşmən öldi, qəmdən oldu azad.

Nəsiminin dilində: Bu könül şəhrini çünki hier viran eylədi, Gör ki, səndən özgə bir məmurü memar istəməz.

Qazinin dilində: Dili bu ənbəri-zülfün ki müşkilə saldı, Nəsimə qul olayımı müşkilümi qaldı cəli.

Füzulinin dilində: Çün nəxli-hədiqeyi-hünərsən, Miftahi-xəzaneyi-gühərsən, Çün onu yığınca çəkmişəm rənc, Qiymə ki, nəsibi-geyr ola gənc. Zatında çü var idi məhəbbət, Məhbubu görüncə tutdu ülfət. Ta olmaya əşk üzdə məlum, Rüksarinə lö lö idi mənzum.

Açar sözlər: səbəb budaq cümləsi, hərəkətin və hökmün səbəbi, səbəb budaq cümləsinin tipləri, baş cümlə, inkişaf tarixi.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, Maarif, 1974.
2. Dastani-Əhməd Hərami. Bakı, Gənclik, 1978, s.23 (94 s. (Ön söz, tərtib və lüğəti Əlyar Səfərlidir).
3. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi. Bakı, “Elm”, 2019.
4. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı, Yazıçı, 1988.
5. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, “Ünsiyyət”, 2000.
6. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi sintaksisi, Bakı, 1960.

AZƏRBAYCANIN QEYRİ-NEFT SEKTORUNDA İNSAN KAPİTALININ İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Elvin Əjdərli

Azərbaycan Texniki Universiteti

az.elvinazhdarli@gmail.com

Elmi-texniki tərəqqi və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının inkişafı nəticəsində istehsal, əmtəə, valyuta və s. kimi anlayışlarda köklü reformasiyalar yaşanmışdır: vaxtilə yalnız əl əməyinə əsaslanan sahələr belə indi kompüterləşmə və robotlaşma sahəsində minimum insan əməyi tələb edir. Bütün bu texnoloji inkişaf və onun hədsiz yüksək tempi insan üçün nə vəd edir? İlk

növbədə, iqtisadi rifah və sosial tərəqqi. Bəs insan əməyinin minimuma endirildiyi cəmiyyətlərdə “hər şey insan üçün” şüarının realizasiyası nə dərəcədə aktualdır? Texnologiya insan əməyinə olan tələbatı sıfıra endirə və beləliklə, qlobal məşğulluq və işsizlik probleminin yaranmasını şərtləndirə bilərmi?

İnsan bütün iqtisadi fəaliyyət sahələrinin əsas subyekti və eyni zamanda hədəfidir, ona görə də onun rolunun tam minimalizasiyasından söhbət gedə bilməz. Əksinə, son dövrlərdə insan kapitalının inkişafını qiymətləndirmək üçün bir çox nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən intensiv dəyərləndirmələr aparılır və hesabatlar hazırlanır. BMT-nin İnsan İnkişaf indeksi hesabatları, DİF-in Qlobal Rəqabətlik hesabatları və s. kimi sənədlər hər il dünya üzrə insan kapitalının inkişaf səviyyəsini göstərir [1].

“İnsan kapitalı” olduqca kompleks bir anlayışdır, belə ki, bu anlayış altında bilik, bacarıq, təcrübə və s. kimi kompleks vərdişlərin vəhdəti nəzərdə tutulur. Nəzərə alınmalıdır ki, insan kapitalının inkişaf səviyyəsinin aşağı olduğu ölkələr tam anlamda rifah cəmiyyəti qura bilməzlər. Hər hansı bir ölkənin, o cümlədən, Azərbaycanın karbohidrogen ehtiyatları ilə zəngin olması və təbii sərvətlərini sataraq iqtisadiyyatını ayaqda saxlaması onun inkişaf göstəricisi deyildir. Əsas inkişaf göstəricisi ölkə və cəmiyyətin təhsili və elmi inkişaf səviyyəsi hesab olunur [2].

Məşğulluq məsələlərinin tənzimlənməsində və ölkədə işsizlik səviyyəsinin azaldılmasında insan kapitalına qoyulan investisiyalar müstəsna əhəmiyyətə malikdir. İnsan kapitalının inkişaf etdirilməsi onun peşə hazırlıqlarının yüksəldilməsini, texniki bilik və bacarıqlarının təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur, bu isə öz növbəsində daha zəngin biliklərə malik işçi qüvvəsi və daha sürətli elmi-texniki tərəqqi deməkdir. Nəticə etibarilə, əhalinin rifah səviyyəsi yüksəlir, dövlətin sosial yükü azalır, vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı təmin olunur və iqtisadiyyat çiçəklənir.

Azərbaycanda məşğulluq məsələlərinin tənzimlənməsi və işsizliyin minimuma endirilməsi sahəsində həyata keçirilən ən böyük islahatlardan biri də insan kapitalının önəminin vurğulanması və bu məsələnin daim təşviq etdirilməsi istiqamətində yürüdülmən dövlət siyasətidir. Ölkə başçısı səviyyəsində dəfələrlə səsləndirilən “insan kapitalının inkişaf etdirilməsi” problemi Azərbaycanın gələcək inkişafının prioritet istiqamətlərindən biri hesab olunur. Karbihidrogen ehtiyatların hasil edilməsi Azərbaycan iqtisadiyyatına böyük töhfələr vermiş və əhalinin sosial təminatında mühüm rol oynamışdır, lakin ümumilikdə, neft sektorunun bərkütblü inkişafı milli iqtisadiyyatın əsas bazası rolunda çıxış etdikdə iqtisadiyyatın digər sahələri kölgədə qalır və nəticə etibarilə, neftdən asılılıq uzunmüddətli perspektivdə nəinki iqtisadi tərəqqi, əksinə, tənəzzül vəd edir. Buna görə də qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi həyati önəm daşıyır [3].

Neft-qaz resurslarının tükənmə ehtimalı, gəlirlərin əhali arasında ədalətli bölgüsü, yeni nəsillər üçün də saxlanması və s. sahələrdə mütəmadi olaraq dövlət proqramları qəbul olunur. Qəbul edilən sənədlər əsasən 2005-2025-ci illə üzrə neft gəlirlərindən istifadənin mühüm prinsipəri müəyyənləşdirir.

Neft və qaz gəlirlərinin əsas mənbələri aşağıdakılardır:

-hasilatın pay bölgüsünə əsasən mənfəət nefti və Dövlət Neft Fondunun digər gəlir mənbələri;

-hasilatın pay bölgüsünə əsasən sərmayəçilərin dövlət büdcəsinə ödədiyi mənfəət vergiləri;

-Dövlət Neft Şirkətinin (SOCAR) neft və qaz hasilatı ilə əlaqədar vergi və digər ödənişləri.

Beləliklə, neft gəlirləri iqtisadiyyatın əsasında dayansa da, milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi istiqamətində aparılan ardıcıl islahatlar nəticəsində 2015-ci ildən sonra qeyri-neft sektorunda intensiv inkişaf mərhələsi başlanmışdır. Kənd təsərrüfatı neft sektorundan sonra ölkənin ikinci əsas gəlir qaynağına çevrilmiş, ixrac payı xeyli artmış və nəticədə, bu sahədə çalışan əhəlinin də maddi rifah halının yüksəldilməsini şərtləndirmişdir.

Qeyri-neft sektorunda insan kapitalının inkişaf etdirilməsi üçün ən əsas töhfə və ya mənbə - neft gəlirləridir. Belə ki, bu gəlirlərin 2025-ci ilə qədər aşağıdakı istiqamətlər üzrə istifadəsi nəzərdə tutulmuşdur:

-qeyri-neft sektorunun, kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi;

-yoxsulluğun azaldılması, sosial yönümlü problemlərin həll olunması və sosial rifah halının yüksəldilməsi;

-milli iqtisadiyyatın intellektual və texnoloji bazasının yüksəldilməsinin, habelə, insan kapitalının inkişafının təşviqi;

-insan kapitalının inkişaf tempinin yüksəldilməsi (yüksək ixtisaslı kadr hazırlığı, mövcud kadrların peşəkarlıq səviyyələrinin artırılması və s.);

-işğaldan azad olunan ərazilərin yenidən qurulması və bu ərazilərin infrastruktur baxımından dirçəldilməsində insan kapitalından maksimum istifadə [4].

Gördüyümüz kimi, ilk baxışda bir qədər ironik səslənsə də, qeyri-neft sektorunda insan kapitalının inkişafının əsasında – neft sektoru və onun sərmayələri dayanır [1]. İnsan kapitalının yalnız neft və ya qeyri-neft sektoruna aid bir məsələ olmamaqla, ölkənin strateji və milli maraqları çərçivəsində ən mühüm məsələlərdən biridir və dövlət tərəfindən daim diqqət mərkəzində saxlanması zəruridir.

Açar sözlər: insan kapitalı, qeyri-neft sektoru, neft sektoru, iqtisadiyyat, strategiya, məşğulluq.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasov İ., Əliyev T. (2017). Qeyri-neft sənayesinin iqtisadiyyatı, Bakı, 2017, 501 s.
2. Məmmədov İ. (2012). Qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətləri, Bakı, 2012, 524 s.
3. Muradov A. (2019). Biznes mühitinin insan kapitalının inkişafına təsirinin qiymətləndirilməsi. Azərbaycanın qeyri-neft sektorunun inkişafı perspektivləri mövzusunda Elmi-Praktiki Konfrans. Sumqayıt, 2019.
4. Алыев, И., Мурадов, А. (2012). Тенденции формирования экономики знаний в Азербайджане. Экономист, №5. Травень, 2013.

LINGUISTIC-STATISTICAL ANALYSIS OF AZERBAIJANI HISTORICAL MONUMENTS

Nargiz Alakbarova

Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS

narguizli@gmail.com

Statistical linguistics is a wide field of computational linguistics that has gained more prominence with penetration of computers into our lives, giving us many more opportunities to obtain interesting statistical indicators in a language that seemed very unlikely or impossible many years ago. With the help of statistical linguistics, now it is possible to reveal some of the rich, original, and unprecedented aspects of not only modern language, but also ancient written sources.

By the historical monuments of Azerbaijan we meant, the statistical analysis of our heroic epic "Kitabi Dada Gorgud", which is a great honor of our national origin, history and reputation and the poetry of Mohammed Fuzuli, who is considered to be one of the mysterious pearls not only of Azerbaijan as well as, the whole Turkic world. So we have taken both of ancient and valuable monuments and compared them statistically.

Statistical research had been carried out on the epic of "Kitabi Dada Gorgud" since the 80s of the last century and as a result the book "Statistical Analysis of Kitabi Dada Gorgud" was published in 1999 (it contains about 10,000 words and phrases). The book "Alphabetical Frequency Dictionary of Mohammed Fuzuli's Poems" was published in 2004 thanks to statistical studies on the poet's works. We owe it to ourselves to explore and match language features based on statistical data from both valuable, written sources, and highlight interesting points.

On the basis of the statistical studies on lexical units of both books, frequency and alphabet-frequency dictionaries have been compiled. However, the statistical analysis of the "Kitabi Dada Gorgud" has a distinctive feature with the adjustment of these indicators in the form of an reverse alphabetical frequency dictionary.

Knowing the fact that the heroic epic of our people "Kitabi Dada Gorgud" belongs to the 7th or earlier centuries, statistical studies carried out on it allows us clearly observe the changes in the structure, lexical composition and grammatical features of the Azerbaijani language between the 7th-16th centuries by contrasting it with statistical studies of our great poet Mohammad Fuzuli's poetry, who lived and created in the XVI century and reflected the Azerbaijani literary language in his poetry.

As we know the main plot line of the epic often reflects the aggressive, brave struggle of the Oguz tribes against the aliens and while analyzing the 50 highest-frequency verbs in the epic, we come to such conclusion that most of them are related to bravery, heroism. For example: *enmək* (get off the horse), *binmək* (get on the horse), *düşmək* (get down), *çapmaq* (ride a horse), *sıçarmaq* (jump over), *atmaq* (throw), *basmaq* (push on), *qurtarmaq* (escape), *öldürmək* (kill), *çalmaq* (flap), *asmaq* (hang), *qaçmaq* (run away), *kəsmək* (cut) and etc.[3, p.161]

While analyzing the 50 highest-frequency verbs in Fuzuli's melancholy and lyrical creativity, we find out that most of them are related to the spiritual state, condition and mood of the person.[3, p.162]

When we review the statistic indicators of the most commonly used verbs in both books, which lost their functionality today, but were common for both the 7th and 16th centuries, we come across to the verb “ urmag” [1, p.80, 2,p.254] (which means “ hit ” in modern Azerbaijan language and is widely used) Such kind of research raises an interesting question ...If the verb had been used till the sixteenth century and had been preserved in the literary language of Azerbaijan at that time, however, if the word is still archaic today and removed from common words list , then what century did it disappear from the dictionary ?... The analysis of such a few words raises interesting questions.In my opinion, we can find answers to these interesting questions by providing compelling evidence in the statistical analysis of the works of the great poets and writers that have existed in the last centuries.For example, for studying the history of such kind of words, it would be interesting to conduct statistical analysis of the works of the 17th-century poets, such as Saib Tabrizi, or Gawsı Tabrizi, who lived and created after M. Fuzuli.

During the statistical analysis of "Kitabi Dada Gorgud", we encounter with the various forms of the same verb such as "eləmək "(to do), "etmək " (to do) , and this verb has its own different illustrated forms, specially when it concerns to the imperative mood . In this case, we frequently observe the case when the letter “ ü” is replaced by the letter“ i ”. For example, etməsin-2 ,etməsün - 6, etsin-3, etsün-4, etmişüz-3 (the numbers here indicate to the frequency of the given words) [1, p.40].

It can be referred to the following verbs : (different forms of the verb bring- imperative form) gətürün-14, gəlsin 17-gəlsün 25 , gətürdü 22 - gətirdi 11, gətür 2- gətir 1 , gətürəlim 4 - gətirəlim 1 . [1, p.57] Based on all these comparisons, we can conclude that, in the composition of word-changing suffixes which were added to verbs , both letters “ü” and “i” had existed and only according to the statistical studies, we can put forward the idea that the usage of the letter “ü” was dominant in comparison with the letter “i” .

When we look at these points in our research on M. Fuzuli's statistics, we reveal that the different forms of the same verbs " eyləmək -244" (to do) and "etmək -263" (to do) are included in the list of high-frequency words with very little difference.It seems that both versions were on the agenda in the sixteenth century, although they give the same meaning. While analyzing a number of such statistics, it is easy to trace the historical development path of the Azerbaijani language. When we analyze the verbs , such as “etməsin”, “etdin” , “etməsinlər” we no longer observe the substitution of the letter "i" with "ü" and this is evidenced by the fact that the letter "ü", which came to the fore in the 7th century for its form, lost its function 9 centuries later and took the advantage , and still is kept in the vocabulary of Azerbaijani language.

By comparing the statistical analysis of ancient epic and writer's literary works we come across to the verb "baqmaq” (to look) among the high-frequency verbs in the epic was substituted with “baxmaq” (to look) in Mohammad Fuzuli's poems. From this study we conclude that the

consonant "q" , which was on the agenda centuries ago, already lost its function in the sixteenth century and was replaced by the consonant "x" .

Generally, during the statistical analysis of the ancient written monuments of any nation, it is possible quickly obtain valuable information about the religious beliefs, national-cultural values and way of life of the people. “Kitabi Dada Gorgud” epic is about the Azerbaijani Oghuz tribes. “Kitabi Dada Gorgud” is a chronicle, apart from being a literary work, the book reflects a history of the period of the pre-Arab occupation of Azerbaijan-Oguz state and the eve of the Arab occupation and the Oguz time. But it is written artfully. This saga should not be regarded as a work of literary value only. The book is also a very reliable and honorable source for identifying our history, origin , ancestors and destiny ” [5].

As we know, some of the events described in the book of Kitabi Dada Gorgud are believed to happen in the V-VII centuries, and some of them may had been earlier than that. This can be seen more clearly by statistical analysis of the saga. Thus, the words of Tanrı (God)-17, tanrıyla -1, tanrım -4, tanrının -1 [1, p.75] in the epoch are evidence that the saga existed before the 7th century, before the establishment of Islam in Azerbaijan. In more detail, before Islam, people turned to Tanrı(The God), but not to the One God- who was called Allah during Islamic period. The sayings Allah (The God) -33, Allah- Allah-1, Allah -Təlalaya 1, Allah Təalanın-2 , Allaha- 4, Allahıma- 2, Allahın-2 [1, p.11], din (religion) -5, dinə -2 , dini -3, dini-Məhəmməd- 2, dinin - 4, [1, p.36] dua-15, duaları-1[1, p.37] recorded in the epic are based on the fact that some of the stories appeared during the time of the spread of Islam. The use of the word of Allah 33 times in the book and Tanrı 17 times in the saga indicates that the epic was written almost at a time when Islam was widely spread.

During the statistical analysis of both books, we come across an interesting point. Thus, in the statistics of M. Fuzuli's works, the frequency indicator of the color black is 21, red-1, white -1[2, p.8,146], while these statistics respectively were substituted with the frequency of black - 348, white - 230, red - 3 in the book Kitabi- Dada Gorgud [1, p. 88,135]. Such frequencies of these colors give us some hints about the history, national cultural values, the way we approach events, and the way we lived. So bride wore a red cloak at the wedding party, and when one of the heros captured or died, the whole nation wore black, and white was understood as a color of wisdom and purity.

As we know, glottochronology, a modern division of linguistics, follows the path of historical development in a language based on statistical analyzes of languages. This method mainly examines how the relative vocabulary fund has been affected by the changes throughout history. In our view, it is very important from the point of view of the history of the language to examine the languages of authors of different ages. Morris Swadesh ,who is considered the founder of this section of linguistics, said in his initial theory: “ The language is a complex system and consists of several parts (phonetics, vocabulary, morphology, etc.). According to Swadesh, most of these is a vocabulary that has undergone changes. Swadesh divided the vocabulary into two: “fundamental” and “cultural” parts. According to his theory, "fundamental" vocabulary is less dependent on technological and cultural development and is less susceptible to change. To prove this, he compiles

a list of 200 words related to the "fundamental" vocabulary. This type of vocabulary includes body parts ("head", "eye", "ear", "mouth", "hand", "foot" etc.), various natural elements ("sun", "moon", "water", "wind", "fire" etc., general and specific processes ("big", "small", "eating", "sleeping", "drinking", "short", etc.), as well as personal pronouns ("I," "you," "he," and so on ").

If we compare the above-mentioned lexical forms of M. Swadesh with the language of both cultural monuments, we can see that this theory is validated here. Indeed, according to our research, such word forms are identical in both, Fuzuli's creativity and in the epic of DedeGorgud, and are still preserved in the vocabulary of the language.

As we have stated above, for the purpose of investigating the missing pieces of literary language that existed on the eve of the creation of both written monuments, which reflects our ancient history and national cultural values, and later disappeared, we can explore the literary creativity of poets and writers, reflecting the literary language of the seventeenth century of Azerbaijan. There are also some lexical units that existed during the period of KitabıDedeGorgud and which traces disappeared during the literary creativity of poet M.Fuzuli and for investigating such archaized and outdated units, it would be better to conduct statistical analysis of the written monuments between the 7th and 16th centuries.

Keywords: frequency dictionary, epos, common words, archaic words, poems.

REFERENCES

1. Valiyeva K.A., Mahmudov M.A., Pines B.Y., Rahmanov J.A., Sultanov V.S. Statistical analysis of "Kitabi – Dede Korgud", Baku, Elm, 1999, 248p.
2. Valiyeva K.A., Mahmudov M.A., Rahmanov J.A., Sultanov V.S. Alphabetical Frequency Dictionary of Poetical Works of Mohammed Fuzuli, Baku, Elm, 2004, 488 p.
3. Mahmudov M. Computational Linguistics, Baku, Science and Education, 2013, 356 p.
4. Shikhiyeva.I. Lingvostatic features of the book "Kitabi Dada Gorgud" Dissertation for obtaining a scientific degree of Candidate of Philological Sciences, Baku, 1995.
5. Hajiyev I. "Kitabi Dada Gorgud" is the mirror of our history, EGN, No.575, 2015.

Azərbaycan tarixi abidələrinin lingvo-statistik təhlili

Məqalədə Azərbaycan xalqının iki ən dəyərli tarixi abidəsi olan “Məhəmməd Füzulinin nəzm əsərlərinin əlifba-tezlik sözlüyü ” ilə xalqımızın şərəfli qəhrəmanlıq abidəsi olan “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanının statistik göstəricilərinin qarşılaşdırılması nəticəsində, hər iki qiymətli yazılı mənbənin, dastanın və müəllif dilinin, bir sıra oxşar və ziddiyyətli məqamları aşkara çıxarılmış və maraqlı yekun nəticələr əldə edilmişdir. Bu kimi dəyərli araşdırmalar sayəsində VII və XVI əsr aralığında Azərbaycan dilinin formalaşmasının tarixi inkişaf yolunu və qanunauyğunluqlarını müşahidə edə bilər, dilin lüğət tərkibində əvvəllər mövcud olub sonradan qəlibləşmiş və tamamilə işləkliyini itirmiş söz-formaları, söz kökləri və ya şəkilçilərdə fonetik əvəzləmələri müşahidə edə bilərik.

МОДЕЛЬ ОЦЕНКИ ЭФФЕКТИВНОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ МОБИЛЬНОЙ ГРУППЫ УХОДА ЗА БОЛЬНЫМИ

Нигяр Алекперова

Азербайджанский Медицинский Университет

nigarmahmudzade19@gmail.com

Одна из важных задач, стоящих перед любым обществом – это уход за престарелыми и больными, лишенными возможности самообслуживания. Первая проблема актуализируется ввиду старения общества. Например, средняя продолжительность жизни в Европе в 2016 году составила 81 год. В то же время продолжительность здоровой жизни, т.е. жизни без инвалидности гораздо меньше – в Европе она составила 61,8 лет для женщин и 61,4 – для мужчин [1, с. 25].

Распространенными методами решения этой задач являются: 1) организация домов престарелых и 2) центров реабилитации. Но после последнего глобального экономического кризиса в соответствии с требованиями потребителей стали появляться другие модели ухода. К примеру, в Бельгии применяются мультидисциплинарные группы оказывают услуги индивидуальным клиентам.

Хотя дома престарелых и центры реабилитации и являются экономически эффективными, они имеют ряд недостатков:

- Во-первых, оставление родителей в домах для престарелых не согласуется с менталитетом азербайджанцев.
- Престарелым и больным уютнее дома.
- Дома престарелых и больницы взыскивают за все время пребывания клиента в них, в то время как клиенты нуждаются в этом частично.
- Несомненно, и качество пищи, и качество ухода на дому выше, чем в общественных приютах.
- Содержание государственных домов престарелых, больниц и центров реабилитации – тяжелое бремя для государственного бюджета.

По указанным причинам представляется перспективным создание в Азербайджане бизнеса по формированию мобильных (передвижных) бригад для оказания медицинских услуг больным и ухода за престарелыми немощными. Ниже мы предлагаем имитационную математическую модель для расчета эффективности деятельности такой бригады.

Для простоты рассмотрим задачу ухода за больным, надолго (или навсегда) потерявшим способность к передвижению. Известно, что такие случаи достаточно широко распространены, и они имеют место по разнообразным причинам. Для описания математической модели такой задачи введем сначала необходимые для этого переменные и параметры, для чего примем следующие обозначения.

Экзогенные параметры по затратам клиента:

ph - затраты клиента за один день пребывания в лечебном (реабилитационном) учреждении, манат

wnm - месячная зарплата сиделки, манат

pnn - альтернативная стоимость ночевки сиделки в квартире больного, манат

pnd - другие ежедневные расходы клиента на содержание сиделки (еда, коммунальные и другие расходы)

Экзогенные параметры по мобильной бригаде:

t - количество процедур, необходимое для нашего клиента (эти услуги могут оказываться разными бригадами (например, дневной и ночной))

ta - среднее время, потраченное бригадой на разовую услугу, оказываемую нашему клиенту, час

cg - стоимость одного часа работы бригады с клиентом, манат

s - среднее время, потраченное бригадой на поездку между двумя вызовами, час

ca - затраты бригады на бензин и амортизационные затраты на автомобиль за один день, манат

x - дневная продолжительность работы бригады, час

y - дневной простой бригады, час

Эндогенные переменные по бригаде:

Pkb - суммарные затраты клиента бригаде за один день, манат

Hs - общее чистое время оказания услуг, час

Ib - общий доход бригады за день, манат

Pb - прибыль бригады за один день, манат

L - численность бригад фирмы за сутки, штук

Pf - прибыль фирмы за один день

Эндогенные переменные по сиделке:

wd - дневная зарплата сиделки, манат

Pkn - общие расходы клиента на сиделку за день.

При введенных обозначениях имеем следующие уравнения:

$$Pkb = t \cdot ta \cdot ck$$

$$Hs = (x - y)/t$$

$$Ib = Hs \cdot ck$$

$$Pb = Ib - ca$$

$$l = 24/x$$

$$Pf = Pb \cdot l$$

$$wd = wnm/30$$

$$Pkn = pnn + pnd + Pkn$$

Идентификация параметров модели.

Затраты клиента за один день пребывания в лечебном (реабилитационном) учреждении. Значение этого параметра зависит от четырех основных факторов: 1) категории

лечебного учреждения; 2) категории палаты в лечебном учреждении; 3) имиджа клиники; 4) характера заболевания, который определяет расходы на уход. Очевидно, что для каждого конкурентного случая эта информация легкодоступна. В любом случае мы предполагаем, что этот параметр не включает стоимость дорогостоящих лекарств и препаратов, так же как и при лечении на дому.

Месячная зарплата сиделки. Тут возможны два варианта: 1) постоянное пребывание сиделки в доме клиента; 2) но в зависимости от характера заболевания возможен частичный уход – определенный период за сутки (приходящая сиделка). В этом случае кроме характера заболевания, актуализируется фактор дальности места проживания сиделки от дома клиента, а также другие факторы, связанные с семейным положением и образом жизни сиделки. Поэтому значение этого параметра может меняться в широком диапазоне. В нашей модели для простоты мы рассматриваем постоянное пребывание сиделки в доме клиента.

Альтернативная стоимость ночевки сиделки в квартире больного. Естественно, этот экзогенный параметр используется в случае постоянного проживания сиделки в квартире (доме) клиента. Самый простой подход для идентификации этого параметра – месячная стоимость проживания одного квартиранта, деленная на 30.

Другие ежедневные расходы клиента на содержание сиделки (еда, коммунальные и другие расходы). По крайней мере, в азербайджанской действительности, сиделка, скорее всего, будет в основном кушать вместе с членами семьи. Кроме того, на нее будут потрачены дополнительные объемы воды, электричества и т.д. Возможны и другие накладные расходы. Соответственно, данный параметр модели так же изменчив, но думаем, не в широком интервале.

Количество процедур в сутки, необходимое для клиента. Эти услуги могут оказываться разными бригадами (например, дневной и ночной). Этот параметр так же зависит от характера заболевания и легко может быть идентифицирован для конкретного случая.

Среднее время, потраченное бригадой на разовую услугу. В нашей модели этот параметр, так же, как и предыдущий необходим для оценки расходов клиента и не влияет на расчеты показателей бригады, так как в нашей модели мы используем почасовой норматив для оценки дохода бригады. Значение этого параметра так же зависит от характера заболевания и легко может быть оценен для конкретного случая.

Стоимость одного часа работы бригады с клиентом. Мы думаем, что введение такого нормативного показателя удобно для расчетов. Тут важно учитывать одно обстоятельство. Имеются процедуры, которые универсальны для реализации, т.е. не особо зависят от способностей исполнителя услуги, такие, как, например, простой укол, перевязка и т.д. В таком можно использовать универсальное значение для данного параметра. Но есть процедуры, которые зависят от способностей исполнителя. Например, массаж, обработка сложной раны и т.д. В таких случаях нужен дифференцированный подход для оценки данного параметра.

Среднее время, потраченное бригадой на поездку между двумя вызовами. Смысл этого параметра ясен. От его значения зависит, сколько чистого времени бригада оказывает услугу, т.е. зарабатывает деньги. Ясно, что значение и этого параметра зависит от множества факторов. Например, в ночное время оно гораздо меньше.

Затраты бригады на бензин и амортизационные затраты на автомобиль за один день. Значение этого параметра легко может оцениваться финансистами фирмы.

Дневная продолжительность работы бригады. Мы думаем, что идеальный вариант для фирмы – организация трех мобильных бригад, которые будут работать по 8 часов.

Дневной простой бригады. Имеется в виду, что бригаде не приходится работать непрерывно – вызовы не покрывают всю рабочую смену.

Ключевые слова: модель, оценка эффективности, мобильные группы, уход за больными.

Литература

1. 10 глобальных вызовов перед социальным обеспечением. Европа, Международная Ассоциация Социального Обеспечения (ISSA), 2019, 65 с.

AZƏRBAYCANDA KƏND TƏSƏRRÜFATI SEKTORUNDA KOOPERATİVLƏRİN YARADILMASININ ƏHƏMİYYƏTİ

Xədicə Ələkbərova

Azərbaycan Universiteti

khadija.alakbarova@au.edu.az

Azərbaycan Respublikası büdcənin neft sektorundan asılılığını azaltmaq üçün qeyri-neft sektorunun inkişafı istiqamətində alternativ sahələrin təkmilləşdirilməsi və iqtisadi artımda daha böyük xüsusi çəkiyə malik olması üçün yollar axtarmalıdır. Bu vəziyyətdə isə kənd təsərrüfatının inkişaf etdirmək zərurəti bütün dünya ölkələrində olduğu kimi bizim ölkədə də qeyri-neft sektoru alternativləri olaraq xüsusilə diqqət mərkəzində saxlanmalıdır. Lakin müharibə şəraitindən yenidən çıxmış dövlətimizin bu sektorun fəaliyyətini stimullaşdırmaq üçün fermerlərə büdcədən davamlı olaraq subsidiyalar ayırması büdcə kəsrinin yaranması ilə nəticələnə bilər. Bu halda kooperativlərin formalaşdırılmasına şərait yaratmaq hazırda ən gözəl çıxış yolu ola bilər.

Kənd təsərrüfatı kooperativləri istehsal resurslarını birləşdirərək qarşılıqlı iqtisadi mənfəət əldə etmək üçün fəaliyyət göstərən bir qrup fermerlərdir. Bu cür kooperativin ölkəmizdə yaradılmasına ehtiyac kooperativlərin bir çox üstün cəhətləri ilə əsaslandırılabilir. Belə ki, bu cür təşkilati-hüquqi forma iqtisadi subyektlərə bazarlara daha sərbəst giriş, istehsala çəkilən məcmu xərclərin azaldılması və riskin paylanması kimi bir çox imkanlar yaradır. Hər hansı bir kooperativin əsas məqsədi fərdi kiçik müəssisələrin istehsal resurslarını təmərküzləşdirərək daha böyük iqtisadi

gücə nail olmaq və beləliklə bazarlara daha rahat çıxışı təmin etməkdir. Belə ki, bəzi əməliyyatların dəyəri kiçik müəssisələr üçün çox böyük xərc bahasına başa gələ bilər və kifayət qədər lazımi sərmayə olmadan belə iqtisadi subyektlərə bu cür xərcləri qarşılamaq bir çox maliyyə çətinlikləri yarada bilər. Üstəlik, böyük biznes qurumları ilə qarşılaşmaq və onlarla təkbaşına bazarda rəqabət aparmaq çox qəliz və bəzi hallarda isə qeyri-mümkündür. Bu səbəbdən fermerlərin ortağ səy və sərmayələrini təmərküsləşdirərək kooperativlər yaradılması məhsul və xidmətlərin daha aşağı qiymətdə başa gəlməsi və ucuz qiymətə təklif olunması bu kooperativlərin bazarda rəqabət qabiliyyətliliyini nəzərə cəpacaq dərəcədə artırır, hətta kooperativləri iri korporasiyalarla belə rəqabətə girə biləcək kifayət qədər ciddi rəqibə çevirə bilər.

Kooperativlərin yaradılmasının digər üstün tərəfi odur ki, istehsal resurları üzvlər arasında bölüşdürüldüyü kimi, həmçinin risklər də eyni qaydada paylanır. Belə ki, “Birimiz hamımız üçün və hamımız birimiz üçün” şüarı ilə kooperativ üzvləri bir-birini dəstəklədikləri üçün, hər bir əməliyyatla bağlı riski də öz aralarında bərabər şəkildə paylayırlar.

Məhz yuxarıda qeyd olunan üstün cəhətlər hazırda kooperativlər həm inkişaf etmiş, həm də inkişaf etməkdə olan ölkələrin kənd təsərrüfatı sektorunda əhəmiyyətini aktuallaşdırmışdır. Belə ki, bugün Avropa Birliyi ölkələrinin kənd təsərrüfatı sektoru 676 milyard avro məbləğində dəyər yaradır və bu məhsulun 39%-i məhz kooperativlərin payına düşür. ABŞ-da isə təxminən 40.000 kooperativ müəssisə fəaliyyət göstərir və bunlar 600.000-dən çox insanı işlə təmin edir. Bu kooperativlər kənd təsərrüfatı məhsulları təchizatının 50%-dən çoxunu təmin edir, dövriyyə isə 260 milyard dollara çatır.

Belə qərara gəlmək olar ki, dünya təcrübəsində kənd təsərrüfatı sahəsində kooperativlərin bu cür uğurlu fəaliyyətindən yararlanaraq Azərbaycanda da bu təşkilati-hüquqi formanın inkişafını aktuallaşdırmaq lazımdır. Bu, büdcədən asılıığı maksimum azaldaraq istehsalın təşkili və inkişafını fermerlərin öz üzərinə qoyaraq ölkəmizdə aqrar sahənin inkişafını stimullaşdırmağa imkan yaradacaq.

Açar sözlər: kooperativ, təşkilati-hüquqi forma, resurs təmərküzləşməsi, istehsal güclərinin birləşməsi, fermerlər könüllü birliyi.

ƏDƏBİYYAT

1. USDA (2002). Agricultural cooperatives in the 21st century, Agricultural Cooperative Service, Cooperative Information Report 60, Washington, D.C.:USDA.
2. Valentinov, V. (2007). Why Are Cooperatives Important in Agriculture? An Organizational Economics Perspective. Journal of Institutional Economics.
3. Copa-Cogeca (2010). Agricultural Cooperatives in Europe. Main Issues and Trends. European agrocooperatives (Cogeca), Brussels. Web site: <http://www.copa-cogeca.eu/Cogeca>
4. UN (2009). Cooperatives in social development and implementation of the International Year of Cooperatives Report of the Secretary-General, no. A/66/136.
5. Sykuta M., Cook M. (2001). Cooperative and Membership Commitment: A New Institutional Economics Approach to Contracts and Cooperatives. American Journal of Agricultural Economics 83. <http://dx.doi.org/10.1111/0002-9092.00278>

6. Valentinov V. (2009). Third Sector Organizations in Rural Development: A Transaction Cost Perspective. Agricultural and Food Science 18(1).
<http://dx.doi.org/10.2137/145960609788066825>
7. Tortia E.C. (2011). The firm as a common. The case of accumulation and use of common resources in mutual benefit organizations. University of Trento, Discussion Paper of the Department of Economics, no. 12/2012.
URL: <http://www.unitn.it/files/download/15312/1211tortia.pdf>
8. Cooperatives Europe 2008; Cogeca 2010.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA İNVESTİSİYA SİYASƏTİNİN PRIORITYET İSTİQAMƏTLƏRİ

Aytac Əliyeva

Azərbaycan Universiteti

hacıyeva.a.f@gmail.com

Hazırda Azərbaycanda həyata keçirilən sosial-iqtisadi siyasət kursu investisiya sahəsində də inkişaf imkanları yaratmışdır. İnvestisiya iqtisadiyyatın sabitləşdirilməsinin və perspektiv inkişafının əsas vasitələrindən biri kimi çıxış etməklə, real ümumi kapitalın artırılmasında, iqtisadi səmərəliliyin stimullaşdırılmasında, rəqabətqabiliyyətli milli iqtisadiyyatın formalaşdırılmasında mühüm rol oynayır. İnvestisiyalar real istehsalın canlandırılmasının və iqtisadiyyatın yeni sektorlarının yaradılması və inkişafının təməli kimi çıxış etməkdədir.

İqtisadi inkişafı təmin edən başlıca şərtlərdən biri ölkədə əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasıdır. Ölkə iqtisadiyyatına investorları cəlb etmək üçün Azərbaycan hökumətinin bu sahədə fəaliyyətinin priorityet istiqamətlərindən biri sabit investisiya qanunvericiliyi bazasının formalaşdırılması olmuşdur. İnvestisiya qanunvericiliyi əlverişli investisiya mühitini müəyyən edən əsas amillərdən biri olmaqla investorların maraqlarının etibarlı müdafiəsinə xidmət edir. Dünya təcrübəsindən məlumdur ki, investisiya qanunvericiliyini işləyib hazırlayarkən yol verilən səhvlər potensial investorların uzun müddət dövlətə inamının itirilməsinə gətirib çıxarır. Dövlətin bu məsələyə diqqətlə yanaşması nəticəsində ölkədə investisiya münasibətlərinin inkişafı və tənzimlənməsinin daha səmərəli rejimini formalaşdırmağa imkan verən mükəmməl qanunvericilik bazası və onların çevik və işlək mexanizmi hazırlanmışdır.

Ölkədə aparılan ardıcıl və məqsədyönlü siyasət nəticəsində genişmiqyaslı, sistemli sosial iqtisadi islahatların faktiki başlanğıcı hesab olunan 1995-ci ildən etibarən Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyanın həcmində ciddi müsbət meyllər müşahidə olunmağa başlanılmışdır.

1995-2020-ci illərdə ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyanın həcmi 300 milyard dollar olmuşdur ki, bunun 76.8%-i və ya 230.4 milyard dollarını xarici investisiyalar təşkil etmişdir.

Xarici investisiyaların xeyli hissəsi (84%) neft sektoruna yönəldilsə də, son illər qeyri-neft sektoruna cəlb olunan xarici investisiyaların həcmi getdikcə artır.

Azərbaycan iqtisadiyyatının tarazlaşdırılmış inkişafına nail olunması neft sektorunun dirçəldilməsi hesabına baş verdi. Məhdud daxili imkanlar şəraitində xarici investisiyaların bu sahəyə fəal cəlb edilməsi obyektiv zərurətə çevrilmişdir. Bu strategiyasının ardıcıl həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan Respublikası dünyanın 14 ölkəsinin 33 neft şirkəti ilə 19 neft müqaviləsi imzalamışdır.

Düşünülmüş və əsaslandırılmış neft siyasəti əsasında neft-qaz ixracı strategiyasında çoxvariantlı sistemə üstünlük verilməsi Azərbaycana böyük iqtisadi, siyasi və coğrafi-strateji uğur qazanmağa imkan vermişdir.

Bu sahədə əsas vəzifə ölkə daxilindəki böyük həcmdə olan əmanətin, mənfəətin və amortizasiya fondlarının iqtisadiyyata investisiyası üçün şərait yaratmaqdır. Yalnız bu halda daxili investisiya iqtisadi inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edə bilər. Bunlarla yanaşı investisiya resurslarının səfərbəyliyi üçün istehsalın kreditləşdirilməsində kommersiya banklarının rolu və funksiyası da dəyişməlidir. Banklararası kredit dərəcələrinin aşağı salınmasının da investisiya layihələrinin orta və uzun müddətə kreditləşdirilməsində mühüm əhəmiyyəti ola bilər. Uzunmüddətli investisiyalaşmaya kommersiya banklarını stimullaşdırmaq üçün müəyyən vergi və hüquqi güzəştlərin olması, onların fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi və nəzarət edilməsi qaydalarının beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması, əmanətin mükafatlandırılmasının və vəsaitlərin prioritet sahələrə yerləşdirilməsinin çevik və işlək mexanizminin, maliyyə infrastrukturunun və s. formalaşdırılması da əsas məsələlərdəndir.

İqtisadiyyatın inkişafı prosesində birbaşa xarici investisiyanın mühüm stimullaşdırıcı rolu vardır. Birbaşa xarici investisiya milli inkişafına kömək edir, yeni iş yerləri yaradaraq qismən işsizlik problemini həll edir, daxili bazarda təsərrüfat subyektlərini istehsal etdikləri malların və göstərdiyi xidmətlərin keyfiyyətinin yüksəldilməsinə stimullaşdıraraq onları beynəlxalq standartlara uyğun fəaliyyət göstərməyə məcbur edir. Azərbaycanda birbaşa xarici investisiyanın əsas formalarından biri xarici və müştərək şirkətlərin yaradılmalıdır.

Beləliklə, Azərbaycan iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyanın təhlili bu istiqamətdə aparılan işlərin məqsədyönlü və dönməz xarakter kəsb etdiyini göstərir. Bu da Azərbaycanın bazar iqtisadiyyatı istiqamətində inamla irəlilədiyini, onun iqtisadi inkişafını təmin edəcək möhkəm təməlin yaradıldığını təsdiq edir.

Açar sözlər: bazar iqtisadiyyatı, investisiya, investisiya siyasəti, investisiya mexanizmi.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında maliyyə xidmətlərinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi. Azərbaycan Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli fərmanı ilə təsdiq edilmişdir. Bakı, 2016, 59s.
2. Əliyev Ş.T. Azərbaycan iqtisadiyyatı. Sumqayıt Dövlət Universiteti, 2018, 384s.
3. Hacıyev F.Ş. İdarəetmə təhlili. Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti, 2020.

4. Namazova C.B. İnvestisiya mühitinin təhlili və onun formalaşmasında vergi siyasətinin rolu. i.e.d dissertasiyasının avtoreferatı, Bakı, 2011.
5. Дубовик Н.А. Инвестиция, Москва, 2016.

AZƏRBAYCANDA BANK SİSTEMİNİN İNKİŞAFININ PRIORİTET İSTİQAMƏTLƏRİ

Günay Əliyeva

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

gunay.aliyeva5@mail.ru

Ümummilli lider Heydər Əliyev ölkənin iqtisadi inkişafında bank sisteminə böyük önəm verərək qeyd etmişdi: “Hər bir ölkənin bankı onun iqtisadiyyatının, maliyyəsinin ən mötəbər hissəsidir”. Bu gün deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının bank sistemi təkmilləşərək beynəlxalq standartlara cavab verən bir səviyyəyə çatıb. Azərbaycanda güclü maliyyə-bank sisteminin olması respublikamızın möhkəm maliyyə sabitliyinə malik olmasını şərtləndirir. Maliyyə sabitliyinin möhkəm olması isə respublikamızın dünya iqtisadiyyatında artan nüfuzunun qorunmasını təmin edir.

Azərbaycanın bank sisteminin inkişafını 4 mərhələyə ayırmaq olar;

❖ 1992-1995-ci illərdə hiperinflyasiya və qeyri-sabit bir şəraitdə bank sisteminin inkişaf mərhələsi;

❖ 1996-1999-cu illərdə bank sistemində struktur islahatların aparılmasına başlandığı mərhələ;

❖ 2000-2004-cü illərdə bank sisteminin sürətli inkişafı və onun dünya maliyyə bazarına integrasiya dövrü kimi səciyyələnən mərhələ;

❖ 2005-ci ildən indiyədək bank sisteminin kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri ilə xarakterizə olunan mərhələ.

1995-ci ildən başlayaraq Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankı ilə əldə edilmiş razılıqlar və bu qurumlar tərəfindən təqdim olunan kreditlər əsasında islahatlar həyata keçirildi. 2005-ci ilin yanvar ayından etibarən Azərbaycanda “İnternet Bankçılığı” və “Mobil Bankçılıq” ödəniş sistemləri tətbiq edildi. 2005-ci ildə Azərbaycan İpoteka fondu və 2007-ci ildə isə Azərbaycan Əmanətlərin Sığortalanması Fondu fəaliyyətə başladı. 2009-cu ildə ölkədə çirkli pulların yuyulmasına və terrorizmin maliyyələşməsinə qarşı mübarizə fəaliyyətini həyata keçirən Maliyyə Monitorinqi Xidməti yarandı. Aparılan bu kimi islahatlar nəticəsində bank sektoru üzrə kapitallaşma və likvidlik səviyyəsinin artırılması, idarəetmə sisteminin təkmilləşdirilməsi, rəqəmsallaşmanın inkişaf etdirilməsi, dünya miqyasında ölkənin maliyyə-bank sisteminin yüksək səviyyədə qiymətləndirilməsinə gətirib çıxartdı.

Bu gün cənab Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının həyata keçirdiyi maliyyə sabitliyi siyasəti bank sisteminin maliyyə dayanıqlığının

qorunmasına və maliyyə vasitəçiliyinin genişlənməsinə yönəlmişdir. Həyata keçirilmiş siyasət nəticəsində Azərbaycan bank sektorunda sistem riskləri effektiv idarə olunmuş, sektor üzrə maliyyə sabitliyi qorunmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının rəsmi məlumatına görə 2020-ci ildə bank aktivləri 32 milyard 55,3 milyon manat, kredit portfeli isə 14 milyard 157 milyon manat təşkil etmişdir. 2020-ci ildə iqtisadiyyata kredit qoyuluşunun 19,1%-i dövlət banklarının, 78,3%-i özəl bankların və 2,6%-i qeyri-bank kredit təşkilatlarının payına düşmüşdür. 2019-cu illə müqayisədə 2020-ci ildə kredit qoyuluşlarında ayrı-ayrı sahələr üzrə artım müşahidə olunmuşdur. Belə ki, sənaye və istehsal sektoru üzrə 43,2 %, kənd təsərrüfatı, meşə təsərrüfatı və balıqçılıq sektoru üzrə 4,2 %, inşaat və tikinti sektoru üzrə 3,3 %, ticarət və xidmət sektoru üzrə 4,6 % artım təşkil etmişdir [1, s.19].

2020-ci il dekabrın 31-nə depozit portfeli 20 milyard 722,9 milyon manat, əhalinin əmanətləri 8 milyard 44,7 milyon manat təşkil etmişdir. 2020-ci ilin iyun-dekabr ayları ərzində 16 yeni filial və 163 yeni bankomat müştərilərin istifadəsinə verilmişdir. Həmçinin 2020-ci ildə ödəniş kartları ilə həyata keçirilən nağdsız ödəniş əməliyyatlarının sayı təqribən 118 milyona çatmış, ümumi saydakı payı isə illik 10,1 faiz artaraq 58,3%-ə yüksəlmişdir. Nağdsız əməliyyatların həcmnin ümumi məbləğdəki payı 2019-cu illə müqayisədə 1,5 faiz artaraq 22,1%-ə çatmışdır [2].

Ölkədə son illər yüksək iqtisadi inkişaf dinamika və mürəkkəbləşən global iqtisadi mühit bank sistemi qarşısına yeni məqsədlər qoyur. Həmin məqsədlərin həyata keçirilməsi üçün Mərkəzi Bank yeni strateji fəaliyyət prioritetlərini müəyyənləşdirir. Növbəti illərdə maliyyə sektoru üzrə siyasət maliyyə sabitliyinin qorunması, pandemiya zamanı zərər çəkən iqtisadi subyektlərə dəstək, maliyyə vasitəçiliyinin dərinləşdirilməsi kimi tədbirlərin həyata keçirilməsini əhatə edəcək. Bundan əlavə nağdsız əməliyyatların stimullaşdırılması, sığorta sektoruna nəzarətin gücləndirilməsi, ipoteka kreditləşdirilməsi mexanizminin təkmilləşdirilməsi davam etdiriləcək.

2021-ci il ərzində Azərbaycanın regionlarında maliyyə ehtiyatlarına çıxışın yaxşılaşdırılmasına diqqət veriləcək. Vətən müharibəsi nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bank-maliyyə infrastrukturunun yaradılması "Böyük qayıdış" planlarının vacib tərkib hissəsi olacaq. Bu ərazilərdə bankların yeni xidmət ofislərinin açılması, həmçinin ATM-lərin quraşdırılması həyata keçiriləcək.

Bank sisteminin inkişaf etdirilməsi Prezident İlham Əliyevin 2 fevral 2021-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq etdiyi "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" proqramında qeyd olunmuşdur. Belə ki, qarşıdakı illərdə milli bank sektorunun dayanıqlığı təmin olunmalı, ona olan etimad yüksəldilməli, real iqtisadiyyatın maliyyələşdirilməsində bankların payı artırılmalı və sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişafına təkan verməlidir.

Aparılan uğurlu islahatlar nəticəsində bu gün Azərbaycan regionun maliyyə mərkəzinə çevrilib. Ümid edirik ki, növbəti illərdə də aparılan islahatlar daha da dərinləşəcək, nəticədə rəqabətqabiliyyətli və beynəlxalq maliyyə sisteminə sıx inteqrasiya olunmuş bank sisteminə malik olacağıq.

Açar sözlər: bank sistemi, kredit portfeli, depozit, bank aktivləri.

ƏDƏBİYYAT

1. “Statistik Bülleten”, №12/249, Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankı, Bakı, 2020, 76 s.
2. www.cbar.az Azərbaycan Respublikasının Mərkəzi Bankının rəsmi saytı.

ƏRZAQ MƏHSULLARININ MARKETİNG TƏDQIQI

İlahə Əliyeva

Azərbaycan Universiteti

ilaha.92.aliyeva@gmail.com

Müasir şəraitdə marketing tədqiqatları, ətraf mühitin öyrənilməsi və onun mütəmadi təhlili uğurlu inkişaf strategiyasının vacib tərkib hissəsiləri kimi çıxış edir. Marketing tədqiqatlarının əhəmiyyəti firmanın öz bazar segmentinin formalaşmaması və ya yeni biznesin qeyri-müəyyənlik şəraitində fəaliyyəti zamanınəzərəcarpacaq dərəcədə artır.

Marketing tədqiqatları istehsalçılar və istehlakçılar arasında kütləvi istehsalın və kütləvi istehlakın ortaya çıxması nəticəsində yaranan məlumat mübadiləsinin yerini doldurmağa imkan verir.

Marketing tədqiqatları, ilk növbədə, istehlakçıya yönəldilmişdir və hər şeydən əvvəl, istehsal olunan və ya satın alınan malların həcmi və nomenklaturasını müəyyən etmək və onların müvafiq müştərilərə satışını təşkil etmək üçün lazımlı etibarlı məlumat əldə etmək məqsədi ilə həyata keçirilir.

I.M.Kublinə görə, [1, s.6-9] ərzaq məhsullarının marketingi aşağıdakılarla şərtlənir: istehsal olunan malların əhəmiyyəti ilə, bu isəonların istehsalına, saxlanmasına və daşınmasına xüsusi tələblər müəyyən edir; istehsal və istehlak vaxtı arasındakı fərq; mövsümi tərəddüdlər; marketing tədqiqatları metodlarına xüsusi tələblər qoyan müxtəlif mülkiyyət formaları; idarəetmənin müxtəlif təşkilati formalarının mövcudluğu; kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı və istehlakı dövrünün davamiyyət müddəti; marketing fəaliyyəti sahəsində elmi inkişafın nisbətən aşağı səviyyədə olması.

Marketing tədqiqatları sistemi bazarlarla əlaqələrin qurulması üçün bir sıra bazar münasibətləri və məlumat axınlarını əhatə edir. Marketing mühiti idarə olunan sistem kimi çıxış edir. Bu mühit şərti olaraq daxili və xarici mühiti bölünür.

Ərzaq məhsulları istehlak mallarına aiddir və onların əksəriyyəti əsas istehlak mallarıdır. Ərzaq məhsullarının bir hissəsi Giffen məhsullarına aiddir, bu məhsullar üzrə tələbat qiymətlərlə eyni istiqamətdə dəyişir. Ərzaq məhsullarının bir hissəsi tez xarab olan mallardır, bu da istehsalın, emalın və satışın integrasiyasını, vahid bazarın inkişafını tələb edir.

Təşkilati quruluş baxımından, ərzaq bazarı aşağıdakı kimi formalaşdırıla bilər: təzə formada istehlak olunan ərzaq məhsulları satan kənd təsərrüfatı məhsulları bazarı; xammalı emal etdikdən sonra əldə olunan mallar bazarı.

Bazar şəraitində bölüşdürmə sisteminin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır ki, bu da kənd təsərrüfatı məhsulları, xammal və ərzaq məhsulları üzrə dövlət ehtiyatlarının formalaşdırılmasının mərkəzləşdirilmiş sisteminin dağılması ilə əlaqələndirilir. Bölüşdürmə alt sistemində əmtəə birjaları, topdansatış ərzaq bazarları və paylama mərkəzləri həlledici yer tuturlar.

Dağıtım (bölüşdürmə) mərkəzləri super və hipermarketlərə, iri pərakəndə ticarətçilərə və iaşə şirkətlərinə yemək paylayankommersiya təşkilatlarıdır.

Son zamanlar məhsul satışının marketing kanalları modifikasiyaya uğrayır; mütəşəkkil olmayan ticarətin mövqeyi zəifləyir və ticarət təşkilatlarının stasionar ticarət şəbəkəsinin payına düşən pərakəndə ticarət dövriyyəsi artır.

Tez dəyişən bazar şəraitinə çevik və ani reaksiyaya əsaslanan strateji idarəetmə prinsiplərinin ümumi idarəetmə nəzəriyyəsi çərçivəsində inkişaf etdirildiyinə inanan D.A.Gvozdevin tədqiqatları çox maraqlıdır [2, s.7-13]. Eyni zamanda, marketing nəzəriyyəsi marketingin idarə edilməsi prinsiplərinin formalaşdırılması və marketingin biznes fəlsəfəsi kimi başa düşülməsi istiqamətində inkişaf edir.

Açar sözlər: marketing tədqiqatları, ərzaq məhsulları, xammal.

ƏDƏBİYYAT

1. Кублин И.М., Бурмистрова И.К. Особенности маркетинга в отраслях и сферах деятельности. Саратов: ССЭИ. 2014, 140 с.
2. Гвоздарев Д.А. Маркетинговое управление с/х предприятиями. Авт.кан.дис. СПб.: СПбГАУ, 2012, 18 с.

ЦИФРОВИЗАЦИЯ И AGILE БАНКИНГ

Самед Ализаде

Западно-Каспийский Университет

samed_alizade@yahoo.com

В сфере программного обеспечения термин «agile» используется уже более 20 лет. Но в последние годы «agile» подходы стали незаменимыми для всех сфер бизнеса, и в частности также и для банков и лизинговых компаний.

Стремительная цифровизация за последнее десятилетие привела к тому что, крупные компании, банки переосмысливают свои бизнес модели, автоматизация и контроль производительности своих продуктов и услуг которые теперь зависят от использования цифровых технологий [3]. Цифровые технологии необходимы для получения информации и персонализированного взаимодействия с клиентами, сегодня уже не работает классический принцип предоставления продуктов, сегодня недостаточно просто предоставить продукт необходимый клиенту, нужно стремиться предугадать его дальнейшие потребности.

По мнению лидеров банковской и лизинговых сфер, цифровизация - одна из самых серьезных вызовов, с которыми в настоящее время сталкивается финансовый сектор. Внедрение цифровых услуг трансформирует финансовый рынок, предоставляя новые способы обслуживания клиентов, управления рисками и поиска источников финансирования.

По результатам опроса руководителей лизинговой отрасли, проведенного Asset Finance International, среди самых важных вызовов отрасли цифровизация заняла второе место после правовых и нормативных вопросов [1].

Сегодня банкам из-за изменчивости рынка, новых трендов, необходимо очень быстро вносить изменения в свои продукты, предложения услуг и бизнес-процессы, компаниям необходимо внедрять гибкие принципы и подходы. Гибкость предприятия охватывает все компоненты структуры и управления: его стратегию, сотрудников, процессы, технологии и инфраструктуру. Как и все преобразования, это сложная задача, которая затрагивает самое сердце организации.

Применение «agile» подхода требует приверженности. Это означает инвестиции в человеческий капитал, новые инструменты и технологии, а также в рабочий процесс организованный для поощрения командной работы. Ниже в таблице 1 приведены отличия между традиционной организацией и организацией с «agile» структурой [4].

Отличия между традиционной и «agile» структурой организации		
Сфера	Традиционная организация	«Agile» организация
Организация сотрудников	- Поручения руководителей - Традиционная иерархия	- Руководители расширяют полномочия - Более гибкая организация
Процессы и бизнес культура	- Строго отведенные роли - Определенные группы с заданиями	- Самоорганизующиеся команды - Сотрудники развивают навыки для разных задач
Инфраструктура	- Монолитная структура	- Модульная архитектура с микро структурами

Существуют три элемента способствующих «agile» инновации:

- Это разработка стратегии для инновационной деятельности организации,
- Изменение бизнес культуры, новые ценности, убеждений и поведения на всех уровнях. Что в свою очередь включает в себя;
- Наделенные полномочиями команды, которые могут разрабатывать минимально жизнеспособные продукты и услуги для тестирования с клиентами, и дальнейшей быстрой доработки продукта.
- Системное мышление: акцентирования внимания на том, как части системы взаимосвязаны и как эта система работает.
- Дизайн-мышление: генерация идей и решение проблем с учетом человеческого поведения и потребностей в дополнение к факторам бизнеса и технологий.

- Целенаправленное экспериментирование для постоянного улучшения всех процессов в организации [2].

Подводя итоги вышесказанного отметим что сегодня есть масса успешных примеров применения «agile» подходов в разных отраслях бизнеса, а также в государственном секторах. В комплексе применение «agile» подходов значительно снижает не просто время необходимое для разработки продукта, а помогает создать нужный пользователю продукт, он помогает значительно увеличить прибыль, увеличивает конкурентноспособность организации. «Agile» сегодня новый и необходимый путь ведения бизнеса.

Ключевые слова: Agile, банки, лизинг, цифровизация, технологии, финансовый рынок.

ЛИТЕРАТУРА

1. Asset Finance International. Global Auto & Equipment Finance Report 2018.
2. Courtney Wood. Enterprise Agility: Pushing Innovation to the Edge of the Organization.
3. Krishnan Ramanujam, Tata Consultancy Services. Agile's Day Has Truly Arrived.
4. NidhiSrivastava. Embracing Agility Means Agility by the Business, for the Business.

Rəqəmsallaşma və çevik bankçılıq

Son illər baş verən sürətli rəqəmsallaşma bank, lizinq şirkətləri və ümumilikdə bütün maliyyə bazarın iştirakçıların biznes strategiyasının dəyişməsinə, yeni risk menecment metodlarının əmələ gəlməsinə, müştərilərə yeni tərzdə xidmət göstərilməsinə gətirib çıxarıb. Tezisdə sadalanan dəyişikliklərə görə son zamanlar müxtəlif şirkətlər tərəfindən getdikcə daha geniş tətbiq edilən «agile» yanaşmanın üstünlüklərindən və təşkilatın ənənəvi quruluşuna nisbətən «agile» quruluşunun üstünlüklərindən danışılıb.

FENİMOR KUPERİN “LƏPİRCİ” ROMANINDA TƏBİƏT VƏ CƏMİYYƏT PROBLEMİNİN TƏCƏSSÜM XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Cəmalə Əsədli

Azərbaycan Universiteti

jamala.asadli@student.au.edu.az

Təbiətin və sivilizasiyanın toqquşması və onun yaradacağı problemlər Kuper və onun müasirləri tərəfindən artıq sosial tarixin faktı kimi qəbul olunurdu. Qərbə doğru irəliləmək iddiası yalnız qarşıya çıxan çətinlikləri və təhlükələri cəsarətlə dəf edən qorxmaz insanların hərəkəti yox, həm də ağına-bozuna baxmadan rastına düşən hər bir şeyi məhv edən yırtıcının əsl simasını nümayiş etdirməsi idi. Bütün bunlar Kuperin “Ləpirçilər” əsərində özünün geniş bədii təcəssümünü

tapmışdır. Əsərin əsas ziddiyyətləri və süjet xəttinin inkişafı bu və ya digər şəkildə təbiətin və sivilizasiyanın qarşıdurması problemi ilə bağlıdır.

Kuperin yaradıcılığında əks olunan problem təbiət maddi və estetik dəyərdən başqa həmçinin mənəvi dəyərə də malik olması ilə bağlı idi; o, insanın varlığını allahla, təbiətlə və cəmiyyətlə münasibətlər sistemində dərk olunmasını əsas hesab edirdi. Bu kontekstdə təbiət insanın müdrik müəllimi, insanla allah arasında münasibətləri yaradan və tənzimləyən başlanğıc rolunu oynayır. Kuperin fikrincə təbiəti məhv etməklə insan özünü tək-cə maddi mövcudluğun mənbəyindən deyil, həmçinin müdriklik qaynağından məhrum edirdi.

“Ləpirçi” (“The Pathfinder”) Kuperin Natti Bampoya həsr etdiyi maraqlı romanlardan biridir. Əsərdəki hadisələr XVIII əsrin 50 – ci illərində baş verir. Fransızlar və ingilislər arasında onillərlə davam edən qanlı müharibə minlərlə günahsız insanın həyatına son qoymuşdur. Kuper də əsərin mövzusunun həmin müharibədən götürmüşdür. Burada Natti Bamponu ingilis ordusunun mahir kəşfiyyatçısı və izaxtaranı kimi görürük. Cəsarətli və fərasətli olub, yersiz qəddarlığa qarşı mübarizə aparan Natti Bampo insanların namusla və sülh şəraitində yaşamalarını arzulayır. O, bir tərəfdən yeni cığırılar açmaqla müstəmləkəçilərə yardım edir, digər tərəfdən isə insanlar arasında ayrı – seçkilik salmalarına görə onları mühakimə edir.

Romanda bəhs olunan əsas mövzulardan biri ingilis və fransız müstəmləkəçilərinin yeni torpaqlar uğrunda mübarizə aparmasıdır. Təsədüfən bu qanlı mübarizənin içində düşən Meybl hinduların öz doğma torpaqlarından didərgin salınmalarının, qəddarcasına məhv edilmələrinin şahidi olur. Hindulara – Mogikanlara dərin rəğbət hissi bəsləməsinə baxmayaraq bu alicənab insanların onlara yardım etməyə gücləri çatmır.

“We are all human, and all can do wrong.”

“Biz hamımız insanıq və hər birimiz səhv edə bilərik.” [1, s.24].

Mədəniyyəti hindular arasında humanist yollarla yaymağın tərəfdarı olan F.Kuper “Dəri Corablar” silsiləsində öz qəhrəmanlarının daxili aləmini, iztirablarını, hiss və həyəcanlarını da böyük ustalıqla təsvir edir. V.Belinski “Ləpirçi” romanından bəhs edərkən yazırdı ki, romanı oxuyanlar Ləpirçinin qəlbindəki tufanı, mübarizə hissini təsvir edən bir sıra bədii səhnələri xatırlayırlar. Onları başqa cür göstərmək və qiymətləndirmək olmaz... Kuper qəlbin dərin bilicisidir, daxili aləmlərin böyük və Şekspirsayağı rəssamıdır [2, s.243].

Açar sözlər: roman, tarixi, sosial, Amerika, ədəbiyyat.

ƏDƏBİYYAT

1. The Norton Anthology of the American Literature. 3rd edition, vol.2, New York, 1989.
2. Zeynalov Ə.Ə. Dünya Ədəbiyyatı, C.F.Kuper, Ləpirçi. Bakı, “Şərq – Qərb”, 2006, 384 səh.

QARABAĞ ALBAN MƏLİKLİKLƏRİ AZƏRBAYCAN TARİXİNİN AYRILMAZ TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Mehriban Əskərzadə

Bakı Dövlət Universiteti

Mehribaneskerzadeh@mail.ru

XX əsrin 80-ci illərinin sonunda Sovet İttifaqının siyasi məkanında meydana gələn Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin kökləri bir neçə əsr əvvələ dayanır. Öz işğalçı siyasətlərinə qanuni don geyindirmək üçün erməni təcavüzkarları bütün mümkün vasitələrdən, o cümlədən “elmi alət”dən istifadə edirlər. Ona görə də, bu gün məsələnin mahiyyətini düzgün anlamaq və erməni saxta tarix yazarlarının reallıqdan kənar iddialarına cavab vermək üçün hadisələrin kökləri araşdırılmalıdır. Bu mənada Qarabağ məliklərinin mənşəyi və məlikliklərin yarandığıları zamandan sonrakı fəaliyyətini araşdırmaq zəruridir. Çünki tarix boyu uydurma faktlarla özgəninkiləşdirilməyə məruz qalan torpaqlarımızdan biri tarixi Qarabağ ərazisidir və bu gün erməni tarixçiləri tərəfindən ictimaiyyətin beyninə belə bir fikir yeridilməkdədir ki, Qarabağın məlikliklərinin əhalisi ermənilərdən ibarət olmuşdur və bu məlikliklər erməni dövlətçiliyinin davamıdır. Digər tərəfdən, həmin saxta faktlara istinad edərək Qarabağın dağlıq hissəsinin Ermənistana birləşdirilməsini tarixi ədalətin bərpası kimi təqdim edirlər. Bu tip erməni yalanlarını ifşa etmək bu gün üçün olduqca vacibdir. Təqdim edilən məqalədə qarşıya qoyulan məqsəd irəli sürülən bu iddiaların kökündən yanlış olduğunu, məliklərin və məlikliklərin əhalisinin xristian alban mənşəli olmalarını, bu məlikliklərə hansısa dövlətçilik ənənələrini davam etdirən struktur kimi baxılmasının yanlışlığını konkret faktlarla şərh etməkdir.

Əvvəla qeyd etməliyik ki, “məlik” rütbəsi ərəblərin zamanında yaranıb və tərcümədə rəhbər, başçı deməkdir. Səfəvilər və ondan sonrakı dövrlərdə məlik kiçik feodala, sahibkara, şaha tabe olan yerli sahibkarlara deyilirdi. Bəzi hallarda məlik kəndin sahibi və ya bir neçə kəndin sahibinə də deyilirdi. Bu titul vərəsəliklə nəsilən-nəslə keçirdi [8, s.47]. XVII yüzilin əvvəllərinə kimi xristianlar Qarabağın yüksək inzibati hakimiyyətində qətiyyətlə təmsil olunmamışdılar. Qarabağın dağlıq hissəsində olan xristian alban məliklərinin hər birinin hakimiyyəti adətən bir neçə kəndə yayılırdı. XVII yüzilin əvvəllərində Səfəvi şahı I Abbas məlik rütbəsini ilk dəfə olaraq daha yüksək səviyyəyə qaldırdı. Osmanlı dövlətinə qarşı müharibədə iştirak edən xristian alban feodallarına Qarabağın dağlıq bölgəsində ərazi ayırdı, həmin şəxsə də məlik rütbəsi verdi. Məlik öldükdən sonra vəzifəsi oğluna keçirdi. Məlikin digər oğlanları bəy adlanırdı [7, s.27].

Qarabağın sərhədləri çərçivəsində mövcud olan məlikliklərin tarixi XV-XVII əsrlərdən o tərəfə keçmir. Yalnız Xaçın məlikliyi daha əvvəldən mövcud idi. XIII əsrin ortalarında bu məlikliyin sahibi olan Həsən Cəlal nəsləli monqollar tərəfindən dünyəvi hakimiyyətdən məhrum edildi. Lakin onlar dini hakimiyyətlərini qoruyub saxlaya bildilər. Baharlı hökmdarı Cahanşah həmin nəslin nümayəndələrinə məlik titulu vermişdi. Baharlı, Bayandurlu sülaləsinin hakimiyyəti dövründə məliklərin elə də əhəmiyyətli fəaliyyəti olmamışdı. Səfəvilərə qədər

məlikliklər inzibati hakimiyyətdə təmsil olunmurdular. Səfəvi şahlarının hakimiyyəti dövründə Qarabağın dağlıq bölgəsinə digər yerlərdən Gülistan (Talış), Dizaq, Çiləbörd, Vərəndə məlikləri köçüb yerləşdilər. Nadir şahın hakimiyyəti dönməində məliklər Qarabağ bəylərbəyliyi tabeliyindən çıxarılaraq bilavasitə Azərbaycan vilayətinə tabe edilmişdilər.

Bu gün erməni saxta tarix yazanları tərəfindən məlikliklərin tarixi saxtalaşdırılaraq məliklər və onların təbəələri erməni kimi qələmə verilərsə də, məliklərin mənbələrdə əksini tapan mənşə məsələsi tamam fərqlidir. Dizaq məliki Yeqanov Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisinə Loridən, Vərəndəli Şahnəzər Göyçə mahalından gəlmişdilər. Xaçın məliki Həsən Cəlal nəslindəndir. Çiləbörd məliklərinin əsilləri Mağavızdan gəlmədir. Talış məliklərinin əsilləri Şirvandan gəlmədir. Alban məlikləri ilə bağlı bu faktlar göstərir ki, Xaçın məlikliyindən başqa qalan məliklər Qarabağa “gəlmə” olsalar da, Şirvan, Zəngəzur, Göyçə və Borçalı bölgələrindən – tarixi Azərbaycan vilayətlərindən gəlmişdilər.

Digər tərəfdən erməni millətçiləri Azərbaycana qarşı ərazi iddialarına “haqq” qazandırmaq üçün həmin məlikləri “erməni dövlətçiliyinin” davamı kimi göstərilir. Lakin həqiqət budur ki, Qaraqoyunlu Cahan Şah tərəfindən məlik rütbəsi verilən bu məliklər kiçicikdə olsa, heç bir dövlət birləşməsi yarada bilməmişlər. Onlar bir-birindən təcrid olunmuş, çox zaman isə bir-birilə çəkişən mahal başçıları səviyyəsindən yuxarı qalxa bilməmişdilər. Məliklikləri az qala dövlət səviyyəsinə qaldıran erməni tarixçilərinin fikirləri həm də ona görə yanlışdır ki, məlikliklərin dövlətin dövlət olduğunu sübut edən atributları olmayıb. Misal üçün məlikliklərin heç birinin dövlətin ən vacib atributlarından biri sayılan pul nominalları olmayıb. Erməni tarixçiləri onların fəaliyyətini şişirdərək az qala onları dövlət səviyyəsinə qaldırsa da, məliklərin ayrı-ayrı vaxtlarda heç kiçik də olsa orduları belə olmamış, xanlara qarşı separatçı mübarizə apararkən dələduz dəstələrdən istifadə etmişlər. Bu mənada Mirzə Adıgözəl bəy yazır: “...Məlik Ulubab Xaçında müxtəlif kəndlərdən və ayrı-ayrı qəsəbələrdən qoşun adı ilə dələduzları cəm etdi. Ballıqayanı səngər edərək mərhum Pənah xana qarşı üsyan qaldırdı” [5, s.44]. Beləliklə, məliklərə hansısa dövlətçilik ənənələrinin davamı kimi baxılması tarixi saxtalaşdırmaqdır.

Qarabağın xristian məliklərinin erməni yox alban olduqlarını bir də onunla sübut etmək olar ki, məliklər istər I Pyotrun dövründə istərsə də, II Yekaterina zamanında rus hökumət nümayəndələri ilə yazışmalarında özlərini erməni yox, alban adlandırıb və erməni dövlətinin yaradılmasını yox, alban çarlığının bərpası üçün Rusiyaya müraciət edirdilər. Tofiq Mustafazadə “Erməni məsələsindən erməni terrorizminə” əsərində yazır: “Qarabağ məliklərinin II Yekaterinaya müraciəti çatdırıldı. Onlar II Yekaterinaya bildirirdilər ki, onlar arşaki və alban çarlarının nəslindəndir, bütün təbəələri ilə birlikdə diz üstə düşərək imperatariçaya yalvarırlar ki, yardım göstərib onları düşməndən xilas etsin. Məliklərin xahişi ilə təqdim edilən layihədə Alban çarlığının “bərpası” ideyası mövcud idi. İranın gərgin vəziyyətindən istifadə edərək Bakı, Dərbənd ələ keçirilərək, sonradan Gilanı tutmaq və bütün bu əraziləri birləşdirərək, knyaz Potyomkinin başçılığı ilə Albaniya dövləti “yaratmaq” planlaşdırılırdı” [6, s.25].

XVIII əsrdə Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisi Osmanlı tərəfindən işğal edilən zaman Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri hazırlanmışdır. Burada 5 məlikliyin ərazisinə düşən kəndlərin

adına diqqət etdikdə görürük ki, kəndlərin adları türkmənşəli etnonimlərdən ibarətdir. Dağlıq Qarabağda erməniləri köklü, azərbaycanlıları isə sonradan gəlmə hesab edən və buna görə buranı erməni torpağı sayanlardan soruşmaq yerinə düşər: “köklü” hesab edilən ermənilərin oturaq, daimi yaşayış məntəqələrinin adları nəyə görə türkmənşəli etnonimlərdən, islam dini vasitəsilə Azərbaycanlılara gəlmiş şəxs adlarından və Azərbaycan - türkmənşəli sözlərdən ibarətdir? Hər hansı bir xalqın əvvəldən məskun olduqları ərazidəki yer adları həmin xalqın dilində yaranır - Toponimika elminin əlifbasını təşkil edən bu aksioma nəyə görə Dağlıq Qarabağın toponimiyasına aid deyil?

Bu məsələləri təfəsilatı ilə Yesai Həsən Cəlal «Краткая история страны Албанской» əsərində əks etdirmişdir. Bu əsər ona görə dəyərlidir ki, Yesai Həsən Cəlal bəhs etdiyi bu hadisələrin bilavasitə iştirakçısı olmuşdur. Əsərdəki məlumatlara görə I Pyotrun Azərbaycana yürüşü zamanı VI Vaxtanq və alban katalikosu Həsən Cəlalın birləşmiş hərbi qüvvələri Gəncə yaxınlığında Rus qoşunlarının gəlməsini gözləyirdilər. Hadisələri Yesai Həsən Cəlal belə izah edir: “Bu vaxt mən Vaxtanqın düşərgəsində idim və onunla birlikdə iberlərin ölkəsinə getdim. 28 may 1171-ci ildə Gəncədən tərpendik və Tiflisə girdik. Orada 4 ay qaldıq. Payız gələndə Vaxtanq Gəncə üzərinə ikinci dəfə getməyi qərara aldı. O təcili ordunun yığılmasını əmr etdi. O iber və erməni əsgərlərinin hamısını yığdı. Məni də özü ilə götürdü. Çoxsaylı qoşunla Tiflisdən çıxdıq və Müqəddəs xaç ucaltmaq günündə Sınıqkörpüyə çatdıq. Elə həmin gün Vaxtanq məni çağıraraq əmr etdi ki, ondan əvvəl Qarabağa gedim ordan mülklərin və Avan, Şrvan, Şaxni, Saruxan yüzbaşılardan rəhbərliyi altında toplaşan erməni ordusunu gətirim. Vaxtanqın birinci gəlişindən sonra onlar Qarabağ mülkləri ilə birləşərək ətraflarına 12.000 nəfərdən ibarət ordu yığmış və Arsaxın əlçatmaz yerlərində məskunlaşmışdılar. Onun əmri ilə biz gəldik və onları hərbi qaydalara əsasən səlqiyyəyə saldıq. Belə ki onlar hərbi qaydaları bilmirdilər. Onlardan 10000 nəfər igid oğulları seçərək keşişlərlə birgə Alban dövlətini bərpa edilmiş sayaraq yola çıxdıq. Biz Vaxtanqın düşərgəsinə tərəf getdiyimiz zaman o, öz ordusuna əmr etdi ki, bizi salamlamaq məqsədilə bizim ordumuzun qarşısına çıxsınlar. Budur 2 ordu təntənəli surətdə qarşı-qarşıya durublar və nümunəvi döyüş nümayiş etdirirlər. Silah səşindən ətraf lərzəyə gəlirdi. Qalxan toz və barıt tütüsü günəş şüalarını elə örtmüşdü ki, biz bir-birimizi ancaq bulud kimi görürdük. Vaxtanq bizim belə səriştəmizi görüb həm ruhu, həm də bədəni sevincdən uçurdu. O, bizi, gənc yüzbaşılardan və mülkləri öz çadırına dəvət etdi. O bizi təsəlliverici sözlərlə ruhlandırır: “Qəhrəman oğullar kimi şücaət göstərin. Heç kimdən və heç nədən qorxmayın. Artıq xristianların xilas saati gəlib çatıb”. O, istəyirdi ki, I Pyotrun dəqiq gəlmə vaxtını öyrənib onun qarşısına erməni və iberlərdən ibarət ordu ilə çıxsın. Ancaq onun gəlişini çox gözləyəndən sonra bizim günahlarımız gözləntimizə qalib gəldi.” [9. 34-36]. Mənbədə erməni və kommunist nəşrləri tərəfindən alban sözünün erməni sözü ilə əvəzlənməsinə baxmayaraq əsərdə Albaniyanın keçmişi ilə bərabər, Yesai Həsən Cəlalın katalikos olduğu dövrdə Rusiyanın “xristianları müsəlmanların zülmündən xilas etmək uğrunda mübarizə kompaniyası” ətraflı şəkildə təsvir olunmuşdur. Bundan əlavə mənbədə diqqəti çəkən digər bir yanlışlıq isə şübhəsiz ki, orada şişirdilmiş say göstəricisi, yəni mülklərin 12.000 nəfərlik hərbi qüvvəyə sahib olması fikridir ki, bu tamamilə yanlışdır. Belə ki, 1823-cü ildə Qarabağ xanlığının ləğv edilməsi ilə bağlı keçirilən sayımda da mülklərlərin əhalisi haqqında tutarlı statistik məlumat verilir. Həmin

sayım üzrə bütün Qarabağ əyalətində 18.563 ailə qeydə alınmışdı, onlardan beş mülkiyyətin payına yalnız 1.559 ailə və ya bütün ailələrin 8,4 faizi düşürdü [7, s.27]. Əgər hər ailədə 5 nəfər olduğunu götürsək, onda Qarabağ mülkiyyətlərində ümumi əhalinin hamısı 8000 nəfərə qədər ola bilər. Və yaxud da ailədə olan fərdlərin sayını artırısaq belə artan bu say yenə də bu rəqəmi doğrulaya bilməz. Tutaq ki, mülkiyyətlərin əhalisini 12 min nəfərə çatdırdıq bəs bu əhalinin hamısı orduda iştirak edə bilərmi? Şübhəsiz əhalinin yarısından çoxu uşaq, qoca, qadın və s. təşkil edir. Üstəlik bu sayım 1823-cü ilə aiddir. Yəni 100 il əvvəl Qarabağ mülkiyyətlərinin payına bəlkə də bundan da az ailə sayı düşürdü.

Beləliklə Qarabağ alban mülkiyyətlərinin və mülkiyyətlərinin əhalisinin erməni mənşəli olması, mülkiyyətlərin erməni “dövlətçiliyinin” davamı olması, ümumiyyətlə mülkiyyətlərə hər hansı bir dövlət ənənələrini davam etdirən vahid struktur kimi baxılması kökündən yanlışdır və bu cür baxış tarixi saxtalaşdırmaqdan başqa bir şey deyildir.

Açar sözlər: Qarabağ, mülki, erməni, Xaçın, Dizaq, Çiləbörd, Gülistan, Vərəndə.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi (yeddi cildə). III cild (Oqtay Əfəndiyevin redaktəsi ilə). Bakı, Elm, 2007.
2. Əhməd bəy Cavanşir. Qarabağ xanlığının 1747-1805-ci illərdə siyasi vəziyyətinə dair. Qarabağnamələr, I cild. Bakı, 2006.
3. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. Bakı, 2000.
4. Mahmudov Y. Şükürov K. Qarabağ (real tarix, faktlar, sənədlər). Bakı, Təhsil, 2009.
5. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Qarabağnamələr, I cild. Bakı, 2006.
6. Mustafazadə T. Erməni məsələsindən erməni terrorizminə. Bakı, 2016
7. Mustafazadə T. Qarabağ xanlığı. Bakı, “Sabah”, 2010.
8. Джавадшир Н. О происхождении рода Мелик-Аслановых. Qafqaz Albaniyasının etnomədəni irsi. Beynəlxalq elmi konfransı. Bakı 21-24 may, 2001.
9. Есаи Хасан-Джалалян. Краткая история страны Албанской (1701-1722 гг.). Баку, «Елм», 1989.

RƏQƏMSAL İQTİSADİYYAT VƏ ONUN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Arzu Əzimli

Azərbaycan Universiteti

arzuazimlii@gmail.com

Hazırda dünyanın qabaqcıl ölkələrində rəqəmsallaşmanın reallaşdırılmasına mühüm yer verilməkdədir. Bunu mütəxəssislər bir neçə vacib amil əsasında şərh etməyə çalışırlar. Onlar qeyd edirlər ki, rəqəmsallaşma kağız sənədlərin ləğv edilməsi ilə istehlakçıların vaxt və pul itkisinin, bürokratiyanın qarşısının alınmasının, həmçinin korrupsiya ilə mübarizənin əsas vasitələrindən

biridir. Şübhəsiz ki, yeni texnologiyalar və irihəcmli informasiya əvvəllər kağız üzərində işlədilən qeyri-şəffaflıq elementlərini və gizli saxlanıla bilən korrupsiya faktlarını aşkar etməklə onların qarşısını almaq imkanları yaradır.

Son illərdə Azərbaycanda aparılan davamlı sosial-iqtisadi islahatlar, köklü yenidənqurma işləri, həmçinin qeyri-neft sektorunun inkişafının prioritet vəzifəyə çevrilməsi öz müsbət nəticələrini vermişdir. Bu tədbirlər həyata keçirilməsi öz növbəsində regionların sosial-iqtisadi inkişafında və vətəndaşların həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasında mühüm dəyişikliklərə yol açmışdır. Göstərilən uyurların davamlı xarakter alması üçün dünyada baş verən yeniliklər, inkişaf etmiş ölkələrdə tətbiq olunan innovation ideyalar vaxtında öyrənilməli və mövcud daxili vəziyyətin reallıqları nəzərə alınmaqla praktiki tətbiq olunmalıdır. Bunlardan bir də rəqəmsal iqtisadiyyata keçidin təmin olunmasıdır.

Bu gün akademik mühitdə, biznes nümayəndələri arasında və hökumət səviyyəsində “rəqəmsal iqtisadiyyat” ifadəsi getdikcə daha çox eşidilir. Rəqəmsal iqtisadiyyatda ən qiymətli mənbə informasiyadır. İnformasiya-informasiya və kommunikasiya texnologiyaları vasitəsilə formalaşır, saxlanılır, ötürülür və işlənir. 1960-cı illərdən bu günə kimi davam edən, dünyanı bürümüş olan rəqəmsal inqilab sayəsində, rəqəmsal iqtisadiyyata və informativ cəmiyyətə keçid baş tutub. Birinci mərhələdə, rəqəmsal inqilabın ortaya çıxmasının başlanğıcında, texnologiyaların və iş proseslərinin avtomatlaşdırılmasının başlanğıcına keçid edildi. Sonra sonsuz imkanlar açan internet yaradıldı. İnternetin dünya miqyasında yayılması sosial şəbəkələrin inkişafına kömək etdi [4].

Dünya İqtisadi Forumuna görə rəqəmsal iqtisadiyyat cəmiyyətin həyatına hər tərəfli təsir edir, o cümlədən insanların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqəsinin təbiətinə də təsir edir. Rəqəmsal texnologiyaların istifadəsi artıq global bir proses halına gəlib və rəqabət qabiliyyətinin artmasında əsas rol oynayır. Həm aparıcı şirkətlərin, həm də yeni başlayan şirkətlər üçün iş fəaliyyətinin gücləndirilməsində stimullaşdırıcı rola malikdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, rəqəmsal iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi bir sıra sahələrini (vergi və məlumatların qorunması, bir çox fərqli hüquqi münasibətləri və s.) əhatə edir. Bu səbəbdən mülki, əmək və digər qanunvericilik sahəsində dəyişikliklər qaçınılmazdır. Köklü islahat aparmaq və rəqəmsal iqtisadi fəaliyyət qanunvericiliyində əhəmiyyətli dəyişikliklər etmək üçün aşağıdakı məqamlara diqqət etmək vacibdir:

- hədəfi rəqəmsal iqtisadiyyatın hüquqi tənzimlənməsi olan xüsusi hüquqi qurumların yaradılması;
- rəqəmsal iqtisadiyyat sahəsində çalışan mütəxəssislər və rəqəmsal iqtisadi fəaliyyətin bütün iştirakçıları üçün metodiki tövsiyələrin yaradılması;
- İnternet vasitəsilə reallaşan kompüter texnologiyalarına əsaslanan rəqəmsal iqtisadiyyatın fəaliyyətinə təsir göstərən müxtəlif istiqamətlərinin inkişafı [5].

Hazırda ölkəmizdə də informasiya texnologiyalarının tətbiqinə prioritet sahə kimi baxılır. 9 yanvar 2002-ci il tarixdə ölkə Prezidentinin 865 sayılı sərəncamına əsasən Birləşmiş Millətlər Təşkilatının İnkişaf Proqramına əsasən hazırlanmış və 2003-2012-ci illəri əhatə edən “Azərbaycan Respublikasının inkişafı naminə İKT üzrə Milli Strategiya” müvafiq milli və beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən müsbət qiymətləndirilmişdir. Bu strategiya İKT-dən istifadə və onun tətbiqinin

genişləndirilməsi üzrə dövlət siyasətinin əsas istiqamətlərini əks etdirir. Bununla yanaşı o, qarşıya qoyulan məqsədlərə nail olmaq üçün başlıca məqsədləri və vəzifələri, prioritet fəaliyyət istiqamətlərini də müəyyən edir. Milli Strategiyanın reallaşdırılması cəmiyyətin tələbinin dəyişməsinə və qabaqcıl dünya təcrübəsinə istinad edərək, ölkənin davamlı sosial-iqtisadi inkişafı, demokratik cəmiyyət quruculuğu, eləcə də Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiya olunması proseslərinə də öz təsirini göstərməkdədir.

Dünya ölkələrinin təcrübəsinə istinadən demək olar ki, İKT-dan daha geniş şəkildə istifadə olunması dövlətin balanslı və hərtərəfli inkişafına əsaslı zəmin yaradır. Müasir rəqəmsal texnologiyalardan səmərəli istifadə cəmiyyətdə mövcud olan sosial-iqtisadi problemlərin həll edilməsinin və yoxsulluğun azaldılmasının əsas vasitələrindən hesab olunur.

Yaşadığımız dövrdə rəqəmsal imkanların kino sənayesində, müxtəlif festival və toplantıların, böyük idman yarışlarının, konfransların və beynəlxalq görüşlərin keçirilməsində, global problemlərin həllində, eləcə də dünya üzrə ümumi məlumatların çatdırılmasında rolu yüksək qiymətləndirilir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, rəqəmsal texnologiyalardan istifadə idman, incəsənət və turizm kimi sahələrdə yeni gəlir mərkəzlərinin açılmasına, böyük həcmdə investisiyaların cəlb olunmasına, beynəlxalq miqyasda reklamların təşkili nəticəsində külli miqdarda gəlirlərin əldə olunmasına şərait yaradır.

Açar sözlər: rəqəmsallıq, informasiya, innovasiya, tənzimlənmə, inkişaf, inteqrasiya.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında telekommunikasiya və informasiya texnologiyalarının inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi”, Bakı 2016.
2. 2018-2020-ci illərdə Azərbaycan Respublikasında rəqəmsal ödənişlərin genişləndirilməsi üzrə Dövlət Proqramı, Bakı 2018.
3. Abbasov Ə.M., Əlizadə M.N. İnformatika və kompüterləşmənin əsasları. Bakı, 2006.
4. <https://digital.ac.gov.ru/poleznaya-informaciya/4213/>
5. https://phsreda.com/cv/article/86005/discussion_platform

“KİTABİ-DƏDƏ QORQUD”DA “GÜC BİRLİKDƏDİR” PARADİQMASI

Aynur Fərəcova

Azərbaycan Texniki Universiteti

karimovaaynur@gmail.com

“Kitabi-Dədə Qorqud” qədim tarixə malik Azərbaycan epos yaradıcılığının əsas mərhələsini, bel sütünunu təşkil edir. Klassik qəhrəmanlıq dastançılığı ənənələrini əks etdirən bu dastan bir tərəfdən oğuzların tarixinə aid qiymətli mənbə olmaqla yanaşı, o biri tərəfdən oğuz babalarımızın bədii təfəkkürünü inikas edən möhtəşəm ədəbi abidədir [1, s.9].

“Kitabi-Dədə Qorqud” Oğuz eli üçün əlləşən, vuruşan, elin mənafeyini öz şəxsi mənafeyindən üstün tutan, öz varlığını elin-cəmiyyətin varlığı ilə qovuşduran igidləri əsil Oğuz vətəndaşları kimi təqdim edir. Bu cəhətdən dastanda Azərbaycan milli mənaviyyəti üçün xarakterik olan vətəndaş obrazı öz əksini tapmışdır. “Vətəni qorumaq” hər bir oğuz qəhrəmanının keçdiyi “məktəbdir”. Oğuz gənci özünü dərk edəndən bu “məktəbin dərslərini” almağa başlayır [2, s.90].

Təsadüfi deyildir ki, dastanı yaradan ozanlar dastan obrazlarının fərdi qəhrəmanlıqlarını təsvir etdikləri qədər oğuz igidlərinin ümumqəhrəman obrazını da parlaq bədii boyalarla qabartmışlar. Burada, hesab edirik ki, oğzuların bir qəhrəman xalq kimi ümumi obrazının yaradılması oğuz cəmiyyətinin, oğuz milli şüurunun maraqlarını ifadə edir. Çünki oğuz cəmiyyəti daim oğuz qəhrəmanlarının fədakarlıqları, göstərdikləri igidliklərin hesabına var olmuşdur. Dastan da oğuzların milli kitabı kimi, hər bir oğuz dinləyicisinin diqqətinə qəhrəmanlığın fərdi hadisə olmaqdan daha çox ümumi, milli, ictimai vəzifə, məsuliyyət, yaşam forması olduğunu çatdırmaq istəyir. Bu cəhətdən dastanda oğuz qəhrəmanlarının vətən uğrunda necə şücaətlə, cəsurcasına qılınç çalmaları xüsusi qabardılmışdır.

Dastanda hər bir oğuz igidinin vətən uğrunda fərdi qəhrəmanlığı hökmən ümumi qəhrəmanlıqla qovuşur. Yəni burada “Güc birlikdədir” deyiminin bütün mənası təsdiq olunur. Hər bir oğuz qəhrəmanının vətən uğrunda apardığı döyüş bütün oğzuların qəhrəmanlığı ilə qovuşanda qarşılıqlı olmaz, yenilməz qüvvəyə çevrilir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da bir çox boyların sonunda kollektiv qəhrəmanlıq, yəni oğuz igidlərinin birgə qələbəsi səhnələrinə təsadüf edirik. Bu səhnə boydan-boya təkrar olunmaqla epik formul yaradır. Məsələn, “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyunda oğuz igidləri xəbər tuturlar ki, Salur Qazan düşmən üzərinə tək getmişdir. Onlar bir nəfər kimi Qazana köməyə gəlirlər: “Bu məhəldə Qalın Oğuz bəgləri yetdi, xanım, görəlim kimlər yetdi...” [3, s.49].

Daha sonra sıra ilə köməyə gələn əsas oğuz igidləri bir-bir təqdim olunur: Qazanın qardaşı Qragünə, Dəli Dondaz, Qaragünə oğlu Qarabudaq, Şir Şəmsəddin, Beyrək, Yegnək, Alp Aruz, Bügdüz Əmən, Alp Ərən.

“Sayılmaqla Oğuz bəgləri tükənsə olmaz. Həp yetdilər. Ari sudan abdəst aldılar. Ağ alınların yerə qodılar. İki rükət nəməz qıldılar. Adı görkli Məhəmmədə salavat götürdilər. Bitəkəllüf kafərə at saldılar, qılıc çaldılar. Gumbır-gumbır nəqarələr düğüldi. Burması altun tuc borular çalındı” [3, s.50].

Oğuz qəhrəmanları vətən uğrunda eyni coşqu, eyni şücaətlə vuruşduqları kimi, vətən yolunda şəhid olmağı da özlərinə şərəf bilirlər: “On iki bin kafər qılıcdan keçdi. Beş yüz Oğuz yigitləri şəhid oldu. Qaçanını Qazan bəg qomadı, aman deyəni öldürmədi. Qalın Oğuz bəgləri toyum oldu” [3, s.50].

Maraqlı odur ki, dastanın, demək olar ki, hər bir boyu bir oğuz igidinin fərdi qəhrəmanlığına həsr olunsun da, adətən, bu qəhrəmanlıq boyların sonunda ümumi qəhrəmanlıq aktına çevrilir. Bulaqlardan, ırmaqlardan, arxlardan, qollardan axan sular sonda ana çaya qovuşduğu kimi, hər bir oğuz igidinin vətən uğrunda göstərdiyi fərdi qəhrəmanlıqlar da boyların sonunda bütün oğzuların ümumi qəhrəmanlığına çevrilir. Burada iki məsələ təsdiq olunur:

Birincisi, “Güc birlikdədir” düşüncəsi həqiqətə çevrilir;

İkincisi, Oğuz düşüncəsində vətəni qorumağın hər hansı oğuz igidinin vəzifəsi olduğu kimi, eyni zamanda bütün oğuz igidlərinin ana missiyası olması təsdiq olunur. Ona görə də “Salur Qazanın evinin yağmalanması” boyundakı düşmənlə kollektiv savaş formulu “Bamsı Beyrək” boyunun və “Qazanın oğlu Uruzun dustaq olduğu boy”un da axırında təkrarlanır. Burada fərdi qəhrəmanlıq hökmən ümumi qəhrəmanlığa qovuşmaqla ümumoguz qəhrəmanlığı səviyyəsinə qalxır. Göründüyü kimi, “Kitabi-Dədə Qorqud”da vətəni qorumaq, vətən yolunda son nəfəsə qədər qələbə uğrunda döyüşmək, o cümlədən lazım gəldikdə vətən naminə bir an belə belə olsun tərəddüd etmədən şərəflə şəhid olmaq oğuz döyüşçü-qəhrəmanının fərdi omaqdan daha çox, ümummilli xarakter keyfiyyətidir.

Açar sözlər: folklor, epos, dastan, Kitabi-Dədə Qorqud, estetika, milli.

ƏDƏBİYYAT

1. Fərəcova A. “Kitabi-Dədə Qorqud”da qəhrəman və cəmiyyət, Monoqrafiya, “Elm və təhsil”, Bakı, 2018, 200s.
2. Fərəcova A. “Kitabi-Dədə Qorqud”un poetik strukturuna yeni elmi paradigmada baxış, Azərbaycan Texniki Universiteti, “Azərbaycan və Türkiyə Universitetləri: təhsil, elm, texnologiya” I Beynəlxalq elmi-praktiki konfransının materialları, Bakı, 2019, s.89-94.
3. Kitabi-Dədə Qorqud, Tərtib, transkripsiya, sadələşdirilmiş variant və müqəddimə F.Zeynalov və S.Əlizadəninindir, Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.

GRADING PREDICTION FRAMEWORK FOR OIL PALM FRUITS USING ROUGH SET THEORY

Gaurang S. Patkar

Don Bosco College of Engineering, Goa-India

gaurangpatkar83@gmail.com

The agriculture sector contains the vast amount of data which require the development of specialized framework to store, clean, and analysis of the stored data to convert it into the knowledge such that hidden pattern can be identified from the data. Here, the basic concept of Rough Set Theory which is applied to the agriculture data set to make the decision. The Rough Set Theory (RS) offers a feasible approach for extraction of decision rules from data sets. These rules can be used for doing forecasting of crop-yield in the agriculture sector. In proposed framework, the collected data is pre-processed and then information table is generated. After this, decision table is generated. The reduction method is employed for finding out the reduct of the data set which holds the minimal subset of attributes accompanying with a class label. Lastly, the rules are generated from the reduct. The study shows that the theory of rough sets is the one of the best technique for rule generation and decision making in grading of oil palm fruits.

URARTULULARIN MƏNŞƏYİ HAQQINDA

Əsmər Göyüşova

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

Esmergoyusova@gmail.com

Aşşur yazılı qaynaqlarında adları ilk dəfə Uruatri olaraq xatırlanan və m.ö. 1273-cü ildən etibarən tarix səhnəsinə çıxan urartulular Ön Asiyadakı ən güclü dövlətlərdən birinin yaradıcıları hesab edilirlər. Bu toplumların Urartu dövlətinin ortaya çıxmasında necə bir rol oynadıqlarını müəyyən etmək üçün Uruatri termininin etimoloji təhlilini aparmaq lazımdır. Tədqiqatçıların ümumi fikri belədir ki, bu termin etnik mahiyyət deyil, coğrafi mənə kəsb edir. [1, s.169-170; 3, s.16-17; 4, s.26-27].

Urartuluların mənşəyi ilə bağlı ən geniş yayılmış konsepsiyaya görə e.ə. XIII əsrdə Hurri-Mitanni dövlətinin tarix səhnəsindən çəkilməsindən sonra onun mədəni-siyasi həyatdakı izləri tamamilə silinməmiş, əksinə Urartular vasitəsilə Şərqi Anadoluda - Van gölü hövzəsində yaşamağa davam etmişdir [2, s.101-102; 5, s.3-5]. Bu konsepsiyanın meydana çıxmasındakı ən önəmli faktor hurri və urartu dilləri arasındakı bənzərliklərdir. Bu bənzərliklərə əsaslanan bir qrup tədqiqatçılar urartu dilinin hurri dilinin sonrakı dövrlərdə yaranmış dialektlərindən biri olduğunu qeyd edirdilər. Ancaq bu ideya ilə razılaşmayan tədqiqatçıların fikrinə görə Urartuluların dili Hurri dilinin dialekti olmayıb, eyni kökdən törəyərək başqa coğrafiyada inkişaf etmiş müstəqil bir dil olmuşdur. Urartu dilində mövcud olan hurri mənşəli ifadələri bir çox hallarda hetlərin təsiri ilə əlaqələndirirlər. Lakin hetlərin siyasi təsir dairəsinin Fərat çayının şərqinə çatdığı haqqında mənbələrdə hər hansı məlummata rast gəlinmir.

Bundan başqa Teişeba və Şimigi/ Şiuni kimi oxşar tanrıların mövcudluğu da ən çox istinad edilən faktlardan biridir. Lakin Urartu panteonundakı baş tanrı Haldi Hurrilərin siyasi hakimiyyətinin güclü olduğu Şimali Mesopotamiya, Suriya bölgələri üçün tanış deyildi [6, s.3-4; 7, s.77].

Maddi-mədəniyyət nümunələrini tədqiq edərkən də aydın olur ki, Urartu keramikası Anadolu bölgəsinin, Hurrilərə məxsus keramika isə Şimali Suriyanın xüsusiyyətlərini özündə ehtiva edir.

Ümumiləşdirmə apararaq deyə bilərik ki, hər iki toplum eyni kökdən formalaşmalarına baxmayaraq fərqli coğrafi bölgələrdə öz varlıqlarını davam etdirmişlər. Hurrilərin məskunlaşdıqları bölgə sivilizasiyaların meydana gəldiyi Şimali və Orta Mesopotamiya olduğu üçün onlar tarix səhnəsinə urartululardan daha tez çıxmışlar.

Açar sözlər: Uruatri, Mesopotamiya, Şərqi Anadolu, mixi yazılı kitabə.

ƏDƏBİYYAT

1. Akurgal E., Anadolu Uygarlıkları. Ankara, 2020.

2. Benedict Warren C. Urartians and Hurrians. Journal of the American Oriental Society, Vol. 80, No. 2, pp. 100-104.
3. Çilingiroğlu A. Urartu Krallığı: Tarihi ve Sanatı. İzmir, 1997.
4. Erzen A. Doğu Anadolu ve Urartular. Ankara, 1984.
5. M.N. van Loon., Urartian Art: Its Distinctive Traits in the light of New Excavations, Leiden 1966.
6. Radner K. Assyrian and Urartians. The Oxford Handbook of Ancient Anatolia: (10.000-323 BCE). Oxford Press. 2011.
7. Zimansky P. Ecology and Empire: The structure of the Urartian State, Studies in Ancient Oriental civilization 41. Chicago Press. 1985.

AZƏRBAYCANDA EKOTURİZMİN İNKİŞAFI VƏ STRATEJİ YOL XƏRİTƏLƏRİNDƏN İRƏLİ GƏLƏN VƏZİFƏLƏR

Bəşir Hacıyev

AMEA, İqtisadiyyat İnstitutu

lehrerin81@mail.ru

6 dekabr 2016-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev «Milli iqtisadiyyatın və onun əsas sektorlarının Strateji Yol Xəritələrinin» təsdiq edilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır [5]. Bu yol xəritələri ölkənin perspektiv inkişaf məqsədlərinin və istiqamətlərinin müəyyən edilməsi, onların həyata keçirilməsinin təmin edilməsi, eləcə də, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 mart 2016-cı ildə imzaladığı sərəncamına əsasən təsdiq edilən «Milli iqtisadiyyatın və onun əsas sektorlarının Strateji Yol Xəritələrinin əsas istiqamətlərinin» və bu məsələdən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi üçün, mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Xammal sektorları hələ də Azərbaycanın ÜDM-nin strukturunda ənənəvi və əhəmiyyətli paya malik olsalar da, qəbul edilmiş strateji yol xəritələrinin sayəsində nisbətən qısa müddət ərzində, karbohidrogen sektoruna bağlı olmayan yeni bir iqtisadiyyatın təməlini qoymaq mümkün olmuşdur.

Son bir neçə ildə Azərbaycanda həyata keçirilmiş islahatlar, həmçinin qeyri-neft sektorunun inkişafı üzrə uğurlu siyasət bir çox nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən qeyd edilmişdir. Belə ki, Azərbaycan «Doing Business 2018» qlobal reytingində Avropanın və Mərkəzi Asiyanın ilk üç lideri cərgəsindədir [6]. 190 ölkə arasında Azərbaycan 57-ci yeri tutmuşdur. «Son hədd göstəricilərindən uzaqlıq» göstəricisinə görə bal 70,19 təşkil etmişdir. Bundan əvvəlki reytingdə Azərbaycan 67,07 bal toplayaraq, 65-ci yeri tutmuşdur. Davos Dünya iqtisadi Forumunun (The World Economic Forum (WEF)) qlobal rəqabət qabiliyyəti indeksi üzrə reytingində Azərbaycan

2017-2018-ci illər ərzində, bu göstəricinin monitorinqi ilə əhatə olunmuş 137 ölkə arasında kifayət qədər yüksək sayılan 35-ci yeri tutmuşdur [3].

Nəzərə alsaq ki, hal-hazırda hökumət qeyri-neft məhsullarının ixracına çox böyük əhəmiyyət verir, bizim fikrimizcə, bir xidmət sahəsi kimi, məhz turizm sahəsi Azərbaycan iqtisadiyyatının qeyri-neft sektorları arasında ən perspektivlisidir. Tarazlaşdırılmış inkişafın təmin edilməsi 2025-ci ilə qədər Azərbaycanda turizm sahəsində aparıcı istiqamətlərdən biridir [1]. Ümumilikdə, ekspertlər ekoloji turizmin inkişaf edəcəyini proqnozlaşdırırlar. Bu, dünyada ekoloji vəziyyətin pisləşməsi, ekosistemlərin pozulması və biomüxtəlifliyin kəskin azalması, torpaqların deqradasiyası, iqlimin dəyişməsi, ozon qatının dağılması, demoqrafik partlayış, təbii ehtiyatların, o cümlədən enerji resurslarının tükənməsi, ətraf mühitin çirklənməsi, içməli suyun çatışmaması, bərpaedici sistemlərin böhran vəziyyətinə düşməsi, xüsusi qorunan təbii sahələrin yox olması və ya azalması, biosferada bir çox təbii proseslərin sürətinin dəyişməsi ilə əlaqədardır.

Ətraf mühitin dağılması, ekoloji tənəzzül daha sürətlə baş verir və nəticədə, bütün bunlar planetin əhalisinin həyat keyfiyyətinə mənfi təsir göstərir. Ekoturizm - təbii ehtiyatların istismarının sürətləndirilməsinə istiqamətlənmiş bir ölkənin və ya regionun inkişaf yolunda ciddi alternativ ola bilər.

«Ekoturizm» anlayışı, həm Azərbaycanda, həm də xaricdə çox sərbəst şərh edilir. Hər kəs bu tərifə fərqli mənə verir: alimlər onu bir cür şərh edirlər, praktiklər – başqa cür, məmurlar isə – tam fərqli olaraq yanaşırlar. Aparılan mübahisələr eko-turizmin inkişafını ləngidir və onun konseptual aparatında qarışıqlıqların yaranmasına səbəb olur.

2002-ci ildə «Ümumdünya Turist Təşkilatının (WTO) tapşırığı ilə, Beynəlxalq Ekoloji Turizm İlinə hazırlıq çərçivəsində Avropa (Avstriya, Fransa, Almaniya, İspaniya, İtaliya, Böyük Britaniya), Kanada və ABŞ-ın ekoturizm bazarlarının marketinq tədqiqatları aparılmışdır. Bu gün ekoloji turizm - turizm sənayesinin ən perspektivli və sürətlə inkişaf edən sektorlarından biridir və burada aparıcı mövqelərdən birini tutur. Lakin dünya turizmi bazarında ekoturizm payının mövcud qiymətləndirmələri bir-birindən çox fərqlənir.

Müxtəlif ekspertlərin fikrincə, bütövlükdə turizm bazarının gəlirlərindən 10-20%-i ekoturizmin payına düşür [2]. Bir çox ölkələr üçün, ekoturizm milli iqtisadiyyatın əsas sahəsidir. Kosta-Rikada, Ekvadorda, Nepalda, Keniyada, Finlandiyada, Madaqaskarda, Tailandda və digər ölkələrdə ekoturizm, Ümumi Daxili Məhsulun və iqtisadi fəaliyyətin mühüm hissəsini təşkil edir. 2017-ci il üzrə Ümumdünya Turist Təşkilatının və BMT-nin inkişaf Proqramının məlumatlarına görə, bu gün dünya səyahətlər bazarında sürətlə inkişaf edən sektorlardan biri olan ekoturizmin gəlirləri hər il 100 mlrd. ABŞ dolları həcmində qiymətləndirilir [4]. Beləliklə, dünya turizm biznesinin bir hissəsi olan ekoloji turizmin çox ciddi bir sahə olması barədə nəticəyə gələ bilərik.

Dünya miqyasında ekoloji turizmə tələbin artmasını üç amil şərtləndirir:

- Turizm həcminin ümumi artımı;
- «xüsusi maraqlar üzrə səyahətlərin» artan populyarlığı;
- ətraf mühitin problemlərinə ictimaiyyətin diqqətinin artması.

Ölkəmizin təbii-iqlim sərvətləri, faktiki olaraq, ekoturizmin və ümumilikdə turizmin inkişafı üçün çox əlverişli və idealdır. Keçid dövrünü yaşamış hər bir dövlət kimi, güclü iqtisadiyyat

qurmaq üçün, Azərbaycan da öz təbii resurslarından istifadə etmişdir. Bu gün Azərbaycan, bu resursların satışından əldə edilən gəlirlər hesabına iqtisadiyyatın diversifikasiyasını keçirərək, uğur qazanır və neftdən asılılığı minimuma endirməyə çalışır.

Açar sözlər: Strateji Yol xəritələri, ekoturizm, iqtisadi inkişaf, dünya turizm biznesi.

ƏDƏBİYYAT

1. Азертэдж (2015). Подготовлена «Стратегия развития туризма в Азербайджане на 2016-2025 годы»,
https://azertag.az/ru/xeber/Podgotovlena_Strategiya_razvitiya_turizma_v_Azerbaidzhane_na_2016_2025_gody-881788
2. Лапочкина В.В. Экологический туризм в России: тенденции развития, Международный научно-исследовательский журнал, 2016, № 5(47) Часть 1, с.100-105, <https://research-journal.org/economical/ekologicheskij-turizm-v-rossii-tendencii-razvitiya/>
3. Очередной успех Азербайджана в Давосе,
https://azertag.az/ru/xeber/Ocherednoi_uspeh_Azerbaidzhana_v_Davose-1131862
4. ТАСС. Коренной народ Брибри развивает экотуризм в беднейшем кантоне Коста-Рики,
<http://tass.ru/plus-one/5362711>
5. Утверждены стратегические дорожные карты национальной экономики АР,
<https://ru.sputnik.az/azerbaijan/20161207/407988873/utverjdeni-strategiceskie-dorojnie-karti-nasionalnoy-ekonomiki.html>
6. Doing Business 2018: Азербайджан в тройке лидеров региона по количеству реформ,
<https://www.trend.az/business/economy/2815220.html>

QƏSR-İ ŞİRİN ANLAŞMASI

Aliyə Hacıyeva

Azərbaycan Universiteti

haciyevaliya99@gmail.com

XV yüzilliyin sonu- XVI yüzilliyin əvvəlləri üçün Azərbaycanın tarixi inkişafının əsas istiqaməti mərkəzləşdirilmiş dövlət yaradılmasından ibarət idi. Bu tarixi vəzifəni Səfəvilər dövləti yerinə yetirmişdir. XIII yüzilliyin sonu- XV yüzilliyin ortalarında dərviş şeyxləri kimi çıxış edən Səfəvilər XV yüzilliyin ortalarından müstəqil dini hakimlərə çevrilmiş, 1501-ci ildə isə Səfəvi dövlətinin əsası qoyulmuşdu. Səfəvilər şiəliyi təbliğ edirdilər. Onun banisi Şeyx Səfiəddin İshaq (1252-1334) idi. Birinci dövrdə onun varisləri Şeyx Sədrəddin Musa (1334-1392), Xoca Əli (1392-1427), İbrahim Şeyx şah (1424- 1447), ikinci dövrdə Cüneyd (1447-1456), Heydər (1456-1488), Şeyx Sultan Əli (1488-1494/5), İsmayıl olmuşdur. Şeyx Cüneydin vaxtından Azərbaycanın siyasi birləşdirilməsi uğrunda mübarizə başlayır və daha sonra onun varisləri tərəfindən davam etdirilir.

1499- cu ildə İsmayıl Səfəvinin başçılığı altında Azərbaycan torpaqlarını birləşdirmək uğrunda yeni hərəkət başlanır və müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilir. Nəticədə, 1501- ci ildə Təbrizdə Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin əsası qoyulur [6; 4].

XIV yüzilliyin başlanğıcından etibarən Anadoluya açılan Səfəvi təriqəti, Şeyx Xoca Əli dönəmində Osmanlı dövlətində yayılmağa başlamışdır. Səfəvilik Osmanlı dövlətində həm sünni, həm də şiə mövqeyində fəaliyyət göstərmiş, bu təriqətin sünni qolunun davamı kimi Bayramilik Fateh dönəmində Osmanlı idarəçiliyinə ən yaxın təriqət olmuşdur.

XVII yüzilliyin başında İslam dünyasının ən önəmli siyasi qüvvələrindən ikisi olan Osmanlı və Səfəvi dövlətləri artıq bir əsrdən artıq bir vaxtdan bəri davamlı mübarizə halında idilər. Siyasi, iqtisadi və dini səbəblərdən qaynaqlanan bu mübarizə xüsusilə iki bölgədə daha çox toplanmışdı. Bunlardan birisi İraq-i Ərəb, digəri isə Qafqaz idi.

Qafqaz və ona yaxın olan bölgələr, Asiyadan Avropaya uzanan yolların kəsişmə nöqtəsində olduğundan tarix boyunca davamlı mübarizə meydanı olmuşdur. Bu mübarizələrin XV yüzil və ondan sonrakı dövrdə əsas tərəflərindən biri də məhz Osmanlı dövləti olmuşdur. Xüsusilə, Səfəvi dövlətinin artıq XVI əsrdən etibarən tarix səhnəsinə çıxması ilə Osmanlıların aparmış olduqları mübarizə daha da genişlənmişdi [3].

XVII yüzilliyin əvvəllərində Səfəvi və Osmanlı dövlətləri arasında yenidən mübarizə şiddətlənmiş, tərəflər arasında Sərab (1603-1612) müqaviləsi, Mərənd (1616-1618) müqaviləsidə qüvvədə qalmamış və yenidən tərəflər üz-üzə gəlmişdi. 1623-cü ildə tərəflər arasında yeni müharibə başladı. Bu dövrdə əsas mübarizə Ərəb İraqında gedirdi. Səfəvi hökmdarı Şah Abbas Bağdad, Kərbəla, Nəcəf və b. şəhərlərlə birgə Ərəb İraqını tutdu. Cənubi Qafqazda isə Axalsıx ələ keçirildi. Şah Abbasın ölümündən sonra Osmanlı dövlətinə qarşı müharibəni hakimiyyətə gələn Şah I Səfi (1629-1642) davam etdirdi. Osmanlı sultanı IV Murad (1623-1640) Azərbaycana yürüşə başladı. 1634-cü ilin avqustunda İrəvanı tutan osmanlılar Təbrizə yönəldilər. Şəhəri döyüşsüz tutan osmanlılar burada çox qala bilmədilər. 1635-ci ilin aprelində isə Səfəvilər İrəvanı azad etməyə nail oldular.

İrəvanın qızılbaşlar tərəfindən 1635 – ci ildə geri alınması sultan IV Murada ağır təsir etmiş və qızılbaşlardan öc almaq üçün Bağdadı fəth etməyi qərara almışdı. Bu məqsədlə 1638- ci ildə Bağdad üzərinə qoşun göndərilmişdi. Şah I Səfi Bağdadın müdafiəsi üçün qoşunları toplamış və Bağdadın müdafiəsinə böyük hərbi təcrübəyə malik Xələf bəy çərxiçibaşı kimi digər önəmli şəxslər göndərilmişdi. Osmanlı ordusu 40 gün ərzində çətinliklə qalaya yaxınlaşdı. Onların yaxınlaşması qalanın müdafiəsini çətinləşdirdi. “Zeyl-i tarix-i aləmarə-yi Abbasi” də qeyd edilir ki, təkcə bir gün ərzində Osmanlı topçuları Bağdadın qala divarlarına qırx beş min mərmə atmışdılar ki, onların hər birinin ağırlığı Təbriz çəki vahidi ilə iyirmi dörd batman idi. Getdikcə qalanın müdafiəsi çətinləşir, şəhər əhalisinin itkiləri çoxalır, ruh düşkünlüyü özünü göstərirdi. Belə vəziyyətdə Bektaş xan (qala hakimi) çıxılmaz vəziyyətdə qalıb , bir nəfəri Osmanlı baş vəzirinin yanına göndərərək sülh bağlamağı, döyüşü dayandırmağı təklif etdi. Bunu sultan IV Murad çoxdan gözləyirdi, sultan bunu böyük bir qələbə hesab edib belə bir şərt irəli sürdü ki, Bektaş xan özü qaladan çıxıb onun hüzuruna gələrək sülh danışıqlarına başlasın. Yalnız bu halda Bektaş xan sultanın hüzuruna getdikdən sonra, qalanın qapıları osmanlılara açılmışdı. Sultanda məhz bu halda söz vermişdi ki,

qala qapıları açılsa, həm əmirlərə, həm də qala mühafizəçilərinə aman veriləcəkdə. Lakin sultan IV Murad vədinə xilaf çıxdı, ilk növbədə əmirlər əsir götürüldülər daha sonra isə qətl və qarətlər həyata keçirildi. Bektaş xan və onunla sultanın hüçüruna getmiş əmir və yüzbaşı, minbaşılara aman verilsədə, Bektaş xan daha sonra çox peşman və pərişan olaraq öz canına qəsd etmişdi. Beləliklə, 1638- ci il 12 yanvar tarixində Bağdad Osmanlılar tərəfindən tutulmuşdu. Bağdadın itirilməsindən sonra, artıq Səfəvilər dövlətində böhran meydana gəlmiş, bu şah ordusunda istedadlı hərbi rəislərin öldürülməsi ilə bağlı idi ki, məhz bunun nəticəsində şah sultanın Bağdaddan ayrılmasından sonra yaranmış əlverişli fürsətdən istifadə edə bilməmişdi. Bütün bunların səbəbi çoxlu əsgər itirilməsi və şahın ətrafındakıların səriştəsizliyi idi. Bundan sonra şah da sülh təklifini razılıqla qarşıladı.

IV Murad Bağdaddan ayrıldığı zaman Səfəvilərlə diplomatik və hərbi münasibətlərin həll edilməsi işini vəziriazam Mustafa Paşaya həvalə etmişdi. Bu vaxt Bağdad qalası ilə bəzi dini məkanların təmiri ilə məşğul olan Mustafa Paşa elçi təyin etdiyi Məhməd Ağanı Maksud sultan ilə birlikdə Şah I Səfinin yanına göndərmişdi. Məhəmməd Ağla ilə göndərtdiyi məktubda Mustafa Paşa, Şah I Səfini günahlandırır, taxta çıxdığı zamandan etibarən iki dövlət arasında düşmənçiliyin heç vaxt sona çatmadığına görə əvvəl Azərbaycanda, daha sonra Bağdadda bir çox insanın ölümündə onun günahkar olduğunu qeyd edirdi. Məktubda düşmənçiliyin uzun olacağı təqdirdə daha çox zərər görəcəyi, sultanın fərmanında da olduğu kimi Qanuni Sultan Süleyman ilə Təhmasib şah arasında qərarlaşdırılmış sərhədlərin əsas alındığı bir sülhə razı göstərməsinin ən yaxşı yol olduğu ifadə edilirdi. Elçilər və namələrin Səfəvi dövlətinə göndərilməsinin ardından vəziriazam Mustafa Paşa Səfəvilərə gözdağı vermək üçün və onları barışazorlamaqdan ötürü iyirmi mindən artıq əsgəri qüvvəni Bağdad mühafizəsində qoydu.

Səfəvi elçisi gətirdiyi namənin sultan üçün yazıldığını bildirirək əvvəlcə naməni vəziriazama vermək istəməmişdi. Lakin Mustafa Paşa iki dövlət arasında sülh danışıqlarında tam səlahiyyətli şəxs təyin edildiyini bildirəndə namə ona təqdim olunmuşdu. Namədə Şah I Səfi, 1555-ci ildə Amasyada qərarlaşdırılan sərhədləri qəbul edəcəyini, Bağdadın Osmanlılara keçməsiylə savaşı ortadan qalxdığını və ya qalxması lazım olduğunu, sülh istədiyini bildirirdi. Hər nə qədər məktubda şahın sülh istədiyi söylənilsə də, elçi Məhəmməd-Qulu bəyin müzakirə ediləcək mövzularda səlahiyyətli olmadığı, sadəcə Səfəvi tərəfinin tələblərini çatdırmaq üçün gəldiyi anlaşılmışdı. Osmanlılar tərəfindən Amasya sülhünə əsasən sərhədlərin çəkilməsi şərt olaraq qeyd edildiyi halda, danışıqlar zamanı Məhəmməd-Qulu bəyin şahın andlaşmaya dayanaraq Qars qalasının ona təslim edilməsini söyləməsi danışıqlar zamanı vəziyyəti gərginləşdirmişdi. Bir şey tələb edəcək vəziyyətdə olmamasına rəğmən belə bir tələb irəli sürülməyi vəziriazam Mustafa Paşanı əsəbləşdirdi və o, Məhəmməd-Qulu bəyi azarlayıb daha səlahiyyətli bir elçinin göndərilməsini tələb etdi. Bu zaman Mustafa Paşa yenidən Şah I Səfi və Rüstəm xana məktublar göndərdi, özü isə niyyətinin ciddi olduğunu bildirmək üçün Dərtəngə doğru hərəkət barədə qoşunlara əmr verdi. Şah I Səfiyə göndərilmiş məktubda Mustafa Paşa sülh üçün çalışdığını, yalnız Məhəmməd-Qulu bəyin yerinə daha səlahiyyətli elçi göndərilməyənədək irəliləməyə davam edəcəklərini, hətta lazım gələdisə, Bağdad yaxınlığındakı Rüstəm xanın qüvvələri ilə də vuruşacaqlarını qeyd etmişdi. Yalnız Rüstəm xan Bağdad ətrafından geri çəkildiyi halda osmanlı qüvvələrinə geri çəkilməyi vurğulanmışdı.

Tezliklə şahın məktubu Mustafa Paşaya çatdırıldı. Məktubda Şah I Səfinin irəli çəkilən şərtləri qəbul etdiyi və tam səlahiyyətli bir elçinin yola çıxdığı bildirilirdi. 1639- cu ilin 12 may tarixində şahın yeni elçi təyin etdiyi Sarı xan Mustafa Paşanın hüsuruna çatdı. İlk iş olaraq Şah I Səfinin naməsini vəziriazama təqdim etdi. Həmin namədə Sarı xanın sülh danışıqlarında tam səlahiyyətli şəxs olduğu və andlaşma hazır olanda mətnin bir surətinin təsdiq üçün şahə göndərilməyi istənilirdi. Sarı xanın gəlişi ilə başlayan müzakirələr üç gün davam elədi. Səfəvilərin xüsusilə Dərnə və Dərtəng məsələsində geri addım atmaq istəməmələri və bəzi ərazi ilə qalaların onlara verilməsi tələblərinə baxmayaraq, vəziriazam Mustafa Paşa bunları diqqətə almadı. Osmanlı dövləti tamamilə öz istəklərini qarşılayan bir sülh mətnini uzun müzakirələrdən sonra qarşı tərəfə qəbul etdirdi. Tərəflərin razılaşdığı sərhəd məsələsi açıq bir şəkildə mətnə qeyd edilərək hərəkəsin qabağında iki dövlətin səlahiyyətli nümayəndələri tərəfindən, vəziriazam Mustafa Paşa və Sarı xan tərəfindən 1639- cu il 17 may (hicri 14 Məhərrəm 1049) tarixində Qəsr-i Şirində imzalandı. Andlaşma ertəsi gün elçinin adamlarından biri vasitəsilə təsdiq üçün Şah I Səfiyə göndərildi. Şah andlaşmanı heç gözlətmədən təsdiq etdi. 1639- cu il 22 may tarixində Səfəvi və Osmanlı dövlət elçilərinin iştirak etdiyi ziyafətdə barış qeyd olundu. Ziyafətin ardından Sarı xan Şah I Səfiyə göndərilməsi üçün bir məktubla və Səfəvi nümayəndələri ilə öz ölkəsinə yola salındı. Məhəmməd-Qulu bəy isə şahın təsdiq etdiyi sərhədnaməni İstanbula aparıb sultana ərz etmək üçün vəziriazamın yanında qaldı. Sarı xan ilə şahə göndərilmiş məktubda Mustafa Paşa sülh müzakirələrinin tamamlandığını, elçinin geri göndərildiyini, Məhəmməd-Qulu bəyin təsdiq olunmuş sərhədnaməni sultana təqdim etmək üçün qaldığını bildirirdi. Həmçinin məktubda Sarı xanın müzakirələrin gedişində öz dövlətini dürüstlüklə təmsil etdiyi, tərəflərin andlaşma şərtlərinə riayət etməsinin ən önəmli xüsüs olduğunu vurğulayırdı.

Sülh müqaviləsinə əsasən İraq-ı Ərəb sərhəddi: Bağdad vilayətində Cəsdan , Bədrə, Məndəlcin, Dərtəng, Dərnəyə qədər olan bölgələr Osmanlı tərəfində qalacaq, buradakı Osmanlı-Səfəvi sərhəddini Dərnənin şərqindəki Sermilin yeri təyin edəcəkdı; Sermilin sol yanındakı dağ Səfəvilərə qalacaq, bu bölgədəki Caf qəbiləsinə mənsub Ziyaəddin və Harunilər Osmanlılara, Birə və Zerdüvilər Səfəvilərə tabe olacaqdı; Sərhədin keçdiyi dağdakı Səfəvilərə aid Zəncir qalası yıxılacaq , qərbindəki kəndlər Osmanlılara, şərqdəki kəndlər isə Səfəvilərə məxsus olacaqdı; Şəhrizordakı Zalım Əli qalasının arxasındakı dağın qalaya baxan hissəsi Osmanlılara, Orman qalası ətrafındakı kəndlər Səfəvilərə qalacaqdı; Şəhrizor, Çağan keçidi, Kızılca qalası və ətrafı Osmanlıya, Mihriban qalası və ətrafı Səfəvilərə tabe olacaqdı.

Azərbaycan sərhəddi: Van yaxınlığındakı Osmanlı qalaları Kotur , Maku və Qarsdakı Səfəvi qalası Mağazberd məhv ediləcəkdir.

Göstərilən sərhədlər çərçivəsində Qars, Axıska, Şəhrizor, Bağdad və Bəsrə hüdudlarına daxil olan qala, kənd, ova, dağ və s. Osmanlıya aid olub, Səfəvilər buralara müdaxilə etməkdən çəkinməli idilər. Eyni şəkildə Osmanlılarda Səfəvilərə məxsus torpaqlara heç bir şəkildə müdaxilə edə bilməzdi.

Sərhəd məsələləri xaricində qeyd olunan yeganə məqam Səfəvilərdə ümumi bir vəziyyət olan Peyğəmbərin həyat yoldaşına (Aişə) və səhabələrinə qarşı təhqirlərin qarşısının alınması idi. IV Muradın Şah I Səfiyə göndərdiyi məktubda qeyd edilən bu tələb Osmanlıların hər dönəm

Səfəvilərdən təkidlə qarşısının alınmasını istədikləri bir tətbiq idi. Fəqət bildiyimiz kimi Səfəvi dövlətində bu məsələni ortadan qaldırmaq olduqca çətin bir məsələ olduğuna görə Səfəvi hökmdarları bu məsələyə çox diqqət yetirmirdilər.

Mustafa Paşa Diyarbəkirdə olduğu zaman Səfəvi tərəfindən İsmayıl bəy adında bir elçi şahın andlaşmadan razı olduğunu və yaxşı niyyətinin ifadəsi olaraq Rəvanda əsir düşən Murtaza Paşanın kəndxudası Zülfüqar ağanı, bəzi üst rütbəli subay, sipahi və yeniçəriləri sərbəst buraxdığını xəbər verən bir namə gətirdi. Elçinin bildirdiyi xüsusiyyətlərin doğruluğunu sərhəd valilərin kəşfiyyat məlumatları doğrulayaraq, əsirlərin Xoydan Vana doğru irəlilədiklərini, ayrıca Zəncir qalası və Koturun dağıldılmasına başlandığı göstərilirdi. Bundan sonra Mustafa Paşa Məhəmməd- Qulu bəy ilə İstanbula yollanan müqavilənin sultan tərəfindən təsdiq edildiyi, cavab naməsinin Məhəmməd-Qulu bəyi müşayət edəcək bir elçi ilə yola çıxarıldığını bildirən bir naməni Şah I Səfiyə göndərdi. Həmçinin məktubda Zəncir və Kotur qalalarının dağıldılmasına başlanılmasından böyük məmnunluq hiss etdiklərini, özlərinin də Maku və Mağazberd qalalarının dağıldılması üçün adamlar göndərdiklərini, problemli bölgə olan Sohranın isə Səfəvilərə məxsus olduğunu ifadə etmişdi [5].

Evliya Çələbiyə görə 1639- cu il 17 may-da bağlanmış Qəsr-i Şirin müqaviləsi 27 maddədən ibarət olub, iki dövlət arasındakı Əhdnamədə göstərilirdi: “....Birinci maddə odur ki, hər iki tərəfdən vurğunçu, yağmaçı, talançı olmasın. Ələ keçirildikdə hər iki tərəfə uyğun ədalətli hökm verilə... İkinci maddə : əsgər çəkilib gərənay, nəfir ilə top və tufəng atılıb ölkə basılmaya....”[1].

Qəsr-i Şirin müqaviləsinin imzalanmasından sonraiki dövlət arasındakı münasibətlər XVIII əsrdə sakit bir şəkildə davam etdi [2].

Açar sözlər: Səfəvi dövləti, Osmanlı dövləti, namələr, ərazi məsələləri.

ƏDƏBİYYAT

1. Bayramlı Z.H. Şəbiyev B.Ş. Azərbaycan Səfəvilər dövləti (XVI-XVII əsrlər). Bakı, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2017, 360 səh.
2. Bayramlı Z.H. Qəsr-i Şirin müqaviləsi. Tarix və onun problemləri, nömrə 1, 2014.
3. Dedeyev B. Sefevi Tarikati ve Osmanlı Devleti ilişkileri. Uluslararası Sosyal Araştırmalar dergisi, volume 1/5, fall 2008.
4. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər Dövləti. Şərq- Qərb nəşriyyatı. Bakı, 2007, 407 səh.
5. Küpeli Ö. Osmanlı – Safevi münasebetləri (1612-1639).doktorluk işi. Yeditepe yayın evi , İstanbul, 2014, 336 səh.
6. Mahmudov Y.M., Şükürov K.K. Azərbaycan beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları 1639-1828. Dörd cildə birinci cild, Bakı 2009, 512 səh.

THE EVALUATION OF ILLICIT ACTIVITIES IN THE LIBERATED TERRITORIES OF AZERBAIJAN DURING THE OCCUPATION

Nargiz Hajiyeva

Azerbaijan State University of Economics

nargiz_hajiyeva@unec.edu.az

Intellectual property rights still face many problems and controversies in different nation-states. These rights are more limited to political and economic issues than today's legal principles. As the parties or states fail to agree on the application of legal principles in the settlement of disputes, the protection of international property rights is more practical in political and economic matters. In a political economy, the moral values and principles of states sometimes limit international property rights preventing the exercise of these property rights in some countries. It is an undeniable fact that Azerbaijan has several rules and laws that normalize intellectual property rights. In modern times, each state has the right to obtain a patent for its services, products, and other items legally owned by the country, and the protection of these rights has features that apply in many countries. However, the legal regulation of intellectual property rights is not always possible, on the contrary, in modern times, the correct and effective regulation of intellectual property rights in the illegal transportation and use of goods and services in the liberated territories is directly related to economic and political factors.

In terms of the exercise of intellectual property rights, geographical status plays a crucial role in defining borders between countries. Today, according to geographical indications, the regulation of intellectual property rights in the occupied territories, taking into account economic and political factors, has become a major problem in the events between Armenia and Azerbaijan. Thus, in the research work, the author will find possible solutions to unanswered questions. How can a country regulate its intellectual property rights over the process of export and import of its services, goods, and other related items illegally carried out by the occupying country? - Unregistered trademarks and geographical indications related to goods in Azerbaijan have caused many obstacles and other problems with Armenia in the occupied (now liberated) Nagorno-Karabakh region [1]. From this point of view, due to the conflict in Nagorno-Karabakh occupied by Armenia, there were clashes over Azerbaijani products. For example, A large part of Azerbaijan's mineral resources was located in its formerly occupied territories by Armenia. Therefore, illegal and intense mining activities mostly targeted gold, silver, copper, molybdenum, mercury reserves prevailing in the territories of Kalbajar, Lachin, Tartar, Aghdam, iron, and chromium reserves covering the territory of Jabrayil, Kalbajar, Lachin [2]. Revenues earned from the illegal mining of minerals are accountable for the crucial part of finance obtained from illicit activities in the occupied territories and build a basis for the regime's financial security. Gold resources were illegally exploited and exported from gold mines in the Vejnali village of Zangilan and Kalbajar, the formerly occupied well-off territories of Azerbaijan by Armenia of which is a direct violation

and crime of intellectual property rights (IPR) of Azerbaijan by the Armenian side [3]. The President of Azerbaijan said that Armenia was illegally exploiting natural resources in the occupied territories and using water resources to create an artificial ecological crisis. Armenia, which produces gold and other precious metals and minerals in the formerly occupied territories of Azerbaijan, violated Azerbaijan's property rights by illegally exporting them to international markets [4]. The country has already begun to take legal action against individuals and companies engaged in the illegal exploitation of natural resources in those Azerbaijani territories. These territories have become a unique source of crime that is not controlled by any state or international organization [5]. Thus, the Armenia regime has created all the necessary conditions for the development of illegal cultivation, production, and sale of drugs in the formerly occupied territories, which were reflected in the US State Department's March 2000 report on the International Drug Control Strategy [6].

In recent times, the application of intellectual property rights by countries has become more necessary for the provision of property over goods, services, and other products. It is an indisputable fact that the fate of many states' trade depends largely on the proper observance of laws and regulations arising from intellectual property rights. However, it is an overt fact that intellectual property rights today are not limited to the rule of law, but is related to today's politics and economics, as most of the disputes over intellectual property rights stem from political and economic misconceptions between countries. In latest years, Azerbaijan has made significant progress in regulating and justifying intellectual property rights, but when it comes to the Nagorno-Karabakh issue, it should be noted that there are still some difficulties and shortcomings in the protection of intellectual property rights in those liberated territories. Armenia supported and openly promoted the production and export of illegal goods in the occupied territories. The formerly occupied territories of Azerbaijan were used as a transport base to ensure the delivery of minerals and other resources within the country and abroad. Azerbaijan's customs system was destroyed in the occupied territories and faced difficulties in protecting property rights in Nagorno-Karabakh and seven neighboring regions. The illegal economic and other activities of Armenia in the lands of ancient Azerbaijan were completely contrary to international conventions on intellectual property and violated the principles of international law. Azerbaijan calls on its international partners to take action against those who violate its sovereignty and territorial integrity in the Nagorno-Karabakh region and other formerly occupied territories of Azerbaijan and to prosecute those responsible for such violations. There were no measures to enforce intellectual property rights in the formerly occupied territories, and Azerbaijan is currently taking concrete steps to improve the application of IPR in the liberated territories.

Keywords: IPR, illegal import and export, Azerbaijan, Nagorno-Karabakh, Armenia.

REFERENCES

1. No customs checkpoint will separate Armenia from Nagorno-Karabakh", (2014), Available at <http://www.tert.am/en/news/2014/10/02/arayik-harutyunian/1207158>

2. The exploitation of natural resources on the territories of Azerbaijan occupied by Armenia should be on the agenda of the world community. Available at:
[https://azertag.az/en/xeber/Exploitation of natural resources on the territories of Azerbaijan occupied by Armenia should be on the agenda of the world community VIDEO-1545511](https://azertag.az/en/xeber/Exploitation_of_natural_resources_on_the_territories_of_Azerbaijan_occupied_by_Armenia_should_be_on_the_agenda_of_the_world_community_VIDEO-1545511)
3. Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Azerbaijan report, (2016) “Illegal economic and other activities in the occupied territories of Azerbaijan”, Available at
https://coe.mfa.gov.az/files/file/report_on_the_occupied_territories.pdf
4. The liberation of Zangilan will Increase our country's production and export of mineral resources Available at
[https://azertag.az/en/xeber/Liberation of Zangilan will Increase our countrys production and export of mineral resources-1620891](https://azertag.az/en/xeber/Liberation_of_Zangilan_will_Increase_our_countrys_production_and_export_of_mineral_resources-1620891)
5. Persons illegally exploiting gold deposits in Karabakh put on int'l wanted list, Available at
<https://www.azernews.az/nation/171943.html>
6. US State Department's March 2000 report on the International Drug Control Strategy, 2000.

Azərbaycanın azad olunan ərazilərində işğal dövründə qanunsuz fəaliyyətin dəyərlənməsi

Azərbaycanın işğaldan azad olunmuş ərazilərində işğal dövründə Ermənistan tərəfindən qanunsuz olaraq həyata keçirilmiş mal və xidmətlərin ixracı və idxalı prosesindəki həcmələri təhlil edilir. Bu gün əqli mülkiyyət hüquqları yalnız qanunun aliliyi ilə məhdudlaşmır, əksəriyyəti siyasət və iqtisadiyyatla əlaqədardır. Tədqiqatın əsas məqsədi Ermənistan tərəfindən Azərbaycan torpaqlarının 30 illik qanunsuz işğalı dövründə həyata keçirilmiş qeyri-qanuni idxal və ixrac həcməsinin iqtisadi və hüquqi təhlilini aparmaq, əqli mülkiyyət hüquqlarının Ermənistan tərəfindən qanun pozuntularını müəyyənləşdirmək, malların, xidmətlərin və digər təbii sərvətlərin qanunsuz istismarı, habelə əvvəllər işğal olunmuş Azərbaycan ərazilərinə dəyən zərərləri tədqiq etməkdir.

Açar sözlər: IPR, qanunsuz idxal və ixrac, Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ, Ermənistan.

İQTİSADI İSLAHATLARIN MÜASİR MƏRHƏLƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN İQTİSADI İNKİŞAF PARADİQMASI SEÇİMİ

Azər Həsənlı

Azərbaycan Respublikası İqtisadiyyat Nazirliyinin

İqtisadi İslahatlar Elmi Tədqiqat İnstitutu

azarhasanli@outlook.com

Azərbaycan iqtisadiyyatının 2015-ci ildən etibarəndəxil olduğu və “*ucuz neft qiymətləri dövrü*” kimi xarakterizə olunanmərhələ yeni iqtisadi inkişaf çağırışlarınıışərtləndirir. Bümərhələdə

milli iqtisadiyyatın inkişaf dayanıqlığı çağırışlarını iki istiqamət – yeni iqtisadi artım modeli seçimi və institusional xarakterli modernizasiyası çağırışları üzrə təsnifləşdirmək mümkündür.

Birinci istiqamət üzrə başlıca siyasət hədəflərinə volatil xarici şokların fonunda milli iqtisadiyyatın dayanıqlı və tarazlı inkişafını təmin edəcək yeni artım mənbələrinin formalaşdırılması, eləcə də mövcud mənbələrin funksionallığının artırılması, o cümlədən milli iqtisadiyyatın dəyər yaratma potensialının gücləndirilməsi daxildir. Belə ki, dünya enerji bazarlarındakı volatil konyunktur ötən illərdə əldə edilən iqtisadi artımın xarakter etibarilə protsiklikliyini göstərdi. Bu protsiklik xarakter xarici və daxili şoklar qarşısında makroiqtisadi tarazlığın təmin edilməsi, o cümlədən milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafı üçün ciddi təhdid qismində çıxış edir. Hesab edirik ki, bu kontekstdə başlıca siyasət hədəfi qismində iqtisadi artım modeli seçiminin daha uzunmüddətli hədəflər çərçivəsində, daha az tsiklik artım mənbələri hesabına təmin olunması çıxış etməlidir. Yüksək neft qiymətləri mərhələsində tətbiq edilən *aktiv şəkildə kapital yığımlı modelinin yeni strateji dövrdə əlavə dəyər formalaşdırma imkanlarının daralması* həm də qısamüddətli artım yanaşması seçimlərinin orta və uzunmüddətli mərhələdə iqtisadi siyasət quruculuğu imkanlarını məhdudlaşdırması ilə müşahidə olunmuşdur [5]. 2015-ci ildən başlanan iqtisadi geriləmə milli iqtisadiyyata əsasən xarici sektor dayanıqlığının pozulması, daxili tələb daralması, maliyyə sabitliyinin eləcə də fiskal və monetar siyasət intizamının pozulması vasitəsilə təsir etmişdir.

Müasir mərhələdə dayanıqlı inkişaf çağırışlarının ikinci istiqaməti iqtisadi siyasət çərçivələrinin ardıcılığını və əhatəliliyini təmin edilməsinə imkan verən institusional islahatların həyata keçirilməsi təşkil edir. Bu istiqamətdə başlıca çağırışlar qismində iqtisadi siyasət quruculuğunun həm funksional xarakterinin təkmilləşdirilməsi, həm də iqtisadi aktorlar arasında effektiv kommunikasiya mexanizmlərinin formalaşdırılması yer alır. Azərbaycan kimi tranzitiv və institusional quruculuğun davam etdiyi ölkələrdə iqtisadi gözləntilərin formalaşdırılması və idarəedilməsi institusional mühit çatışmazlıqlarının neytrallaşdırılması baxımından əhəmiyyətlidir.

Müasir mərhələdə Azərbaycan üçün inkişafın dayanıqlığının təmin edilməsindəki digər başlıca çağırış isə struktur islahatların həyata keçirilməsidir. Hesab edirik ki, milli iqtisadiyyatın tranzitivlik xüsusiyyətlərini əks etdirən başlıca amillər sırasında təkcə bazar infrastrukturunun inkişafı və digər institusional münasibətlərin qurulma səviyyəsi deyil, eləcə də onun dəyər yaratma imkanları yer alır. Ötən dövr ərzində strateji xarakter daşıyan ölkə əhəmiyyətli bir sıra inkişaf sənədlərində milli iqtisadiyyat qarşısındakı əsas perspektivlərdən biri kimi iqtisadiyyatın şaxələndirilmənin həyata keçirilməsi yer almışdır [1,2,3,5].

Milli iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi qismində başlıca siyasət prioritetlərindən biri kimi iqtisadiyyatın struktur bölmələrinin tarazlı inkişafının, xüsusilə ölkənin xarici sektor üzrə dayanıqlığının təmin edilməsi çıxış edir. Belə ki, 2005-2019-cu illərdə sənaye sahələrində yaradılan əlavə dəyərin təxminən 84%-i məhz xam neft hasilatı və təbii qaz hasilatının payına düşür [4]. Eyni zamanda xam neft və qaz hasilatı sənayesində yaradılan əlavə dəyərin ÜDM-də çəkisi 2005-2019-cu illərdə 25.7-52.9%, emal sənayesi üçün müvafiq göstərici isə yalnız 4-6.5% arasında tərəddüd etmişdir [4]. Bundan başqa, sürətli iqtisadi artım mərhələsi boyunca hasilat sektoru investisiya

qoyuluşu baxımından digərlərini üstələmişdir. Eyni dövr ərzində emal sənayesinin sənaye sektoruna qoyulan ümumi investisiyalarda çəkisində də əhəmiyyətli azalma baş vermişdir.

Hesab edirik ki, Azərbaycan yüksək neft qiymətləri mərhələsində əksər inkişaf etməkdə olan ölkələr üçün xarakterik olanqapalı iqtisadi artım tsiklinə daxil olmuşdur. Bu çərçivədə 2016-2017-ci illərdəki iqtisadi geriləmə istehlak, eləcə də tikinti, xidmət və qeyri-ticari sektorlarda əsasən fiskal təbiətli investisiya siyasətinin yaratdığı iqtisadi aktivliyin neft gəlirləri hesabına maliyyələşdirilməsi imkanlarının zəifləməsi ilə əlaqələndirilə bilər [6]. Artan dövlət investisiyalarının stimullaşdırdığı qeyri-neft ÜDM dinamikasının kövrək dayanıqlılığı həm də özəl bölmənin investisiya aktivliyinin zəifliyi ilə izah edilə bilər [7].

Bu xüsusda dəyişkən və volatil qlobal iqtisadi konyunktur şəraitində Azərbaycanda iqtisadi islahatların müasir mərhələsinin təməl komponentlərindən biri kimi iqtisadi inkişaf paradigması seçiminə baxılması məqsəduyğundur. Bu seçim dayanıqlı makroiqtisadi sabitliyi təmin edə biləcək makroiqtisadi siyasət çərçivələrinin implementasiyasına, habelə qlobal çağırışlara adekvat orta və uzunmüddətli iqtisadi inkişaf daşıyıcıları üçün əlverişli mühitin formalaşdırılması baxımından strateji əhəmiyyət daşıyır. Fikrimizcə, belə seçim zamanı təkcə makroiqtisad tarazlıq, yaxud qısa və ortamüddətli iqtisadi artımın təminatı kimi siyasət hədəfləri deyil, həmçinin iqtisadi inkişafın tarazlılıq, davamlılıq, dayanıqlıq və inklüzivlik kimi meyarlarının nəzərə alınması zəruridir.

Digər tərəfdən, bu seçimdə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsinin son məqsədi sadəcə istehsal və ya ixrac strukturunun tərkib baxımından genişləndirilməsini deyil, həm də onların dəyər tutumu aspektindən təkmilləşdirilməsini ehtiva etməlidir. Beləliklə, fikrimizcə, mövcud şəraitdə ölkəmizdə arzuolunan dayanıqlı və inklüziv iqtisadi inkişafın təmin edilməsi təkcə makroiqtisadi siyasət çərçivələrindən deyil, həm də institusional amillərdən asılıdır. Bu baxımdan mövcud institusional islahatların davam etdirilməsi və ümumilikdə institusional mühitin iqtisadi inkişaf üçün məhdudlaşdırıcı amilə deyil, əksinə onun əsas daşıyıcısına çevrilməsi vacibdir.

Açar sözlər: iqtisadi islahatlar, iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, dayanıqlı inkişaf.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan 2020: gələcəyə baxış” İnkişaf Konsepsiyası, Bakı, 2012.
2. Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər, Bakı, 2021.
3. Azərbaycan Respublikasında sənayenin inkişafına dair 2015-2020-ci illər üçün Dövlət Proqramı, Bakı, 2014.
4. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi.
5. Azərbaycan Respublikasının milli iqtisadiyyat perspektivi üzrə Strateji Yol Xəritəsi, Bakı, 2016.
6. Həsənlı A. Müasir inkişaf mərhələsində Azərbaycanda iqtisadi şaxələndirmə və pul siyasəti çağırışları, Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilmə xüsusiyyətləri və problemləri. Elmi əsərlər toplusu, XVIII buraxılış, Bakı: 2018, səh. 46-59.
7. Koeda J., Kramaronko V. Impact of government expenditure on growth: The Case of Azerbaijan, IMF Working paper WP/08/15, May 2008.

SOVET DÖVRÜNDƏ ANA DİLİMİZƏ QAYĞI

Aynur Həsənova

Azərbaycan Universiteti

aynur.hasanova@au.edu.az

Ölkədə siyasi rejimin dalbadal dəyişməsi (Mircəfər Bağirovun güllələnməsi, İmam Mustafayevin getməsi) yazıçı talelərinə təsirsiz ötüşmədi. İmam Mustafayevin Azərbaycan Kommunist Partiyası MK-nin 1-ci katibi seçilməsindən sonra 1956-cı ildə Ali Sovetin sədri Mirzə İbrahimov seçilir. Görkəmli yazıçının bu vəzifəyə seçilməsi ölkədə milli proseslərin başlanmasına rəvac verir. Elə həmin illərdə “Kommunist” qəzetində Mirzə İbrahimovun “Azərbaycan dili dövlət idarələrində” adlı məqaləsində qeyd olunurdu: "Respublikamızda sovet hakimiyyətinin birinci on ili ərzində dövlət idarələrində Azərbaycan dilinin işlənməsinə xüsusi diqqət verilir və təhriflərin qarşısı alınır. Lakin təəssüflə demək lazımdır ki, son on beş - iyirmi ildə bu cəhətdən kobud təhriflərə yol verilmişdir. Bəzi idarələrdə və bəzi adamlarda Azərbaycan dilinə biganə, laqeyd münasibət yaranmışdır. Hələ onu demirik ki, vətəndaşların azərbaycanca olan ərizələrinə, yaxud bu və ya digər azərbaycanca olan yazılara ana dilində cavab verməyən, ya da bunları tamamilə cavabsız buraxan bürokratlar da tapılır." Siyasi ideologiyanın zəifləməsinə, bəzi yumşalmaların olmasına baxmayaraq kommunist rejiminin hakim kəsildiyi və erməni lobbisinin də üstümüzdə “nəzarəti”nin əksik olmadığı bir dövrdə xalq yazıçısının məqaləsi ana dilinin qorunması ilə yanaşı ruslaşdırma siyasətinə qarşı atılan bir addım idi. Məhz onun söyləri nəticəsində 1956-cı ildə respublika konstitusiyasına Azərbaycan dilinin dövlət dili olması ilə bağlı yeni maddələrin əlavə edilməsi ölkədə ana dilimizin xüsusilə təhsil və mədəniyyət sahələrində daha çox möhkəmlənməsinə nail oldu. Bu illərdə ana dilimizin əsrlər boyu təqiblərə, istismara məruz qalması haqqında yazıçılar ittifaqında da ədəbi müzakirələr keçirilir. Məhz bu dövrdə mühacirətdə, əsasən qardaş Türkiyədə yaşayan və doğma vətənin həsrəti ilə fəaliyyət göstərən azərbaycanlı ziyalılarımızın keçirdiyi tədbirlər ölkəmizdə də azadlıq ruhunun möhkəmlənməsinə rəvac vermişdi. Ankarada fəaliyyət göstərən Azərbaycan kultür dərnəyi Azərbaycanda gedən siyasi prosesi daim izləyir, dövrün bütün hadisələrini öz orqanı olan “Azərbaycan” dərgisində işıqlandırır.

1956-58-ci illərdə Azərbaycan dili haqqında dövlət qanunu qəbul edildikdən və bu qanunun əsas təşəbbüskarı M. İbrahimov tərəfindən "Azərbaycan dili dövlət idarəçiliyində" məqaləsi dərc edildikdən sonra dövlət dili məsələsi geniş müzakirələrə səbəb olur, dəfələrlə tənqid olunmuşdur. Azərbaycan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 16-17 iyun 1959-cu il tarixində keçirilmiş səkkizinci plenumunda çıxış edənlərin demək olar ki, hamısı dil qanununun əsas təşəbbüskarı olan M.İbrahimovu kəskin tənqid etdilər. Ana dilini ürəkdən sevən, onu öz həyat tərzinə çevirərək yaşayan milliyyətçi yazıçı və müdrik insan M.İbrahimov bütün hücumlara cəsarətlə müqavimət göstərir, dövlət dilinə münasibətini tənqid edənlər, ona “millətçi” damğası vurmaq istəyənlər qarşısında geri çəkilmədi. Böyük yazıçı 1959-cu ildə yazdığı "Dostluğun Gücü" məqaləsində

yazırdı: "Yəqin ki, bir çox insan bu dövrdə dilimizin hökumətdə istifadəsini artırmaq uğrunda apardığım əzab və əzabları bilir" [1]. Sonralar Los –Ancelesə köçən Bakıda uzun illər "Bayatı televiziya" almanaxının müəllifi, aparıcısı, tərcüməçi, şair Aleksandr Qriç "Otuz il sonra" adlı məqaləsində Azərbaycan dilinin cəmiyyətdəki rolundan yazır: "Oxucu inana bilər :Mirzə İbrahimov Azərbaycan dili uğrunda məhz mübarizə aparmışdır." [2, s.110]. 1956-cı ildə M. İbrahimovun təşəbbüsü ilə qanun qəbul edildikdən sonra Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi əhəmiyyətini azaltmaq üçün çoxsaylı cəhdlərə baxmayaraq, qanun Azərbaycan dilinin cəmiyyətdə layiqli yer tutmasında mühüm rol oynadı. Bu illərdə milli azadlıq ideyaları bir hərəkata çevrilmişdi. Bu hərəkata xüsusilə ədəbi yaradıcılığa başlayan gənc yazıçı və şairlər qoşulmuşdu. Çox tezliklə Bəxtiyar Vahabzadənin Azərbaycan xalqını iki yerə parçalayan tarixi faciəni təcəssüm edən "Gülüstan" poeması ilə yanaşı konstitusuyada ana dili ilə bağlı yeni dəyişiklikdən ilhamlanan "Ana dili" şeiri çap olunur. Bu illərdə Yazıçılar İttifaqında gedən müzakirələrdə də ana dilinin əhəmiyyəti xüsusilə vurğulanır, xüsusilə gənc şairlərə yad dillərin təsirindən uzaqlaşmağı aşılayan şeirlər yazmaq tövsiyə olunurdu.

B. Vahabzadənin "Latın dili", X. Rzanın "Laylam mənim, nərəm mənim", M. Şəhriyarın "Türkün dili" kimi şeirlərini nümunə göstərmək olar.

Bu gün təkcə ölkə daxilində deyil, ölkə xaricində də rəsmi çıxışların Azərbaycan dilində səslənməsi ana dilini sevən hər bir azərbaycanlının, azərbaycançılıq ruhu ilə yaşayan hər bir vətəndaşın qəlbində qürur hissi doğurur.

Açar sözlər: Azərbaycan, dil, dövlət, qanun, yazıçı.

ƏDƏBİYYAT

1. İbrahimov M. Azərbaycan dili dövlət idarələrində, "Kommunist" 1956-cı il 25 oktyabr.
2. Qriç A. Otuz il sonra, M. İbrahimov. Ana dili -hikmət xəzinəsi, Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1991, s. 108-131.
3. Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı, Azərbaycan, 2001, 19 iyun.

MÜHARİBƏNİN AZYAŞLI MİQRANTLARA YARATDIĞI SOSIAL PROBLEMLƏR

Aytac Həsənova

Azərbaycan Universiteti

Aytaj.Hasanova@student.au.edu.az

Uşaqlıq və gənclik fərd üçün böyük dəyişiklikləri ehtiva edən vacib həyat mərhələləridir. Sosial və mədəni mühitlər ailə şəraiti ilə birlikdə uşaqların inkişafına təsir edən amillərdəndir. Bundan əlavə, miqrasiya həm də uşaqlara və ailələrə təsir edən vacib bir amildir. Miqrasiya hər zaman bəşər tarixinin bir hissəsi olmuş dünya miqyaslı bir fenomendir. Yeni bir ölkəyə köçmək,

uşaqları və yeniyetmələri ailə münasibətləri və sosial və təhsil göstəriciləri daxil olmaqla müxtəlif yollarla təsir edə bilər. Fərqli bir ölkəyə köç etmək fərd və ailə üçün əhəmiyyətli psixoloji və sosial təsirlərə malikdir. Məsələn, bu təsirlər əvvəllər ailə tərəfindən göstərilən daha az qeyri-rəsmi dəstək və ya yardımı, dostlar və sinif yoldaşlarını əhatə edə bilər.

Bundan əlavə, yeni sosial və mədəni mühitlərə uyğunlaşmaq üçün yeni bir dil və yeni sosial normalar öyrənməli olduğunuzu ifadə edə bilər. Bu və digər bir çox səbəbdən, təhsil, irq, sosial sinif, travma, yaş və cinsiyyət kimi amillər miqrasiya edən uşaqlar üçün çətin bir təcrübə ola bilər. Uşaqlar üçün miqrasiyanın nəticəsi ailələrinin miqrasiya qərarının səbəbləri, ailələrin məskunlaşma təcrübələri və qeyri-rəsmi və rəsmi dəstəyin mövcudluğu da daxil olmaqla müxtəlif məsələlərdən asılıdır. Ailənin köç etməsinin bir çox səbəbi var, amma ən aydın səbəblərdən biri daha yaxşı bir həyat arzusudur. Təəssüf ki, bəzi ailələr üçün köç seçim deyil. Müharibə və aclıq üzündən bir çox ailə sığınacaq və təhlükəsizlik axtarışı üçün birdən evlərini tərk etməli oldu. Bir çox ailə qonşu ölkələrə sığınır və sığınacaq verildiyi ölkələrdə daimi yaşayış şərtlərinə uyğunlaşmaq, köçürülənə qədər qaçqın düşərgələrində qalmaq məcburiyyətində qalır. Bu səbəblərdən köç qaçqın və sığınacaq axtaran uşaqlar və ailələri üçün daha stresli bir təcrübə ola bilər [1, s.9].

Dünyada milyonlarla ailə münafişə, zülm və yoxsulluqdan qaçmaq üçün evlərini tərk edir. Avropa və Orta Asiyada milyonlarla qaçqın və miqrant uşaq var. Məsələn, 22.500-dən çox uşaq da daxil olmaqla təkcə Yunanıstan, Kipr və Balkanlarda 72 mindən çox qaçqın və miqrant qapalı qalır. Türkiyə hazırda dünyanın ən böyük qaçqın əhalisi olan 3 milyon suriyalıya ev sahibliyi edir. Bu uşaqların çoxu təhlükə, həbs, məhrumiyyət və ayrı-seçkiliklə üzləşir və dünya onların qarşısında durmalıdır.

Uzun sürən münafişələr, davamlı şiddət və həddindən artıq yoxsulluq və dezavantajlar milyonlarla uşağı evlərindən didərgin salır. Miqrantların bəzilərinə münafişə, yoxsulluq və ya iqlim dəyişikliyi evlərindən qovur; digərləri daha yaxşı bir həyat tapmaq ümidi ilə ayrılır. Miqrasiya zaman onlar həddindən artıq çox adam, təyinat və ya geri qayıdarkən səyahətlərində təhlükə, həbs, məhrumiyyət və ayrı-seçkiliklə qarşılaşır. Bu azadlıq miqrantlar bütün uşaqlıqlarını bəzən ailələrindən ayrı, evdən kənarda keçirməyə məcbur olurlar.

Lakin uşaqlar inanılmaz dərəcədə dözümlü və möhkəmdirlər. Bacarıqlarını öyrənmək, oynamaq və araşdırmaqla ailələrindən və cəmiyyətlərindən güc alaraq öhdəsindən gəlmək üçün yollar tapacaqlarına inanırlar.

Miqrasiya müxtəlif yollarla uşaqlara təsir edir və həm müsbət, həm də mənfi bir təcrübə ola bilər. Köç etmək uşaqların inkişafına təsir göstərən maneələr və fürsətləri olan mürəkkəb bir prosesdir. Miqrasiya təcrübəsi uşaqların akademik fəaliyyətinə, sosial inteqrasiyasına və emosional rifahına təsir göstərir. Tədqiqatlar göstərir ki, miqrant uşaqlar müxtəlif təhsil ehtiyacları ilə qarşılaşırlar və valideynlərin iştirakı uşaqların həm akademik nailiyyətlər, həm də dil biliklərinə təsir edir. Köçəri uşaqlar fərqli mənşələrdən gəlirlər ki, bu da təhsil sistemində problemlər yarada bilər. Miqrasiya ilə əlaqəli şərtlər uşağın duyğusal rifahında çox vacib rol oynayır, məsələn, uşaqların özlərini bir icma içində tanıma tərzini. Bundan əlavə, miqrant uşaqların psixoloji rifahına

və özünə hörmətinə təsir edən müxtəlif amillər var. Bu amillərdən bəziləri miqrasiya baş verdiyi zaman miqrant uşağın yaşıdır; kiçik uşaqlar üçün uyğunlaşma prosesi daha asandır [1, s.4].

Köçəri və köçkün uşaqlarının əziyyəti və təcrid olunması yalnız qəbuledilməz deyil, həm də qarşısı alınmazdır. Uşaq niyə evdən çıxdığına, haradan gəldiyinə, harada olduğuna və oraya necə getdiyinə baxmayaraq uşaqdır. Hər bir uşaq qorunması, qayğısı və inkişafı üçün lazım olan bütün dəstəyə və xidmətlərə layiqdir. Yenə də çox vaxt miqrant və köçkün uşaqlar, özləri və ya ailələri ilə birlikdə təhlükəsiz və müntəzəm yollardan keçmək üçün az və ya yox variantları olduqları üçün, gediş-gəlişdə və qayıtdıqda çoxsaylı çətinliklərlə qarşılaşırlar. Çox vaxt təhsili və lazımı tibbi xidmətdən yayınırırlar və gəldikləri icmalarda özlərini evdə hiss etmək asan olmur; yeni bir dil öyrənməyə və yeni bir mədəniyyətə uyğunlaşmağa çalışmaq işləri xüsusilə çətinləşdirə bilər. Bu çətinliklər davamlı fiziki və psixoloji təsirlərə malikdir və hərəkətdə olan uşaqların öz potensiallarına çatmalarına mane ola bilər. Dünyadakı uşaqlara haradan olduqlarından və evlərini niyə tərk etdiklərindən asılı olmayaraq, eyni münasibət göstərilməlidir.

UNICEF miqrant və köçkün uşaqların hüquqlarının qorunmasına kömək etmək üçün dünyanın hər yerində işləyir. Qaçqın düşərgələrində həyatı qurtaran humanitar yardımlarla təmin edirik. Uşaq dostu məkanlar - hərəkətdə olan uşaqların oynaya biləcəyi, anaların körpələrini təkbətək istirahət edə biləcəyi və təhlükəsiz olduğu yerləri idarə edir.

UNICEF, uşaqları münafişələrdən qorumaq və şiddət və yoxsulluğun kök səbəblərini aradan qaldırmaq üçün daha çox səy göstərməyə çağırır. Bu cür səylər təhsilə çıxışın artırılması, sağlamlıq və uşaqların qorunması sistemlərinin və sosial təhlükəsizlik şəbəkələrinin gücləndirilməsi, ailə gəlirləri və gənclərin məşğulluğu imkanlarının genişləndirilməsi və münafişələrin sülh yolu ilə həlli və tolerantlığın təmin edilməsini əhatə etməlidir.

UNICEF, kökündən çıxarılan uşaqların təhsil və səhiyyə xidmətlərinə, sığınacaq, qidalanma, su və sanitariya ilə təmin olunması üçün hökumətlər, icmalar və özəl sektor tərəfindən kollektiv səylərin artırılmasına çağırır. Uşağın miqrasiya statusu heç vaxt əsas xidmətlərdən istifadə üçün maneə olmamalıdır. Qaçqın və miqrant uşaqlar zorakılığa və sui-istifadə hallarına, qaçaqmalçılar tərəfindən ov edilməyə və hətta insan alverçiləri tərəfindən əsarət altına alınmağa son dərəcə həssasdırlar.

UNICEF, uşaqların miqrasiya etmələri və sığınacaq tapmaları üçün daha etibarlı və qanuni kanallar tapmağa çağırır. İnsan alverinə son qoyulması, uşaq qoruma sistemlərinin gücləndirilməsi və məlumat və yardımlara çıxışın genişləndirilməsi uşaqların təhlükəsizliyini təmin edə bilər. Uşaqlar və ailələr mənşə ölkələrində təqib və ya həyatı təhlükə ilə üzləşmək üçün heç vaxt geri qaytarılmamalıdır.

Açar sözlər: miqrant uşaqlar, köçkün azyaşlılar, UNICEF, müharibə və uşaqlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Laura Carolina Acosta Gomez 170482-2479 Thesis towards a B.A. degree in Social Work Thesis supervisor: Anni Haugen Faculty of Social Work School of Social Sciences University of Iceland June 2015.
2. <https://www.unicef.org/migrant-refugee-internally-displaced-children>

SÖZDƏ FORMA VƏ MƏNANIN VƏHDƏTİ PROBLEMİNƏ ANTİK FƏLSƏFƏDƏ ADLAR NƏZƏRİYYƏSİNİN MÜNASİBƏTİ

Aytac Həsənova

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

aytac.hasanova11@gmail.com

Ənənəvi dilçilik baxımından söz, müxtəlif tədqiqatlarda forma və mənanın dialektik vəhdətindən irəli gələn tarixi linqvistik anlayış hesab edilir. Sözdə zahiri və daxili formanın ayrılmaz bütöv təşkil etməsi bütün dünya dilləri üçün universal səciyyə daşıyır. Sözlə mənanın və ya forma ilə məzmunun vəhdəti dil-təfəkkür münasibətindən qaynaqlanır. Koqnitiv aspektdə isə, L.Abrosimovanın qeyd etdiyi kimi, söz yaradıcılığı nümunələri ayrılıqda fərd və ya ümumilikdə cəmiyyət tərəfindən dünyanın dərk edilməsinin koqnitiv nəticələrini əks etdirir [2, s. 12]. Məna daim bu və ya digər formada özünün maddi əsasını və ya sözlü ifadə formasını tapır. A.Şükürov yazır: “Forma daim məzmunludur, o müəyyən məzmun olmasını nəzərdə tutur və bu məzmunun strukturunu, quruluşunu təşkil edir” [6, s. 337].

Dildə ilk sözlərin necə yaranması haqqında filoloji ədəbiyyatda nəzəriyyə və konsepsiyalar kifayət qədərdir. Bunlardan adlar nəzəriyyəsi əsasən dilin təbiəti məsələsi ilə maraqlanan antik fəlsəfəyə aiddir. Məlum olduğu üzrə, dilçilik elmi XIX yüzilliyin ortalarına qədər fəlsəfənin bir sahəsi hesab edilmişdir. Müasir dilçilikdə də aktualıq kəsb edən bəzi məsələlər hələ antik fəlsəfədə öz əksini tapmışdır. Qədim dövr dilçiliyinin mühüm hissəsini təşkil edən yunan dilçilik məktəbinin birincimərhələsiməhz fəlsəfə zəminində yaranmışdı. Ə.Rəcəbov yunan dilçiliyinin Avropa dilçiliyinə güclü təsirindən bəhs edərək yazır: “Yunan və Roma dilçiliyi olmasa idi, müasir Avropa xalqlarının dilçilik görüşləri də olmazdı” [5, s. 21]. Burada diqqət mərkəzində olan başlıca müzakirə mövzusu əşya və ya predmetlə onun adı arasındakı münasibət, daha dəqiq desək, əşyanın sözlə ifadə formasının, yəni adının öz təbiətinə uyğun və ya qəbul olunmuş adət üzrə ixtiyari olaraq yaradılmasından ibarət idi. Yunanların fəlsəfi traktatlarında sözlərin təbiəti, həmçinin söz və məfhumun münasibəti haqqında müxtəlif fikirlər irəli sürülmüşdü. Qədim yunan dilçilik məktəbinin ikinci mərhələsi olan İskəndəriyyə qrammatikasıdan fərqli olaraq, fəlsəfi dilçilik məktəbinin təmsilçiləri öz tədqiqatlarında daha çox dilin nəzəri məsələlərinin izahına üstünlük verirdi. Bu məktəb ilk növbədə, antik dövrün görkəmli filosofları Heraklit, Demokrit, Platon və Aristotelin adı ilə bağlı idi. Lakin, sözügedən problem üzrə məsələnin şərhində qədim yunan filosofları bir-birinin ziddini təşkil edən iki fikir söyləmiş və bu səbəbdən müxtəlif mövqe tutan məktəblər dilçilik tarixində “mübahisə edən istiqamətlər” kimi tanınmışdır. Onlardan Heraklit belə bir fikir irəli sürmüşdür ki, əşyaya ad verilən zaman onun təbiəti nəzərə alınır, əşyanın mahiyyəti və təbiəti onu adlandıran sözdə aydınlaşır. Digər məşhur filosof Platon da onunla həmfikir olmuş və həmçinin hesab etmişdir ki, əşyaya ad ilahi qüvvə tərəfindən verilir. Onun “Kratil” adlı əsəri tamamilə əşyaya ad verilən zaman, onun təbiətinin nəzərə alınıb alınmamasına həsr edilmişdir. Əsərin süjet xəttində mühüm linqvistik antinomiya, yəni ziddiyyət təşkil edən hər iki fikrin məntiqi cəhətdən

bərabərhüquqlu əsasə malik olması müəyyənlik tapır: dilin məzmun planı ifadə planı ilə şərti olaraq əlaqədardır, onlar biri-digərindən ayrı mövcud ola və öz quruluşunu müəyyənləşdirə bilməz. Əsərdə mübahisə edən tərəflərdən Hermogen əşyaya adın adətə görə verilməsi qənaətiyədir. Bu mülahizənin əleyhinə olan Kratil isə hesab edir ki, əşya adlandırılan zaman onun təbiəti nəzərə alınır. Sokrat tərəfindən bu mübahisəli ziddiyyətin həlli yolunu tapmaq istiqamətində aparılan araşdırma müəyyən edir ki, adlandırma zamanı ad və əşya arasındakı əlaqənin şərtiliyi müəyyən amillərdən asılıdır. Adla adlandırılan arasında əlaqə olduğunu sübut etmək üçün Sokrat sözlərin mənşəyi haqqında bəzi misallar gətirir. Bəzi ədəbiyyatlarda Platonun etimologiyanın banisi adlandırılmasına səbəb də Sokratın dili ilə əsərdə verilən bu izahatlar olmuşdur. Dilçilik tarixi ilə bağlı tədqiqatçıların fikrincə, bu dialoqda Platonun təqdim etdiyi sistem həmin dövr üçün dil yaradıcılığı barədə bütün mövcud təsəvvürləri ümumiləşdirir. Onlar həmçinin, adlar nəzəriyyəsinin istənilən mədəniyyətdə, məsələn çin, hind və ya yunan-latın mədəniyyətində prinsip etibarilə həm təyinatına, həm də nəticələrinə görə eyniyyət təşkil etdiyini vurğulayır [3, s. 21-26].

Antik dövrün məşhur materialist filosofu Demokritin, eləcə də qədim yunan filosoflarından Aristotelin mülahizələri isə, verilən adın şərti olduğunu söyləməklə Heraklitin və Platonun fikirləri ilə ziddiyyət təşkil etmişdir. K. Abdullayev əşyaya ad verilməsi ilə bağlı yuxarıda qeyd olunan hər iki üsulun mümkünlüyünü qeyd edərək yazır: “Dünya dilləri ilə elə ilkin (söz səviyyəsində) tanışlıq dilçilik elmini belə bir müddə ilə zənginləşdirdi ki, hər iki üsul, hər iki prinsip dildə mümkündür” [1, s.61]. Müxtəlif mövqə tutan məktəblərin mübahisəsi barədə B. Qolovin yazır: “Bu mübahisə müəyyən bir nəticə ilə yekunlaşmadı. Lakin məhz bu kimi nəzəri suallar ətrafında aparılan müzakirələrlə əlaqədar olaraq yunanların həmçinin qrammatika sahəsində təsəvvürləri formalaşdı” [4, s.288-289].

Beləliklə, antik fəlsəfənin ən mühüm hissələrindən birini təşkil edən adlar nəzəriyyəsi dildə ilk sözlərin meydana gəlməsi qaydaları barədə təsəvvürləri sistemləşmiş formada təqdim edir. Burada ad təkcə predmet və ya insanın şərti adı deyil, həm də adlandırılan obyektin əlaməti və ya hərəkətinin izahı kimi başa düşülürdü. Belə ki, məlum olduğu üzrə, hər bir mədəniyyətdə əşya və ya hərəkətin əlamətini bildirən izahedici və ya təyinedici sözlərə rast gəlinir. Antik dövr dilçiliyində adlar nəzəriyyəsi digər müstəqil sahə olan qrammatikadan həm təsvir predmetinə, həm də tədqiqat metoduna görə fərqlənirdi.

Açar sözlər: adlar nəzəriyyəsi, söz, məfhum, forma, məna.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev K. Dilçiliyə səyahət. Dilçi olmayanlar üçün dilçilik. Bakı, “Mütərcim”, 2010.
2. Абросимова Л.С. Истоки и основные принципы когнитивный дериватологии. Вестник Томского Государственного Университета, Филология, 2011, № 351.
3. Амирова Т.А., Ольховиков Б.А., Рождественский Ю.В. История языкознания. 2-е издание, Москва «Академия», 2005.
4. Головин Б. Введение в языкознание. 1973.
5. Rəcəbov Ə. Dilçilik tarixi. Bakı, “Maarif”, 1988.
6. Şükürov A. Fəlsəfə. Bakı, “Adiloğlu”, 2002.

ВЛИЯНИЕ ЦИФРОВЫХ РАСЧЁТОВ НА ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Наргиз Гейдарова

Академия государственного управления при
Президенте Азербайджанской Республики

nheydarova@ada.edu.az

Цифровые расчёты-это экономическая установка, где товары и услуги оплачиваются без использования наличных денег [2]. Рост цифровых расчётов не только является удобным, но также играет важнейшую роль в увеличении экономического роста во всем мире [1]. Использование цифровых расчётов обеспечивает удобный и надёжный доступ к денежным фондам, уменьшает обслуживание наличными и чеками в коммерции, способствует увеличению доступности финансовых услуг. Благодаря электронным оплатам создаётся возможность собирать дополнительные налоговые поступления в государственную казну из-за уменьшения теневой экономики. Всё это ведёт к повышению расходов на продукты и сервисы, создавая эффективный экономический цикл увеличения производства, рабочих мест, более высоким доходам и экономическому процветанию.

В работе проводится оценка увеличения цифровых расчётов на потребительские расчёты в Азербайджане методом включения цифровых расчётов в уравнение потребительских расходов. Результаты были использованы для расчёта эффекта изменений в потребительских расходах на формирование рабочих мест и экономического роста, измеряемого ВВП Азербайджана. Потребительские расходы были смоделированы как функция, состоящая из трёх факторов: реальный располагаемый доход, реальные процентные ставки и цифровые расчёты.

Целью данной работы является исследование цифровых расчётов на экономический рост Азербайджана.

Данное исследование предлагает увеличивать цифровые расчёты и заменять наличные оплаты ими.

В результате исследования мы приходим к заключению, что рост цифровых расчётов в Азербайджане повышает потребление и экономический рост[3]. Более того, эффект роста увеличивается с внедрением цифровых расчётов. Следовательно, государственная политика, направленная на внедрение и увеличение цифровых расчётов, улучшит экономическую конъюктуру.

Ключевые слова: цифровые расчёты, экономический рост, потребительские расходы.

ЛИТЕРАТУРА

1. Hasan I., De R.T., Schmiedel H. (2012) Retail payments and economic growth, Bank Finland Research, pp.1–37.
2. Paul A., Friday O. (2012) Nigeria' s cashless economy : the imperatives. Int. J. Manag. Bus. Stud., 2, pp.31–36.
3. Zandi M., Singh V., Irving J. (2013) The impact of inequality on economic growth on economic growth, Moody's anal., pp.1–16.

Rəqəmsal qiymətləndirmələrin Azərbaycanda iqtisadi inkişafa təsiri

Azərbaycanda iqtisadi inkişafa təsir edən rəqəmsal hesablar nəzərdən keçirilir. Tədqiqatın məqsəsi iqtisadi inkişafın və maddi rifahın yaxşılaşması üçün, dövlət siyasətinə vacib olan rəqəmsal hesablaşmaların stimullaşmasını təşkil etməkdir. Tədqiqatın nəticəsində müəyyən olunur ki, Azərbaycanda iqtisadi inkişafın artırılmasına rəqəmsal hesabatların mühüm təsiri var.

İNSAN ALVERİ QURBANLARININ SOSIAL PROBLEMLƏRİNİN HƏLLİNDƏ SİĞİNACAQLARIN ROLU

Rüfəna Hümətova

Azərbaycan Universiteti

Rufana.Hummatova@student.au.edu.az

İnsan alveri zor tətbiq etmək hədəsi ilə və ya zor tətbiq etməklə, hədə-qorxu və ya digər məcburetmə vasitələri ilə, oğurlama, dələduzluq, aldatma yolu ilə, təsir imkanlarından və ya zəiflik vəziyyətindən sui-istifadə etməklə, yaxud digər şəxsə nəzarət edən şəxsin razılığının alınması üçün maddi və sair nemətlər, imtiyazlar və ya güzəştlər verməklə və ya almaqla, şəxsin istismar edilməsi məqsədi ilə cəlb edilməsi, əldə edilməsi, saxlanılması, gizləndirilməsi, daşınması, verilməsi və ya qəbul edilməsidir [3].

İnsan alveri insan hüquqlarının ağır şəkildə pozulmasıdır. Hər kəs insan alverinin qurbanı ola bilər. Hər il minlərlə kişi, qadın və uşaq öz ölkəsində yaxud xarici ölkələrdə insan alverinin qurbanı olur. Bununla bərabər sosial və hüquqi cəhətdən daha az müdafiə olunan əhali qrupu daha çox risk altındadır. İnsan alveri qurbanlarının əksəriyyətini qadınlar təşkil edir. Cinsi ayrı-seçkiliyin hökm sürdüyü bölgələrdə qadınlar üçün risk daha da artır.

İnsan alveri qurbanının mənşə ölkəsinə və ya icmasına qaytarılmasına heç də həmişə onun üçün ən yaxşı və ya arzuolunan qərar deyil. İnsan alverinin qurbanları adından fəaliyyət göstərən təşkilatlar mütləq nəzərə almalıdırlar ki, insan alverinə məruz qalmış bəzi şəxslər mənşə ölkələrində təqiblərdən, həyat və azadlıqlarına qarşı təhlükələrdən qorxa bilər və bu səbəbdən də qayıtmaq iqtidarında və ya arzusunda olmaya bilərlər. Qayıtmağa imkanı və istəyi olmadığını nümayiş etdirən insan alverinin qurbanları mənşə və tranzit ölkələrindəki sığınacaq üçün müraciət etmək

prosedurlarına və insan alverinin qurbanları üçün digər xüsusi müdafiə mexanizmlərinə istiqamətləndirilməlidir. Eyni zamanda, insan alveri qurbanının təyinat ölkəsində daha uzun müddət ərzində qalması və ya 3-cü ölkəyə getməsi üçün icazənin verilməsi məqsədilə təşkilatlar insan alverinin qurbanı adından onun maraqlarını müdafiə edə bilirlər. Buna rəğmən, yardım edənlər yadda saxlamalıdır ki, insan alveri qurbanının mənşə ölkəsinə qayıdışı, əgər o bunu istəmərsə, mütləq şəkildə icmaya qayıdışını tələb etmir. İmkan olduqda, insan alveri qurbanının seçdiyi icmaya köçməsi üçün müvafiq xidmətlər göstərilməlidir [1, s.49].

İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında Qanunun 12.1. maddəsində İnsan alveri qurbanlarının müdafiəsi üçün aşağıdakı xüsusi müəssisələrin yaradılması nəzərdə tutulub.

- İnsan alveri qurbanlarının müvəqqəti yaşaması üçün sığınacaqlar
- İnsan alveri qurbanlarına yardım mərkəzləri

Xüsusi müəssisələrdə bütün xidmətlər ödənişsiz şəkildə yerinə yetirilir. Xüsusi müəssisələrdə hər hansı pullu xidmətlərin göstərilməsinə yol verilmir [2, s.134].

İnsan alveri qurbanının müvəqqəti yaşaması üçün sığınacaqlar-insan alveri qurbanlarına layiqli yaşayış şəraitinin yaradılması, onların təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, orada sığınacaq tapan şəxslərin qida və dərman preparatları ilə təmin edilməsi, onlara təxirəsalınmaz tibbi, psixoloji, sosial və hüquqi yardımın göstərilməsi üçün yaradılır. Sığınacaqlarda insan alveri qurbanlarına telefonla danışmaq və tərcüməçinin xidmətlərindən istifadə etmək imkanları yaradılır. Sığınacaqlarda insan alveri qurbanlarının şəxsiyyətinin anonimliyi təmin edilir və onların razılıqları olmadan barələrində cinayəttəqibi orqanlarına və ya digər dövlət orqanlarına məlumat verilmir. Sığınacaq davranışından, cinayət təqibi orqanları ilə əməkdaşlıq etmək və insan alverçilərinə qarşı ifadə vermək istəyindən asılı olmayaraq insan alverinin qurbanına onun xahişi ilə 30 gün müddətinə təqdim edilir. Sığınacaq verilmə müddəti xüsusi polis qurumunun və ya insan alveri qurbanının vəsatəti ilə uzadıla bilər. Bütün hallarda sığınacağa yerləşdirmə və sığınacaq verilmə müddətinin uzadılması insan alveri qurbanının razılığı ilə həyata keçirilir.

İnsan alveri qurbanlarına yardım mərkəzləri- insan alveri qurbanlarına onların hüquq və mənafelərinin müdafiəsinə dair mövcud inzibati və hüquqi prosedurlar haqqında izahat vermək, tibbi, psixoloji və digər zəruri yardımın göstərilməsi, habelə insan alveri qurbanlarının sosial reabilitasiyasına kömək məqsədilə yaradılır. Yardım mərkəzlərində insan alveri qurbanlarının şəxsiyyətinin anonimliyi təmin edilir və onların razılıqları olmadan barələrində cinayət təqibi orqanlarına və ya digər dövlət orqanlarına məlumat verilmir. İnsan alverinin qurbanı uşaqlar olduqda onlar barədə qəyyumluq və himayə orqanına və Yetkinlik yaşına çatmayanların işləri və hüquqlarının müdafiəsi üzrə komissiyaya dərhal məlumat verilir [4].

İnsan alveri dünyanın əksər ölkələrinə təsir edən böyük bir problemdir. Dövlət qurumları, təşkilatlar, sosial işçilər istismarın qarşısını almaq üçün həssas əhali qrupunun mənzil, iş, təhsil və səhiyyə xidmətlərinə çıxışını təmin etməlidir. Eyni zamanda sosial işçilər insan alveri qurbanlarını müəyyənləşdirməyə, onları müalicə etməyə və yardım göstərməyə hazır olmalıdır.

Açar sözlər: insan alveri, insan alveri qurbanı, xidmət, sığınacaq, yardım mərkəzləri.

ƏDƏBİYYAT

1. İnsan alveri qurbanlarına birbaşa yardım haqqında BMqT-nin təlimat vəsaiti, BMqT, 2007.
2. İnsan alveri qurbanlarının reabilitasiyası və sosial reintegrasiyasına dair metodiki vəsait, Bakı, 2010.
3. İnsan alverinə qarşı mübarizə haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. <http://www.e-qanun.az/framework/10641>
4. <https://www.insanalveri.gov.az/?/az/menu/65/>

КОНЦЕПТУАЛЬНАЯ МОДЕЛЬ И ЗАДАЧИ МЕНЕДЖМЕНТА В СФЕРЕ ИННОВАЦИОННОГО СОТРУДНИЧЕСТВА НЕФТЕСЕРВИСНЫХ КОМПАНИЙ В АЗЕРБАЙДЖАНЕ

Орхан Гусейнли

Академия Государственного Управления
при Президенте Азербайджанской Республики
orkhan.huseynli92@gmail.com

Конкурентоспособный нефтесервисный рынок является одним из основных источников инноваций в нефтегазовом секторе. Эффективный менеджмент в сфере инновационного сотрудничества на национальном нефтесервисном рынке требует выстраивания тесных связей не только с нефтегазодобывающими фирмами, но и с научно-образовательными инсти-тутами.

В определенном смысле с развитием нефтесервисного рынка (прежде всего наукоемкого) связываются новые позиции нефтегазодобывающего сектора в экономике как самой страны, так и региона в целом. Являющийся ключевым в стране добывающий сектор, главным образом через нефтесервис, становится ключевым потребителем наукоемкой высокотехнологичной продукции [1].

В этой области крайне важно обращение к опыту мировых ТНК, которые с каждым годом повышают доли финансирования разработки и внедрения продуктов НИОКР. В таком случае, факт отставания в данной области местных участников рынка нефтесервисных услуг может сказаться на потере значительной доли на рынке в пользу иностранных корпораций. Во избежание подобного сценария развития рынка необходимо создание всех условий для эффективного сотрудничества местных и иностранных компаний. В данном случае наиболее перспективными направлениями можно считать нефтегазовые рынки стран СНГ, которые еще не в полной мере развиты технологически. Особую роль в продвижении на данные рынки играет тот факт, что местные компании нефтегазового комплекса будут выступать уже в качестве носителей инноваций и передовых технологий, а не добытчиков сырья, как было раньше.

Сегодня, с целью осуществления прорывных инноваций, менеджмент местных нефтесервисных компаний мог бы включать в программу развития своих предприятий такие бизнес-модели разработки инновационных решений, как:

- бизнес-модель открытых инновационных решений, кооперация с внешними партнерами;
- бизнес-модель поощрения творческого подхода к принятию инновационных решений, поиска новаторских идей с позиций творческого эргономического мышления и нестандартного подхода
- бизнес-модель внедрения корпоративных венчурных разработок и бизнес-инкубаторов, включающая поддержку инициативных групп сотрудников компании, имеющих полномочия и финансовые ресурсы для разработки и производства новых и более эффективных, с точки зрения рентабельности, видов услуг.

Также тесное взаимодействие нефтесервиса и научно-образовательных и исследовательских институтов будет способствовать разработке и внедрению новейших технологий, которые приведут к расширению ресурсной базы нефтегазовой промышленности, сокращению и оптимизации расходов на эксплуатацию и добычу, упрощению выхода на межрегиональный уровень, повышение эффективности экологической политики и, следовательно, к росту социально-экономических эффектов от развития нефтегазового сектора. В качестве примера подобного успешного сотрудничества можно привести привлечение к образовательному процессу Бакинской Высшей Школы Нефти (БВШН) на долгосрочной основе специалистов компании Halliburton [2].

Зарубежная практика в этой области передовых стран показывает, что и само государство на определенных этапах разработки и внедрения инноваций выполняет ключевую роль. Исследуя опыт становления и развития нефтесервисной отрасли в таких странах, как Норвегия, США и Китай, можно проследить влияние политики государства на состояние инновационного развития нефтесервисного рынка и позиции его участников, при котором государственная поддержка сказывается не только на сохранении и эффективном развитии инновационного потенциала, но и открывает возможности для интеграции местных компаний на мировые рынки высокотехнологичных услуг.

Таким образом, учитывая роль нефтегазового комплекса в экономике Азербайджана, можно предположить, что нефтегазовый сервис станет одним из важнейших рычагов перехода страны на рельсы инновационного развития как на национальном, так и региональном уровнях.

Ключевые слова: инновации, сотрудничество, нефтесервисные ТНК, государство, менеджмент.

Литература

1. Токарев А.Н. Нефтесервис как основа инновационного развития нефтяной промышленности, Журнал “Инновации и образование”, июль – август, 2014, с. 92.

2. Страница официального сайта БВШН

<http://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:http://www.bhos.edu.az/ru/news/47-halliburton-experts-engaged-to-teach-at-bhos&strip=1&vwsrc=0>.

Azərbaycanda neftservis şirkətlərinin innovativ əməkdaşlıq sahəsinin konseptual modeli və menecment məsələləri

Məqalədə neftservis sektorunun subyektləri arasında innovativ əməkdaşlığın konseptual əsasları araşdırılır və müvafiq idarəetmə biznes-modellərinin qurulması məsələləri müzakirə olunur.

İŞĞALDAN AZAD EDİLMİŞ TURİZM

Nizami Hüseynov

Azərbaycan Universiteti

huseynov91@mail.ru

Vətən müharibəmizdən qalib olaraq çıxmamız, sadəcə, düşmən tərəfindən zəbt edilən torpaqlarımızın azad olunması, yenidən öz sahiblərinə qaytarılması demək deyildi. Eyni zamanda, millət olaraq, xalq olaraq nə qədər güclü olduğumuzu, düşməne layiqli cavab vermək üçün hər cür potensial imkanlara malik olduğumuzu həm şərəfdən yoxsul olan “qonşu”muza, həm də bütün dünya ictimaiyyətinə çatdırmağımız idi. Bu düzgün qəbul edilmiş qərarların, uzaqgörən siyasətin nəticəsi idi. Hakimiyyətlə xalqın bir amal uğruna birləşməsi bizim qələbəmizin əsas hərəkətverici qüvvəsi oldu.

Artıq dünya ictimaiyyətinin demək olar ki, əksəriyyətinin diqqəti Azərbaycana yönəlmişdir. Bundan sonrakı proseslərin necə cərəyan edəcəyini, hansı addımların atılacağını diqqətlə izləyirlər. Bizinsə məqsədimiz bəllidir. Erməni vandalizminə məruz qalmış ərazilərimizin yenidən bərpa edilməsi, infrastrukturun formalaşdırılması, enerji təminatının təşkil edilməsi, sənaye sahələrinin müxtəlif növlərinin yaradılması, tez bir zaman dilimində yerli əhalinin öz tarixi yurdlarına qaytarılmasının təmini qarşıda duran əsas fəaliyyət istiqamətləridir.

Qarşımızda duran ən vacib məsələlərdən biri işğaldan azad etdiyimiz torpaqların hər bir qarışının düzgün dəyərləndirilməsi, potensial imkanlardan maksimum dərəcədə faydalanılmasıdır. Təbii ki, ərazinin genişliyi, eyni zamanda, resurs baxımından zəngin olması burada müxtəlif sənaye sahələrinin yaradılmasına imkan verir. İstər əlvan metallurgiya sənayesinin yaradılması, istər alternativ enerji stansiyalarının qurulması, kənd təsərrüfatı sahəsinin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, istərsə də turizm sənayesinin bir çox növlərinin yaradılması üçün hər cür resurs imkanlarına malikdir. Düzgün planlaşdırma və ehtiyatların nizamlı istifadəsi hesabına sadaladığımız bütün sahələrin yaradılmasına və davamlı inkişafına nail ola bilərik.

Son zamanlar turizm sənayesinin inkişaf etdirmək hər bir ölkənin əsas prioritet istiqamətlərindən birinə çevrilmişdir. Bunun müxtəlif səbəbləri vardır:

- dünya bazarında neftin qiymətinin kəskin azalması enerji təminatçıları ölkələrini alternativ sənaye sahələrinə meyl etdirir;
- daha az xərc hesabına turizmi inkişaf etdirmək və ondan iqtisadi fayda əldə etmək imkanı ölkələrin xidmət sahəsinə marağını artırır [2];
- insanların artan mədəni səviyyəsi və iqtisadi gücü onları səyahət etməyə daha çox sövq etdirir;
- “dayanıqlı turizm” sənayesini inkişaf etdirməklə bir çox ekoloji problemlərində aradan qalxmasına nail olmaq mümkündür;
- ölkənin mədəniyyətin, tarixin, özünəməxsus xüsusiyyətlərin dünya ictimaiyyətinə çatdırmanın ən əlverişli yollarından biri beynəlxalq turizm sənayesinin inkişaf etdirilməsidir;
- turizm sənayesi demək olar ki, bütün sənaye sahələri ilə qarşılıqlı əlaqədə olduğu üçün, onun inkişafı digər sahələrdə öz müsbət təsirini göstərir və s. [1].

Ölkəmizdə turizmin yaradılması və inkişaf etməsi tarixi köklərə dayanır. XX əsrin əvvəllərindən yaradılmış səyahət büroları, coğrafiya cəmiyyətləri səyahətlərin keçirilməsinə səbəb olmuşdur. Enerji sahəsinə daha çox meyl etməyimiz turizm sənayesinin inkişafını ləngitsədə, xidmət sahəsində keçmiş ənənələrə malik olmağımız bizim bu istiqamətdə daha yüksək sürətlə inkişaf etməyimizə səbəb olacaq. Xüsusən, Qarabağ bölgəsində turizmi yenidən təşkil etmək və inkişaf etdirmək üçün vacib potensial resurslara malik olmağımız, bu ərazinin dirçəlməsinə, iş yerlərinin açılmasına, xidmət sektorunun dinamik inkişafına, bölgəyə turistlərin cəlb edilməsinə zəmin yaradan əsas səbəblərdəndir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Qarabağda turizmin müxtəlif növlərini inkişaf etdirmək üçün münbit şərait var. Bu turizm növlərindən tarixi-mədəni turizm, kənd-yaşıl turizmi, fermer turizmi, ekoloji turizm, balneoloji turizm, çay turizmi və s. fərqləndirə bilərik. Bu turizm növlərinin əksəriyyəti “Dayanıqlı turizm” yanaşmasının tərkib hissələrini təşkil edir. “Dayanıqlı turizm” son dövürlər ÜTT tərəfindən ölkələrə inkişaf etdirilməsi tövsiyyə olunan, təbiətə, ətraf aləmə daha həssas yanaşmanı özündə ehtiva edən, resursların istifadəsinin planlı formada həyata keçirilməsini müdafiə edən yeni cərəyan hesab edilir [3]. Məhz bu istiqamət üzrə turizm sənayesini formalaşdırmaq daha uzunmüddətli inkişafa səbəb olacaqdır. Qarabağ turizm baxımından yaxın gələcəkdə yeni destinasiya kimi turistlərin maraq dairəsinə düşəcəkdir. Bunun üçün təxirəsalınmaz tədbirlər, quruculuq işləri gedir.

Bütün bunlarla yanaşı diqqətinizi başqa bir məsələyə çəkmək istərdim. Bildiyimiz kimi erməni vandalları işğal altında qalan rayonlarımızı yerlə-yeksan etmiş, daşı daş üstündə qoymamışlar. Bu “mənzərə”nin şahidi olan xarici diplomatlar, səfirlik və əcnəbi mediya nümayəndələri bunu şəhər genosidi kimi qiymətləndirmişlər. Xüsusən, Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl rayonları daha çox dağıntılara məruz qalmışdır. Təklif edirəm ki, bu rayonların bəzi xüsusi hissələrini ümumiyyətlə yenidən bərpa etməyək. Bunun nə üçün vacib olmasının aşağıdakı səbəbləri mövcuddur:

- Gənc nəslin keçmişlə bağlı həqiqətləri əyani şəkildə görməsini təmin etmək;
- Bu ərazilərə ekskursiyalar təşkil etməklə xarici turistlərə erməni vandalizmini daha aydın formada çatdırmaq;
- Quruculuq işlərinin hansı səviyyədə həyata keçirildiyini analiz etmək və bunu dünya ictimaiyyətinin diqqətinə çatdırmaq üçün bu tip ərazilərin olması müstəsna əhəmiyyətə malik olacaqdır;
- Bu xüsusi bölgələr illər keçməsinə baxmayaraq, erməni vəhşiliklərini unutmamağımız və hər zaman yaddaşımızda saxlamaq üçün vacib funksiyaya malik olacaqdır.

Digər bir vacib və üzərində durmalı olduğumuz məsələ ölkə səviyyəsində yeni turizm növlərinin yaradılması, inkişaf etdirilməsi və tanıtımının həyata keçirilməsi, eyni zamanda, mövcud turizm növlərinin dinamik inkişafına nail olmaqdır. Xüsusən, Qarabağ turizm regionu üçün bu tip turizm növlərinin formalaşdırılması əsas planlarımızdan biri olmalıdır. Əsas istiqamətlər isə aşağıdakı kimi göstərilə bilər:

- Çay turizmi (dağ çaylarının yuxarı axarında raftinq idman növünün təşkili);
- Kənd turizmi;
- Dərketmə turizmi (tarixi abidələrimizin turizm xarakterli istifadəsi);
- Qastronomiya turizmi (milli mətbəx nümunələrimizin dünya ictimaiyyətinə tanıtılması);
- Balneoloji turizm (mineral bulaqlar ətrafında bazanın qurulması (bərpa edilməsi) və turistlərin cəlbə);
- Ekoloji turizm

Bu turizm növlərinin inkişaf etdirilməsinin həm iqtisadi, həm sosial, həm də siyasi aspektləri mövcuddur.

Açar sözlər: Vətən müharibəsi, erməni vandalizmi, Qarabağda turizm, dayanıqlı turizm, yeni turizm növləri, sosial-iqtisadi inkişaf.

ƏDƏBİYYAT

1. Bogolyubov V.S., Orlovskaya V.P. Turizm İqtisadiyyatı, Moskva: Akademiya, 2005.
2. Məmmədov C.A., Soltanova H.B., Rəhimov S.H. Beynəlxalq Turizmin Coğrafiyası, Dərs vəsaiti, Bakı, 2002.
3. Turizmin əsasları, B.Bilalov, Ç.Gülaliyevin redaktəsi ilə, Bakı, QHT nəşriyyatı, 2015.

UŞAQ VƏ YENİYETMƏLƏRİN CİNAYƏTƏ CƏLB OLUNMASI: AZƏRBAYCAN VƏ KOREYA

Fəxriyyə Hüseynova

Azərbaycan Universiteti

Fakhriyya.Huseynova@student..au.edu.az

Uşaqlarla əlaqədar ilk beynəlxalq konvensiya olunaraq bilinən, Birləşmiş Millətlər tərəfindən hazırlanan Uşaq hüquqlarına dair Konvensiyasında göstərildiyi kimi; “on səkkiz yaşın altında hər bir fərd daha tez yetkin olmaq xaricində uşaq sayılmaqdadır” [1, s.1]. Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Uşaq Hüquqları Konvensiyası (BMT-nin UHK) müxtəlif beynəlxalq sənədlərdə bəyan edilmiş uşaqlara aid insan hüquqlarını özündə cəmləşdirir. Konvensiya uşaqların hüquqlarına dair yönəldici prinsipləri müəyyənləşdirməklə yanaşı, həmçinin uşaqlara aid və onların inkişafı naminə potensiallarının tam gerçəkləşdirilməsi üçün zəruri olan hüquqları da təsbit edir. Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə BMT-nin UHK-nı ratifikasiya edib. Bununla da, üzv dövlət kimi Konvensiyada təsbit edilmiş hüquqların tam icrasına xidmət edən mövcud qanunlara düzəlişlər etməyə və ya yeni qanunlar qəbul etməyə öhdəlik götürüb. Azərbaycan Respublikasının qanunlarına görə 18 yaşaltı hər kəs uşaq sayılır [2, s.4]. Doğumdan on səkkiz yaşına qədər keçən bu dövr müxtəlif formalarda dövrlərə ayrılaraq analiz edilmişdir. Uşaqların inkişaf xüsusiyyətlərinə görə ayrılan bu mərhələlərdə hər dövröz daxilində çox əhəmiyyətli fərqlər göstərir. Məsələn, 11-12 yaşına qədər uşaqlar valideynlərinin dediklərini mütləq doğru olaraq qəbul edir, amma artıq yeniyetməlik dövründə ətrafa marağı artır və yaşıdlarına daha çox diqqət ayırmağa başlayır [3, s.1301-1340]. Cinayət; qanunən zidd olan və ya cəmiyyətə zərər verən ya da təhlükəli olduğu hüquqən qəbul edilən hərəkətdir. Uşaq və yeniyetmələrin cinayətə cəlb olunması qanunən yetkinlik yaşına çatmayan yəni 18 yaşını doldurmamış kimsənin cinayət işləməsi kimi göstərilir. Bu ingilis dilində “juvenile delinquency” terminiylə açıqlanmaqdadır. Azərbaycan dilində qarşılığı isə tam olaraq uşaq və yeniyetmələrin cinayətə cəlb olunması kimi tərcümə olunur. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığı anlayışı; özlüyündə bir qərər daşıyır. Cinayət müəyyən bir iradə ilə törədildiyi təqdirdə, cinayət sayılır, əks təqdirdə bir şəxsin öz iradəsinə zidd olaraq cinayət törətməsi ağlabatan bir vəziyyət deyil. Uşaqlar qorunması lazım olan varlıq olmasına baxmayaraq, böyük və yadigar şəxslər tərəfindən istismar olunur və beləliklə cinayətkar olur. Başqa sözlə, uşaqlar cinayətkar sayılsalar da, onlar həqiqətən sui-istifadə olunur. Uşaq və yeniyetmələrin cinayətə cəlb olunması bir növ uşaq istismarıdır.

Cinayətə sövq edilən uşaqlar yalnız qanunən deyil, bütün cəmiyyəti maraqlandıran bir sosial problemdir. Uşaq və yeniyetmələrin cinayətə cəlb olunmasında aparılan araşdırmalar nəticəsində bir çox səbəblərin olduğu ortaya çıxmışdır. Bunların əsas səbəbləri psixoloji, sosial, fizioloji, iqtisadi problemlərdən irəli gəlməkdədir. Bütün bu yanaşmalar bütöv olaraq ələ alınmalıdır. Çünki cinayət; uşağın şəxsiyyətini, qabiliyyətlərini, ətraf mühit faktorlarını, böyüdüüyü ailə quruluşunu və həyat

şərtləri kimi amillərin mənfi təsirlərinin birləşməsikimi ortaya çıxır [4, s.367]. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətə cəlb olan zamanı araşdırmalarda demografik məlumatların toplanması müayinə üçün lazımi tədbirlərin alınması baxımından vacibdir.

Ölkəmizdə yetkinlik yaşına çatmayanların cinayətkarlığının səbəbləri ilə bağlı bir çox tədqiqat mövcuddur. Bu tədqiqatlarda yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət səbəbləri ilə bağlı bəzi regional fərqlər olsada ümumiyyətlə oxşar nəticələr əldə edilmişdir. Bu nəticələri ümumi olaraq sosial və şəxsi səbəblər kimi ayırmaq olar. Aparılan araşdırmalara görə xüsusilə, az təminatlı, təhsil səviyyəsi aşağı olan ailələrin övladları daha çox cinayətə sövq olunur [5, s.23-40]. Risk altındakı uşaqlar əvvəl küçələrdə yaşayır daha sonra isə cinayət məsuliyyəti yaşına uyğun olaraq bir cəzaçəkmə müəssisəsinə və ya həbsxanaya göndərilir.

Bu səbəbdən bir həll yolu baxımından ən vacib problem risk qrupundakı uşaqları məktəblərində saxlamaq və küçələrə düşməsinin qarşısını almaqdır. Cinayətə cəlb olunmuş yetkinlik yaşına çatmayan bir uşaqla dostluq edən həmyaşdın da cinayətə sövq edilmə ehtimalı yüksəkdir. Erkən yaşda alkoqol və siqaretlə tanış olan uşaqların cinayətə cəlb olunma ehtimalı daha yüksəkdir. Uşaqlarda hər bir fərd kimi ətraf mühiti ilə ünsiyyətdədir. Bu ünsiyyətdə uşaqlar yetkinlərdən fərqli olaraq, daha çox alıcı rolundadırlar.

Buna görə, əsasən ailəsi və dostlarının əhatəsində və sonradan yaşadıkları sosial mühitdə cinayət törədən insanların olması onları daha çox cinayətə aparır [6, s.462]. Bundan əlavə, ailə daxilində şiddətə məruz qalan uşaqlar arasında cinayətlər artır. Şiddət və ya cinsi istismara məruz qalan uşaqlar, xüsusən də yetkinlik yaşına çatdıqda, bu tendensiya özünü daha çox biruzə verir [6, s.633].

Şübhəsiz ki, günümüzün vacib problemlərindən biri də uşaq və yeniyetmələrin cinayətə cəlb olunmasıdır. Son illərdə Azərbaycanda yetkinlik yaşına çatmayan uşaqların cinayətə cəlb olunmasıdakı artım sosial bir narahatçılığa səbəb olmuşdur. Hər ailəni narahat edən bu problem səbəbiylə mühüm və həlli təcili bir məsələyə çevrilmişdir. Əhalinin vacib bir hissəsi uşaq və yeniyetmələr təşkil edən Azərbaycanda uşaqların təhlükəsizliyini təmin etməyi hədəfləyən fəaliyyətlər bu səbəbdən hər keçən gün daha da vacib hal almaqdadır. Uşaqların cinayət törətməsinə səbəb ola biləcək problemlərin ortadan qaldırılmasına yönəlmiş uğur ilk öncə problemlərin alternativ və ən məqbul həll yolu tapması ilə bağlıdır. Bu mövzuda bir çox araşdırma və məlumat bunu göstərir ki, uşaq və yeniyetmənin cinayətə cəlb olunmasında ən az pay şəxsi amillərlə bağlıdır. Fərd doğulduqdan sonra başda ailədən, daha sonra ətraf mühitdən əldə edəcəyi bilik və təcrübə ilə formalaşır. Problemləli ailə və pis ətraf mühit şəraitində yaşayan uşaqlar buna görə risk altındadırlar [3, s.1301-1340]. Bu baxımdan, ilk növbədə mərkəzi hökumət və yerli özünüidarəetmə birlikdə hərəkət edərək uşaqlara minimum sağlamlıq, sosial və təhsil ehtiyaclarını ödəmək üçün siyasətlər hazırlamalı və həyata keçirməlidir. Şiddət və ya cinsi istismara məruz qalan, cinayət törətmiş və ya az təminatlı ailələrin uşaqları daha çox cinayətə sövq olunduğundan belə uşaqlara Dövlət tərəfindən lazımi psixoloji dəstəyi təmin etmək üçün mütəmadi ziyarətlər edilməlidir.

Açar sözlər: Uşaq, yeniyetmə, cinayət, Birləşmiş Millətlər Təşkilatı, aztəminatlı ailə.

ƏDƏBİYYAT

1. UNICEF (1998). Çocuk Haklarına Dair Sözleşme Uygulama El Kitabı. Ajans Türk Basın ve Basım A.Ş., Ankara.
2. Azərbaycanda yuvenal ədliyyənin icrasına dair monitorinqin hesabatı.
3. Dembo R., Williams L., Wish E.D., Getereu A., Washburn M., Scmeidler J. (1990). Examination of the relationships among drug use emotional/psychological problems, and crime among youths entering a juvenile detention centre. International Journal of the Addictions.
4. Sprague J., Walker H. (2000). Early Identification and Intervention for Youth with Antisocial and Violent Behavior. Exceptional Children.
5. <https://www.unicef.org/azerbaijan/media/811/file/Azerbaijan%20Legal%20Review%20on%20Justice%20for%20Children-AZ.PDF%20.pdf>
6. Murray J., Farrington D.P. (2010). Risk Factors for Conduct Disorder and Delinquency: Key Findings From Longitudinal Studies. Can J Psychiatry 55.

MƏTN VƏ DİSKURSUN FƏRQLƏNDİRİLMƏSİ

Nərmin Hüseynova

Azərbaycan Dillər Universiteti

narminn.huseynli@gmail.com

Diskurs polisemantik bir anlayışdır, ona görə də yalnız dilçilikdə deyil, həmçinin sosial elmlər sahəsində də tədqiqat mövzusu olmuşdur. Linqvistik ədəbiyyatda diskurs haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Böyük Ensiklopedik lüğətdə diskurs haqqında belə izah verilir: “Diskurs ekstralingvistik-praqmatik və digər amillərlə əlaqədə olan, hadisə aspektində öyrənilən rabitəli mətnidir” [3, s.136]. Professor Azad Məmmədov “Dilçiliyin müasir problemləri” adlı dərs vəsaitində qeyd edir: “Diskurs mətn ilə qarşı-qarşıya qoyulur və fəaliyyətdə olan danışq parçası kimi qəbul olunur. O, müəyyən mənanı kontekstdə əldə edir. Bu kontekst dildə məlumatı ötürən tərəfindən müəyyən məqsədlərlə, konkret şəraitdə və mənada istifadə edilir. Diskurs əlaqəli danışq parçasıdır” [1, s.58].

İnsanlar dünyanı diskurs vasitəsilə dərk edir. Diskursun uğuru fərdin koqnitiv, yəni dərk etmə imkanlarından aslıdır. Diskurs və cəmiyyət eyni zamanda yaranır. Ona görə də diskursu “sosial praktika” adlandırırlar. Diskurs iştirakçılarının subyektivliyi, bu subyektivliyə söykənən kommunikativ situasiya və nəhayət, yaş, irq, cins, sosial status kimi sosial strukturlara daxil olan bütün bu amillər biliklə bağlıdır. Burada M. Fukonun diskurs haqqındakı şərhini xatırlanır. O, diskursu biliyin representasiya olduğu məkan kimi səciyyələndirir.

“Diskurs aktualaşdırılmış məndir” yanaşmasının əsasını qoymuş Van Deyk özünün “Diskursun tərifinə dair” adlı əsərində bu anlayışın dəqiq tərifinin olmamasını bu şəkildə izah edir: “Dil, cəmiyyət, ideologiya anlayışları kimi diskurs anlayışı da tam aydın deyil. Bu fikrə Enkvizitdə də rast gəlmək olar. Tədqiqatçı qeyd edir ki, “diskurs mətn ilə situasiya komponentinə malik kontekstin məcmusudur” [2, s.450]. Yəni, mətn və kontekst birləşərək diskurs yaradır. Real şəraitdə dilin fəaliyyəti faktiki olaraq diskursdur. Rus linqvisti Kibrikin göstərdiyi kimi “diskurs mətndən daha geniş anlayışdır. Diskurs eyni zamanda həm dil fəaliyyəti prosesidir, həm də onun nəticəsidir, nəticə isə elə mətnin özüdür” [3, s.181].

Linqvistik yanaşmalara əsasən qeyd edə bilərik ki, mətn və diskurs arasında bərabərlikdən söhbət gedə bilməz, çünki, diqqət yetirdikdə görürük ki, diskurs yalnız deyilən deyil, həmçinin deyilə bilməyən, yaxud deyilməyən, ancaq məna tutumundan anlaşılan prosesdir.

V.E. Çernyavskayanın fikrincə, diskurs çoxlu sayda mətn/söyləmlərin əhəmiyyətli dərəcədə açılmasıdır. Diskurs nə bir mətn səviyyəsində qəbul olunur, nə də ayrı bir mətndən ibarətdir. Mətn diskursun parçasıdır və bu baxımdan da araşdırılmalıdır. Tədqiqatçının bu fikirləri ilə tanış olduqdan sonra belə bir qənaətə gəlmək mümkündür ki, mətnin diskursu təşkil edən komponentlərdən biri olmasına baxmayaraq o, öz-özlüyündə vahid formadır. Nəticə olaraq mətn ayrılıqda müstəqil olsa da, diskursa münasibətdə tamın bir hissəsi kimi qəbul edilir.

Dilçilikdə mətnə hazır məhsul, nitq-əqli prosesin nəticəsi kimi baxılır. “Mətn” termininin bir neçə işləmə növü var. Bir tərəfdən “mətn” anlayışı, danışanın fikrinə əsasən, özlərində bitmiş mənanı ehtiva edən bir və yaxud bir neçə cümlədən ibarət hər hansı bir parçanı təyin etmək üçün işlənir. Digər tərəfdən isə, bu terminlə hekayə, roman, məqalə və s. kimi nitq əsərləri adlandırılır. Məsələn, M.A.K Hallidey və R. Həsən mətni “şifahi və yaxud yazılı, istənilən uzunluqda bir bütün təşkil edən danışmaq parçası” kimi təyin edir. Boqrandanın fikrincə, mətnlər “kommunikasiya prosesinə xidmət edən dilin müəyyən mənaya malik olan konfigurasiyalarıdır”. Bu keyfiyyətdə həm ayrı-ayrı sözlər, həm də cümlələr iştirak edə bilər. Layonz mətnə kontekstlə sıx əlaqədə baxır. O qeyd edir ki, “mətnlər, məhsulları olduqları kontekstlərin tərkib hissələridir. Kontekstlər isə öz növbələrində, müəyyən situasiyalarda yazıçıların yaradıcılığı olan mətnlərin vasitəsilə yaradılır və daimi olaraq transformasiyaya uğrayır”.

Enkvizit mətn ilə diskurs arasındakı fərqi bu şəkildə izah edir: “Biz mətnə situativ kontekstdən ayrılıqda baxdığımız halda, diskurs situasiyanın bir hissəsi kimi nəzərdən keçirilir”. O, “NO SMOKING”-i nümunə olaraq göstərir və qeyd edir ki, özlüyündə mətn kimi qəbul edilə bilən bu nümunə divardan asıldıqda artıq müəyyən situativ kontekst çərçivəsində diskursun bir parçasına çevrilir.

Beləliklə, Van Deyk tərəfindən təqdim olunmuş diskurs və mətn haqqında olan fikirləri ümumiləşdirərək belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, diskurs insanların sosial təcrübəsi zamanı yaranan və inkişaf edən ictimai bilikdir, çünki ancaq ictimailəşmiş bilik diskursa çevrilə bilər.

Nəticədə diskurs və mətn qarşılıqlı əlaqədə olan komponentlər olmasına baxmayaraq, diskurs mətndən daha geniş anlayışdır. Mətnlərin yaranması, nitq aktları, ekstralingvistik xüsusiyyətlər, ünsiyyət, kommunikativ sahə, bir sözlə, bütün dil vahidləri diskursun tərkibini təşkil edir.

Açar sözlər: diskurs, mətn, koqnitiv dilçilik, diskursun təhlili, mətn və diskurs anlayışlarının əlaqəsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı, 2006.
2. Məmmədov A. Dilçiliyin müasir problemləri. Bakı, ADU nəşriyyatı, 2008.
3. Məmmədov A, Məmmədov M. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri. Bakı: Çarşıoğlu, 2010.
4. Veysəlli F.Y. Diskurs təhlilinə giriş. Bakı: Təhsil, 2010.
5. Veysəlli F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri. Bakı: Mütərcim, 2015.
6. Veysəlli F.Y. Semiotika. Bakı: Mütərcim, 2010.

GENDER ƏSASLI AYRI-SEÇKİLİK, QADAĞALAR VƏ STEREOTİPLƏR

Nərmin Hüseynzadə

Azərbaycan Universiteti

Narmin.Huseynzada@student.au.edu.az

10 oktyabr 2006-cı ildə gender (kişi və qadın) bərabərliyinin təmin edilməsi haqqında qanun qəbul edilmişdir. Qanunun əsas məqsədi cinsi mənsubiyyətə görə ayrı-seçkiliyin bütün formalarını aradan qaldırmaqla, kişi və qadınlara ictimai həyatın siyasi, iqtisadi, sosial, mədəni və digər sahələrində bərabər imkanlar yaratmaqla gender bərabərliyinin təmin edilməsindən ibarətdir [1].

Hal-hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində gender bərabərsizliyi milyonlarla insanın hüquq və imkanlarını məhdudlaşdırır.

- Dünyada 1.3 milyard yoxsul əhalinin 70%-ni qadınlar təşkil edir.
- BMT-nin hesablamalarına görə dünyada qıdanın 50%-ni qadınlar istehsal edir, lakin onlar ümumi gəlirin yalnız 10%-ni alır və cəmi 1% torpaqların yiyəsidir. Dünya parlamentlərində qadın millət vəkilləri yalnız 19.1% təşkil edir.
- Dünyada həddi-buluğa çatmış əhalinin 774 milyonu savadsızdır. Onların 2/3-ni qadınlar təşkil edir.
- Hər il dünyada 18 yaşına çatmamış 60 milyon qız erkən nikaha məcbur edilir.
- 15-44 yaşlı qadınlar arasında zorakılıq nəticəsində ölən və zərər çəkənlərin sayı xərçəng xəstəliyi, malyariya, avtomobil qəzaları və müharibə qurbanlarının sayından artıqdır. Qadınlara qarşı zorakılıq aktlarının əksəriyyəti həyat yoldaşı (və ya intim partnyor) tərəfindən törədilir [2].

Gender bərabərliyi dedikdə təkcə kişi və qadınların eyni cür davranışı nəzərdə tutulmur. Bərabərlik dedikdə bərabər imkanlar, bərabər maddi rifah, qərar qəbulu prosesində qadın və

kişilərin bərabərhüquqlu olması eyni zamanda qazanclara və mövcud resurslara bərabərhüquqlu nəzarət edilməsi nəzərdə tutulur.

Gender problemlərinin təhlili müxtəlif istiqamətlərdə aparılsa da, bütün bunların mərkəzində ailə, qadın əməyi və qadın səadəti mühüm yer tutur. Qadın və kişilərin sosial vəziyyətindəki fərqlər, onların hüquqlarının bərabər olmaması əsrlər boyu yanlış olaraq bioloji səbəblərlə izah edilib. Qadın və kişilər hər zaman bərabər olublar, lakin qadınların indiyə qədər bu bərabərliyə çatma bilməməsinin əsas səbəbi təhsil və sosial imkanların təmin edilməməsidir. Buna görə də qadınların təhsil almasının zəruriliyi hər zaman vurğulanır. Təhsil almaları qadınların bərabərliyə yetişmək imkanlarını artırdığı kimi eyni zamanda ailədə anaların uşaqları düzgün tərbiyə etmək imkanlarını artırır.

Qadınların ayrı-seçkiliyə məruz qaldığı sahələrdən biri təhsil sistemidir. Ailədə ən çox oğlanların təhsil almasına imkan yaradılır. Təhsil cinsindən asılı olmayaraq hər kəsə ictimai həyatın müxtəlif sahələrində, idarəçilikdə iştirak etməyə imkan verir və onları layiqli fəaliyyət şəraiti ilə təmin edir. Buna görə də təhsili qadınların mövcud imkanlarının genişləndirilməsinin mühüm vasitələrindən biri kimi qiymətləndirmək lazımdır.

Ali təhsildə gender mədəniyyətinə nail olmağın meyarları aşağıdakılardır:

- gənc oğlan və qızlar arasında qarşılıqlı hörmətə əsaslanan münasibətin yaranması;
- qarşılıqlı anlaşıma;
- şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə əməkdaşlıq və tərəfmüqabilliyi əsas götürmək;
- şəxsiyyətə hörmət.

Müasir dövrdə ölkəmizdə gender bərabərliyinin həllindəki lənglik, qadınların cəmiyyətin həyatında fəal mövqe tutmaq işinə cəlb edilməsi mexanizminin qənaətbəxş olmaması və digər problemlərin həlli tələb edir ki, orta ümumtəhsil məktəbləri yeni nəsillərin gender bərabərliyi əsasında tərbiyə olunması işinə diqqətli və məsuliyyətli yanaşsınlar [3].

Ümumilikdə gender normaları ailə mühitində uşaqları tərbiyə etmə prosesində, təhsil sistemində, bütövlükdə mədəniyyətdə uşaqların şüuruna müxtəlif vasitələrlə (məsələn: televiziya, radio, məktəb dərslikləri, qəzet, jurnal, film vəs.) yeridilir, onlarda bəzi əxlaq normalarını formalaşdırır. Nəticədə bu uşaqlarda kişi və qadın obrazı necə olmalıdır təsəvvürü yaradır. Gender tərbiyəsinin formalaşması lap kiçik yaşlardan başlamalıdır. Uşağın məhz ailə daxilində bu prosesi yaşaması daha məqsəduyğundur. Çünki lap kiçik yaşlardan qoyulan bu təməl sonrakı inkişaf mərhələlərində mühüm rola malik olacaqdır.

Son bir neçə onillik ərzində Azərbaycanda gender bərabərliyinin təminatı istiqamətində bir çox əhəmiyyətli işlər görüldü. Bütün kişi və qadınlar arasında hüquq bərabərliyi ölkə Konstitusiyasında birmənalı şəkildə əks olunmuşdur. Aparılan tədqiqatın nəticələri göstərir ki, gender bərabərsizliyi hələ də ailənin formalaşması və ailədaxili münasibətlər sisteminə, eləcə də bütövlükdə cəmiyyətə mənfi təsir göstərən amillər sırasındadır. Ev təsərrüfatı daxilində qadın və kişilər arasında vəzifələrin qeyri-bərabər bölgüsü ilə yanaşı qadınların üzərində ailələrinə dəstək olmaq üçün gəlir əldə etmək yükünün də olması vəziyyəti daha da gərginləşdirir.

Qadınlara qarşı tətbiq olunan gender əsaslı ayrı-seçkilik, müxtəlif qadağalar və stereotiplər hər zaman müzakirə obyektinə olmuşdur. Kişilərin rastlaşdığı gender əsaslı məhdudiyyətlər isə yalnız

arabir müzakirə obyektinə çevrilir. Lakin bu o demək deyil ki, müxtəlif cəmiyyətlərdə kişilər bu kimi problemlərlə üz-üzə gəlmir. Məsələn; bəzən kişilər iqtisadi böhran səbəbindən ailənin əsas təminatçısı funksiyasını yerinə yetirə bilmirlər və həyatını ev işlərinə, uşaqların tərbiyəsinə həsr etməyə qərar verirlər. Bunun nəticəsində kişilər ciddi mənəvi-psixoloji və sosial təzyiqlərə məruz qala bilər. Bu kimi hallar cinsi identifikasiyanın inkişafına mane olur. Kişi haqqında stereotiplərə uyğun olmayan gənc aqressiyaya, təcridə və diskriminasiyaya məruz qala bilər. Cəmiyyətdə kişi və qadınların öz vəzifələri vardır və hər biri öz işini ləyaqətlə yerinə yetirməlidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, cinslərin sosial bərabərlik nəzəriyyəsini qəbul etməyənlər və gender konsepsiyasının tənqidçiləri də mövcuddur. Onların əsas arqumenti odur ki, qadın və kişilərin təbiəti fərqlidir və bu fərqlər yalnız fizioloji deyil, psixoloji sahəni də əhatə edir. Belə tənqidi nəzəriyyənin tərəfdarları iddia edirlər ki, texniki və texnoloji tərəqqiyə baxmayaraq, elə fəaliyyət sahələri mövcuddur ki, orada əsasən qadınların və yaxud kişilərin çalışmaları daha məqsədəuyğundur. Gender nəzəriyyəsinin tənqidçilərinə görə cəmiyyətdə kişi və qadınlar arasında fəaliyyət sahələrinin psixoloji amillərə əsaslanan bölmü hər iki qrupu daha xoşbəxt edə bilər. Tənqidçilər gender probleminin həlli yolunu inkişaf üçün eyni şəraitin yaradılmasında görürlər. Onların fikrincə cəmiyyət üçün belə yanaşma daha əhəmiyyətlidir. Bu baxışlara görə, gender probleminin həlli qadınları qadın kimi, kişiləri isə kişi kimi xoşbəxt etməkdən keçir.

Açar sözlər: Gender, gender bərabərliyi, ayrı-seçkilik, təhsil sistemi, gender nəzəriyyəsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında Azərbaycan Respublikası qanununun təhlili. Bakı, 2014
2. UNWomen, Gender Issues (http://www.unifem.org/gender_issues); UNICEF, “Women and Children: The Double Dividend of Gender Equality”, 2007
3. <http://tehsiljurnali.az/yaradiciliq/1097-azrbaycan-respublikasnda-gender-thsili-v-trbiysinin-hmiyyti.html>

ERMƏNİSTANDA AZƏRBAYCANLILARA AİD TARİXİ ABİDƏLƏRƏ QARŞI ERMƏNİ VANDALİZMİ

Əsmər İbrahimova

Bakı Dövlət Universiteti

esmeribrahimova08@gmail.com

Maddi mədəniyyət nümunələri olan tarixi abidələr dünya mədəni irsinin əbədi yaddaşdır. Qafqaza çox sonralar köçürülmüş erməni əhalisi ciddi cəhdlə bu regionla bağlı tarixlərini qədimləşdirməyə çalışmışlar. Bu məqsədə nail olmaq üçün erməni “alim və mütəxəssislər”inin əl atdıqları vasitələrdən biridə, Qərbi Azərbaycan - indiki Ermənistan ərazisində minillər boyu davamlı yaşamış yerli azərbaycanlılara məxsus tarixi abidələri ya təhrif edərək erməniləşdirmək, ya

da onları tamamilə dağıdıb izlərini məhv etmək olmuşdur. Ermənilərin Qərbi Azərbaycan ərazisindəki tarixi türk-xristian qıpçaqlara məxsus abidələrinə sahib çıxması məhz XIX əsrdən etibarən başlanmışdır. Ona görə ki, çarlıq Rusiyasının təşəbbüsü ilə Türkmənçay (1828) və Ədirnə (1829) müqavilələrinə əsasən İran Qacarlar dövləti və Osmanlı imperiyası ərazilərindən 120 mindən artıq erməni Arazdan şimalda olan Azərbaycan torpaqlarına köçürülmüş və onlar əsasən, İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ torpaqlarında yerləşdirilmişdilər [1, s.129].

Tarixi ədəbiyyatlardan məlum olduğu kimi, azərbaycanlılara qarşı törədilən 1905-1906-cı illər kütləvi qırğınları, 1918-1920-ci illər soyqırımı, 1948-1953-cü illər və 1988-1989-cu illər deportasiyaları İrəvan şəhərinin və ətraf ərazilərin azərbaycanlı simasını ermənilərin xeyrinə tamamilə dəyişmişdir. Ermənistan SSR hökuməti tərəfindən 1924-cü ildə İrəvanın baş planı hazırlanaraq həyata keçirilməyə başlandıqdan sonra, qəsdən şəhərdə mövcud olan azərbaycanlılara məxsus tarixi-memarlıq baxımından əhəmiyyətli abidələri ardıcıl şəkildə yox etdilər ki, gələcəkdə İrəvanı erməni şəhəri kimi təqdim edə bilsinlər” [6, s.11]. Sonuncu deportasiyadan sonra Ermənistanda dövlət səviyyəsində azərbaycanlılara məxsus mədəni, dini abidələr, müsəlman qəbiristanlıqları, türbə və məscidlər kütləvi şəkildə məhv edildi. Bu radikal addımların əsas məqsədi Azərbaycan türklərinin dədə-baba torpaqlarındakı izlərini tamamilə silmək idi. Nəticədə ermənilər monoetnik və monokonfessional bir dövlətə sahib oldular. Baxmayaraq ki, hər fürsətdə ermənilər çox qədim mədəniyyətə malik olduqlarını, xristian dinin ən qədim daşıyıcıları olduqlarını fəxrlə bəyan edirlər.

Erməni tarixçilərinin saxta məlumatlarına rəğmən bir çox əsaslı tarixi mənbələr Qərbi Azərbaycan ərazisinin oğuz-türk yurdu olmasını və ermənilərin bu əraziyə gəlmə olduğunu bir daha sübut edir. Məsələn, “Ermənilər kimdir?” – sualına cavab olaraq Herodot özünün “Tarix” əsərində göstərmişdir ki, onlar frakiya-frigiya mənşəlidirlər. Frakiya tayfaları Balkanlardan Frigiyaya – Kiçik Asiyanın mərkəzinə doğru gəliblər, oradan Şərq istiqamətinə yönələrək, Şimali Mesopotamiyaya köçmüşlər. Herodot, qədim erməni tayfalarının e.ə. I minilliyin ortalarında Fərat çayının yuxarı axarı boyunca yaşadıklarını qeyd etmişdir. Strabon “Coğrafiya” əsərində bu məsələyə toxunaraq yazmışdır ki, Fessaliyadan olan Armen və onun ətrafındakılar Akilisenaya, yəni Ərzincana gəliblər. Bütün bu və digər mənbələr ermənilərin indiki Ermənistan ərazisinə gəlmə olduqlarının bariz nümunəsidir. Antik müəlliflərdən Plutarx da Qafqazın aborigen əhalisindən bəhs edərkən yazmışdır: “...Pompey Qafqazda yaşayan xalqların ərazisindən keçdi... Orada bu xalqlardan ən başlıcası albanlar və iberlər idilər” [9, s.18]. Ümumiyyətlə, ermənilərin Qafqaz bölgəsində yaşayan etnos kimi xatırlanması əslində XIX əsrin əvvəllərinə aiddir. Bunu təsdiq edən rus müəllifi Bronevski 1823-cü ildə çap etdirdiyi kitabında yazırdı ki, “səyyah İ.Gildenştedt (XVIII əsr) Qafqaz xalqları arasında yeddi dil dialektini fərqləndirmişdir: tatar (azərbaycanlı), abxaz, çərkəz, osetin, kistin, ləzgi, gürcü, onların arasında ermənilər xatırlanmır” [5, s.93-94]. Ermənilərin Cənubi Qafqazda yerləşdirilməsini onilliklər üzrə qruplaşdıran N.Şavrov 1911-ci ildə nəşr etdirdiyi “Cənubi Qafqazda rus işinə yeni təhlükə” adlı əsərində yazmışdı: “XX əsrin başlanğıcında Cənubi Qafqazda yaşayan 1.300.000 erməninin bir milyondan artığı bu rayonun yerli əhalisi deyildir, onlar buraya bizim tərəfimizdən köçürülmüşlər” [2, s.12]. Bu səbəbdən XV-XVIII yüzilliklərə qədər Qərbi Azərbaycan ərazisində mövcud olan maddi mədəniyyət

nümunələrinin bugün dünya ictimaiyyətinə erməni-hay abidələri kimi təqdim olunmasının heç bir elmi əsası yoxdur.

Ermənilər tərəfindən Qərbi Azərbaycandakı dini abidələr vəhşicəsinə yerlə-yeksan edilirdi. 1829-1832-ci illər siyahıya alınmasının həyata keçirən rus məmuru İ.Şopen İrəvan şəhərində 12 məscid qeydə almışdır: “1) Qala məscidi, 2) Şah Abbas məscidi, 3) Zal xan məscidi, 4) Novruzəli bəy məscidi, 5) Sərtib xan məscidi, 6) Hüseynəli xan məscidi, 7) Hacı İmamverdi məscidi, 8) Hacı Cəfər məscidi və daha dörd məscidin xarabalıqları” [2, s.124]. Rəsmi məlumatlara görə, XX əsrin əvvəllərində İrəvan quberniyasının ərazisində hər biri bir memarlıq əsəri olan 310 məscid mövcud olmuşdur. Ermənistanda sovet hakimiyyəti elan edildikdən sonra isə məscidlər kütləvi şəkildə məhvə məruz qaldı. Orta əsr mənbələrində “məscid və minarələr şəhəri” adlanan İrəvan şəhərində müasir dövrümüzdə yalnız bir məscid-“Göy məscid” qalmaqdadır. Beynəlxalq aləmə “multikultural millət” olduqlarını göstərmək üçün saxladıqları “Göy məscid”in tarixini saxtalaşdıran ermənilər, onu fars məscidi kimi qələmə verirlər.

Əslində isə bu məscid 1766-cı ildə İrəvan xanı Hüseynəli xanın əmriylə tikilmiş və Azərbaycanın qədim memarlıq incilərindən biri olmuşdur.

Bu məscidin XX yüzillikdə iki dəfə yandırılması ermənilərin dini abidələrə qarşı vandalizmini sübut edən vacib faktordur. Hazırda məscidin adı ermənilər tərəfindən dəyişdirilərək “Hüseyniyyə” adlandırılır. İrəvanda Şəhər və ya Zal xan məscidi adlandırılan bu dini abidənin üzərində ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində məscidin hicri tarixi ilə 1098-ci ildə (1687-ci il) inşa edildiyi yazılmışdır. Erməni vandalları tərəfindən 1928-ci ildə məscidin böyük zalı sökülərək onun yerində “Yerevan” hoteli inşa edilmişdir. 1915-ci ilə qədər Zəngəzur və İrəvan ərazisində 382 şiə, 9 sünni məscidi mövcud olmuşdursa, hal-hazırda bu tarixi-dini abidələrin əksəriyyəti ermənilər tərəfindən vəhşicəsinə dağıdılmış, yaxud da mənşəyi təhrif edilmişdir [10, s.25]. I Şah Abbasın göstərişi ilə İrəvanda 1606-cı ildə inşa edilmiş eyni adlı məscidin yerində hal-hazırda yüksək mərtəbəli binalar ucaldılmışdır.

Ermənilər azərbaycanlıların tarixi-etnik torpaqlarındakı izlərini silmək üçün onlara məxsus toponimlərə qarşı da soyqırım həyata keçirmişlər. Monoetnik erməni dövlətində əvvəllər azərbaycanlıların yaşadığı 703 yaşayış məntəqəsinin adı erməniləşdirilmişdir. Azərbaycan toponimlərinin erməniləşdirilməsi əsasən xüsusi qaydada həyata keçirilib: 1. Əvvəlcə azərbaycanlıların soykökü ilə bağlı olan yaşayış məskənlərinin adlarının dəyişdirilməsinə xüsusi diqqət yetirilib (Bayandur-Vağadur və s.), 2. bir çox yaşayış məskənlərinin adları ermənicəyə hərfi tərcümə edilib (Daşqala-Karaberd və s.), 3. bəzilərinin adları “beynəlmiləlçilik” pərdəsi altında dəyişdirilib. (Sultanabad-Şurabad və s.), 4. yaşayış məskənlərinin adlarının bir qismi isə cüzi dəyişikliklə, ona oxşar, lakin erməniləşdirilmiş adla əvəz edilib (Ələyaz-Araqats və s.), 5. “Yuxarı”, “Aşağı”, “Böyük”, “Kiçik” sözləri ilə başlanan Azərbaycan yaşayış məntəqələrinin adlarında bu sözlər ermənicə, yəni müvafiq olaraq “Verin”, “Nerkin”, “Mets”, “Pokr” şəklində verilmişdir. Bununla elə təəssürat yaratmağa çalışmışlar ki, guya dəyişdirilən adlar erməni mənşəlidir (Nerkin Zeyvə - Hartaşen və s.) [7, s.11-12].

Ermənilərin dini inancları xristianlıq olduğu üçün bu regiondakı kilsə, məbəəd və monastrları təhrif edərək onları qədim erməni-qriqoryan kilsəsinin yadigarı kimi qələmə verirlər. Bunlardan misal olaraq Zəngəzur mahalının Gorus rayonunun Tatev kəndi yaxınlığında alban-türk xristian məbədi-Tatevi göstərmək olar. Rəvayətə görə, məbəəd ərazisindəki ilk kilsəni həvari Faddeyin şagirdi Yevstafey inşa etdirmişdir. Tatev monastırı 1837-ci ildə Eçmiədzin sinodunun qərarı ilə İrəvan yepiskopuna tabe edilsə də, onun Alban məbədi olduğu unudulmamışdır. 1931-ci il zəlzələsi zamanı ciddi zədələr almış məbəəd ermənilər tərəfindən bərpa edilərkən erməniləşdirilmiş və dünya ictimaiyyətinə erməni monastırı kimi təqdim olunmuşdur. Eləcə də, Üçkilsə məbədi də XV yüzillikdən etibarən erməni arxiyepiskopları tərəfindən mənimsənilməyə başlanmış, XIX yüzillikdə isə bu məbəəd erməni-qriqoryan kilsəsinin baş kafedralına çevrilmişdir. Məbəədin adının türkçə olması, arman-türk hökmdarı Tridat tərəfindən tikilməsi və yüzilliklər boyu xristian arman-türk xalqına xidmət etməsi onun türk mədəniyyət nümunəsi olduğunu təsdiq edir [2, s.35].

Erməni vandalizminin izlərinə yalnız dini abidələrdə deyil, tarixi-memarlıq abidələrində də rast gəlinir. Azərbaycan Səfəvi dövrünün memarlıq xüsusiyyətlərini daşıyan İrəvan qalası 1504-cü ildə I Şah İsmayılın göstərişi ilə, vəziri Rəvanqulu xan tərəfindən inşa olunmuşdur. XIX yüzillikdə erməni Nerses Tahiryants gildiyası tərəfindən qalanın ərazisi satın alınmış, qalanın şimal divarlarını məhv edib yerində konyak zavodu inşa edilmişdir. 1930-cu ildə isə qala divarları erməni vandalizmi nəticəsində tamamilə dağıdılmışdır [3, s.26]. XVI əsrə aid Sərdar Sarayının böyük qəbul otağının divarlarında Sərdar Hüseyn xanın, qardaşı Həsən xanın, farsların əfsanəvi qəhrəmanı Fəraməzin, Fətəli şahın və s. şəxslərin portretləri həkk edilmişdi. Saray 1913-cü ildə erməni millətçilərinin təcavüzünə məruz qalmış həmin portretlər 1913-cü ildə çıxarılıb Tiflisə aparılmışdır və onlardan bir neçəsi hazırda Gürcüstan Dövlət İncəsənət Muzeyində saxlanılır. 1918-ci ildə isə ermənilər Sarayın binasını yerlə-yeksan etmişdilər. Bütün Avropa səyyahlarını heyrət içində qoyan möhtəşəm Sərdar Sarayı, onun Güzgülü salonu da erməni vəhşiliyi nəticəsində artıq mövcud deyil [2, s.111].

Tarixin müxtəlif dövrlərində ermənilər tərəfindən azərbaycanlıların maddi-mədəni irsinə aid tarixi abidələrə qarşı vandalizminin əsas səbəbləri xalqımızın keçmişini tarixdən silmək, silə bilmədiklərini erməniləşdirmək, bunların timsalında özlərini guya Qərbi Azərbaycanın (İndiki Ermənistan) “aborigen xalqı” olduqlarını tarixi mənbələrə həkk etmək məqsədini daşımışdır. Tarixi saxtalaşdıraraq onun gedişatına müdaxilə etməyə çalışan mənfur erməni millətçiləri Azərbaycan xalqının etnik kimliyini və mədəni irsini silmək yolunda bütün tarixi abidələrimizi məhv etsələr belə, tarixi həqiqəti dəyişə bilməyəcəklər.

Açar sözlər: Qərbi Azərbaycan, tarixi-mədəni abidələr, müsəlman dini abidələri, erməni vandalizmi, mədəni irs.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri, Bakı, Qartal, 1998, 129 s.
2. Ələkbərli Ə., Qərbi Azərbaycan abidələri, Bakı, 2007, 147 s.
3. İrəvan qalası, Naxçıvan Ensiklopediyası, AMEA, Bakı, 2002, s. 214

4. Quliyeva V.A., Erməni təcavüzü və dini abidələrimiz, Dövlət və Din, 2015, № 2(31), s.21-33.
5. Məmmədli A., Ermənilərin gerçək tarixi, Bakı, 2008, 135 s.
6. Mustafa N, İrəvan Şəhəri, Bakı, 2020, 292 s.
7. Vandalizm: Tarixi adlara qarşı soyqırımı. Bakı, Turxan NPB, 2014, 128 s.
8. Verdiyeva H.Y., Tarixi həqiqətlər erməni yalanını təkzib edir. "Xalq" qəzeti. 2020, 9 avqust.
9. Известия древних греческих и римских писателей о Кавказе. т. 4, Тифлис, 1884, с.123.

ZAMAN DƏYİŞMƏLƏRİNİN MƏTNDƏ OLAN BƏZİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ HAQQINDA (Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında)

Nüşabə İsgəndərova

Azərbaycan Texniki Universiteti

isgenderov_ramiz@mail.ru

Dil sistemində morfoloci feli qrammatik zaman kateqoriyası mühüm rol oynayır. Bu kateqoriya dildə zamanın ifadəsi üçün ən məhsuldar vasitə rolunu oynayır. Dünyanın konseptual mənzərəsinin zaman üzrə kateqorialaşdırılması dilin zaman formaları ilə inikasını tapır. Dilin zaman formaları zaman münasibətlərinin qavranmasını obyektivləşdirməklə dərkətmə alətinə çevrilir [5].

İndiki, keçmiş və gələcək zamanların müəyyənləşdirilmə meyarı kimi nitq momentindən istifadə edilir. T.P.Lomtev belə hesab edir ki, *nitq momenti* fiziki zamanla əlaqədardır və qrammatik zamanda bu zaman axınının komponenti kimi çıxış edir. «Felin zaman formalarının temporal mənasına fiziki baxışa görə, nitq momenti indiki zamanın təyin olunma, keçmiş və gələcək zamanlarda isə hesablanma nöqtəsidir. Qrammatik zaman kateqoriyası üzrə fərqləndirilən fel formalarında zaman axınının tərkib hissəsi kimi davam etmə vardır» [4].

Hərəkətlərin ardıcılığı müəyyənləşdirilərkən müxtəlif hesablama nöqtələrindən istifadə olunur. Bu, hərəkətin özü və danışığ aktının reallaşma anı ola bilər.

İngilis dilinin fərqli cəhətlərindən biri də bu dildə arıqrammatikləşmiş *to be going + infinitive*, *to be about + infinitive*, *to be sure + infinitive*, *to be certain + infinitive*, *to be (un)likely + infinitive*, *to feel like + cerund*, *to be on the verge of + cerund*, *should // would like + infinitive*, *had better + infinitive*, *would rather + infinitive* tipli birləşmələrin işlənməsidir. Belə birləşmələrdə tam və ya qismən desemantikləşmiş fel birinci komponent, məsdər və ya cerund forması isə ikinci komponent kimi işlənir. Əsas leksik nüvə kimi ikinci komponent çıxış edir. Konstruksiyanın zaman mənası isə bütövlükdə birləşmədən irəli gəlir [1].

Qarşılaşdığımız dillərdə gələcək zaman mikrosahəsinin əsasında ümumi anlayış kateqoriyası olan gələcək zaman dayanır. Ona görə də gələcəyə aidiyyət, nitq momentindən sonra gələn zaman kəsiyinə aidlik bu sahəyə aidliyin invariant semantik əlaməti sayılır.

Azərbaycan dilində şüahi və ya qəti keçmiş zaman [-dl⁴ şəkilçisi ilə] və indiki zaman [-(y) ır⁴ şəkilçisi ilə] formaları gələcək zamanın yerində işlənir və həmin mənanın ifadə edilməsinə xidmət edir. İngilis dilində isə *Present Indefinite* və *Present Continuous* formaları gələcək zamanda icra ediləcək hərəkətləri ifadə edən morfoloji komponentlərdəndir. Azərbaycan dilində gələcək zaman feli sifəti morfoloji vasitə ilə düzəlir və ən azı onun məzmununda gələcəkdə icra olunacaq hərəkət barədə məlumat vardır. Buna baxmayaraq Azərbaycan dilində feli sifət nisbi zaman bildirir. İngilis dilində isə məsdərin gələcək zamanı hətta nisbi şəkildə ifadə etməsi digər yardımçı vasitələrdən, xüsusilə kontekstdən asılı olur [1].

Gələcək zaman forması hərəkətin nitq momenti anından sonra gələcəyindən xəbər verir. Nitqdə statik zaman modeli dinamik zaman modeli ilə əvəzlənir. Dinamika hesablama nöqtəsindən hərəkətin zaman şkalası boyunca yerdəyişməsinə ehtiva edir. Obyektiv zaman daim irəli gedir. Lakin insan indiki zamanda hadisələri həm keçmişə, həm də gələcəyə köçürə bilir. Keçid zaman şkalası boyunca hamar deyil, kəsilən şəkildə olur. İnsan nitqində bizim eradan əvvəl də, uzaq gələcəyə də ekskurs etmək imkanına malikdir. Məsələn, İndi nəslə kəsilmiş, bizim eradan əvvəl yaşamış bu heyvanların uzaq gələcəkdə təbiət katalizmləri nəticəsində yenidən törəyə biləcəyi haqqında qəti heç nə demək olmaz. Elm bunu inkar edir, insan fantaziyası isə gələcək haqqında min cür şeylər uydura bilir [3].

Danışan zamanı hissələrə bölür. O özünün durduğu zaman nöqtəsini indiki zaman sayır. Ondan uzaqlaşanları keçmiş zamana aid edir. Ona yaxınlaşanları və ya ona tərəf gələnləri gələcək zaman kimi ayırır [2]. Zaman koordinatları hərəkət edəndir. Burada həm subyektin, həm də obyektin hərəkəti mümkündür. Subyektin hərəkəti onun özünün zamanın hesablama nöqtəsindən yerini dəyişərək ya keçmişə, ya da gələcəyə getməsi ilə əlaqələndir.

Ümumiyyətlə, koqnitiv zaman modelləri müxtəlif dillərin qrammatikalarında özünə yer alır. Bu modellər dildə ifadəsini fərqli vasitələrlə tapsa da, semantikasına və koqnitiv xüsusiyyətlərinə görə bir-birinə uyğun gəlir.

Zamanın dildə ifadə formaları ayrı-ayrı dillər üçün müxtəlif və rəngarəng və çoxplanlıdır. Dil zamanı və ya linqvistik zaman dildə keçmiş, indiki və gələcək zaman olmaqla ənənəvi olaraq üç əsas formaya bölünür. Müxtəlif sistemli dillərdə bu üç formadan hər birinin özünün alt formaları aşkara çıxır. Azərbaycan dilində gələcək zamanın ifadəsi üçün iki zamandan (qəti gələcək və qeyri-qəti gələcək) istifadə olunursa, ingilis dilində gələcək zaman mikrosahəsinə dörd zaman forması daxil olur. Təhlil göstərir ki, Azərbaycan dilinin iki gələcək zaman forması ingilis dilinin bir gələcək zaman forması ilə ifadəsini tapır. Dildə gələcəyin ifadəsi üçün indiki və hətta keçmiş zamandan da istifadə etmək mümkündür.

Açar sözlər. Zaman dəyişmələri, mətn, dil, nitq momenti, birləşmələr, ifadə formaları, müqayisə, zaman.

ƏDƏBİYYAT

1. Tahirov İ. Azərbaycan və ingilis dillərində zaman kateqoriyası. Bakı, Nurlan, 2007.
2. Кошмидер Э. Очерк о видах польского глагола. Опыт синтеза, Вопросы глагольного вида. Москва, Издание иностранной литературы, 1962, с. 106-167.

3. Кубрякова Е.С. Язык и знание. Москва, Языки Славянский культуры, 2004.
4. Ломтев Т.П. Предложение и его грамматические категории. Москва, Изд-во МГУ, 1972.
5. Шарандин А.Л. Системная категоризация русского глагола. Тамбов, Изд-во ТУ, 2001.

VALIDEYN İTKİSİNİN UŞAQLARDA YARATMIŞ OLDUĞU DAVRANIŞLAR

Fatimə İsmayılova

Azərbaycan Universiteti

Fatima.Ismaylova@student.au.edu.az

XX əsrdən etibarən uşaq psixologiyasına dair saysız-hesabsız araşdırmalar edilməsinə, məqalələr dərc olunmasına baxmayaraq ölüm anlayışı və onun uşaqlar üzərində təsiri ilə bağlı yalnız son dövrlərdə araşdırmalar edilməyə başlanmışdır. İkinci dünya müharibəsindən sonra bu prosesə başlanmasına baxmayaraq əsas araşdırmalar son 30 ildə aparılmış və bu sahədə istisnaları nəzərə almasaq başlıca söz sahibi olan ölkə ABŞ-dır.

Ölüm anlayışını uşaqların necə qəbul etməsini sırf Piajenin və bir sıra uşaq psixologiyasına dair araşdırmalar etmiş alimlərin nəzəriyyələrinə əsasən şərh etməyə çalışırlar, lakin bu məsələdə uşaqların zehni inkişafını xüsusilə nəzərə almaq lazımdır. Uşaqlar kiçik yaşlarından etibarən (təxminən 2-3) bir çox cisimlərin adlarını öyrənməyə başlayır və zaman keçdikcə onların leksikonuna daha çox söz daxil olur. Lakin bu o demək deyil ki, onlar öyrəndikləri hər sözü dərk edirlər. Təxminən 12-13 yaşlarından etibarən artıq, məsələn, sevgi, ölüm, tanrı, inam və s. bu kimi sözlərin reallıqda nə kimi mənə ifadə etdiklərini anlayırlar. Lakin digər tərəfdən sırf zəka inkişafı və dil qabiliyyətlərinin mütləq rol oynadığını demək də hər zaman doğru deyil. Uşaqlar gördükləri, eşitdikləri əsasında bu kəlmələrə müəyyən mənə yükləyə bilər, yaxud da, məsələn, yaxın ətrafdan birinin (ata, ana, qardaş, dost və s.) ölümü, xüsusilə, 3-6 yaş arası uşaqlarda ölümün nə olduğuna dair əsaslı fikir yarada bilər. Uşaqlarda ölüm haqqında təsəvvürlər mərhələli şəkildə baş verir və bu mövzuda bilik və təcrübə(real keyslər) nə qədər çox olarsa, qavrayış prosesi də bir o qədər sürətli gedər [1].

Yaş, zehni xüsusiyyətlər, təcrübə ilə yanaşı ölüm alqısının formalaşmasında cinsiyyət, böyüklər tərəfindən maarifləndirilmə, mədəni və dini xüsusiyyətlər də başlıca rol oynayır. Bir çox tədqiqatçılar tərəfindən aparılan araşdırmalar nəticəsində məlum olmuşdur ki, əksər uşaqlarda istisnasız olaraq ölümün hamıya şamil olunması ilə bağlı fikir yoxdur. Hətta belə hesab edirlər ki, ağıllı olan insanlar müəyyən yollarla ölümdən qaça bilər. Yaxud ölüm yalnız yaşlı insanlara məxsus bir şeydir və öləcəklərsə belə bu çox uzaq bir vaxtda, xeyli yaşlandıqları zaman real ola bilər. Onlar üçün insanlar ölmür, ölü kimi görünür [2].

Ölümün hər bir şəxs üzərində yaratdığı ortaq davranışlar mövcuddur. Bunları fiziki, duyğusal, idraki və hərəkəti şəkildə qruplaşdırma bilərik. Bunlar normal yaş xüsusiyyətləri olaraq adlanır və valideynini itirən uşaqlarda da bu xüsusiyyətlər görülür.

Duyğusal - şok, əsəb, qayğı, günahkarlıq və s.

Fiziki - qarın ağrısı, nəfəs darlığı, əzələlərdə yorğunluq, enerjisizlik, yuxusuzluq, iştahsızlıq, depressiya və s.

İdraki - ölən kişi ilə olan xatirələri tez-tez xatırlamaq. Bu hərəkətlər zamanla obsessiv xarakter almağa başlayır. Beyin zamanla şəxsin öldüyünü qəbul etməlidir, lakin bu proses uzandığı zaman həmin şəxsə ölən insana qarşı fikrən asılılıq yaranır.

Hərəkəti davranışlar - tez-tez yuxuda görmə. Bu insanda müəyyən rahatlama yarada bilər. Bəziləri ölən insanı xatırladan yerlərdə tez-tez görülə bilər, bəziləri isə, məsələn, qəbiristanlığa heç getməyə bilər, şəklini öz üzərində gəzdirmək və ya əşyalarından uzaq durmaq və s.

Uşaqlar valideyn itkisi zamanı bu xüsusiyyətlərlə yanaşı başqa davranışlar da sərgiləyə bilər. Çünki dost, qardaş, yaxın bir insanın ölümü ilə valideynini itirmək tamamilə bir-birindən fərqlənir. Valideyni ilə birgə ona sevgi verən, gündəlik ehtiyaclarını qarşılayan insanı da itirmiş olur və bunu qəbul etməməkdə inad edir. Ölən insanın geri qaydacağı ilə bağlı xəyallar qurur hətta öz oyunlarında da bu xəyalları əks etdirə bilər. Valideynlərinə qovuşmaq üçün özünü öldürməyi də düşünə bilər, bu zaman ətrafına daha çox aqressiya saçır[3].

Valideynlərinin hər ikisini və ya birini hər hansı səbəbdən itirmək uşaqların şəxsiyyətinin formalaşması mərhələsində böyük problemlər yarada, psixologiyalarına təsir edə bilər. Valideyn itkisinin olması tam olaraq qeyd-şərtsiz uşaqda davranış pozuculuğu formalaşdıracaq deyərək bir aksiom da yoxdur, lakin ümumi olaraq baxıldıqda əksərən görülən bir şeydir. Ana - uşağa sevgi aşılayan, güvən verən, hər cür ehtiyacı ilə maraqlanan, ən özəlini paylaşa bildiyi şəxsdir. Onun yoxluğu bütün bu maddi-mənəvi ünsürlərdən məhrum olunma anlamına gəlir. Ata isə sevgi, sosiallaşma, məsuliyyət, özünə inam aşılayan, hər cür çətinliklə mübarizə aparmağın yollarını göstərən rola malik şəxsdir.

Boşanma, ölüm, xəstəlik və s. bu kimi hallar ilə əlaqədar olaraq valideynini itirən və ya məhrum qalan uşaqlarda asılılıq, şiddətə meyillilik, saldırganlıq, stressi idarə edə bilməmək, təhsil həyatında uğursuzluq, şəxsi həyatında problemlər və s. duyğusal, sosial problemlər yarada bilər[4].

Valideyni itirmək eyni zamanda təhsil yolunda iqtisadi imkanlardan məhrum olunmaqdır. Bir çox sosial bacarıqlar var ki, hansı ki daha çox valideynlərimiz bu xüsusiyyətlərin bizdə formalaşmasında əsas rol model olur və onların itkisi bu davranışların formalaşmasında gecikmələrin yaranmasına səbəb olur. Son dövrlərdə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, ata və ananın ölümü uşaqların təhsilində və psixi inkişafında neqativ xüsusiyyətlərin yaranmasına gətirib çıxarır. Bəzi araşdırmalar göstərir ki, ana itkisi ata ilə müqayisə edildiyi zaman xüsusi ilə qız övladlarında erkən ölüm riskini artırır, eləcə də koqnitiv qabiliyyətlərin inkişafında ləngimələr yaradır. Bundan əlavə, eyni cinsdən olan bir valideyni itirmək, zehni və fiziki rifahda daha böyük mənfi nəticələrə səbəb ola bilər.

Xarici hər hansı bir səbəbdən valideynini itirmək mental sağlamlıq cəhətdən uşaqlara xüsusilə təsir edir. Təbii ölümlər ilə müqayisə olunduğu zaman qəfil baş verən (intihar, qəza və s. səbəblərdən) ölümlərin uşaqlarda travma yaratması xüsusilə geniş yayılıb. Ölümdən hətta iki il sonra belə travmanın yaratmış olduğu təsirlər nəticəsində antidepressantlardan geniş şəkildə istifadə

olunur (qəfil ölümlər ilə əlaqədar olaraq). Qəfil ölümlər nəticəsində uşaqda yaranan travmalar onun təhsil həyatında, məktəb dövründə performansında, davranışlarında həll edici rola malik olur [5].

Açar sözlər: valideyn itkisi, ölüm, davranış pozğunluqları.

ƏDƏBİYYAT

1. Mustafa Köylü. Ölüm Olayının Çocuklar Üzerine Etkisi ve Ölüm Eğitimi
2. Nazlı Sinem Koytak. 7-11 Yaş Grubundakı Çocuklarda Ölüm Kavramı ve Ölüm Kaygısının Araştırılması.
3. Hatice Çetinkaya Şahin. Ebeveyn Ölümü ve Etkileri.
4. A. Hümeysra Kurtoğlu Karayel. Anne Baba Kaybının Çocuk Üzerinde Etkileri.
5. Sanna Kailaheimo Lönnqvist. Cause of parental death and child's health and education. The role of parental resources.

AZƏRBAYCANDA DİL SİTUASIYASI DİLİN FUNKSIONALLAŞMA FAKTORU KİMİ

Cahid Kazımov

AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu

cahid.ismayilov@gmail.com

Hazırda dil və cəmiyyət arasında olan əlaqələr dünya linqvistikasında ciddi şəkildə öyrənilməkdədir. Xüsusən də, sosial amillərin dilə göstərdiyi təsirlərə daha çox fikir verilir. Bununla yanaşı, dilin funksiyalarının tədqiqi sosiolinqvistika elminin qarşısında duran mühüm vəzifələrdəndir. Dilin inkişafında cəmiyyətin sosial təşkili öz təsirini göstərir, əhalinin sosial durumu dildə öz ifadəsini bu və ya digər dərəcədə tapır. Müasir linqvistik araşdırmaların inkişaf mərhələsi sosiolinqvistik obyektlər olan dil situasiyası, dil planlaşdırılmasının və dil siyasətinin elmi maraq kəsb etdiyi məsələlərdən biri olduğunu göstərir. Bu məsələ ilə (dil situasiyasının nəzəri və tətbiqi aspektləri) əlaqədar V.A.Avrorin, L.B.Nikolski, A.D.Şveytser, Q.V.Stepanova, Deşeriev, İsayev, B.Velikovun və b. müntəzəm məşğul olmuşlar. Bu dilçilər ən çox «birinci dil», «ikinci dil» anlayışlarını, dil situasiyası və milli - dil siyasəti münasibətlərini önə çəkmişlər. Birinci dilin funksionallaşma bilməməsi qeyd olunur. B.Belikov yazır ki, «*sosial-kommunikativ sistemin komponentləri arasında funksional münasibət*» - dil situasiyasıdır [2, s.439]

Həqiqətən də, dil situasiyası funksional münasibətlərin ifadəsi kimi çıxış edir. Dil situasiyası sözügedən regionda ekzoqlos, balanslaşmamış, bir və iki komponentlik şəraitində həyata keçirilir. Belə dil situasiyası sosial-tarixi faktorlarla şərtlənir.

Maraq kəsb edən məsələlər dilin funksionallaşma tiplərinin üzə çıxarılmasından birbaşa asılıdır. Bunun üçün 3 məsələyə diqqət yetirmək lazım gəlir: *kommunikativ güc, funksional yük və hüquqi status*.

Dil situasiyası deyəndə bu üç fonda müəyyən siyasi-inzibati qurum, yaxud coğrafi ərazi hüdudu çərçivəsində bir və ya bir neçə dilin funksional, habelə sosial təsirlərindən ibarət mövcudluq formasının toplusu nəzərdə tutulur.

Müasir cəmiyyətdə dil həyatının inkişaf prosesinin ənənəsi mürəkkəb kommunikativ sistem çərçivəsində fəaliyyət göstərir. Dilin həyatına sosial situasiyalar da müdaxilə edir, dilin işlənmə və istifadə olunma sferalarını dəyişə bilər. Müasir sosial situasiyaları içərisində dil situasiyası mühüm yerlərdən birini tutur. Dil situasiyası xarici dillərin əhatəsində sosiallaşır və funksionallaşır.

«*Dil situasiyası*» (*language situation*) terminoloji anlayışı linqvistika elmində 1960-cı illərdən aktiv istifadə olunmuşdur. XX yüzildən etibarən «dil situasiyası» dilin sosial aspektləri ilə sıx şəkildə öyrənilir. V.A.Avrorinin nöqteyi-nəzərinə, «*dil situasiyası dillərin qarşılıqlı münasibətinin konkret tipidir, hər bir dilin sosial həyatında müxtəlif formaları mövcuddur*» [1, s.120].

Dil situasiyasının yaranmasında ekstralingvistik faktorların rolu böyükdür. Xüsusən də, universal dil situasiyası hər bir müstəqil dilin daxili qanunauyğunluqlarını açıb göstərir, konkret faktlar verir.

Bəllidir ki, dil bir funksional sistemdir, hər hansı dil hadisəsini yerinə yetirdiyi funksiya baxımından qiymətləndirmək lazım gəlir. Burada ekstralingvistik faktorların rolu da nəzərə alınmalıdır. Bu o deməkdir ki, dil faktlarını bir-birindən təcrid olunmuş biçimə deyil, dilin işləndiyi inzibati-ərazi mühiti ilə əlaqəli şəkildə öyrənmək lazımdır. Bu cəhətdən dilin funksional sistem təşkil etməsi çoxdan sübut edilmişdir. «Funksiya» terminini də məqsədəmüvafiqlik, vəzifə anlamında dərk etmək gərəkdir.

E.Koseriu «Ümumi dilçiliyə giriş» kitabında yazır: «...funksiya prinsipi dil təsvirindən çox, xarici dilin tədrisinə keçmişdir; praktik xarici dil dərslərində ifadə zamanı birinci növbədə şagirdlərin ana dili ilə xarici dil arasındakı funksional (fonematik) fərqləri nəzərə çatdırırlar və substansieli (fonetik) fərqlər funksional fərqlər çərçivəsində və didaktik aksiom kimi onlara bağlı şəkildə öyrədilir. Bu zaman, xarici dildə ana dilindəki funksiyaları axtarasan» [5, s.63]

Bizə elə gəlir ki, dilin funksionallaşması üçün Azərbaycan regionunda da sosial şərait yaranmalıdır. Məsələn, sovet dönəmində rus dilinin Azərbaycan Respublikasında funksionallaşması üçün, hazırda isə ingilis dilinin müəyyən dairələrdə işlənməsi üçün yeni əlverişli mühit formalaşmışdır.

Deyilənləri yekunlaşdıraraq, göstərmək olar ki, dil situasiyası problemlərini Azərbaycanda həll etməkdən yana «siyasi bir fəaliyyət» mövcuddur.

Çoxmillətli Azərbaycan Respublikasında yaşayan azsaylı xalqların dilində müşahidə olunan tendensiya onların bəzilərinin ölmək təhlükəsi qarşısında qalmasıdır, amma həmin xalqların nümayəndələri istər-istəməz Azərbaycan dilindən istifadə edirlər. Bu situasiya etnodil şəraitidir. Ləzgi-rus-Azərbaycan üçdilliliyi. Daxili və xarici faktorlar arasındakı münasibətlər dil situasiyasını sərhəd bölgələrində determinləşdirir. Bu cür dil situasiyası obyektiv və subyektiv amillərin rolu ilə səciyyələnilir.

Təssüflə demək olar ki, dünyada dil situasiyası sahəsində ümumiləşdirici bir konsepsiya demək olar ki, yoxdur. Bu, əsas etibarilə cəmiyyət daxilində dillə əlaqədar problemlərin müxtəlifliyindən irəli gəlir.

Açar sözlər: dil situasiyası, dilin funksionallaşması, əsas faktorlar, etnodil şərait, «ikinci dil».

ƏDƏBİYYAT

1. Аврорин В.А. Двужычие и школа. Проблема двужычия и многоязычия, М.: Наука, 1972.
2. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолнгвистика: Учебник для вузов, М.: Рос. Гос. Гум. ун-т, 2001.
3. Суюнбаева А. Языковая ситуация как фактор функционирования языка для специальных целей. Научный диалог, 2016, № 5 (53), с. 97-108.
4. Carroll, T. Language Planning and Language Change in Japan. Kichmond, Sirrey: Curzon Press, 2001.
5. Koseriu E. Ümumi dilçiliyə giriş. Bakı, 2006 (Alman dilindən tərcümə edəni, giriş məqalənin və qeydlərin müəllifi: prof. F.Y.Veysəlli).

SİNTAKTİK BÜTÖVÜN SƏRHƏDİNİN MÜƏYYƏNLƏŞMƏSİNDƏ ZAMAN VƏ ŞƏXS ANLAYIŞI

Vüsalə Kərimli

Bakı Dövlət Universiteti

vusala.karimli@gmail.com

Dilçilikdə sintaktik bütövlərin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsi ilə bağlı fərqli metodlar irəli sürülür. Bu metodlardan ən geniş tətbiq ediləni məzmun faktorudur. Bundan əlavə, abzasla sintaktik bütöv arasındakı münasibət də sintaktik bütövün sərhədinin müəyyənləşdirilməsində istifadə edilən metodlardandır. Həmçinin təkrarların iştirakı, intonasiya kimi anlayışlarla bu metodlar sırasında fərqləndirilir. Sintaktik bütövlərdə sərhəd müəyyənləşdirici faktor kimi zaman və şəxs anlayışlarını da qeyd edirlər. Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində bu məsələlər fərqli formalarda özünü göstərir.

Sintaktik bütöv sərhədinin müəyyənləşməsində zaman anlayışı ilə bağlı K.Bəşirov qeyd edir ki, əgər bir mürəkkəb sintaktik bütövdə cümlələr eyni zamanda, digərində isə başqa bir zamanda verilsə, belə zaman fərqi iki mürəkkəb sintaktik bütöv arasında sərhəd müəyyənləşdirici amil kimi götürülür [1]:

Əsgər ailəsinin qayğısını çəkən hökumət idarələri Məsmə xalanın gün-güzəranı ilə maraqlanır, məşğul olurdular. Oğluna verilən təqaüddən başqa ona libas, ərzaq cəhətdən əl tutur, bayram və mərasimlərdə, görürdün, hədiyyə də gətirirdilər.

Həmin küçədə təzə açılan uşaq bağçasına əsgər uşaqlarını hökumət hesabına qəbul elədilər. Bağçaya qəbul olunmaq üçün bəzi vəsiqələr təqdim etmək lazım idi: yaş kağızı, ev idarəsi kağızı, əsgərlik kağızı, sağlamlıq kağızı... Bunları sayanda Məsmə xala təəccüb elədi. O heç vaxt güman etməzdi ki, dörd yaşında uşaqdan bu qədər vəsiqə istəyəcəklər. Qadın yoxlamaların dalınca iki gün vaxt sərf elədi. Axırncı vəsiqəni həkimdən, bizim tanıdığımız həkim Validə xanımdan almalı idi. Bunun üçün uşağın özünü də həkim yanına aparmalı idi və aparmışdı da.

Ondan ikicə gün əvvəl əsgər uşaqlarına kömək eləyən komissiyadan Nadirə bir dəst alt paltar, bir dənə də çəkmə gətirmişdilər. Alt paltar, əlbəttə, yerli artəldə hazırlanmışdı, qotazlı çəkmə isə nəinki evdə, hətta bütün bu həyətdə dillərdə söhbət olmuşdu. Kimi deyirdi ki, bu çəkmə lap müharibədən əvvəlki maldır, hansı anbarda isə ilişib indiyə kimi qalıb. Kimi deyirdi, yox, Leninqrad fəhlələri doğma şəhərlərinin qəhrəmanlıqla mühasirədən qurtarmasını bayram eləyirlər. Pal-paltar, ayaqqabı fabriklərini işə salan kimi, əsgər uşaqlarını sevindirmək istəyiblər, ilk sifarişləri onlar üçün hazırlayıblar [2, s.63].

Nümunəni K.Bəşirovun izahı əsasında təhlil edək. Birinci abzas indiki zaman, ikinci və üçüncü abzas keçmiş zaman anlayışını özündə əks etdirir. O zaman burada iki sintaktik bütövün olduğunu qəbul etməliyik. Birinci abzas bir sintaktik bütövdür, digər ikisi isə ikinci sintaktik bütövdür.

Lakin nümunəyə məna-kompozisiya baxımında yanaşanda burada hər abzasın öz mikrotemasının olduğunu, hər mikrotemanın da bir sintaktik bütöv olduğunu qeyd etmək lazımdır. Yəni yuxarıdakı üç mikrotema verilmişdir.

Həmçinin bir sintaktik bütövdə müxtəlif zaman anlayışına rast gəlinə bilər.

Mir Cəlal Paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütövün sərhədinin formalaşmasında şəxs anlayışı meyarına müxtəlif formada rast gəlinir. Şəxs anlayışını iki formada araşdırmaq daha məqsəduyğundur:

1. Semantik aspektdə;
2. Qrammatik aspektdə.

Ədalət gözlərindən almaz yaşlar tökərək, başısağa dəryəyə qaçırdı. Yenicə göyərən çəmənləri, yoncalıqları ayaqlayaraq, kollardan, hasarlardan, arxlardan ötərək, yaralı bir quş kimi çırpınaraq qaçırdı. O, birbaşa şəhərə yol almışdı, atasının dalınca gedirdi. Əlindəki badam şivini bərk-bərk tutub ehtiyatla aparırdı. Aparırdı ki, atasına göstərsin, böyüklərə şikayət etsin.

Bu yerlər-bağçalar, kövşənlər körpə qızın həmişə oynadığı, çiçək yığdığı, sünbül dəstələdiyi, quş yuvası axtardığı, quzu otardığı, çırpı topladığı yerlər idi. İndi isə Ədalət heç nə düşünmürdü. Cənuba, uzaqda ağaran qarlı dağlar arxasına, şəhər yoluna doğru üz tutaraq qaçırdı. Anasından qalma köhnə başmaqlar çoxdan ayağından çıxmışdı. Soyuqda gah qızaran, gah göyərən balaca ayaqları keyimiş kimi, nə daş, nə tikan, nə palçıq hiss edirdi. Qız hərdən hıçqırığını boğaraq: "Ata can!" - deyə, fəryad edir, əlindəki ağaca baxırdı. Uşağı bu kökdə görən kəndlilər müşavirin qorxusundan ona yanaşmasalar da, ağaclar arxasından haylayır, uşağı saxlamaq istəyirdilər. Ədalət qulaq asmır, yoluna davam edirdi.

Bütün ümidləri puça çıxmış, müşavirin, mübaşirin, ərbabın, məhkəmələrin qapısından naümid olan, əl üzən Ağarza həmin bu axşam da həmin yolla kəndə qayıdırdı. O buradan gedəndə

cibində pul, əlində ərizə, ürəyində ümid aparmışdı. Qayıdanda isə bunların hamısını itirmişdi. Ancaq ürəyindən daş kimi asılan və get-gedə ağırlaşan bir intiqam hissi gətirmişdi [2, s.16].

Məsələyə semantik aspektdən yanaşanda bu nümunədə iki sintaktik bütöv verilmişdir. İlk sintaktik bütövdə söhbət Ədalət adlı şəxsdən, digərində isə Ağarza adlı şəxsdən gedir. İki ayrı şəxs iki mikrotemanı bir-birindən ayıran vasitə kimi çıxış edir. Bu da sintaktik bütövün sərhədinin formalaşmasında şəxs anlayışının iştirakını meyar səviyyəsinə qaldırır.

Qrammatik aspektdə isə vəziyyət fərqlidir. Burada şəxs əvəzliliklərinin və şəxs şəkilçisinin iştirakı şəxs anlayışını formalaşdırır. Sintaktik bütövlər arasında bu vasitələrdə şəxslər üzrə dəyişiklik baş verərsə, sintaktik bütövlər bir-birindən ayrılırlar. Əks halda mikrotemadan asılı olmayaraq bir sintaktik bütöv kimi qəbul edilir.

Yuxarıdakı parçaya qrammatik aspektdə nəzər salanda bu fikrin yanlış olduğu görünür. Bütün nümunə ikinci şəxs təkində verilmişdir. Bu da bir sintaktik bütöv deməkdir. Bu isə sintaktik bütövün əsası hesab edilən mənanı gözardı edir.

Deməli, Mir Cəlal paşayevin bədii nəsrində sintaktik bütövün sərhədinin təyini üçün şəxs və zaman anlayışının əsas üsul kimi götürülməsi məqsədəuyğun deyil. Müəllif bu vasitələrdən istifadə zamanı sintaktik bütövün sərhədlərinin bəlli olmasına deyil, məzmunu və şəraitə uyğunluğuna diqqət yetirmişdir.

Açar sözlər: Mir Cəlal Paşayev, sintaktik bütöv, zaman anlayışı, şəxs anlayışı.

ƏDƏBİYYAT

1. Beşirov K. Azərbaycan türkçesinde cümle üstü birlikler. Doktora tezi. İstanbul. 2008, 198 s.
2. Mir Cəlal. Əsərləri. 5 cildə. III c. Bakı, Adiloğlu. 2013, 456 s.

AUTİZMİN SƏBƏBLƏRİ

Fərid Mahmudzadə

Turizm və Menecment Universiteti

fmahmudzade@gmail.com

Psixogen yanaşma. Autizmin səbəbləri ilə bağlı ilk nəzəriyyələr autizm diaqnozu olan uşaqların normal olaraq doğulduqları lakin mənsub olduqları ətraf mühit səbəbilə autistik anomaliyalar göstərdikləri yönündədir. Bu nəzəriyyələrin yaranma tarixlərinə, məzmunlarına nəzər saldıqda sindromun tanıtımından sonrakı ilk iyirmi il ərzində autizmi koqnitiv psixologiya baxımından araşdıran heç bir tədqiqatın olmadığını görürük. Bunun səbəbi Kannerin autizmi duyğusal bir pozuntu olaraq təsvir etməsi nəticəsində psixoanalitiklərin autizmdə ana – uşaq əlaqəsini incələyib, bunun autizmə səbəb ola biləcək dinamiklərinə diqqət çəkmələridir.

Koqnitiv yanaşma. 1970 – ci illərin əvvəllərindən etibarən autizmlə bağlı koqnitiv nəzəriyyələr geniş yayılmağa başladı. Bu müddətdə empirik araşdırmaların atması ilə bərabər

autizmin səbəblərinin daha çox koqnitiv funksiyalardakı yetərsizlik olduğuna dair görüşlər gündəmə gəlmişdir. Bu baxımdan üzərində durulan təməl koqnitiv problemlər nitq, koqnitiv bacarıqlar, yaddaş və simvolizasiyadakı çatışmazlıqlardır.

Bu kontekstdə ortaya çıxan psixoloji nəzəriyyələr: zəhin korluğu nəzəriyyəsi (mindblindness theory), sosial idrak nəzəriyyəsi (social cognition theory), hərəkət funksiyası nəzəriyyəsi (executive functioning theory), zəif mərkəzi bağlılıq nəzəriyyəsi (weak central coherence theory), empatiya – sistemləşdirmə nəzəriyyəsi (empathising-systemizing theory) və ifrat kişi beyin nəzəriyyəsi (extreme male brain theory) şəklində sıralamaq mümkündür.

Autizmə səbəb ola biləcək infeksiyalarla bağlı faktorlar. Genetik, hamiləlik və ya doğuşla bağlı faktorlar kimi hamiləlik və ya uşaq vaxtında keçirilən və beynə zərər verən infeksiyaların da autizmlə əlaqəsi görünür. Yenə başqa faktorlar kimi bu da səbəb nəticə əlaqəsi baxımından dəqiqlik qazanmamışdır. Autizmlə əlaqəli görünən infeksiyalar aşağıdakılardır: Rubella, Sitomeqalovirus (CMV), Herpes Encephalitis.

Genetik amillər. Son illərdə aparılan tədqiqatlarda autizmdə genetik faktorların önəmli olduğu vurğulanır. Genetik araşdırmanın ən böyük məhdudiyyəti autistik fərdlərin uşaq sahibi olmamalarıdır. Bu səbəbdən belə tədqiqatlar autistik fərdlərin qardaşları və valideynləri üzərində aparılmaqdadır. Yenə də nəticələr hal – hazırda qarışıq və qeyri-müəyyəndir. Əgər autizm 100% genetik bir inkişaf pozğunluğu olsa, xüsusilə eyni yumurta əkilərinin birinin autistik olması durumunda digərinin də autistik olması gözlənilir. Ancaq realıqda belə bir hala rast gəlinmir.

Hamiləlik və doğuş zamanı çəkilən çətinliklərlə bağlı faktorlar. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, autistik uşaqlarda qardaşlarına və ya kontrol qruplarına nisbətə doğuş öncəsi, doğuş zamanı və sonrasındakı fəsadların görülmə sıxlığı daha çoxdur. Doğuş öncəsi qanaxmanın olması, doğuşun ilk, dördüncü ya da ən son doğum olması, ananın yaşının çox olması, və yaxud dərmandan istifadə kimi faktorların autizm riskini artırdığı güman olunur. Buna əlavə olaraq tənəffüs çatmazlığı, septisemiya və ya meningit xəstəliyinin (ki, bunlar beyində infeksiyaya yol açır) normal bir inkişaf müddətindən sonra autizm riskini artırdığını düşünən tədqiqatçılar vardır. Bu faktorlar autizmlə əlaqəli görünsələr də onların arasında səbəb – nəticə əlaqəsi qurmaq çox çətinidir

Açar sözlər: autizm, psixogen yanaşma, koqnitiv yanaşma, səbəb olan amillər, genetik amillər.

ƏDƏBİYYAT

1. DSM IV, (1994). DSM-4 Tanı Ölçütleri. (Koroğlu, E. Çev.). Ankara: Hekimler Yayın Birliği.
2. Jessica Brian, Lonnie Zwaigenbaum, Wendy Roberts, Peter Szatmari, Isabel Smith, Susan Bryson. Early language and communication development of infants later diagnosed with autism spectrum disorder, J. Dev.Behav.Pediatr., 2006, Apr; 27(2 Suppl), pp. 69-78.
3. Szatmai, P., Bremner R., & Nagy, J. Asperger's syndrome: A review of clinical features. Canadian Journal of Psychiatry, 1989, 560 p.

BAKİ-TBİLİSİ-CEYHAN NEFT BORU KƏMƏRİNİN İNŞASININ AZƏRBAYCAN VƏ TÜRKiYƏ ARASINDA İQTİSADI ƏMƏKDAŞLIĞIN İNKİŞAFINDA ROLU

Rəşid Mehdiyev

Azərbaycan Universiteti

mresid.1998@gmail.com

Azərbaycan 1991-ci ildə öz müstəqilliyini yenidən bərpa etdikdən sonra yeni mərhələyə qədəm qoydu, öz sərvətlərinin, o cümlədən Xəzər hövzəsindəki karbohidrogen ehtiyatlarından sərbəst yararlanmaq imkanı qazandı. Bu imkanın reallaşmasında ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə dünyanın nüfuzlu neft şirkətləri ilə “Əsrin müqaviləsi” adını almış neft sazişi imzalanmasının böyük əhəmiyyəti oldu. Dünyanın böyük neft şirkətləri Azərbaycanın neft sənayesinə böyük həcmdə kapital qoydu, Xəzər dənizinin Azərbaycan sektorunda neft yataqlarının istismarına başlandı. Heydər Əliyevin demokratik dövlətçilik siyasətinin, zəngin siyasi təcrübəsinin bəhrəsi olan “Əsrin müqaviləsi” yalnız yeni neft strategiyasının və iqtisadi inkişafın deyil, bütövlükdə Qafqazda sülh prosesinin bünövrəsini qoydu [6, s.378].

Amerika hökuməti BP-yə Bakı-Ceyhan boru kəmərinin tikintisi üçün təzyiq göstərdiyindən BP bu layihənin iqtisadi cəhətdən sərfəli olmadığını bildirmişdi. Yalnız Azərbaycan və Türkiyə dövlətlərinin qəti mövqeyi bu layihənin icrasına yol açdı. Bir çox görüşmələrin ardından BP və digər maraqlı tərəflər Bakı-Ceyhan boru xəttinə dəstək verdi, bu kəmərin geopolitik yox, iqtisadi əhəmiyyətli bir layihə olduğunu bildirdi. 1999-cu ilin noyabrında İstanbulda Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv dövlətlərin zirvə görüşündə Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, Qazaxıstan dövlətlərinin liderləri kəmərin adının Bakı-Tbilisi-Ceyhan olaraq dəyişdirilməsi haqqında sənədə imza ataraq, bu layihəyə dəstək verdiklərini bildirdilər. Türkiyə Petrolları Anonim Ortaqlığı (TP) şirkətinin Azərbaycanın neft yataqlarının pay bölgüsündə payı artırıldı. “Əsrin müqaviləsi” imzalandığı zaman TP-nin payı 1,75% olmuş, sonradan 1995-ci ildə Azərbaycanın 5%-lik payını TP-yə satması ilə əlaqədar bu rəqəm 6,75%-ə çatdı. Həmçinin, TP 1,2 trilyon kub metr qaza ehtiyatına malik “Şahdəniz” layihəsində 9%, Kürdaşı-Araz-Kurqan yatağı müqaviləsində 5% pay və 100 milyon ton neftə sahib olmaq hüququ qazandı [2, s.138]. Azərbaycanın neft yataqlarında Türkiyənin sahib olduğu pay ona ildə 835 milyon dollar gəlir gətirmişdir.

Azərbaycan neftinin pay bölgüsündən sonra xam neftin dünya bazarlarına çıxarılması üçün bir neçə istiqamətdə müzakirələr aparılmışdır. Boru xətlərinin keçəcəyi yerlər regionun geosiyasi vəziyyətində dərin təsirə malik idi. Bu Azərbaycanın müstəqilliyini və suverenliyini maraqlandırdığı üçün Azərbaycan neftini dünya bazarına çıxaracaq boru kəməri böyük önəm kəsb edirdi. Heydər Əliyev Azərbaycan neftinin dünya bazarlarına çıxarılması üçün çəkiləcək boru kəmərinin mütləq Türkiyə ərazisindən keçməsinə istəyirdi. Neft şirkətlərinin konsorsiumu tərəfindən yaradılmış “BTC Company” şirkətinə daxil olan bir sıra şirkətlər, həmçinin Rusiya BTC-nin keçirilməsinə qarşı çıxış edirdilər. “BTC Company” BTC yerinə Bakı-Supsa xəttinin çəkilməsini, Supsadan neftin tankerlərlə boğazdan keçərək nəql olunması tərəfdarı idi.

Lakin Heydər Əliyev neft şirkətlərinin rəhbərləri ilə görüşərək BTC-nin həyata keçirilməsini ısrarla istəmiş və bu yolda Türkiyə prezidenti Süleyman Dəmirəl və ABŞ prezidenti Bill Klinton tərəfindən dəstəklənmişdi. “Şahdəniz” qaz yatağında təbii qazın tapılması və bunun Türkiyə üzərindən dünya bazarlarına ixrac edilməsinin gündəmə gəlməsi, Türkiyə Cümhuriyyətinin İstanbul boğazından tankerlərin keçidini məhdudlaşdıran qanun qəbul etməsi BTC-nin həyata keçmə ehtimalını artıran səbəblər sırasında idi. 1998-ci ilin oktyabrın 29-da Azərbaycan, Türkiyə, ABŞ, Gürcüstan, Qazaxıstan və Özbəkistan Ankara Bəyannaməsini imzalamaqla Bakı-Ceyhan boru xəttinə dəstəklərini bildirdilər. Bəyannamədə Xəzər dənizinin Azərbaycana aid hissəsindən çıxan karbohidrogen ehtiyatlarını dünya bazarlarına çıxaracaq əsas ixrac boru xəttinin Bakı-Tbilisi-Ceyhan olması xüsusi qeyd edildi. 1999-cu il noyabrın 18-19-da İstanbulda ATƏT-in zirvə toplantısında Azərbaycan-Türkiyə enerji münasibətiləri haqqında sənədlər imzalandı. Bill Klinton bu sənədlər imzalandığı zaman şahid kimi iştirak etmişdir [2, s.148]. Bu müqavilələrə zəmanət verilməsi demək idi. Bu sənədlər Azərbaycan-Türkiyə enerji münasibətilərinin gələcək perspektivləri baxımından böyük əhəmiyyətə malik idi. 2002-ci il sentyabr ayının 18-də Bakının yaxınlığında yerləşən Səngəçal sahil terminalında prezident Heydər Əliyev, Türkiyə prezidenti Əhməd Necdet Sezer, Gürcüstan prezidenti Eduard Şevardnadze və ABŞ-ın Energetika naziri Spenser Abrahamın iştirakı ilə Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəmərinin təməlinin qoyulması münasibətilə mərasim keçirildi [4, s.379]. ABŞ-ın energetika naziri Spenser Abraham Xəzər dənizindən nefti Gürcüstan vasitəsilə Türkiyənin Aralıq dənizi sahilinə - Ceyhana oradan da dünyaya daşıyacaq Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin reallaşması istiqamətində Heydər Əliyevin rolunu yüksək qiymətləndirmişdi [6, s.381]. 2006-cı il iyulun 12-də Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəmərinin açılışı zamanı Azərbaycan respublikasının prezidenti İlham Əliyev qürurla bildirdi ki, “Bakı-Tbilisi-Ceyhan müstəqilliyimizi möhkəmləndirəcəkdir” [2, s.149]. 2006-cı ildən 2016-cı ilədək boru kəməri ilə 341 milyon ton neft ixrac olunmuşdur. Türkiyənin BTC-dən əldə etdiyi tranzit haqqı, vətəndaşlar üçün yaradılan iş imkanları ilə birlikdə təqribən 5 milyard dollardır [1, s.149]. Bakı-Tbilisi-Ceyhan boru kəməri Azərbaycanın Türkiyə və digər region dövlətləri ilə iqtisadi əməkdaşlığının inkişafına güclü təkan vermişdir. Həmçinin bu layihənin reallaşması ölkəmiz üçün çox böyük siyasi əhəmiyyətə malik olmuş, onun strateji mövqeyini daha da gücləndirmişdir.

Açar sözlər: Xəzər hövzəsi, neft yataqları, boru kəməri, layihə, dünya bazarları, ixrac.

ƏDƏBİYYAT

1. Qasımlı M.C. Azərbaycan Respublikasının diplomatiya tarixi, Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991-2003): 2 hissədə. I hissə, Bakı: Mütərcim, 2015, 648 səh.
2. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991-2016) /məqalələr toplusu. Bakı: “Poliart” MMC, 2017, 904 s.
3. Azərbaycan respublikasının tarixi (1991-2003). 1-ci cild. Heydər Əliyev dövrü. Bakı: Azərbaycan Tarixçiləri İctimai Birliyi, 2016, 704 səh.
4. Əliyev H. Müstəqilliyimiz əbədidir. B., Azər nəşr, 2007, 480 səh.
5. Əliyev İ. İnkişaf-məqsədimizdir. B., Azər nəşr, 2008, 424 səh.

6. Hüseynova İ. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı, Çarşıoğlu, 2008, 672 s.
7. Bakı-Tbilisi-Ceyhan Əsas İxrac Boru Kəməri Layihəsində Azərbaycan Respublikası Dövlət Neft Şirkətinin iştirak payının maliyyələşdirilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. <http://www.e-qanun.az/framework/> İstifadə olunma tarixi: 13.03.2021
8. Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft boru kəmərinin rəsmi açılışı neft strategiyasının təntənəsi idi. <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/> İstifadə olunma tarixi: 12.03.2021
9. İlham Aliyev'in BTC sevinci. <https://m.haber7.com/dunya/haber/160138-ilham-aliyevin-btc-sevinci> İstifadə olunma tarixi: 12.03.2021

QEYRİ – NEFT İXRAC POTENSİALININ REALLAŞDIRILMASINDA LOGİSTİKANIN ROLU

Samir Məhərrəmov

Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti

meherremov_samir@yahoo.com

Logistika özü bir elm kimi Qədim Yunanıstanda əmələ gəlmişdir. O zaman ordunun döyüş qabiliyyətinin artırılması məqsədi ilə ona silah-sursatın və qida təminatının təchiz etməsi üçün istifadə edilmişdir. Lakin logistika bir iqtisadi faktor kimi formalaşmasının səbəbi qlobal maliyyə böhranında yüklərin xərcinin azadılması və bununlada şirkətlərin və dövlətlərin gəlirlərin artmasına nail olmaqdır [2]. Qeyd etmək istərdim ki, dünya əhalisinin sayının 2050-ci ildə 10 milyard nəfərə çatacağını və bunlardan 70% əhalinin şəhərlərdə yaşamasını nəzərə alsaq görə bilər ki, logistika gələcəkdə daha da inkişaf edəcəkdir. Bunun üçün müasir və gələcəyə yönəlik (ağıllı) şəhər və avtomobil infrastrukturalarının qurulması sistemi ilə problemləri həll oluna bilər [6].

XXI əsrdə iqtisadiyyatın inkişafı üçün logistika və nəqliyyat infrastrukturun müasir tələblərə cavab verməsi ən prioritet məsələlərdən biridir. Azərbaycan Prezidentinin qəbul etdiyi “Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi” buna bir sübutdur. Müasir dövrdə logistikanın inkişafı olmadan hər hansı bir ölkənin iqtisadiyyatının artımı haqqında qeyd etmək çətin məsələdir. Son illərdə bir necə faktor logistikanın əhəmiyyətinin daha da artmışdır. İnformasiya texnologiyaların inkişafı, dünyada əhali sayının artımı, lokal və vətəndaş müharibələri, qlobal iqtisadi krizislər və digər faktorları qeyd etmək olar.

Logistikanın və nəqliyyat sektorunun iqtisadiyyatda uğurlu inkişafı bir necə faktordan aslıdır.

- Hazır məhsulların mənzil başına çatdırılması, planlaşdırılması, təşkili və saxlanması prosesi;
- Logistika və nəqliyyat sektoruna müasir informasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsi;

- Məşhulun izlənməsi prosessini əlçatan edilməsi və sahiblərinə məlumatların vaxtında çatdırılması.

Bunun üçün nəqliyyatda logistikaya yalnız iqtisadi faktor kimi yox, ona həm elmi, həm də məntiqi hesablama sənəti kimidə baxmaq lazımdır [3]. Müasir dövrdə logistika ixtisasında çalışan mütəxəssis iqtisadiyyatın və əmək bazarının müxtəlif sahələrin bilikləri öyrənir. Bu sahələrə maliyyə, marketing və istehsalat idarəedilməsi kimi bölmələr aiddir. Qeyd olunan sahələri dərinlən bilən mütəxəssis logistikada tədərük zəncirini davamlı hərəkətini mütəşəkkil şəkildə qura bilir.

Ölkədə logistika sahəsinin iqtisadiyyata təsiri yerli mütəxəssislərin hazırlanması və bu sahədə onların biliklərinin artırılması prioritet məsələ olmalıdır. Mütəxəssislərin savadlı olması ölkənin iqtisadi resurslarının səmərəli istifadə edilməsi və eyni zamanda qeyri-neft sektorunun inkişafına müsbət təsir edən amillərdən biridir. Bu da öz özlüyündə iqtisadi göstəricilərinin yaxşılaşdırılması maraqları baxımından tədarükçü, həm istehlakçının mənafeini təmin etməyə, həm də məhsul tədarükünə dair əlaqələrinin inkişafını yaxşılaşdırır. Logistika təkcə yükdaşıma ilə məhdudlaşmır. Ölkədə logistikanın inkişafı üçün təşkil olunan anbarlar, xarici şirkətlər, ölkənin tranzit kimi istifadə olunması zamanı göstərilən xidmətlər hər biri ölkə iqtisadiyyatına dividənlərin əldə olunmasına təsir edir [5]. Qeyri-neft sektorunun potensialının reallaşdırılması üçün logistikanın ölkə iqtisadiyyatına təsir etməsinin aşağıda göstərilən əsas amilləri özəl sektorda xüsusən istehsalata və ixrac yönli sahələrdə fəaliyyət göstərən şirkətlərə məlumatları verilməsi ilə inkişaf edir. Ölkə iqtisadiyyatının inkişafı maddi axınların, informasiya axınlarının və maliyyə axınlarının irəliləməsini sürətləndirmək üçün əsas kimi logistika və logistika sistemlərinin inkişafını tələb edir. Ölkələrin (Azərbaycan) iqtisadiyyatlarının gəlirlərini əsas hissəsini təşkil edən özəl sektorun, xüsusən istehsalata və ixraca yönəlik olanlara diqqət etməli, tənzimlənməlidir.

İqtisadi amil - Azərbaycanın XX əsrin 90-cı illərdə mərkəzləşmiş iqtisadi modeldən bazar iqtisadiyyatına keçməsi ilə ölkədə özəl sektorun inkişafına şərait yaratmışdır. Özəl sektorda fəaliyyət göstərən şirkətlər öz mənfətlərinin artırılması və bazar münasibətlərindən qanunlarına uyğun olar "hesablama-fayda-istehlakçı" prinsipi ilə logistika potensialını təmin edir [4].

Təşkilati amil - Azərbaycanın iqtisadiyyatında baş verən iqtisadi strukturlarındakı islahatlar, yeni dövlət iqtisadi şirkətlərini formalaşdırılması və idarəetmənin mərkəzləşdirilməsi prosesləri ilə yanaşı, iqtisadi əməkdaşlıq və integrasiya prosesləri fəaliyyətlərini həyata keçirilir. Keçid iqtisadiyyatında formalaşan xüsusən istehsalçılar, istehlakçılar, vasitəçilər, anbar və nəqliyyat arasındakı qarşılıqlı təsir prosesləri üçün xarakterik olan müxtəlif mülkiyyət formalarının, integrasiya idarəetmə formalarının və koordinasiya meylinin getdikcə daha çox əhəmiyyət kəsb edir [4].

Informasiya texnologiyaları amili – Azərbaycan iqtisadiyyatının da qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsi üçün ölkə 2013-cü ildə "Azerspace-1" və 2018-ci ildə isə "Azerspace-2" peyklərini orbitə buraxılması və bununla da ölkədə informasiya texnologiyaların inkişafının sürətlənməsini logistikanın idarəetməsi sahəsində (idarəetmənin avtomatlaşdırılması və kompüterləşdirilməsi ilə) müasir texniki nailiyyətlər əsasında inkişaf etməsində, mal və xidmət bazarlarında qəti uğuru təmin edir. Öz növbəsində, ticarət təşəbbüsü və bazar münasibətlərinin inkişafı, texniki modernləşmə kontekstində maddi-texniki bazada effektiv idarəetmə tələb edən

material axınının idarə olunması proseslərinə yeni texnologiyanın tətbiq edilməsini stimullaşdırır [7].

Hüquqi tənzimləmə- qeyri – neft sektorunun inkişafı üçün logistikanın hüquqi bazasını möhkəmləndirilməsi, bu sahədə irəlləyişə nail olmaq üçün logistikanın normativ – hüquqi bazasını yenilənməsi, vergi və pul - maliyyə siyasətinə dəyişik edilməsinə nail olmaq [1, s.26]. Tranzit yüklərin daşınmasında əmələ gələcək problemlərin aradan qaldırılmasında yerli və xarici mütəxəssislərin cəlb olunması, logistikanın qeyri – neft sektorunun potensialında fəaliyyətini artırılması normativ-hüquqi bazanın beynəlxalq nəqliyyat və yükdaşıma qanunlarına uyğunlaşdırılması və tadbiqinə nail olmaq. Normativ – hüquqi bazanın təkmilləşdirilməsi ilə yerli və beynəlxalq şirkətləri logistikaya və qeyri–neft sektorunun inkişafında yaxından fəaliyyət göstərəcəkdir. Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanının ərazisində fəaliyyət göstərəcək özəl sektorun və dövlətin maraqlarının qorunması üçün mümkün qədər beynəlxalq təcrübənin mexanizmlərindən istifadə etmək lazımdır. Bununla da logistikanın potensialından təkcə paytaxtda deyil regionlarda öz iqtisadi imkanlarından çıxış edərək istifadə edə bilirlər. Bu sahəyə qoyulan investisiyaları stimullaşdırmalı və onların bu sahəyə uzun müddətli qalması üçün şərait yaratmalıdır [1, s.52]. İstehlakçıların hüquqlarının qorunması, sahibkarlıq fəaliyyətinin tənzimlənməsi, innovasiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması, logistika sahəsində sosial, iqtisadi və siyasi hüquqi bazanın yaradılması ilə inkişafa nail olmaqdır.

Xüsusi amil – bu prosesləri tənzimləmək üçün müxtəlif dövlət idarəetmə metodlarından istifadə məntiqi yanaşmalara adekvatdır. Bunlar yalnız əmtəə paylanması prosesində iştirak edən müəssisə və təşkilatların mikro səviyyəsində deyil, ölkə səviyyələrdə tətbiq olunur və effektiv şəkildə istifadə olunur. Bazar münasibətlərinin maraqları, ehtiyacları və nəticələri logistika yanaşmalarının getdikcə artan aktuallığını müəyyənləşdirirsə, onda öz növbəsində logistika menecmentinin inkişafı bu münasibətlər sisteminin və dövlətin iqtisadi siyasətinin təkmilləşdirilməsinə əhəmiyyətli təsir göstərir [4, s.121-122].

Logistikanın inkişafı Azərbaycanın qeyri-neft sektoruna kompleksli şəkildə yanaşmasını göstəricisidir. Logistikanın inkişaf etməsi, onun müxtəlif amillərinin dərinədən öyrənilməsi, müasir informasiya texnologiyaların tadbiqu, xarici və yerli investorların cəlb olunmasına nail olmaq üçün edilən islahatlara diqqət etmək hər biri qeyri-neft sektorunun potensialında logistikanın rolunun göstəricisidir. Azərbaycanın istifadə etdiyi Azerspace-1 və Azerspace-2 peyklər, qəbul etdiyi Strateji Yol Xəritəsindəki hədəflər, hər biri qeyri-neft sektorunun inkişafında logistikanın və xarici ticarətin rolunun artırılmasına xidmət edir.

Açar sözlər: qeyri-neft sektoru, logistika, iqtisadiyyat, inkişaf, integrasiya.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında logistika və ticarətin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi, Bakı, 2016.
2. Логистика: Учебное пособие/Под ред. Б.А.Аникина, М.: ИНФРА-М, 1999.

3. Основы логистики: Учебное пособие/ Под ред. А.М.Гаджинского, М.: ИВЦ Маркетинг, 1996.
4. Ковалева Н.А., Гузенко А.В. Основы логистики и управление цепями поставок: учеб. Пособие, ФГБОУ ВО РГУПС, Ростов н/Д, 2016.
5. Рынок и логистика/Под ред. М.П.Гордона, М.: Экономика, 1993.
6. “The future of food and agriculture” Trends and challenges, Food and Agriculture Organization of the United Nations Rome, 2017
7. <https://azercosmos.az/media-news/208?lang=az>

MÜASİR DÖVRDƏ SOSIAL MÜDAFİƏ SİSTEMİNİN TƏKMİLLƏŞDİRİLMƏSİ MƏSƏLƏLƏRİ

Günel Məhərrəmovə

Azərbaycan Universiteti

maharramovagunel9@gmail.com

Dövlətçilik yaranan dövrdən etibarən daim sosial müdafiəyə və dövlət himayədarlığına ehtiyacı olan əhali qrupu mövcuddur. Belə dəstəyə ehtiyacı olanların əhalinin ümumi sayında xüsusi çəkisi ölkələr və vaxt amili üzrə dəyişir. Şübhəsiz ki, məşğulluq və gəlir yüksək olan, daxili və xarici hərbi münaqişələr baş verməyən ölkələrdə dövlət dəstəyinə ehtiyacı olanların sayı nisbətən azdır. Onu da qeyd etmək olar ki, yaxın keçmişdə keçid dövrünü yaşamış ölkələrdə baş verən sürətli iqtisadi dəyişikliklər əhalinin bir hissəsinin sürətlə yoxsullaşmasına səbəb olmuşdur. Bu hal Azərbaycan üçün də səciyyəvi idi. Sonralar aparılı uğurlu sosial-iqtisadi siyasət nəticəsində yoxsulluq səviyyəsi dəfələrlə aşağı düşmüşdür. Bu, həm də məlum hadisələr üzündən öz torpaqlarını və əmlakını itirmiş məcburi köçkünləri və qaçqınları da əhatə etmişdir. Bununla yanaşı hazırda başqa bir realılıqla üz-üzəyik. 44 günlük Vətən müharibəsində əldə etdiyimiz tarixi qələbənin qazanılmasında şəhid olanların ailələrinə öz sağlamlığını itirmiş qazilər sosial müdafiəyə ehtiyacı olanların siyahısına əlavə olunmuşdur. Bütün bunlar əhalinin sosial müdafiəsi sisteminin daim təkmilləşdirilməsini tələb edir.

Sosial müdafiə sistemi əhalinin məruz qaldığı risklərin azaldılması, əmək haqqı itkisinə qarşı müdafiə qabiliyyətinin gücləndirilməsi, səmərəli əmək bazarlarının təşviqi ilə iqtisadi həssaslığın və yoxsulluğun aradan qaldırılmasına yönəlmiş tədbirlər, proqramlar və islahatların toplusudur [1, s.22].

Təkmil sosial müdafiə sistemi vasitəsilə həll edilən vəzifələrin dövlət və əhali kütləsi üçün əhəmiyyətliyini nəzərə alaraq, qloballaşan dünyamızda sosial müdafiə sistemlərinin mövcud problemlərini araşdırılmasına və metodoloji üsullarla qiymətləndirilməsinə ciddi ehtiyac olduğunu düşünürük. İnkişaf etmiş sənaye ölkələri və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə sosial müdafiə sistemləri necə qurulmuşdur, xüsusilə zəif inkişaf etmiş və ikinci dünya ölkələrində sosial müdafiə proqramları necə idarə olunur? Bu sualların cavablarının müəyyən edilməsi nəticəsində sosial müdafiə sisteminin təkmilləşdirilməsi istiqamətlərini əsaslandırmaq mümkün olar.

İntensivlik və əhatəlilik dərəcəsi sosial müdafiə proqramlarının effektivliyini müəyyən edir. Ölkəmizdə sosial müdafiə sisteminin iki əsas tərkib hissəsi vardır: sosial sığorta və sosial təminat. Aparılan tədqiqatlarla sosial müdafiə proqramlarının, habeləünvanlı sosial yardımların və müavinətlərin əhatəlilik və intensivlik dərəcəsinin müəyyən edilir. Mövcud vəziyyətin qiymətləndirilməsi sosial müdafiə sisteminin effektivliyinin artırılma imkanlarını görməyə və təkmilləşdirmə istiqamətlərini müəyyən etməyə imkan verir [3, s.272].

İyirminci əsrin başlanğıcından qlobal səviyyədə ekoloji, siyasi, iqtisadi və sosial böhranlar, habelə iqlim dəyişikliklərinin mənfi təsirləri, qida və yanacaq problemləri, maliyyə böhranları sosial müdafiə sistemlərinin təkmilləşdirmə mövzusunı aktual etmişdir. Sözügedən məsələlər sosial müdafiəyə ehtiyacın həcmnin əsaslı surətdə artımı mənasına gəlir.

Yoxsulluğun, sosial cəhətdən zəif əhali qruplarının sayının azaldılması istiqamətində görülən işləri, aparılan islahatları, qəbul edilən proqramları özündə ehtiva edən sosial müdafiə sistemi hazırda bir çox beynəlxalq təşkilatlar və agentliklər, habelə hökumətlər tərəfindən gündəmin ən önəmli mövzularından biri kimi qiymətləndirilir. Bununla yanaşı zəif inkişaf etmiş ölkələrin bir çoxunda əhalinin sosial cəhətdən zəif qruplarının müdafiəsinin təmini üçün adekvat və effektiv dövlət siyasəti qurulmadığından sosial müdafiə proqramlarının həyata keçirilməsilə bağlı məsələlərdə həm dövlət, həm də qeyri-dövlət iştirakçıları idarəetmə mexanizminin bir həlqəsinə çevrilə bilirlər [4, s.182].

Onu da qeyd edək ki, bir çox ölkələrdə təkmil sosial müdafiə sisteminin qurula bilməməsinin və sosial proqramların tətbiqinə nail oluna bilməməsinin əsas səbəblərindən biri maliyyə məhdudluğu, maliyyə resurslarının əlçatanlığının zəif təmin olunmasıdır. Maliyyə məhdudluğu mövcud maliyyə mənbələrinin dövlət və qeyri-dövlət sektorunda səmərəli şəkildə istifadə edilməməsi ilə formalaşa bilər. Bu səbəblər hazırlanan sosial müdafiə proqramlarının universal deyil, daha çox əhalinin həssas qruplarına fokuslanması kimi nəticələr verir [3, s.272].

Yuxarıda qeyd edilən müddəaların uçuotu ilə sosial müdafiə sisteminin inkişaf kontekstində yoxsulluğun azaldılması, sosial təminat məsələlərinin həlli, bərabərsizliyin aradan qaldırılmasına nail olunması imkanlarının genişləndirilməsi istiqamətlərini müəyyən etmək olar.

Açar sözlər: sosial, iqtisadi, inkişaf, müdafiə sistemi, maliyyə.

ƏDƏBİYYAT

1. CESD Tədqiqat Qrupu, Azərbaycanca Sosial Müdafiə Sistemi: Qiymətləndirmə və Təkmilləşdirilməsi İstiqamətləri, Bakı 2016. 22 səh.
2. Hanna Norman, (2017). Social Protection as a path out of poverty, Uppsala University, Uppsala, 40 pages.
3. Obalanji Akinola, (2017). Governing Social Protection in Developing Countries through Community Based Targeting Mechanisms: A Case Study of Nigeria's "In Care of the People" Conditional Cash Transfer Programme, Ontario, University of Guelph Issues, 272 pages.
4. Zemzem Shigute Shuka, (2019). Essays on Evaluation of Social Protection Programmes, Rotterdam, International Institute of Social Studies, 182 pages.

МЕХАНИЗМ ВЫРАВНИВАНИЯ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ С ПОМОЩЬЮ РАЗЛИЧНЫХ СИСТЕМ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ

Лейли Меликова

Университет Азербайджан

leyli.melikova@gmail.com

Механизм выравнивания доходов населения с помощью различных систем налогообложения является важным элементом фискальной политики каждой страны в процессах макроэкономической стабилизации экономики в современных условиях. Для рассмотрения показателей распределения доходов населения, в данной статье рассмотрим принцип равенства и справедливости с помощью вариаций кривой Лоренца в различных налоговых системах и при применении эффективных социальных программ. Так, кривая Лоренца представляет собой кумулятивное распределение удельного веса доходов домашних хозяйств:

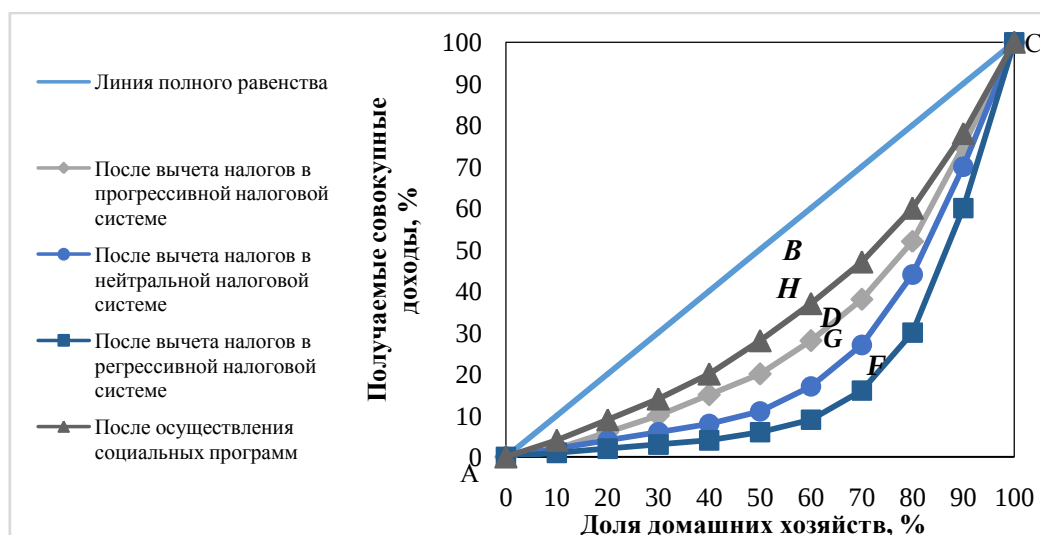

Рисунок 1. Кривые Лоренца, отражающие налогообложения в различных налоговых системах
(составлено автором на основе [2])

На рис.1 рассмотрено изменение кривой в соответствии с тремя различными налоговыми системами: прогрессивной, нейтральной и регрессивной. Как известно, прогрессивная налоговая система – это такая система, в которой предусмотрено сокращение оцениваемого по доходам неравенства налогоплательщиков, регрессивная – в которой неравенство растет, увеличивая расслоение общества и усиливая дисбаланс в экономике и, наконец, нейтральная – система, в которой после уплаты налогов налогоплательщиками неравенство между ними сохраняется на прежнем уровне. На рассматриваемом рисунке биссектриса *ABC* отражает гипотетически равномерное распределение доходов. Интерпретация *ABC* такова, что конкретный процент хозяйств получает соответствующий

процент всех доходов: 10 % всех хозяйств 10 % всех доходов, половина всех хозяйств – половину доходов и т.д. Кривая **AGC** отражает состояние неравенства в экономике до изъятия налогов (или после изъятия по нейтральной налоговой системе) или непосредственно кривую Лоренца. Следовательно, область между **ABC** и кривой **AGC** включает в себе степень неравенства доходов в экономике. Далее, кривые **ADC**, **AFC** и **AHC** отображают соответственно состояние неравенства доходов после вычета налогов в прогрессивной налоговой системе, регрессивной налоговой системе и после осуществления разного рода социальных программ [4]. Таким образом, можно наблюдать механизм выравнивания доходов населения и домашних хозяйств оптимальными государственными системами налогообложения и программами социальной помощи. Следовательно, прогрессивная налоговая система является более справедливой, т.к. уменьшает неравенство в обществе посредством более равномерного распределения доходов. Так, отсюда видно, что чем больше в стране неравенство доходов, тем сильнее изгибается кривая. Для того, чтобы измерить степень этого неравенства применяется коэффициент Джини. Он рассчитывается путем деления площади фигуры между биссектрисой первого угла на рис.1 или, другими словами, гипотетической линией полного равенства в распределении доходов **AC** и кривой Лоренца **AGC** на площадь треугольника под этой биссектрисой (см. рис. 2.):

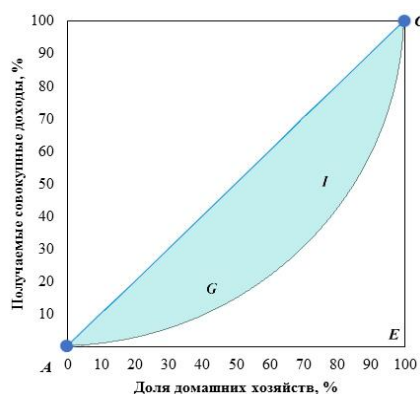

Рисунок 2. Расчет коэффициента Джини [5].

$$C = \frac{S_{AGC}}{S_{ACE}}$$

Коэффициент Джини (**C**) может принимать значения от 0 до 1: **C=0** значит абсолютно равномерное распределение доходов, а **C=1** – абсолютно неравномерное (когда все доходы в стране приходятся на 1 % населения) [1]. «Чем больше этот коэффициент, тем сильнее неравенство, т. е. чем выше степень поляризации общества по уровню доходов, чем более неравномерно распределены доходы в обществе, тем данный показатель ближе к 1» [4]. Отметим, что коэффициент Джини для Азербайджана в 2018 году составлял 28,60 %. Если учесть, что при нулевом индексе Джини наблюдается полное равенство в распределении доходов, а при 100 % – полное неравенство, то данный показатель для Азербайджана является достаточно позитивным [3].

Ключевые слова: неравенство доходов, налоговая система, кривая Лоренца, социальные программы, коэффициент Джини.

ЛИТЕРАТУРА

1. Gini, C. Variabilità e mutabilità ; contributo allo studio delle distribuzioni e delle relazioni statistiche: Bologna, Tipogr. di P. Cuppini, 1912, 158 p.
2. Lorenz, M.O. Methods of Measuring the Concentration of Wealth. Publications of the American Statistical Association, 1905, №9, p.209-219.
3. Азербайджан – Коэффициент Джини / <https://knoema.ru>.
4. Исаева, А.С. Государственное налоговое регулирование доходов и расходов населения: дисс. канд. экон. наук., Москва, 2015, 217 с.
5. Мустафаев Ф.Ф. Микроэкономика (Экономическая теория). Баку: Təhsil, 2014, 544 с.

Müxtəlif vergi sistemlərindən asılı olan əhəlinin gəlirlərini bərabərləşdirmə mexanizmi

Məqalədə müxtəlif vergi sistemlərindən asılı olan əhəlinin gəlirlərini bərabərləşdirmə mexanizmi tədqiq olunur. Bu məqsədlə, Lorenz əyrisilə müxtəlif vergi sistemləri arasında asılılıq təhlil edilir. Bundan əlavə, bu əyrinin Cini əmsalı ilə əlaqəsi verilir. Məqalədə bu əmsalın Azərbaycan üçün göstəricisi qeyd olunur.

BANKLARIN LİKVIDLİYİNİN TƏMİN EDİLMƏSİNİN İSTİQAMƏTLƏRİ

Abbas Məmmədli

Azərbaycan Universiteti

abbas.mammadli@yahoo.com

Bank likvidliyi dedikdə, kredit təşkilatının maliyyə öhdəliklərini vaxtında və tam şəkildə yerinə yetirmə qabiliyyəti nəzərdə tutulur.

Hər hansı bir maliyyə təşkilatının likvidliyi mövcud aktivlərin pul öhdəliklərinə nisbəti ilə müəyyən edilir. Belə olan halda iki məqam diqqətə alınmalıdır. Bunlardan birincisi odur ki, aktivlər yalnız pul deyil, həmçinin maliyyə baxımından likvidlik xüsusiyyətinə malik olan başqa dəyərlər də ola bilər. İkincisi isə hər hansı bir təşkilatın likvidliyi zamanla sıx əlaqəlidir.

Kommersiya bankının tələb olunan anda öz maliyyə öhdəliklərini yerinə yetirmək qabiliyyəti onun likvidlik göstəricisi kimi anlaşılır. «Məhiyyət etibarı ilə maddi dəyərlərin və balans aktivlərinin pul resurslarına çevrilməsidir» [1, s.234]. Likvidliyin müddətinə görə ani, qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli növləri ayırd edilir. Mənbəyindən asılı olaraq likvidlik iki yerə ayrılır: 1) toplanmış (aktivlər, nağd pul) və 2) alınma (banklararası kreditlər).

«Likvidliyin idarə olunması dedikdə müxtəlif aktiv kateqoriyaları və passivlər arasında əlverişli nisbətə nail olmaq nəzərdə tutulur ki, bu, banka kreditorlar qarşısında olan bütün öhdəliklərini vaxtında və bütünlüklə yerinə yetirmək imkanı versin» [1, s.234]. Banklar bunun üçün

kompleks şəkildə tədbirlər görür: mühasibat uçotunun təşkilinə imkan yaradılır, maliyyə politikası tərtib edilir, likvidlik risklərinin analizi və qiymətləndirilməsi metodlarını həyata keçirir, cari və strateji qərarlara nəzarət edir, xüsusi informasiya bazaları yaradır və s. Likvidliyin qiymətləndirilməsi üçün əsas qismində balans və pul axını hesablarının göstəriciləri istifadə olunur. Ən sadə qiymətləndirmə metodu əmsallar metodudur. Likvidliyin səviyyəsinə xarici və daxili faktorlar təsir edir.

Likvidlik banka öz fəaliyyətini aşağıdakı istiqamətlərdə aparmasına imkan verir: bankın etibarlı tərəf kimi nüfuzunun qorunması; resursları daha uzun müddətə və bolsların altına cəlb etmək; borc vəsaitləri üzrə öhdəliklərin vaxtında və tam yerinə yetirilməsi;

bank üçün prioritet sahələrdə vəsait təmin edilməsi; aktivlərin zərərli satışından yayınma.

Banklar müştərilər qarşısındakı öhdəliklərini aşağıdakı ardıcılıqla təmin edirlər:

Birinci, banklar öz öhdəliklərini kassa və müxbir hesablardakı qalıqları sayəsində təmin edirlər;

İkinci, banklar qiymətli kağızlar və tez nağda çevrilə bilən digər aktivlərin satılması sayəsində öhdəliklər təmin olunur;

Üçüncü, banklararası pul bazarında borclanaraq öhdəliklərini təmin edirlər.

Bankın likvidliyinin təmin olunması (öhdəliklərin vaxtlı-vaxtında və itkisiz yerinə yetirilməsi) bank fəaliyyətinin keyfiyyətini və xarici mühitin vəziyyətini təyin edən daxili və xarici amillərin çoxluğu ilə şərtləşdirilir. Daxili amillərə bank aktivlərinin keyfiyyəti, cəlb olunan vəsaitlərin keyfiyyəti, aktivlərin və passivlərin müddətlər üzrə əlaqəsi, bank menecmenti, bankın imici aid edilir.

Bankın likvidlik mövqeyinin vəziyyətinin onun likvidliyinə təsirinin qiymətləndirilməsi zamanı müddətlər üzrə aktivlərin və passivlərin həcmindəki müəyyən uyğunsuzluqların varlığı ilə yanaşı, ümumi öhdəliklərə qarşı münasibətdə bu uyğunsuzluğun səviyyəsi, eləcə də dinamikası nəzərə alınaraq, likvidlik mövqeyini qısamüddətli, ortamüddətli və uzunmüddətli dövrlər üçün nəzərdə tuturlar. Bu zaman bankın tələb və öhdəliklərinin müddətlərinə real şəkildə riayət etmək nəzərə alınmalıdır.

Açar sözlər: bank, likvid, öhtəlik, istiqamət, faiz.

ƏDƏBİYYAT

1. Bank işi. Dərslik. 2 Cildə. I cild. Bakı, Təknur, 2016, 456 səh.
2. Kazımov F.M. İqtisadi fəaliyyət sahələrində gəlirlərin bölgüsünün qeyri-bərabərliyi və onun makroiqtisadi təsirləri, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin (UNEC) elmi xəbərləri, Cild 5, oktyabr-dekabr, 2017.
3. Mirzəzadə. F.A. Maliyyə bank vəsaitlərinin innovasiya yönümünün təminatı. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu. Elmi əsərlər. № 2, 2015, s.142 – 146.

XX ƏSRİN İKİNCİ YARISI AZƏRBAYCAN TARİXÇİLƏRİNİN TƏDQIQAT ƏSƏRLƏRİNDƏ TARİXİ DEMOQRAFIYA MƏSƏLƏLƏRİ

Aydın Məmmədov

Bakı Dövlət Universiteti

aydin.mmmmdov.67@mail.ru

Müharibədən sonrakı illərdə totalitar rejimin, eləcə də inzibati-idarəetmə metodunun güclənməsi ilə ictimai elmlərin obyektiv inkişafına əngəllər getdikcə artırdı. Belə ki, 40-50-ci illərdə marksist ideologiyanın inhisarı elmin ayrı-ayrı sahələri üzərində, xüsusən də ictimai elmlər sahəsində özünü daha qabarıq büruzə verirdi. Xüsusilə tarix elminə təzyiq daha güclü idi. Bütün bunlara baxmayaraq, XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanın tarixşünaslığında Vətən tariximizin ən müxtəlif tarixi dövrlərinə dair qiymətli tədqiqat əsərləri meydana gəlmişdir. Müharibədən sonrakı illərdə M.Şərifli, Ə.Əlizadə, C.İbrahimov, O.Əfəndiyev və digər Azərbaycan tarixçiləri öz əsərləri ilə tarixi demoqrafiya sahəsində müəyyən işlər görmüşlər.

XX əsrin 40-cı illərin sonu – 50-ci illərin əvvəllərində Azərbaycan tarixşünaslığında kollektiv əməyin bəhrəsi olan “Azərbaycanın maddi mədəniyyəti” adlı məqalələr toplusu işıq üzü görmüşdür. (Материальная культура Азербайджана. Баку, АН АЗССР, 1949. вып. 1; Материальная культура Азербайджана. Баку, АН АЗССР, 1951. вып. 2; Материальная культура Азербайджана. Баку, АН АЗССР, 1953. вып. 3).

1956-cı ildə akademik Ə.Əlizadənin “XIII-XIV əsrlərdə Azərbaycanın ictimai-iqtisadi və siyasi tarixi” adlı son dərəcə qiymətli monoqrafiyasında əhalinin təbii və mexaniki artımı son dərəcə aşağı səviyyədə inkişaf etməsində Azərbaycan torpaqlarına yiyələnmək uğrunda Qızıl Ordu və Hülakülər arasında gedən qanlı müharibələrin səbəb olmasını zəngin faktlarla göstərə bilmişdir.

Tağı Musəvinin 1967-ci ildə işıq üzü görən Azərbaycan tarixşünaslığında tarixi demoqrafiya məsələlərini özündə əks etdirən “Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri” adlı tədqiqat əsərində, müəllif Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin Azərbaycan əhalisinin sosial-iqtisadi və deməli, demoqrafik durumuna ciddi zərər vurduğunu konkret faktlarla tədqiq etmişdir.

XX əsrin 60-70-ci illərində maraqlı elmi məqalələri ilə diqqəti cəlb edən tədqiqatçı Məmmədəli Şəriflinin 1978-ci ildə işıq üzü görən “IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri” adlı monoqrafiyasında sözügedən dövrdə sosial-iqtisadi, ictimai-siyasi həyatını son dərəcə geniş və elmi-obyektiv surətdə işıqlandıraraq Azərbaycanın tarixi demoqrafiyasına dair qiymətli məlumatlar vermişdir.

Azərbaycan tarixinin görkəmli tədqiqatçısı Ziya Bünyadov 1965-ci ildə nəşr olunan “Azərbaycan VII-IX əsrlərdə” adlı monoqrafiyasında türklərin Azərbaycana kənardan gəlməsi fikri ilə nəinki barışmır, əksinə Vətənimizin tarixin ən qədim çağlarından türkdilli tayfaların məskunlaşdığı ərazi olmasını elmi baxımdan daha düzgün olması qənaətinə gəlir.

C.İbrahimov 1962-ci ildə işıq üzü görən “XV əsr Azərbaycan ərazisində feodal dövlətləri” adlı əsərində yazırdı: “Müasir tarixşünaslıqda Azərbaycanın XV əsr sosial-iqtisadi quruluşu

İ.Petruşevskinin “XV əsr Azərbaycan dövlətləri” adlı əsəri istisna olunmaqla tədqiq olunmamışdır”. Müəllif sözügedən əsərində tarixi demoqrafiya baxımından böyük əhəmiyyət kəsb edən sosial-iqtisadi inkişaf məsələlərindən bəhs edərək, sözü gedən dövrdə əhali artımının azalmasının əsas səbəbini Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri arasındakı fasiləsiz surətdə davam edən, misilsiz fəlakət, aclıq və qırğınlar gətirən, dağıdıcı müharibələrdə görmüşdür.

Öz əsərlərində avropalı səyyahların məlumatlarına geniş yer ayıran görkəmli tədqiqatçı Yaqub Mahmudovun 1972-ci ildə nəşr olunan “Öyrənilməmiş səhifələr” adlı kitabında demoqrafik baxımdan maraq kəsb edən ailə quruculuğu, nikah məsələlərinə dair son dərəcə qiymətli olan bilgilər də öz əksini tapmışdır. Buradakı məlumatlardan məlum olur ki, azərbaycanlı ailəsi evinə, ocağına gəlin seçərkən onu ağıllı, xoşxasiyyətli olmasına xüsusi önəm vermişdir.

Oqtay Əfəndiyevin Səfəvi dövlətinin tarixinə dair yazdığı əsərlər də böyük maraq və əhəmiyyət kəsb edir. O.Əfəndiyevin 1961-ci ildə nəşr edilən “XVI əsrin əvvəllərində Azərbaycan Səfəvi dövlətinin yaranması” adlı əsərində Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin xalqın sosial-iqtisadi vəziyyətini son dərəcə ağırlaşdırdığı faktoloji materiallar əsasında tədqiq etmişdir.

Beləliklə, azərbaycanlı alimlər, ortaçağ Vətən tariximizin ictimai-siyasi sferalarının inkişaf dinamikasını əks etdirən sanballı monoqrafiyalar ərsəyə gətirməklə xalqımızın tarixi demoqrafik həyatını da elmi obyektiv müstəvidə təsvir etməyə nail olmuşlar.

Açar sözlər: tarixi demoqrafiya, əhali artımı, demoqrafik dinamika, tarixşünaslıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmudov Y. Öyrənilməmiş səhifələr. B., Gənclik, 1972, 97 s.
2. Şərifli M. IX əsrin ikinci yarısı - XI əsrlərdə Azərbaycan feodal dövlətləri. B., Elm, 1978, 343 s.
3. Бунятов З. Азербайджан в VII-IX вв. Б., АН АзССР, 1965, 383 с.
4. Ибрагимов Дж. Феодалные государства на территории Азербайджана. Б., АПИ, 1962, 111 с.

МЕТОДЫ И СБОР БАЗЫ ДАННЫХ В ДИСКУРС ИССЛЕДОВАНИЯХ

Арзу Мамедова

Университет АДА

amammadova@ada.edu.az

Выбор метода при проведении дискурс анализа, соответствующий выдвинутой теории, является одним из важных факторов, способствующих эффективной реализации научной работы.

В работе проводится обзор литературы по методам, применяемым в дискурсивных исследованиях. Мы также проводим параллель между методом и теориями, учитывая их

тесную взаимосвязь. Метод используется для изучения определённой отрасли, которым в данном случае является язык коммуникации, опирающийся на определённые теории.

Целью данной работы является исследование: 1) основных проблем дискурс анализа в социальной лингвистике; 2) основных теорий, сформулированных вокруг данных проблем; 3) методов, соответствующих данным теориям.

Данное учение предлагает рассматривать текст как фрагмент социальной деятельности, извлекать его как часть определённой культуры, встраивать его в рамки определённых гипотез и предпосылок, после чего следует выбирать соответствующие методы исследования.

В ходе исследования выявляются следующие основные методы, широко применяемые в социальной лингвистике:

- Индуктивное кодирование;
- Дедуктивное кодирование;
- Метод теории обоснования [1].

Сбор базы данных в дискурс исследованиях также играет немаловажную роль и находится в тесной взаимосвязи с методами исследования. Вуд и Крогер, тем не менее, утверждают, что для более эффективного сбора базы данных следует применять комбинацию из нескольких методов таких, как например запись и транскрипция речи, за которым следует интервью или опросник [4]. В работе выделяются следующие методы сбора базы данных в дискурс анализах:

- Аудио/видео запись коммуникации с последующей транскрипцией;
- Выполнение Дискурсивных Заданий (ВДЗ);
- Этнографический метод прослушивания коммуникаций;
- Мануальное кодирование, а также кодирование посредством программ технического обеспечения;
- Шесть вопросов Киппендорфа [3];
- Семь 'сооружающих заданий' Джи [1].

В результате исследования мы приходим к заключению, что хотя невозможно начать какое-либо исследование без заранее сформировавшихся предположений, ученный должен быть готов к рассмотрению новых идей, выявленных его базой данных.

Кроме того, исходя из того факта, что любое исследование начинается с определённого предположения, взаимозаменяемость дедуктивной и индуктивных методов в дискурс анализах остаётся неоспоримым феноменом.

Формирование соответствующего вопроса исследования является одной из главных задач в любой отрасли исследования, включая социолингвистику.

Следует также отметить, что вопросы в сфере социолингвистики подвергались постоянным изменениям с 1960-х годов. Например, такие вопросы как: "Каковы различия в речи менеджмента и работников?" заменены в настоящее время на "Как социолингвистические ресурсы людей отражаются на формировании дискурса власти?"

Ключевые слова: дискурс, методы дискурс анализа, социальная лингвистика.

ЛИТЕРАТУРА

1. Gee J.P. (2014). How to do discourse analysis: A toolkit. Routledge.
2. Glaser B.G., Strauss A. L. (2017). Discovery of grounded theory: Strategies for qualitative research. Routledge.
3. Krippendorff K. (1980). Validity in content analysis.
4. Wood L.A., Kroger R.O. (2000). Doing discourse analysis: Methods for studying action in talk and text. Sage.

Diskurs tədqiqatlarının metodları və məlumatların toplanılması üsulları

Diskurs araşdırmalarında tədqiqat metodlarının seçimi və onların nəzəriyyələr ilə uyğunlaşdırılması böyük əhəmiyyət kəsb edir. Sözügedən işin məqsədi sosial linqvistikada geniş istifadə olunan tədqiqat metod və məlumatların toplanılması üsullarının öyrənilməsidir. Araşdırmalar nəticəsində müəyyən olunur ki, sosial linqvistikada induktiv və deduktiv metodlardan geniş istifadə olunur. Bununla yanaşı, məlumat bazasının toplanılması məqsədilə Kippendorf və Ci tərəfindən təklif edilmiş suallarda diskurs tədqiqatlarının ayrılmaz hissəsini təşkil edir.

LGBT FƏRDLƏRİNİN CƏMİYYƏTDƏ QARŞILAŞDIĞI PROBLEMLƏR

Əminə Məmmədova

Azərbaycan Universiteti

Amina.Mammadova@student.au.edu.az

LGBT dedikdə lezbiyan, gey, biseksual və transseksualın baş hərflərindən ibarət qısaltma nəzərdə tutulur. 1990-cı illərdə LGB qısaltmasından sonra yarandı və 1980-ci illərin ortalarından sonuna qədər gey sözünü əvəz edərək LGBT cəmiyyətini təmsil etməyə başladı. Hərəkət GLBTTL sözünü istifadə etməyə başladı, lakin lezbiyanlar cəmiyyətdə “yox” sayıldığından L hərfi başlanğıc kimi qəbul edildi və qadınlara bir növ müsbət ayrı-seçkilik tətbiq edildi. Xaricdəki bəzi təşkilatlar daha sonra interseksualları təmsil etmək üçün I və ya queeri təmsil etmək üçün Q hərflərini əlavə etdilər.

Cinsi şəxsiyyətindən və cinsi oriyentasiyasından asılı olmayaraq hər kəs bərabər hüquqlara malikdir, lakin lezbiyan, gey, biseksual, transseksual və interseksual fərdlər (LGBTİ+) dünyanın bir çox ölkəsində hər gün ayrı seçkilimə məruz qalır [3].

Lezbiyan, gey, biseksual və transseksual (LGBT) fərdlər heteroseksuallardan daha çox psixoloji problem yaşayır. LGBT fərdləri depressiya, aşağı hörmət və yüksək səviyyədə narahatlıq kimi psixoloji problemlər ilə qarşılaşırlar. Homofobiya və transfobiya LGBT fərdlərinin zehni sağlamlığını əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bir çox araşdırmanın nəticəsinə görə, geylər, nifrət cinayətləri, rədd və daxili homofobiya səbəbiylə heteroseksual kişilərə nisbətən psixoloji

problemlərə daha çox meylidirlər. Daxili homofobiyanın xroniki streslə birləşməsi psixoloji problemlərə həssaslığı artırır. LGBT şəxslər cinsi, fiziki və şifahi şiddətə məruz qaldırlar, bir araşdırmaya görə, özlərini homoseksual kimi təqdim edən tələbələr, heteroseksual tələbələrlə müqayisədə məktəbdə iki dəfə azdır, bunun səbəbişagirdlər bu vəziyyəti yaralanma, özlərini təhlükəli hiss etmə və təhdid olunma kimi hallarla əlaqələndirdilər. Trans insanlar keçid dövrünü bitirdikdən sonra daha yaxşı hiss edirlər, psixoloji problemləri azalır və həyatdan daha çox məmnun olurlar. Transgenderlər narahatlıq, stres və depressiya kimi yüksək dərəcədə psixoloji problemlərlə qarşılaşırlar da, bunların yalnız yarısı sağlamlıq xidmətinə müraciət edir. Əvvəlki mənfi təcrübələrindən ötrə sağlamlıq xidmətlərinə müraciət etmək istəmədiklərini ifadə edirlər[4].

LGBT fərdləri təxəllüslər ilə çağırılmaqdan, fiziki zorakılığa məruz qalmaqdan, işə qəbul olunmamaqdan və ya lazımi sağlamlıq xidməti ala bilməmək kimi fərqli münasibətlərə məruz qalırlar. Geniş yayılmış ayrı-seçkilik insanlara zərər verir və hətta həyatlarını təhlükə altına alır. Bir çox halda, LGBT fərdləri küçələrdə təcavüzə məruz qalır, döyülür və bəzən nifrət cinayətləri nəticəsində ölür [3].

Gey və lezbiyan fərdlərinin qarşılaşdığı çətinliklərə iş, yaşayış, əsgərlik və digər sahələrdə ayrı-seçkiliyə qarşı qoruyacaq mədəni haqlarla bağlı qanunlarının çıxarılıb çıxarılmamışdır. LGBT fərdləri müəllim vəzifələrində, orduda və əksər özəl şirkətlərdə işləmədiklərini iddia edirlər. Geylər və lezbiyanlar cinsi seçimlərini ortaya çıxarmaqla hədələyən şantajçıların hədəfinə çevrilirlər. Geylər və lezbiyanlar, homoseksual hüquqların qanuni qorunmasının heteroseksualları gey və ya lezbiyan etməyəcəyini söyləyirlər. Uzun illərdir pis rəftarın və istismarın qurbanı olan geylər və lezbiyanlar, ABŞ-dakı digər azlıqların sahib olduğu qorunma tələb edirlər. (Afro-Amerikalılar, qadınlar və s.). Geylərin və lezbiyanların müəllim kimi çalışmalarının uşaqları ağılsız homoseksual münasibət və fəaliyyətlərə məruz qoyacağını və bunun homoseksual təcrübələrin sayını artıracağını iddia edirlər. Ailənin sabitliyini təhdid edəcəyini, yeni doğuşların azalacağını və cəmiyyətə ciddi ziyan dəyəcəyini söyləyirlər [2, s.347].

Gey və lezbiyan fərdlər, digər fərqli qruplar kimi təsadüfi stereotiplərə və ayrı seçkiliyə məruz qalırlar. Onlardan yaranan mənfi münasibətlər və ayrı-seçkilik davranışları səbəbiylə lezbiyan və gey insanlar üçün alternativlər olduqca məhduddur [1, s.301]. Homofobiya, geylərin və lezbiyanların irrasional qorxusudur. Homofob insanlar, əksər gey və lezbiyanlara qarşı davamlı mənfi münasibət və qərəzli münasibətlərə görə "homofobdular". Maraqlıdır ki, bəzi qədim mədəniyyətlərdə homoseksual davranışa heyran idilər və bu gün bəzi mədəniyyətlərdə homoseksuallıq tamamilə qəbul edilir. Bəzi araşdırmalar homofob insanların öz cinsiyyətlərinə dair şübhələri və narahatlıqları aradan qaldırmaq üçün geylərə və lezbiyanlara qarşı düşmənçilik və şiddət istifadə etdikləri nəzəriyyəsini təsdiqləyir. Psixoloqlara görə, gey əleyhinə qərəzlərin əksəriyyəti qorxu və özünə üstünlük verməkdən qaynaqlanır. Homofobiya mövzusunda tədqiqat aparan Gregory Herek'e homofob insanlar, gey və lezbiyanlara tez-tez "hər şeyin əvəzi" olaraq baxırlar. "Bu insanlar gey kişilərə və lezbiyanlara nifrəti əxlaqi bir şəxsiyyət olmağın bir əlaməti olaraq görürlər" [2, s.333].

Gey və lezbiyan fərdlər yalnız homofobiyanın qurbanı deyil, həm də alçaldıcı, yalançı stereotiplərin hədəfindədirlər. Ən çox yayılmış olanlardan bəziləri, lezbiyan və geylərin ya kişi, ya

da qadın rolunu oynamaları və potensial uşaq təcavüzkarı olduğudur. Kraliça və Sevən gey və lezbiyan insanlarla əlaqəli ümumi stereotiplərdən biri, gey kişilərin son dərəcə qadın, lezbiyanların isə çox kişi kimi görünməsidir [1, s.282].

Cəmiyyətdə qarşılaşdıqları homofobiya, transfobiya, ayrı seçkilik, damğalama, stereotiplər, məruz qaldıqları şiddətlər, sağlamlıq və psixoloji problemləri, eləcə iş və ailədəki problemlər LGBT fərdlərinin başlıca problemləri hesab edə bilərik. İş, evlilik, qanunlarla bağlı problemlərinin yaranmasının başlıca səbəblərinə dövlətlərin onlarla bağlı hüquqlarını məhdudlaşdırması və ya ümumiyyətlə qanunların verilməməsini göstərə bilərik. Cəmiyyətdə LGBT fərdlərinə səbəbsiz nifrətin olması, cəmiyyət üzvləri tərəfindən ayrı seçkilik və şiddətə məruz qalması onlarda bir çox psixoloji problemlərin yaranmasına səbəb olur. LGBT fərdləri tarixin müəyyən dövrlərində xəstəlik, ya da ki deviant davranış olaraq qəbul edilib və ölüm cəzası və digər cəzalar verilibdir. Zaman keçdikcə onlara qarşı münasibət yaxşı olmağa doğru getsə də hələ də onlara qarşı münasibət birmənalı deyil, hələ də onları qəbul etmək istəməyən insanlar var. Zamanla onlara qarşı münasibət dəyişməsi üçün məktəblərdə cinsi tərbiyə həyata keçirilməsi, insanların maarifləndirilməsi lazımdır. Bu səbəbsiz nifrətin qarşısının alınması üçün ailədə tərbiyənin də önəmi böyükdür. LGBT fərdlərinin problemlərinin həllində dövlət və cəmiyyət birlikdə fəaliyyət göstərməsi, maarifləndirmə və təbliğat işləri ilə bağlı onlara qarşı mənfi stereotipləri və mənfi münasibəti dəyişmək mümkündür.

Açar sözlər: LGBT fərdləri, problem, ayrı seçkilik, homofobiya, homoseksual.

ƏDƏBİYYAT

1. Charles Zastrow, Karen K.Krist-Ashman İnsan Davranışı və Sosial Çevre 2, 1.baskı, şubat 2015,Ankara, 282-301 s.
2. Charles Zastrow Sosial Hizmete Giriş 2-ci baskı, 333-347 s.
3. <https://www.amnesty.org.tr/icerik/lgbti-haklari>
4. <https://hipokampusakademi.com/lgbt-bireylerde-gorulen-ruh-sagligi-sorunlari/>

TƏSVİRLƏRİN TANINMASININ RİYAZİ ƏSASLARININ TƏDQIQI

Təranə Məmmədova, Qabil Əliyev, Asif Paşayev

Azərbaycan Universiteti

Asif.pashayev@au.edu.az, Qabil.aliyev@au.edu.az

Tarana.mammadova@student.au.edu.az

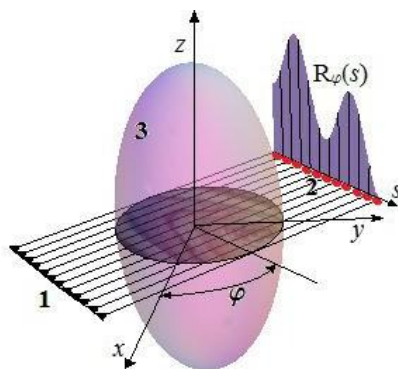
Müasir dövrdə elm və texnikanın, istehsalatın, tibbin, nəqliyyat və təhlükəsizlik sistemlərinin qurulmasında ən çox istifadə olunan istiqamətlərdən biri obrazların tanınmasıdır. Hər hansı bir sadə mətnin tanınmasından tutmuş tibbi diaqnostikada mühüm əhəmiyyət kəsb edən Tomoqrafiya təsvirlərinə və ya böyük yüz avtomobillərinin skan edilməsinə qədər ən müxtəlif

sahələrdə müxtəlif obrazların tanınması alqoritmləri tətbiq olunur. Obraz dedikdə hər hansı əlamətlərinə görə müəyyən obyektlər toplusunun birləşdirilməsini təmin edən siniflərə ayırma qruplaşması başa düşülür [1]. Ətraf aləmin obrazının inikası və yadda saxlanması insan beyninin müəmmalı xarakterik xüsusiyyətlərindən biridir. Belə ki, sonsuz sayda qavrana biləsi məlumatlar axınıni aydınlaşdırma bilmək, ətraf aləm haqqında verilənlər bazasının toplusunda oriyentasiyanı qoruyub saxlamaq çox mürəkkəb prosesdir.

Beynin bu xüsusiyyətinə əsasən obraz adlanan anlayış daxil edilir. Obrazın belə bir xarakterik xüsusiyyəti vardır ki, onun klassifikasiya etdiyi sinifdən sonlu sayda element ilə tanış olmaq onun bütün elementlərini tanımağa imkan yaradır. Digər bir xüsusiyyəti vardır ki, müxtəlif müşahidə materialları üzərində obrazı öyrənən müxtəlif insanlar bir-birindən asılı olmayaraq eyni obyektləri klassifikasiya edirlər. Obrazın məhz bu obyektivliyi dünyanın hər yerindəki insanların bir-birini başa düşməsinə imkan yaradır. Ətraf aləmin obraz şəklində qavranması sonlu sayda elementinin tanınmasına görə müəyyən dəqiqliklə sonsuz sayda obyektlərin tanınmasına imkan yaradır və obrazın əsas xassəsinin obyektiv xarakteri onun tanınması prosesinin modelləşdirilməsinə imkan verir. Bu məqlədə obrazların tanınmasının riyazi əsasları məsələsinə baxılmış, təsvirlərin alınmasında istifadə olunan Radon çevirməsi araşdırılmışdır.

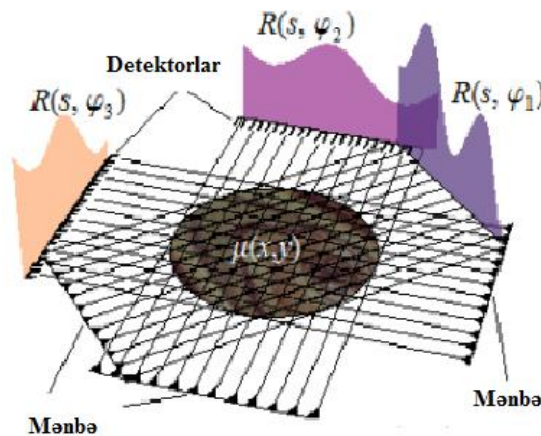
Kompüter tomoqrafiyası üsulu ilə təsvirlərin yaradılması məsələsinə nəzərdən keçirək. Obyektin daxili strukturu tədqiq edildikdə o şüalanma ilə işıqlandırılır. Cism bir istiqamətdən işıqlandırılanda, üçölçülü cismin yastı (ikiölçülü) kölgə təsviri alınır. Digər istiqamətdən isə işıqlandırılanda cismin başqa kölgə təsviri, eləcədə daxili strukturu haqqında məlumat əldə edilir. Cism daha bir istiqamətdən işıqlandırılanda yeni məlumat və s. əldə edilir. Müxtəlif istiqamətlərdən çoxlu sayda proyeksiya şəkillərinin olması obyektin daxili strukturunu, daha dəqiq desək şüalanma udulmasının sıxlıq funksiyasını kifayətli dəqiqlik dərəcəsi ilə təyin etməyə imkan yaradır.

Tomoqrafiyanın məqsədi ondan ibarətdir ki, şüalanma udulmasının sıxlıq funksiyası $\mu(x, y, z)$ təyin olunsun [2]. Belə qoyuluşda məsələ kifayət qədər çətindir və klassik tomoqrafiyada üçölçülü obyekt nazik kəsiklər dəsti şəklində təsvir olunur. Hər bir kəsiyin daxilində sıxlıq μ yalnız iki dəyişənin funksiyası hesab olunur. Tədqiqat zamanı mənbə-qəbuledicilər sistemi elə qurulur ki, yalnız kəsiyin müstəvisindən keçən şüalar haqqında məlumatlar qeydə alınsın. Bir qatın skan sxemi aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir.

Şəkil 1. Üçölçülü obyektin zondlanması
(1 – mənbələr; 2 – detektorlar; 3 – obyekt)

Detektorlar məlumatları qeydə alırlar, və həmçinin bu məlumatlardan alınmış funksiya R yalnız s dəyişənindən asılı olur (və bucağı ilə təyin edilən zondlanmanın fiksə olunmuş istiqamətləri şərtlərində). İki dəyişənli funksiya $\mu(x,y)$ proyeksiya $R_\varphi(s)$ ilə təyin oluna bilməz (φ parametri zondlanma bucağıdır). Bərpa üçün kifayət olan məlumatlar dəstini almaq üçün v bucağı dəyişilərək müxtəlif istiqamətlərdə obyektin zondlanması aparılır. “Mənbələr-detektorlar” sistemini fırludaraq qatın çoxlu sayda $R(s,\varphi)$ proyeksiyaları alınır. Bu funksiyalar üzrə üküölçülü $\mu(x,y)$ funksiyasını əldə etmək olar. Qatın skan sxemi aşağıdakı şəkildə göstərilmişdir.

Şəkil 2. Bir qatın $R(s,\varphi)$ proyeksiyasının alınması sxemi

$\mu(x,y)$ funksiyasını bir qat üçün təyin edib, növbəti qat haqqında və s . məlumatlar almaq üçün z oxu istiqamətində (burada z koordinatı en kəsiyinə perpendikulyar yerləşib) “mənbələr-detektorlar” sistemi istiqamətləndirilir. Daha sonra z_i en kəsiklərində ikiölçülü $\mu_z(x,y)$ funksiyaları üzrə $\mu(x,y,z)$ udma sıxlığı funksiyası alınır. Bu zaman ayrı qatın tədqiqatı zamanı, yəni $\mu_z(x,y)$ funksiyasının bərbası zamanı çətinliklər yaranır.

Verilənlərin belə yığılma üsulu rekonstruktiv tomoqrafiyanın əsasını təşkil edir. Tədqiq olunan obyektə daxilindən keçən şüalanma ilə təsir göstərilir. O obyektə təşkil edən maddə ilə qarşılıqlı təsirə girir, çıxışda isə cisimdən keçən şüalanma qeydə alınır. Alınmış məlumatların emalı zamanı növbəti fərziyyələr istifadə olunur: şüanın traektoriyası düz xəttli hesab olunur və maddədə şüalanmanın udma qanunu reallaşır. Bu qanun analiz edək.

Götürək ki, nazik şüa dəstəsi maddənin qatına düşür. Hesab edə bilərik ki, konkret nöqtədə udma şüalanmanın istiqamətindən asılı deyildir. Fiziki udma qanunu ondan ibarətdir ki, şüalanmanın ΔI intensivliyi şüalanmanın I intensivliyinə və şüalanmanın keçdiyi Δt parça uzunluğuna mütənasibdir, yəni

$$\Delta I = -\mu \cdot I \cdot \Delta t,$$

burada μ – nöqtədən (nöqtə ətrafında maddədən) asılı olan udma əmsalıdır. Həmçinin çıx işarəsi

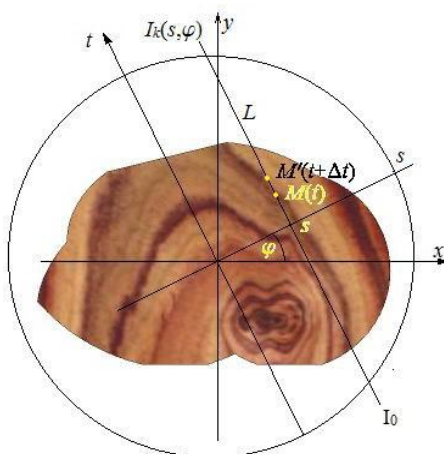
ona görə qoyulub ki, şüalanma intensivliyi azalır, yəni ΔI mənfi olmalıdır.

Δt -ə bölərək və $\Delta t \rightarrow 0$ limitinə keçərək udma qanunun differensial formasını alırıq

$$\frac{dI}{dt} = -\mu \cdot I \quad (1)$$

μ parametri udma əmsalı və ya xətti zəifləmə əmsalı adlandırılır. Parametir mühit nöqtəsindən asılıdır, lakin şüanın istiqamətindən asılı deyildir. Ölçü vahidi $[\mu] = m^{-1}$.

Normalı X oxunun müsbət istiqaməti ilə φ bucağı yaradan, koordinat başlanğıcından s məsafəsində yerləşən L düz xəttini gözdən keçirək

Şəkil 3. Udma qanunu nəticəsində təsvir

Udma qanun (1)-i L düz xəttinin M nöqtəsində yazaq. Burada I_0 düz xəttin t_0 nöqtəsində girişdə şüalanma intensivliyidir, I_k isə t_k nöqtəsində çıxışda şüalanma intensivliyidir. Bu zaman düstur (1)-dən aşağıdakı düstur alınır:

$$\frac{dI}{I} = -\mu dt \quad \int_{I_0}^{I_k} \frac{dI}{I} = - \int_{t_0}^{t_k} \mu dt \quad \ln I_{I_0}^{I_k} = - \int_{t_0}^{t_k} \mu dt$$

və ya

$$\ln I_{I_0}^{I_k} = \int_{t_0}^{t_k} \mu dt \quad (2)$$

Giriş I_0 və çıxış I_k -da şüalanma kəmiyyətini məlum qiymətlərə malik olduğunu bilsək, və nəzərə alsaq ki, ümumi $I_k = I_k(s, \varphi)$ -nin qiyməti L düz xətti ilə təyin olunur, yəni onun s məsafəsi və oriyentasiyasından (φ bucağından) asılıdır, bu zaman düstur (2)-də sol tərəfdən məlum olan $-\ln \frac{I_k(s, \varphi)}{I_0} = \ln \frac{I_0}{I_k(s, \varphi)} = R(s, \varphi)$ kəmiyyəti vardır. t_0 və t_k parametirləri düz xəttin uzaq nöqtələrinə aiddirlər və $-\infty$, eləcə də $+\infty$ bərabər saymaq olar. Nəzərə alsaq ki, udma əmsalı μ nöqtədən asılıdır, yəni x və y funksiyasıdır, bu zaman düstur (2)-dən aşağıdakı düsturu alırıq:

$$R(s, \varphi) = \int_{-\infty}^{+\infty} \mu(x, y) d \quad (3)$$

(s, t) koordinat sistemini əlavə edək (şəkil 3-ə bax). İlkin (x, y) koordinat sistemi ilə φ bucağı altında fırladılan (s, t) koordinat sistemi arasında əlaqə növbəti düsturla təyin olunur:

$$x = s \cos \varphi - t \sin \varphi, \quad y = s \sin \varphi + t \cos \varphi \quad (4)$$

Son olaraq düstur (4) düstur (3) qoyularaq $\cos \varphi$ -ni alırıq.

$$R(s, \varphi) = \int_{-\infty}^{+\infty} \mu(s \cos \varphi - t \sin \varphi, s \sin \varphi + t \cos \varphi) dt \quad (5)$$

$R(s, \varphi)$ funksiyası $0 \leq \varphi < \pi$ istiqamətləri üçün verilmiş hesab olunur, çünki π bucağının “ışıldandırılmaya” dəyişməsi əks istiqamətdə aparılır. İnteqrasiya $\mu(x, y)$ funksiyasının sıfır olmadığı sahədə aparılır. Təcrübədə bu o deməkdir ki, s vahidi obyektin fiziki ölçüləri ilə məhdudlaşır. Məsələ ondan ibarətdir ki, $\mu(x, y)$ n funksiyası bərpa olunsun. Bunu nə qədər əldə etmək imkanının olmasını real tomoqrammlar göstərir.

5-ci düsturun sağ tərəfi $\mu(x, y)$ funksiyasının Radon çevirməsi adlandırılır [3]. Radon çevirməsi sonsuzluqda tez azalan, iki həqiqi dəyişənli istənilən funksiya üçün təyin olunub. Belə funksiyalar elə azalır ki, müvafiq düzgün olmayan inteqrallar üst-üstə düşsün. Bir qayda olaraq əlavələrdə müəyyən məhdudlaşdırılmış sahədən kənar sıfıra bərabər olan finit funksiyalar istifadə olunur. Beləliklə düzgün olmayan inteqrallar üst-üstə düşməsi şərti yerinə yetirilir.

Radonun ən əsas nailiyyəti ondan ibarətdir ki, bütün $R(s, \varphi)$ xəttləri üzrə $\mu(x, y)$ nin inteqrallarına görə bu funksiyanın bərpa olunması mümkünlüyünü sübut etmişdir və çevirmə düsturunu almışdır.

Açar sözlər: Obrazların tanınması, kompüter tomoqrafiyası, radon çevirmələri.

ƏDƏBİYYAT

1. Горелик А. Л., Скрипкин В. А. Методы распознавания. 4-е изд. М.: Высшая школа, 2004, 262с.
2. Троицкий И.Н. Компьютерная томография. М.: Знание, 1988.
3. Грузман И.С. Математические задачи компьютерной томографии. Соросовский образовательный журнал, том 7, №5. 2001.

İŞSİZLİK VƏ YOXSULLUQ KİMİ SOSİAL PROBLEMLƏRİN YARANMA SƏBƏBLƏRİ

Səkinə Məmmədzada

Azərbaycan Universiteti

Sakina.Mammadzada@student.au.edu.az

Dünyanın bütün ölkələrində rast gəlinən sosial problemlər sırasında işsizlik müxtəlif formaları ilə özünü göstərir. Əhatə dairəsi və xüsusiyyətlərinə əsaslanaraq makroiqtisadi problemlər arasında yer alan işsizlik cəmiyyətin rifahına təsir dərəcəsinə görə sosial-iqtisadi problem kimi qiymətləndirilir. İqtisadi nəzəriyyəyə istinadən işsizlik iqtisadi cəhətdən fəal əhalinin müəyyən

hissəsinin bir sıra səbəblər əsnasında iş yeri tapa bilməməsi və işsiz qalmasıdır. Sosial cəhətdən nəzərdən keçirsək, bu problem əhalinin yaşayış səviyyəsinə, həyat tərzinin keyfiyyətinə mənfi təsir göstərən, onun yaşayış imkanlarını zəiflədən, müxtəlif çətinliklərə səbəb olan hadisədir [3, s.426].

İşsizliyə səbəb olan amillər də özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir. Bu tip amillər nəzəriyyələrdə də öz əksini tapmışdır. İngilis iqtisadçısı T.R.Maltus işsizliyi əhalinin təbii artım prosesi ilə əlaqələndirirdi. Onun fikrincə, əhalinin sayı artdıqca təbii artım ilə yaşayış vasitələri istehsalının artma sürəti arasında qeyri-bərabərlik yaranır, yəni istehsal nisbətən zəifləyir [2, s.391].

Digər mütəxəssislər isə işsizliyin səbəbini istehsal sahələrində elmi-texniki tərəqqi vasitələrinin çox geniş şəkildə tətbiqi ilə izah edirlər. Bu yanaşmaya əsasən yeni məhsuldar texnoloji avadanlıqların istehsalatda, sənayenin müxtəlif sahələrində istifadə olunması işçi qüvvələrinə (işləyənlər və işsizlər) yaranan tələbatı müəyyən qədər azaldır. Nəticədə cəmiyyətdə struktur işsizliyin artması bu kontekstdə müşahidə olunandır.

“Azad sahibkarlıq” nəzəriyyəsi nümayəndələri hesab edirlər ki, işsizliyin səbəbi əmək haqqının yüksək olması ilə bağlıdır. Onların fikrincə, məşğulluğu artırmaq üçün əmək haqqı bir qədər azaldılmalıdır ki, bölgü balansı əldə edilsin.

C.M.Keyns işsizliyə səbəb olaraq insan psixologiyası ilə əlaqələndirdiyi əmtəələrə olan tələbin azlığı mülahizəsini irəli sürmüşdür. O, qeyd edir ki, məhz buna görə insanlar əldə etdiyi gəlirləri bütünlüklə istehlak deyil, həm də bir hissəsini yığma, qənaətcilliyə sərf edirlər. Bu da əmtəələrə olan tələbi azaldır.

K.Marks işsizliyin səbəbini kapitalizmdə görür. Yanaşmanın əsasında başlıca səbəb kimi ictimai istehsal və mənimləmənin xüsusi kapitalist cəhəti arasında olan ziddiyyət çıxış edir. Bununla da istehsal edilən izafi məhsulun böyük bir hissəsi qeyri-məhsuldar istehlak olunur. K.Marks digər nəzəriyyələri tənqid edərək belə bir qənaətə gəlmişdir ki, işsizliyin əsl səbəbini nə cəmiyyətdə, nə sahibkarlarda nə də ki texnologiyada axtarmaq lazım deyil, səbəb texniki nailiyyətlərin kapitalistcəsinə tətbiq edilməsidir [2, s.392].

Hər bir dövrdə və hər bir ölkədə müxtəlif səviyyələrdə mövcud olan kəskin sosial-iqtisadi problemlərdən biri olan işsizlik qeyd etdiyim nəzəriyyələrdə ifadə edilən xüsusiyyətlərlə bu gün də rast gəlinməkdədir. Həm əhalinin təbii artımı, həm müxtəlif texnoloji yeniliklər, həm də ki bunlardan qaynaqlanan digər problemlər müəyyən dərəcədə işsizlik probleminin yaranmasına səbəb olan amillər kimi çıxış edir. Lakin bütün bunlarla yanaşı, işsizlik probleminin aktuallaşmasına səbəb olan amillər sırasına xüsusən, daha güclü təsirə malik olan səbəblər də vardır. Bu səbəblər yaranmasına görə həm subyektiv, həm də obyektiv faktorlardan asılı ola bilər. İqtisadi böhranlar, inflyasiya, iqtisadiyyatda baş verən dəyişikliklər də işsizliyin əsas səbəblərindən hesab edilir. Zənnimcə, təhsilin olmaması işsizlik probleminin ən öndəgədən səbəblərindən biridir. Çünki təhsil almayan şəxslərin daimi gəlir əldə etmək üçün işlə təmin olunmaları da problemli məsələdir. Belə şəxslərin yalnız fiziki əməyə cəlb olunması məqsədəmüvafiq sayılır. Lakin təhsilin olması da həmişə işsizlikdən müdafiə səddi demək deyildir. Təhsilli olub, özünə uyğun əmək haqqı müqabilində iş yeri tapa bilməyən işsiz şəxslər də vardır. Buna səbəb isə dövlətin qeyri-məhsuldar sosial-iqtisadi siyasəti, əmək resurslarının düzgün bölüşdürülməməsi, iş yerlərinin azlığı, məşğulluğun hər kəsin

əmək qabiliyyəti və bacarıqlarına uyğun adekvat təmin oluna bilməməsi, yaxud bacarıqsızlıq ola bilər.

Qeyd edək ki, demoqrafiya prosesləri nəticəsində əhalinin sayının artması işsizlik probleminin yaranmasına səbəb olan amillər sırasında diqqəti cəlb edən əsas məsələlərdən biridir. Xüsusilə, miqrasiyavə urbanizasiyadan törəyən problemlər işsizliyin yaranmasına müəyyən dərəcədə təsirini göstərir. Düzgün tənzimlənməyən miqrasiya və urbanizasiya prosesləri işsizlik probleminin yaranmasına gətirib çıxarır. Əhalinin daha çox inkişaf etmiş şəhərlərə, sənayenin yüksək səviyyədə cəmləşdiyi ərazilərə köç edib orda məskunlaşması əhali sıxlığına səbəb olduğu kimi, həm də əmək resurslarından digər ərazilərə nisbətən qeyri-məhsuldar istifadəyə, insanların işlə təmin olunmasında çətinliklərə səbəb olur.

Fiziki, psixi əlillik, alkoloq və narkotik kimi zərərli maddələrdən istifadə, əmək bacarıqlarının olmaması da işsizlik probleminin yaranmasına gətirib çıxaran səbəblərdəndir. Özündən asılı olmayan obyektiv faktorlar (istehsalat qəzaları, müharibələr, fəlakətlər və s.) nəticəsində işsiz qalmış şəxslərin təminatı dövlət sosial siyasətilə tənzimlənir. Yuxarıda qeyd edilən digər şəxslər üçün müalicə mərkəzləri, reabilitasiya, maarifləndirici peşə təlimləri həyata keçirilir.

İşsizlik özü ilə birlikdə yoxsulluq probleminə də yol açır. Yoxsulluq insanın həyatı tələbatlarını, minimal yaşayış səviyyəsini normal təmin edə bilməməsi, yetərli dərəcədə ödəyə bilməməsi, layiqli həyat şəraitindən aşağı səviyyədə yaşamasıdır. Təbii ki, bütün bu məhrumiyyətlər iqtisadi gəlirin, gündəlik qazancın gündəlik tələbatlara nisbətindəki qeyri-mütənasibliyindən, gəlirin minimum yaşayış həddini təmin edə bilməməsindən qaynaqlanır. Aparılan tədqiqatlar sübut edir ki, əhalinin yoxsulluq səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi müxtəlif dövlətlərdə müvafiq meyarlar və metodikalar, bir-birindən fərqlənən konseptual yanaşmalar əsnasında minimal yaşayış standartlarının qiymətləndirilməsi nəticəsində təyin edilir [1, s.8].

Nəzəri və təcrübi mənbələrə, ümumiləşdirilmiş araşdırmalara əsasən, yoxsulluq probleminin yaranmasına səbəb olan amillər də müxtəlif olub, bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə, birgə təsir göstərərək özünü biruzə verir. Yoxsulluğun yaranmasına təsir edən səbəbləri iqtisadi, sosial-tibbi, demoqrafik, sosial-iqtisadi, təhsil-ixtisas, siyasi və regional-coğrafi səbəblər qrupu olaraq təsnif etmək olar.

- İqtisadi səbəblər siyahısına işsizlik və bununla əlaqədar digər problemlər-gəlirlərin, əmək məhsuldarlığının aşağı səviyyədə olması, iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində rəqabətliyyə qabil ola bilməmək və s. aid edilir.
- Sosial-tibbi səbəblərə əlillik, qocalıq, ağır xəstəliklər, bəzi sosial qruplara qarşı ayrı-seçkilik və s. daxildir.
- Burada demoqrafik səbəblər deyəndə, ailədə boşanma, ölüm kimi hadisələr nəticəsində ailə başçısının itirilməsi, geniş ailələr, ailəyə gələn gəlirin ailədəki üzvlərin sayına nisbətə minimal həddən aşağı olması, çoxuşaqlı ailələr və s. nəzərdə tutulur.
- Sosial-iqtisadi səbəblər sosial siyasətin komponentlərini özündə əks etdirir. Buraya gəlirlərin qeyri-bərabərliyi, sosial təminatların, əhalinin sosial müdafiəsinin aşağı səviyyədə olması və s. kimi hallar aiddir.

- Təhsil-ixtisas səviyyəsi ilə bağlı olan səbəblər də yoxsulluq probleminə, şübhəsiz ki, açıq-aşkar təsir göstərir. Təhsilin aşağı keyfiyyətdə və səviyyədə olması, peşə hazırlığının, bacarıq və biliklərin tələb olunan səviyyədə olmaması bu tip səbəblərdəndir.
- Siyasi səbəblər-müharibələr, hərbi münaqişələr, məcburi miqrasiya halları nəticəsində həyatına, təsərrüfatına, əməyinə, yaşayış vasitələrinə və bu kimi digər təhlükəli faktorlarla üzləşərək zərər görmüş insanlar aiddir.
- Regional-coğrafi səbəblər isə regionlar arasında inkişafın qeyri-bərabərliyi ilə xarakterizə edilir [1, s.9].

Göründüyü kimi, işsizlik və yoxsulluq problemlərinin yaranma səbəblərinə bütövlükdə nəzər yetirsək, bir daha aydın olur ki, hər bir ölkədə, müxtəlif ərazilərdə konkret olaraq bu və ya digər formada özünü göstərən tipik problemlər özünəməxsus səciyyəvi cəhətlərlə müşahidə olunur. Beləliklə, yuxarıda qeyd etdiklərim ümumi yanaşmaları əks etdirdiyindən, istər yoxsulluq, istərsə də işsizlik probleminin dəqiq təyinatı, səviyyəsi və əhatə dərəcəsi hər bir ölkədəki konkret şəraitdən, mövcud vəziyyət və perspektivlərdən, problemin yaranma səbəbləri və qarşısının alınması, azaldılması üçün həyata keçirilən tədbirlər sistemindən asılıdır.

Açar sözlər: işsizlik, yoxsulluq, sosial problem, “azad sahibkarlıq” nəzəriyyəsi, inflyasiya.

ƏDƏBİYYAT

1. Mikayılov F.Q. Çoxölçülü meyarlar əsasında yoxsulluq və onun qiymətləndirilməsi problemləri, Bakı, 2017.
2. Kərimov E.N., Osmanov B.O. İqtisadi nəzəriyyə, Bakı, 2010.
3. <http://lib.bbu.edu.az/files/book/530.pdf>

AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS XALQ NAĞILLARININ “SEMANTİK FƏZASININ” TƏDQIQ PERSPEKTİVLƏRİNƏ DAİR (problemin araşdırma tarixi və aktuallığı kontekstində)

Sevinc Mirzəyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

eminsevinc1@mail.ru

Məlumdur ki, hər bir xalqın mental kimliyi, onun əxlaqi-etik kodeksləri, dəyər və prioritetləri həmin xalqın “daşlaşmış” bədii mətnlərində, yəni folklor nümunələrində öz dolğun əksini tapır. Folklor nümunələri mahiyyət etibarilə canlı danışiq dilinə ən yaxın formatda qələmə alındığından, bu mətnlərin linqvistik xüsusiyyətlərinin təhlili “müəllif” dilin spesifik özəlliklərinin, konsepsferasının, struktur-semantik planlı inkişaf dinamikasının və s. əlaqəli aspektlərinin sistemli tədqiqinə geniş imkanlar yaradır. Bu baxımdan Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarının linqvistik xüsusiyyətlərinin tədqiqi mühüm aktuallıq kəsb edir. Azərbaycan dilçiliyində ingilis nağıllarının linqvistik özəlliklərinin sistemli tədqiqatdan kənarda qalması, eləcə də həmin mətnlərin bilavasitə

Azərbaycan nağılları ilə müqayisəli şəkildə tədqiqi işinə diqqət ayrılmaması tədqim olunan mövzunun aktuallığını digər cəhətdən də şərtləndirmiş olur. Hər bir xalqın folklorunun həmin toplumun mental kimliyinin “məhək daşı” olması gerçəkliyindən çıxış etsək, ingilis və Azərbaycan dillərinin konseptsferasının ortaq və fərqli cəhətlərini müəyyənləşdirən arxetiplərin tədqiqi baxımından, habelə “milli nitq davranış”larının ilkin “bünövrəsi”nin təsbiti işi baxımından, nağıl mətnlərinin araşdırılmasının mühüm aktualıq kəsb etməsi danılmazdır. Təqdim olunan problem Azərbaycan dilçiliyində günümüzədək heç bir sistemli araşdırmaya məruz qalmamışdır. Belə ki, Azərbaycan dilçiliyində milli folklor irsinə daxil olan nağılların linqvistik özəlliklərini tədqiq edən disseratsiya [3] və monoqrafik [1], [2] formatlı araşdırmalar mövcud olsa da, habelə bu problem digər istiqamətli araşdırmaların periferik tədqiqat spektrinə daxil edilsə də, heç bir halda Azərbaycan və ingilis dillərindəki nağıl mətnlərinin dilinin linqvistik xüsusiyyətlərinin müqayisəli təhlili aparılmamışdır. Eləcə də ingilis dili ilə bağlı tədqiqatlarda sırf bu dildəki xalq nağılı mətnlərinin bu və ya digər xüsusiyyətlərinin tədqiqini hədəf alan birbaşa [5], [4] və dolayısı intensiv [6] araşdırmalar aparılmasınabaxmayaraq, həmin mətnlərin linqvistik özəlliklərinin sistemli analizini hədəf alan monoqrafiya, dissertasiya formatlı tədqiqat mövcud deyil. Qeyd olunanlardan çıxış edərək biz, Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarının linqvistik xüsusiyyətlərinin müqayisəli tədqiqinin aşağıdakı perspektivlərini mövcudluğunu təsbit edə bilərik:

I. Problem bilavasitə iki xalqın mental kimliyinin, dünyanın dil mənzərəsinin “möhürünü” əks etdirdiyindən, Azərbaycan və ingilis xalq nağıllarının “semantik fəzası” (A.Vejbitskayanın terminologiyası ilə desək) hər iki xalqın dil kimliyindən təsirlənərək formalaşmışdır. Məlumdur ki, Leo Vaygerberin “dil şəxsiyyəti” nəzəriyyəsi hər bir fərdin və ya toplumun özünəməxsus və təkrarsız dil kimliyi daşıyıcısı olduğunu və həmin fərd və toplumun ətraf aləmə məhz ona xas olan “koqnitiv pəncərədən” boylandığını və bu standartlar çərçivəsində realıqdan əldə edilən məlumatın “informasiya metabolizminə” məruz qoyub emal etdiyini təsbit etmişdir. (QEYD: koqnitiv dilçilik L.Vaygerberdən sonra təşəkkül tapsa da, L.Vaygerberin adı çəkilən nəzəriyyəsi bu linqvistik təlimin “pioneri” sayıla biləcək ideyaları generasiya etmişdir). Bu baxımdan, araşdırma obyektlərimizin dolğun və sistemli analizi üçün ingilis və Azərbaycan xalq nağıllarının mətnində hər iki xalqın yaşam biçiminin, həyat tərzinin etnoqrafik leksika və terminologiya səviyyəsindəki təzahür formatını izləmək; dialektizmlərin, arxaizm və köhnəlmiş sözlərin işlənmə spesifikasiyasına əsasən, adı çəkilən mətnlərin linqvokulturoloji özəlliklərini müəyyənləşdirmək labüddür. Bu kontekstdə ingilis və Azərbaycan xalq nağıllarının süjet, obraz səviyyəsindən qaynaqlanan presedentlik əmsalının (məsələn, **Cirtan**, **Johnny-cake**, **Məlikməmməd**, **Goldilocks** və s. presedent onimlər timsalında), mətn iqtibaslarının hər iki dilin “idomatik bazasının”nın formalaşmasına təsirini müəyyənləşdirilməsi də mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sonuncu kontekstində nağıl mətnlərinə istinadən formalaşmış frazeoloji vahidlər nəzərdə tutulur (məsələn, **a deal with the devil** < “**Jack o' Kent**”nağılından; **div yuxusuna getmək** < “**Cirtan**” nağılından).

II. Tədqiqatın ən vacib məqamlarında biri bu mətn materiallarının semantik universallıq cəhətlərinin təsbiti ilə bağlıdır. Belə ki, Azərbaycan və ingilis nağıllarının janr və mövzu rəngarəngliyinin mətnlərin struktur-semantik tərtibatına təsirini izləməklə hər iki dil materailində

mətnlərin struktur-semantik tərtiblənmə mexanizmlərinin labüd ortaqlığını müəyyənləşdirmək imkanı qazanacağıq. Belə ki, hər iki dildə nağıl mətnləri nağıl növlərinə (1) sehirli nağıllar; 2) məhəbbət nağılları; 3) tarixi nağıllar; 4) məişət nağıllar; 5) heyvanlar haqqında nağıllar) uyğun olaraq, müvafiq terminoloji inventarla, süjet-kompozisiyon özəlliklərilə təhciz edilmişdir.

III. Ən vacib məqamlar sırasında, bu nağılların konseptsferasının spesifikliyi şərtləndirən amillərin müəyyənləşdirilməsini də qeyd edilə bilər. Belə ki, məlumdur ki, “**Sevgi/Love**”, “**Nifrət/Hatred**”, “**Həyat /Life**”, “**Ölüm /Death**”, “**Qəzəb/Anger**”, “**Sevinc/Joy**” və s. konseptlərin reallaşmasında həm ortaq olan, həm də fərqliləşən, yəni: linqvokulturoloji, etnomental amillərlə şərtlənən freymlər, freym-ssenarilər iyerarxiyası mövcuddur. Bu kontekstdə nağıl mətnlərinin terminoloji inventarının (zoonimlər, mifonimlər, teonimlər, demonimlər və s.) linqvokulturoloji şərtlənməsini təhlil etmək də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn: **fairy**, **Mermaid**, **Xızır İlyas**.

Açar sözlər: Azərbaycan və ingilis dilləri, xalq nağılları, linqvistik xüsusiyyətlər, linqvokulturologiya.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayeva S. Azərbaycan nağıl və dastanlarının dili, B.: Elm, 1998, 232 s.
2. İsgəndərova V. Ənənəvi nağıl formulları (Azərbaycan və Türkiyə nağılları əsasında). B.: Elm və təhsil, 2014.
3. Seyidəliyev N. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası, Filol. elm. dok.... dis. Bakı, 2009, 56 s.
4. Lendvai P., Declerck T. and others. Integration of Linguistic Markup into Semantic Models of Folk Narratives: The Fairy Tale Use Case.
5. Solovyeva N. Linguistic representation of the category of oppositeness in english folk Tales <https://cyberleninka.ru/article/n/linguistic-representation-of-the-category-of-oppositeness-in-english-folk-tales>
6. Nhung P.T. Folktales as a Valuable Rich Cultural and Linguistic Resource to Teach a Foreign Language to Young Learners

MƏKTƏBLİLƏR ARASINDA BULLİNG HALLARININ SƏBƏBLƏRİ

Günəl Mirzəzadə

Azərbaycan Universiteti

Gunel.Mirzazada@student.au.edu.az

Bəzən uşaqlar arasında konfliktlərə kiçik məsələ kimi baxılaraq ciddi problem olmadığı, uşaq psixologiyasının inkişafının çox normal bir parçası olduğu deyilsə də bu cür qeyri-ciddi yanaşmalar məktəblərdə uşaqlar arasında baş verən fiziki və psixoloji zorakılıq hallarının mövcud olması həqiqətini dəyişmir. Son dövrlərdə leksikonumuza daxil olmuş bullinq termini bir uşağın irqi, dini, cinsi oriyentasiyası, xarici görünüşü və ya əlilliyi səbəbindən və yaxud da heç bir xüsusi

səbəb olmadan başqaları tərəfindən təqib olunması, məruz qaldığı fiziki və ya psixoloji aqressiv, alçaldıcı, mənfi davranışların məcmusu anlamına gələrək ad qoyma (fərqli, xoşagəlməz adlarla çağırma), itələmə, çimdikləmə, vurma, silkəlmə, əşyalarını götürmək, pulunu oğramaq, dostlarını, yaxın çevrəsini ondan uzaqlaşdıraraq sosial təcrid etmə, internet üzərindən təhdid və ya hədə xarakterli, incidici mesajlar göndərmək, şayiələr yaratmaq və digər formalarda təzahür edə bilər. Müxtəlif ölkələrdə aparılan araşdırmalar, demək olar ki, hər yaş qrupunda rastlanan bullinq halları səbəbindən heç kimə qaynayıb-qarışmayan, özünə qapalı həyat keçirən, məktəbi yarımçıq buraxan, intihara əl atan uşaqların sayının getdikcə artdığına vurğu edir. Bəs nə kimi səbəblər cəmiyyətin ən pak üzvləri kimi bildiyimiz uşaqların öz həmyaşıdına qarşı bu qədər çirkin davranış sərgiləməsinə gətirib çıxarır.

Colorosonun araşdırmalarına müraciət etsək deyə bilərik ki, əsasən bullinqi törədən uşaqlar özündən razı və zorba uşaqlardır. Bəziləri bədəncə böyük, bəzisi kiçik, bəziləri zəkali, bəziləri zəif qavrayışlı, bəziləri məktəbin “məşhur siması” olub, bəziləri olmaya bilər. Lakin bu tip uşaqların belə bir ortaq cəhəti var ki, onlar hər biri diqqət çəkmək və hökm etmək istəyinə sahibdirlər. Bundan əlavə empatiya hissləri olduqca zəif olduğundan və ya ümumiyyətlə bu hissin yoxluğundan dolayı ancaq öz istəkləri ön planda olur və özlərindən zəif olan hər kəsə “şikar” olaraq baxır, etdikləri əməllərin məsuliyyətindən də tamamilə boyun qaçırlar. Elə bu səbəbdən də təsadüfi olmayaraq Coloroso bullinq davranışının tərifini zərər verməyə yönəlmiş, şüurlu, məqsədli və istekli şəkildə həyata keçirilən düşmənçilik aktı olaraq verir [1].

Bütün buller məktəblilərin psixologiyasında bu 3 ortaq cəhəti qeyd edə bilərik. Belə ki, bullerlər yaşıdlarına qarşı zorakı hərəkətlər törədir və bunu edərkən güclülük hissi yaşayaraq öz davranışlarından həzz alır, qərribə də səslənsə bir növ zövq yaşayırlar. İkinci olaraq bullerlərin ortaq nöqtəsi şüurlarındakı əsas və yeganə məqsədin qurbanlarının fiziki və yaxud emosional acı çəkdiyini görmək olması, üçüncüsü isə bunu bir və ya iki dəfə yox, davamlı təkrarlamaqlarıdır. Yəni bullerlər çox zaman bir qurban tapdıqlarında uzun müddət yeni bir “şikar” dəliyəcə getmirlər. Çünki hazırkı qurbanlarının onların hərəkətlərindən dolayı yaşadıkları fiziki və psixoloji əzabları, sıxıntıları görüb bir müddət daha zorakı davranışlarına davam etməyə həvəslənirlər, bu bir növ onları stimullaşdırır.

Bir uşağın belə bir zülmkar həddə gəlib çatmasına yeganə bir səbəb və ya faktor yoxdur, lakin dəqiq bəlli olan bir fakt odur ki, uşaqlar bu davranışları öyrənirlər. Yəni onlara prosesin birbaşa və ya şüuraltı getməsindən asılı olmayaraq necə zorakılıq etmələri öyrədilir. Sosioloq Urie Bronfenbrennerin “Bioekoloji sistemlər nəzəriyyəsi”, Banduranın “Sosial öyrənmə nəzəriyyəsi” ndən də yola çıxaraq deyə bilərik ki, bir uşağın ailə mühiti, məktəb həyatı, cəmiyyət və ya mədəniyyət kimi ətraf mühit amilləri, onun yaşıdlarına qarşı kobud, zorakı davranışlar sərgiləyəcəyib sərgiləməyəcəyinə birbaşa təsir göstərə bilər. Araşdırmalar da buller uşaqların daha çox sevgi və şəfqətin az olub, şiddət və zorakılığın çox yaşandığı ailə ortamlarından gəldiklərinə diqqət çəkir. Belə mühitlərdə böyümüş uşaqların hörmət, sevgi qavramları tamamilə fərqli formalaşır. Məsələn avtoritar valideynlərin uşaqlarına qarşı olan soyuq və müsbət olmayan rəftarı ona gətirib çıxarır ki, uşaqlar daim həyatları ilə bağlı qərarlar üzərində valideynlərinin aşırı təsirini

və basqısını görür və bir növ idarəetməni əllərinə almaq üçün, “hökmranlığı” yenidən qazanmaq üçün gücləri çatan yaşıdlarını kontrol etmək ehtiyacı hiss edirlər. Beləliklə bu cür anlaya bilərik ki, buller uşaqlar öz dərin yaralarını və yetərsizlik hissələrini ört-basdır etmək məqsədilə hegemonluq havasına girərək bu “üstünlüklərinin” onlara kimlərə zərər vermə haqqı tanıdığını öz fikirlərində rasionallaşdırmağa çalışırlar [2]. Lakin əlbəttə ki, bu “hegemonluq” çox çəkmir. Belə ki bullinq törədən uşaqlar öz aqressiv davranışları ilə müəyyən bir qrup daxilində status qazana bilsələr belə prosesin uzunmüddətli nəticəsini nəzərdən keçirəndə görürük ki, məktəbdən yayınma, cinayətkarlıq, işsizlik, qeyri müvəffəq, davamlı olmayan şəxsi-yetkinlik münasibətləri və s. kimi yüksək riskləri də özü ilə gətirir.

Bundan əlavə güc nümayişi ilə sosial bir status qazanma istəyinin məktəb mühiti, mediada güc tətbiqinin müsbət təsviri və ya ümumilikdə mədəni stereotiplərlə də bağlılığı mövcuddur. Məktəb kontekstində çox sərt, qatı bir mühitin olması, şagirdlər və müəllimlər arasındakı kəskin status fərqi və bu səbəbdən şagirdlərin müəllimlər və ya məktəb rəhbərliyi ilə asanlıqla əlaqə yarada bilməmələri də həmyaşd zorakılığının səbəbi ola bilər. Belə ki, varlıların kasıblar, kişilərin qadınlar, güclülərin zəiflər, valideynlərin uşaqlar üzərində basqısı və nəzarəti tarixi bir həqiqətdir. Eynilə məktəb mühitində də müəllim və ya digər yetkinlərin və ya “güclü” uşaqların digər uşaqlara qarşı şiddət və təhdidlərlə müşahidə olunan kontrol və nəzarəti bir müddət sonra bu davranışların qurbanına çevrilən uşaqlara hər zaman zəif, passiv, sakit, özgüvənsiz olmalı olduqlarını aşılıyır. Halbuki məktəb zorakılıq yuvası yox, uşaqlar, ailələr və cəmiyyət üçün maarifləndirmə funksiyasını yerinə yetirən, sağlam ünsiyyət və müzakirə, problemləri konstruktiv yollarla həll etmə bacarıqlarını aşılaman bir ortam olmalıdır [3].

Bəlli olur ki, bullinq aktının kökündə duran ən əsas səbəb bu zorbalığı edənlə məruz qalan şəxs arasındakı güc balansı, daha dəqiq desək balanssızlığıdır. Buradan həmçinin belə çıxır ki, bullinqə məruz qalan uşaq bir çox hallarda bu davranışlara adekvat cavab vermək iqtidarında deyil və buller qarşısında bu gücsüzlük özü də zorakılığın uzun müddət davam etməsinin əsas səbəbidir. Ona görə də ailələr məktəbdə övladlarının belə bir zorbalığın qurbanı olub olmadığını dəqiqləşdirmək istəyirlərsə ilk növbədə yaxşı müşahidəçi olmalıdırlar. Məsələn, məktəbə qarşı istəksizlik və ya məktəb qorxusu, səhərlər oyanmaqda çətinlik çəkməsi, daxilə qapanma, fiziki yaralar, cırılmış paltar və ya kitablarla evə qayıtması və s. kimi göstəricilər uşağın yaşıdları tərəfindən zorakılığa məruz qaldığına dair bizim üçün ipucları ola bilər. Həmçinin valideyn övladının başqa uşaqlara qarşı zorakı, amansız davranışının şahidi olduqda da eyni həssaslığı göstərərək bunu sorğulamalıdır. Bu halların kökündən təmizlənməsi üçün isə cəmiyyətin ən təməl strukturundan başlanmalı, ailə daxilində ən xırda şiddət və zorakılıq halına yol verilmədiyi, uşaqların təlim və tərbiyəsində ifrat və təfrinə qaçılmadığı, valideynlərin bir-birinə qarşı hörmət və dəyər dolu münasibətlərinin olduğu bir təməl qurulmalıdır. Uşaq əgər evdə güclünün gücsüzü fiziki və ya sözlü olaraq əzdiyinin şahidi olarsa bu davranışları şüurlu olaraq mənimsəməməsi təbii ki, yüksək ehtimalla qaçılmazdır. Övladlarımızın yaşıdları ilə münasibətlərini hər zaman diqqətdə saxlamalı, zəifi əzmək yox, əksinə onun yanında olmanın daha fəzilətli bir davranış olduğunu körpə vaxtlardan aşılaraq yaşadlarına qarşı təcavüzkar deyil, qoruyucu və dostcanlı mövqedə durmağı həyatlarının əsas prinsipinə çevirməyə çalışmalıyıq.

Açar sözlər: Məktəb, həmyaşd, zorakılıq, bullinq, buller, ailədaxili şiddət.

ƏDƏBİYYAT

1. Bonni Gourneau, University of North Dakota, USA, 2012, "Students' Perspectives of Bullying In Schools"<https://files.eric.ed.gov/fulltext/EJ1073176.pdf>
2. Narelle Smith, 2005, "Bullying in early childhood settings".

AZƏRBAYCANDA KİÇİK VƏ ORTA SAHİBKARLIĞIN İNKİŞAFI PRIORİTETLƏRİ

Nurlan Mollayev

Azərbaycan Universiteti

mollayevnurlan@gmail.com

Kiçik və orta sahibkarlığın (KOS) inkişaf etdirilməsi respublikamızda həyata keçirilən iqtisadi islahatların başlıca istiqamətlərindən biridir. Həmin vəzifənin uğurla həll edilməsi iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi, yerli istehsal məhsullarının rəqabətqabiliyyətliliyinin və məşğulluq səviyyəsinin yüksəldilməsi, daxili tələbatın yerli resurslardan səmərəli istifadə hesabına ödənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bundan əlavə kiçik və orta sahibkarlıq yeni təsərrüfatçılıq sisteminə uyğunlaşma qabiliyyəti, təsərrüfat müstəqilliyi, qərarların və həyata keçirilməsinin operativliyi, məcmu xərclərin aşağı olması və investisiya tələbatının az olması ilə şərtlənir. Kiçik və orta sahibkarlıq subyektlərinin ölkənin sosial iqtisadi inkişafında, o cümlədən ÜDM-in artımında və məşğulluğun təmin olunmasında rolunun təhlili hələ gözlənilən hədəflərə nail olunmadığını təsdiq edir. Ona görə də davamlı iqtisadi inkişafın təmin olunmasında kiçik və orta sahibkarlığın yaxın gələcəkdə əsas hərəkətverici amilə çevrilməsi başlıca hədəflər sırasındadır. Təsədüfi deyil ki, milli iqtisadiyyatın və iqtisadiyyatın əsas sektorlarının strateji inkişafına dair konsepsiya və proqramlarda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına xüsusi yer verilmişdir. Qeyd olunan sənədlərdə qısa, orta və uzunmüddətli dövr üçün strateji, uzunmüddətli və hədəfbaxışlar elmi-metodoloji və təcrübi baxımdan əsaslandırılmışdır [4].

Ölkədə kiçik və orta biznes fəaliyyətinin, bu sahədə məşğul olan sahibkarların investisiya fəallığının və maliyyə vəziyyətinin qiymətləndirilməsi məqsədilə müxtəlif göstəricilərdən istifadə olunur. Seçilmiş fəaliyyət göstəriciləri kiçik və orta müəssisələrin maliyyə vəziyyətinin və pul vəsaitlərinə olan tələbatının kompleks təhlilinə, maliyyə strategiyasının proqnozlaşdırılmasına imkan verməlidir. Aparılan araşdırmalar Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı üçün geniş potensial imkanların mövcudluğunu təsdiq edir. Həmin imkanlar əlverişli, təbii, coğrafi şəraitdən, zəngin xammal və materialların mövcudluğundan, inkişaf etmiş infrastrukturudan və sağlam rəqabət mühitindən ibarətdir. Bununla yanaşı qeyd oluna bilər ki, istər bütövlükdə ölkə və istərsə də müxtəlif sahələr miqyasında mövcud imkanlardan səmərəli istifadə olunmur. Son dövrlərə qədər

Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın istehsal və emal sektoru ilə müqayisədə xidmət sektorunda daha çox inkişaf etdiyini söyləmək olar. Buna baxmayaraq, ölkədə iqtisadi islahatlar dövründə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında müsbət meyllər müşahidə olunmuşdur və bu dinamika davam edir [5].

Respublikamızda kiçik və orta sahibkarlığın inkişafında əldə olunmuş nailiyyətlərin saxlanılması və yüksəldilməsi üçün davamlı tədbirlər görülməkdədir. Beləki, gələcək dövr üzrə nəzərdə tutulan hədəflərə nail olunmasının Azərbaycanda biznes mühitini daha da yaxşılaşdırması, xarici bazarlara çıxış imkanlarını artırması, həmçinin innovasiyaların ardıcıl tətbiqinin KOS subyektlərinin inkişafına əlverişli şərait yaradacağı gözlənilir. 2025-ci ilə qədər olan dövrdə kiçik və orta sahibkarlığın inkişafına dəstəyin gücləndirilməsi sayəsində ölkəmizin iqtisadi potensialının artması nəticəsində sağlam rəqabət mühitinin formalaşması proqnozlaşdırılır.

Kiçik və orta sahibkarlığın inkişafının mühüm şərtlərindən biri mövcud maliyyə təminatı və mənbələrinə asan çıxışın təmin edilməsidir. Bundan ötrü yerli və xarici investisiyaların stimullaşdırılması və birbaşa xarici investisiyaların KOS subyektlərinin fəaliyyəti sektorlarına cəlb edilməsi üzrə tədbirlər davam etdirilməlidir. Ardıcıl olaraq, növbəti beş il ərzində KOS subyektlərinin yaradılması və idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə müəssisələrin öz fəaliyyət sahələri üzrə biznes assosiasiyaları yaratmalarına imkan verilməlidir. Belə assosiasiyaların inkişafı dövlət-özəl sektor əməkdaşlığının genişləndirilməsinə təmin edə bilər. Güman olunur ki, mövcud və yeni yaradılacaq assosiasiyalar öz tərəfdaşları ilə birlikdə həyata keçirilən əməliyyatları və keyfiyyət göstəricilərini beynəlxalq təcrübəyə uyğunlaşdırmaqla KOS-ların idarəetmə bazasını təkmilləşdirəcəkdir. Bununla da ölkəyə daha çox xarici investorun cəlb edilməsi imkanları genişlənəcəkdir.

Beynəlxalq təcrübəyə istinadən demək olar ki, KOS-un inkişafının daha geniş şəkildə dəstəklənməsi məqsədilə sənaye zonalarının yaradılması ilə bağlı təşəbbüslərin icrası sürətləndirilməli, belə zonaların sayı və əhatə dairəsi tədricən genişləndirilməlidir. Bu yanaşma Azərbaycan üçün də aktualdır. Belə ki, aparılan tədbirlər, o cümlədən maliyyə dəstəyinin artırılması və logistik infrastrukturun təkmilləşdirilməsi sayəsində “gənc” şirkətlərin rəqabət qabiliyyətli biznes təşkilatlarına çevrilməsi təmin edilməlidir. Bu qəbildən olan stimullaşdırıcı tədbirlərin daha çox sənaye zonalarında reallaşdırılması vasitəsilə Azərbaycanda kiçik və orta sahibkarlığın davamlı inkişafının təmin olunması nəzərdə tutulur.

Azərbaycan iqtisadiyyatının hazırkı mərhələsində müəssisələrin həcmindən asılı olmayaraq sahibkarlığın bütün formaları inkişaf etdirilməlidir. Lakin, tədqiqatlar göstərir ki, öz xarakter və xüsusiyyətləri baxımından kiçik və orta sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi daha məqsədə uyğundur. Ona görə ki, kiçik və orta müəssisələr az kapital və əməkətməli olmaları ilə bərabər, bazar mühitinə daha tez uyğunlaşırlar. Göstərilən müddəalar və şərtlər kiçik və orta sahibkarlıq fəaliyyətinin təşkilinin daha asan və eyni zamanda daha səmərəli olmasını təsdiq edirlər. Bu da müvafiq fəaliyyət sferalarının inkişafının daim diqqət mərkəzində saxlanılmasını şərtləndirir.

Açar sözlər: sahibkarlıq, inkişaf, iqtisadiyyat, innovasiya, inkişaf.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında kiçik və orta sahibkarlıq səviyyəsində istehlak mallarının istehsalına dair Strateji Yol Xəritəsi, Bakı 06 dekabr 2016.
2. İmanov Ə.Ş. Kiçik sahibkarlıq. Bakı, 2009.
3. İbrahimov İ.H., İbrahimov E.R. Sahibkarlıq fəaliyyətinin iqtisadi, hüquqi mexanizmi”, Bakı 2004.
4. <http://lib.bbu.edu.az/files/book/185.pdf>
5. <https://cyberleninka.ru/article/n/osnovnye-napravleniya-stimulirovaniya-malogo-i-srednego-predprinimatelstva-v-azerbaydzhanskoy-respublike/viewer>

MOTİVASİYALI İNTERVYU

Fidan Muradova

Azərbaycan Universiteti

fidan1996@rambler.ru

“Motivasiyalı intervyu” (M.İ.)- termini ilk dəfə Norveçdə 1982-ci ildə söhbət əsnasında yaranıb və 1983-cü ildə isə jurnalda məqalədə çap olunmuşdur [1]. M.İ-a olan maraq son illərdə dahada artır. Bu texnika davranış dəyişikliyinə vacib olduğu sahələrdə geniş istifadə olunur. M.İ. barəsində bir çox araşdırmalar, tədqiqatlar keçirilmişdir və bu metodun effektivliyi dəfələrlə sübut olunmuşdur.

Motivasiyalı intervyu-konsultasiyanın elə bir texnikasıdır ki, burada məsləhətçi davranışın dəyişilməsi prosesində kömək edən tərəfə çevrilir. Motivasiyalı intervyu ən effektiv və eyni zamanda söhbətin aparılmasının ən sadə üsullarını birləşdirir. Motivasiyalı intervyuda davranış dəyişikliyi və klientin dəyişikliyə olan münasibəti əsas götürülür. Davranışın dəyişilməsinə gətirən impuls klientin öz motivi əsasında yaranır. Tədqiqatlar da sübut edir ki, insan özü istəməsə, yaranmış vəziyyəti dəyişməyə onu heç kim və heçnə məcbur edə bilməz. Klientin əsas problemi dəyişikliyə ikitərəfli ziddiyətli baxışıdır. Klient dəyişikliyi insanın həyatını qlobal şəkildə birdən dəyişməsi kimi görür lakin, bu sehv yanaşmadır. İlkin olaraq kiçik dəyişikliklər ilə başlamaq belə böyük bir addımdır və doğru yolda olmağımızın nişanıdır. Dəyişmək istəyən insanların çox zaman dəyişiklik ilə bağlı fikirləri qarışıq olur. Onların həmdəyişmək üçün bir çox səbəbləri var, həm də dəyişməmək üçün bir çox arqumentlər gətirə bilirlər. Bu cür qarışıq fikirdə olan zaman biz klientlərdə 2 istiqamətdə danışığa rast gəlirik. Birincisi, davranışlarını dəyişməyə istiqamətlənmiş danışiq, ikincisi isə dəyişikliyə qarşı olan və bu vəziyyəti qorumağa yönəlmiş danışiq istiqamətidir. Bu cür danışiq zamanı klientlər çox zaman cümlələrini “Düzdür, amma”, “Hə, amma.....” kimi başlayırlar. Klient hal- hazırda bacardığı sürətlə dəyişmə prosesi aparılmalıdır, əks halda konsultasiyanı həyata keçirən sosial işçi klientin dəyişim sürətini «zorla» artırmağa çalışsa, bu zaman ya şiddətli qarşıqoyma ilə üzləşə bilər, yaxud klient özünə, yəni dəyişə biləcəyinə olan inamını itirə bilər [2].

Motivasiyalı intervyu məsləhətçi ilə birlikdə stimulları nəzərdən keçirməsini nəzərdə tutan bir prosesdir. Bu stimullar şəxsi hər hansı vəziyyətdə - bir hərəkət və ya hərəkətsizlik barədə qərar verməyə təşviq edir. Konsultant M.İ-u zamanı klienti öz davranışı barədə düşünməyə sövq edir. Bu klientin davranışında olan hər hansı bir aspekti dəyişdirməyə və planlaşdırılmış dəyişikliyi əldə etmək üçün nə dərəcədə hazır olduğunu müəyyənləşdirməyə kömək edir [2].

Ümumilikdə, bu klientdə özünə inam və öz həyatına görə məsuliyyət hissini yaradır. M.İ. prosesində əsas diqqət müştəri ilə birlikdə “ikitarəfli”-ziddiyətli davranışın motivlərinin araşdırılmasına verilir. Burada söhbət klientin cari riskli davranışının uyğunsuzluğu ilə əlaqədardır (məsələn, bir tərəfdən, narkotik istifadəsi, digər tərəfdən gələcək planları). Klientin bu uyğunsuzluğu müstəqil olaraq dərk etməsi və şüurlu şəkildə bütün mənfi və müsbət cəhətləri nəzərdən keçirib bir variant seçməsi vacibdir. M.İ.-də dəyişikliklərə görə əsas məsul şəxs müştəri özüdür. Bütün baş verən dəyişikliklərin nəticələri klient tərəfindən müəyyən edilir. M.İ. klientə dair bütün şübhələri ifadə etməyə, təhlil etməyə və həll etməyə kömək edən davranışdır. M.İ.-də konsultant təlimat verərək klientə necə və hansı metodların köməyi ilə şübhələri aradan qaldırmağın yollarını öyrədir, lakin klient hansı qərarı verməsi ilə bağlı onu təlimatlandırmır [2]. M.İ.-nin üstünlüklərindən biri - yüksək maliyyə imkanlarını tələb etməməsidir. M.İ ilk başdan qısa müddətli bir proses kimi yaradılmışdır və burada bəzi hallarda klientin dəyişməyə başlaması üçün konsultantla bir görüş belə bəs edir. M.İ.-nin üstünlüklərindən biri də budur ki, o, digər terapiya metodları ilə birlikdə istifadə oluna bilər. M.İ həm terapevtik, həm də profilaktik proqramlarda istifadə edilir. M.İ.-nin üstün cəhətlərindən biridə onun effektiv olması və əldə olunan nəticənin davamlılığıdır [2]. Effektivliyi sübut olunan M.İ.-nin yaradıcıları—Vilyam Miller və Stiven Rollnik haqqında biraz məlumat verək. Elmlər doktoru-Vilyam Miller Yeni Meksika universitetinin psixologiya və psixiatriya üzrə dəyərli və fəxri müəllimidir. 1983-cü ildə “Davranış psixoterapiyası” adlı jurnalında çap olunmuş məqaləsində o “Motivasiyalı intervyu” terminini elmə gətirmişdir və Stiven Rollniklə birlikdə 1991-ci ildə yazdığı – “Motivasiyalı intervyu” kitabının birinci cildində bu termin istifadə olunmuşdur. Millerin araşdırdığı əsas mövzu zərərli asılılıqların müalicəsi və bu asılılıqlardan qorunma yollarıdır. Mükafatlar arasında “Beynəlxalq Jellinek” mükafatına, Amerikanın Psixoloji Assosiasiyası tərəfindən öz profesional sahəsində əldə etdiyi uğurlara görə 2 mükafata layiq görülmüşdür. Elmi İnformasiya İnstitutu Milleri dünyanın ən çox istinad edilən elm adamlarından biri olaraq siyahıya aldı [1]. Doktorant Stiven Rollnick Kardiff Universitetinin tibb fakültəsində Sağlamlıq Kommunikasiya Texnologiyaları fənnindən dərs deyir. Uzun illər ərzində o psixoloji sağlamlıq sferasında və ilkin tibbi yardım sistemində klinik psixoloq kimi çalışmışdır. Rollnick-in yaxşı tətbiq olunan tədqiqatları və rəhbərliyi geniş yayımlandı və bu metodu tətbiq etmək üzrə işləri Afrikadakı VİÇ / SPİD-ə yoluxmuş uşaqlara və sosial cəhətdən zəif icmalardan olan hamilə yeniyetmələrə yönəldildi. S.Rollnick və V.Miller Amerikan Sağlamlıq Rabitəsi Akademiyası tərəfindən Mələk Mükafatını aldılar [1]. 25000 elmi məqalə, 200-dən çox klinik araşdırma M.İ.-ə həsr olunub. Zaman keçdikcə “Motivasiyalı intervyu”-nin tətbiq olunduğu sahələr daha da artır. Artıq bu metod təkcə sosial işçi, psixoloqlar – deyil, həm də terapevtlər, tibb bacıları, dietoloqlar, stomatoloqlar tərəfindən də istifadə olunur. Artıq biz bu metodun idman sahəsində də istifadə olunduğuna şahid oluruq. Burada idmançıların ruhlandırılması, özlərinə olan

inamlarını bərpa etmək, yarışlara psixoloji hazırlandırılması üçün istifadə olunur. Məktəblərdə şagirdlərlə işləyərkən onlarda olan müəyyən davranış pozuntularını aradan qaldırılması üçün, onları təlim tədris prosesinə daha məsuliyyətlə cəlb etmək üçün intervyyunun bu metodundan istifadə olunur.

Açar sözlər: motivasiya, davranış, stimül, dəyişiklik.

ƏDƏBİYYAT

1. Миллер, Роллник: Мотивационное консультирование: как помочь людям измениться
2. <https://aph.org.ua/wp-content/uploads/2016/08/mg6-1.pdf>

MULTISERVİS KOMPÜTER ŞƏBƏKƏLƏRİNİN STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ

Təbriz Musazadə

Azərbaycan Universiteti

tebrizmusazade99@gmail.com

Multiservis şəbəkələri, operatorlara yeni xidmətlər təqdim etmək üçün şəbəkə magistralarını genişləndirməyə imkan verir və geniş miqyaslı korporativ müştərilərə əlavə xidmətlər təklif edir. Multiservis şəbəkələri dedikdə, vahid bir məlumat ötürülməsi infrastrukturunu üzərində heterogen telekommunikasiya xidmətlərinin göstərilməsi nəzərdə tutulur.

Multiservis şəbəkələrinin tətbiqinə gəldikdə, ümumiyyətlə dörd texniki məsələni nəzərdən keçirməliyik: bant genişliyi, gecikmə, desinxronizasiya, nəzarət.

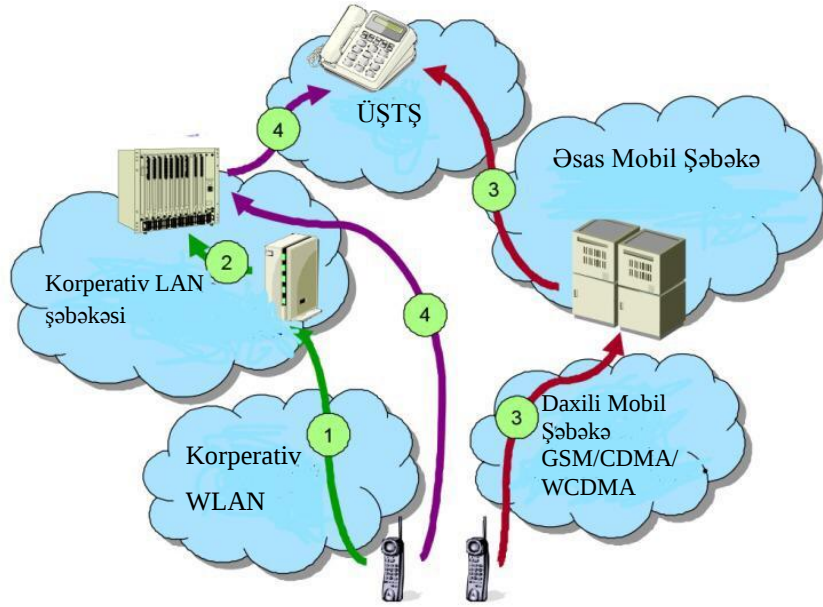
Yeni genişzolaqlı məlumat ötürülməsi növlərinə artan tələbat, yüksək rəqabətli mühitdə internetə ehtiyac, provayderləri xidmətlərini genişləndirməyə, infrastruktur xərclərini azaltmağa və s. Beləliklə, geniş çeşidli xidmətlər təqdim etməyə imkan verən hərtərəfli həll təklif edə biləcək bir platformaya ehtiyac var: ATM, İnternet, IP, zamanətli xidmət keyfiyyəti (QoS) və maksimum mövcudluq ilə səs və video ötürülməsi, eyni zamanda, müştəri bir provayderdən ucuz və etibarlı xidmətlərin abunəçisi olur, yüksək sürətli internet əldə edir, xidmətlər və xidmətlər dəstində dəyişiklik etmək imkanına malikdir və yalnız bir faktura ödəyir.

Şəbəkə dizaynına gəldikdə, çox xidmətli şəbəkələr tamamilə fərqli bir yanaşma tələb edir. Video və səs çatdırılması real vaxt rejimində həyata keçirilməlidir - nəqliyyat şəbəkəsində sıxlıq yaranarsa prioritet tələb olunur. Bununla birlikdə, şəbəkə sənayesi heç vaxt real vaxt şəbəkələrinə yönəlməmişdir, məlumatlar müəyyən bir zamanda şəbəkənin imkanlarına uyğun olaraq çatdırılmışdır.

Çox xidmətli şəbəkə qurmaq üçün bir çox seçim var. Bunlardan biri homogen infrastrukturun qurulmasını təmin edir - bu ya tamamilə paket, əlaqəsiz şəbəkə (məsələn, paylaşılan və dəyişdirilmiş LAN, paket regional rabitə şəbəkələri kimi) və ya əlaqə mərkəzli şəbəkədir (məsələn, ATM). Yuxarıda göstərilən arxitekturaların heç biri təcrid olunmadan, lokal şəbəkələr və

regional rabitə şəbəkələri üçün iqtisadi və funksional tələblərdəki fərqlər səbəbindən multi şəbəkə qurarkən istifadəçiləri təmin edə bilmir. Uzun məsafələrə uzanan çoxservisli şəbəkə, periferik lokal şəbəkələr ilə əhatə olunmuş özək - regional rabitə şəbəkəsi olmalıdır.

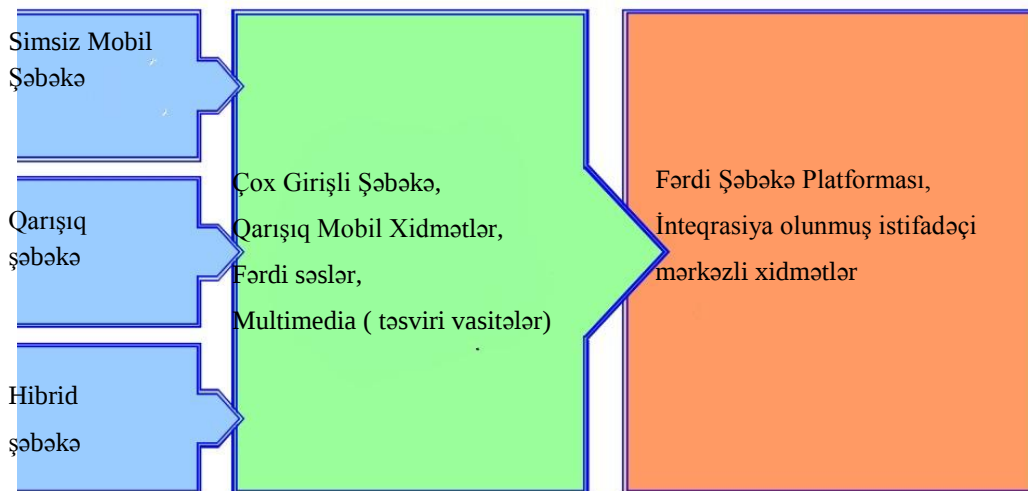
Ümumiyyətlə, kənar lokal şəbəkələr fərqli texnologiyalardan istifadə edir. Bir şəbəkə işə salınmış Ethernet texnologiyasına (yönləndirmə cihazları yoxdur), digəri yönləndirilmiş Ethernet seqmentlərinə, üçüncüsü isə ATM LAN texnologiyasına əsaslanı bilər.

Şəkil 1. Mobil şəbəkənin təsviri

Şəbəkənin nüvəsi çərçivə ötürmə texnologiyaları, asinxron ötürmə sistemləri və ya İnternetə əsaslanı bilər.

Yerli şəbəkədəki QoS problemləri bant genişliyini kəskin şəkildə genişləndirməklə həll olunsa da, regional rabitə şəbəkəsində iqtisadi baxımdan mümkün deyil. Buna görə regional rabitə şəbəkələri, müəyyən bir trafik növü üçün mənbələrdən istifadənin optimallaşdırılması nəzərə alınmaqla hazırlanır.

Şəkil 2. Şəbəkə infrastrukturunun quruluşu

İnternetin çox hissəsi kimi paket əsaslı şəbəkələr keyfiyyətli axın, gecikməyə həssas xidmət göstərir, lakin yüksək bant genişliyi, gecikmə və titrəmə axını üçün uyğun deyil. Bunun əksinə olaraq, asinxron ötürmə sistemləri kimi əlaqə yönümlü şəbəkələr yüksək bant genişliyi, gecikmə və titrəmə tələbləri olan trafik üçün yaxşı xidmət keyfiyyəti təmin edir.

Şəbəkə magistralları üçün ATM hazırda genişlənə bilən bant genişliyi və zamanətli QoS üçün ən yaxşı həlldir. Terminal avadanlığını birləşdirmək üçün müxtəlif interfeyslər təqdim edən multi funksiyalı ATM açarları vahid bir infrastruktur vasitəsilə qarşılıqlı əlaqəni təmin edir. Onların köməyi ilə böyük müəssisələr müxtəlif şəbəkələrin trafikini tək bir onurğa sütununda birləşdirə bilər, eyni zamanda şəbəkə infrastrukturunu çox güman ki, yaxın gələcəkdə tələb edən, yeni keyfiyyətlərlə təmin edə bilər.

Bu gün başqa bir yeni texnologiya da böyük diqqət çəkir - IP əsaslı telefon (başqa adı "Voice over IP" - Voice over IP, VOIP). Müəssisələr üçün səs IP üzərindən ən əhəmiyyətli fayda, maliyyəyə qənaətdir. Mövcud məlumat şəbəkəsi, pullu ödənişli ümumi telefon şəbəkəsi əvəzinə səs axınını daşıyır.

QoS real vaxt istifadəçilərarası rabitəni effektiv şəkildə dəstəkləmək üçün yeganə şərtidir. Multi servis şəbəkədə QoS-un olması səs, video məlumatlarının və məlumatların çatdırılmasını təmin edir. Bununla yanaşı, səs və video məlumatlarının ötürülməsi üçün mövcud infrastrukturlarla mübadilənin (PBX) ümumi kommutasiya şəbəkələri ilə uyğunluğu da təmin etmək lazımdır.

Gələcəkdə məlumat şəbəkələri telefon şəbəkələri ilə birləşəcək və aralarındakı fərqlər aradan qalxacaq. Bu birləşmə bankomat həqiqətən hər yerdə olduğu zaman baş verəcəkdir. Bu vəziyyətdə ATS, ATM şəbəkə açarından heç bir şəkildə fərqlənməyəcəkdir. Açarların böyük əksəriyyəti bütün növ məlumatları idarə edə və istənilən trafiki dəyişdirə biləcəkdir. Bu gün provayderlər və istifadəçilər bu gələcəyə hazırlaşırlar və yeni şəbəkənin forması zaman keçdikcə daha aydın olacaqdır.

BTİ səs, video və məlumat, çağırışa nəzarət və digər funksiyalar üçün spesifikasiyaları birləşdirmək digər tövsiyələr də daxil olmaqla "telefon olmayan siqnalizasiya" üçün ümumi qaydalar hazırlamışdır.

Multiservis şəbəkəsi səs, video və məlumat ötürə bilən şəbəkədir. Multiservisli şəbəkələrin yaranması və inkişafı üçün əsas təkan mülkiyyət dəyərini azaltmaq, kompleks, zəngin multimedia tətbiqetmələrini dəstəkləmək və şəbəkə avadanlığının funksionallığını genişləndirmək arzusudur.

Multiservis konsepsiyası şəbəkənin müxtəlif bir neçə şəbəkə aspektindən ibarətdir.

Birincisi, tək bir məlumat təqdimatı formatı daxilində müxtəlif istiqamətdə ötürülən şəbəkə yükünün yaxınlaşmasıdır. Məsələn, hazırda səs və video kimi məlumatların ötürülməsi əsasən dövrə keçidinə yönəlmiş şəbəkələr və paket keçidli şəbəkələr üzərindən məlumat ötürülməsi ilə baş verir. Şəbəkə istifadəsinin yaxınlaşması səs, video axınlarını və həqiqi şəbəkə məlumatlarını ötürmək üçün paketlə əlaqəli şəbəkələrdən istifadə meylini artırır. Lakin bu, istiqamətin göstərilən xidmət keyfiyyətinə uyğun olaraq fərqləndirilməsi tələbini ləğv etmir.

İkincisi, mövcud şəbəkə protokollarından ümumi (ümumiyyətlə IP) keçidi təyin edən protokolların yaxınlaşmasıdır. Bu mövcud şəbəkələr IP, IPX, AppleTalk və tək bir məlumat növü kimi birdən çox protokolu idarə etmək üçün dizayn edildiyi halda, çox xidmət şəbəkələri tək bir protokola və fərqli trafik növlərini dəstəkləmək üçün tələb olunan fərqli xidmətlərə fokuslanır.

Üçüncüsü, vahid bir şəbəkə infrastrukturunu daxilində müxtəlif trafik növlərinin ötürülməsini təyin edən fiziki yaxınlaşmadır. Bu bant genişliyi, gecikmə və tezlik sarsıntısı üçün fərqli tələblər nəzərə alınmaqla həm multimedia, həm də səs trafiki eyni avadanlıqdan istifadə olunaraq nəql edilə bilər. Resurs sifarişi, prioritet növbə və xidmət keyfiyyəti (QoS) protokolları fərqli trafik növləri üçün göstərilən xidmətləri fərqləndirir.

Dördüncüsü, şəbəkə cihazları arxitekturasını qurma tendensiyasını təyin edən cihazların bir sistem içərisində müxtəlif trafiki dəstəkləmə qabiliyyətini təyin edən cihazların yaxınlaşması. Məsələn, keçid Ethernet paket keçidini, IP yönləndirməsini və ATM əlaqələrini dəstəkləyir. Şəbəkə cihazları ümumi bir şəbəkə protokoluna uyğun olaraq ötürülən məlumatları (məsələn, IP) və fərqli xidmət tələblərinə (məsələn, bant genişliyi zamanətləri, gecikmə və s.) işləyə bilər. Bundan əlavə, cihazlar həm Veb əsaslı təbiiqetmələri, həm də paket telefonu dəstəkləyə bilər.

Beşinci, müxtəlif funksiyaların bir proqram vasitəsi daxilində integrasiyasını təyin edən tətbiq yaxınlaşması. Məsələn, bir veb brauzer səs, video, yüksək qətnamə qrafika və s kimi multimedia məlumatlarını bir səhifədə birləşdirməyə imkan verir.

Texnologiyaların yaxınlaşması həm regional rabitə şəbəkələrinin, həm də yerli kompüter şəbəkələrinin tələblərini ödəyə bilən rabitə şəbəkələrinin qurulması üçün vahid ümumi texnoloji baza yaratmaq arzusunu ifadə edir. Belə bir baza artıq mövcuddur: məsələn, həm regional, həm də yerli kompüter şəbəkələrini qurmaq üçün asinxron ötürmə sistemi (ATM) istifadə edilə bilər.

Multiservis şəbəkələr, şəbəkə, telekommunikasiya, informasiya xidmətlərin, səs, video və məlumatların vahid bir şəbəkəyə integrasiyası üçün lazımı təşkilati şərtləri təmin edir.

Yuxarıda göstərilən məqamların hamısı həm şəbəkənin periferik hissəsində, həm də özündə müxtəlif növ trafik ötürməyə qadir olan çoxservisli şəbəkələrin qurulması probleminin müxtəlif aspektlərini müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: Multi servis, computer, şəbəkə, kommunikasiya, startegiya.

ƏDƏBİYYAT

1. Calallı İ., İnformatika terminlərinin izahlı lüğəti, 2017, "Bakı" nəşriyyatı, 996 s.
2. Cisco Visual Networking Index: Forecast and Methodology, 2016–2021 (Sep. 2017).
3. Ericsson, Ericsson mobility report: On the pulse of the Networked Society, Tech. rep. (Jun. 2016).
4. Rappaport T. S., Sun S., Mayzus R., Zhao H., Azar Y.K., Wang G., Wong N., Schulz J. K., Samimi M., Gutierrez F., Millimeter wave mobile communications for 5g cellular: It will work!, IEEE access 1 (2013) 335–349lo comni (2013).
5. ETSI, Tr 103 113: Mobile broadband services in the 2300 MHz 2400 MHz band under Licensed Shared Access regime, Tech. rep. (2013).

6. Mukherjee A., Cheng J., Falahati S., Koorapaty H., Kang D. H., Karaki R., Falconetti L., Larsson D., Licensed-assisted access lte: coexistence with IEEE 802.11 and the evolution toward 5G, IEEE Communications Magazine 54 (6) (2016) 50–57 (2016).
7. 3GPP, Tr 36.889 v13.0.0, study on licensed-assisted access to unlicensed spectrum (release 13), Tech. rep. (2015).
8. Kassem M.M., Marina M.K., Future wireless spectrum below 6 ghz: A UK perspective, Proc. of International Symposium on Dynamic Spectrum Access Networks (DySPAN), IEEE (59-70) (2015).

İŞĞALDAN AZAD OLUNAN ƏRAZİLƏRDƏ İNVESTİSİYA PROQRAMLARININ REALLAŞDIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Fuad Nəcəfov

Azərbaycan Universiteti

necefov1902@gmail.com

Azərbaycan hal-hazırda çox sevincli və qürurlu günlər yaşayır. Bunun ən başlıca səbəbi uzun müddət işğal altında qalan doğma Qarabağımızın erməni qəsbkarlarından azad edilməsidir. Təbii ki, xalqımız hər zaman inanırdı ki, torpaqlarımız gec-tez azad ediləcəkdir və belə də oldu. Sentyabr ayının 27-si başlayan “Vətən Müharibəsi” 44 gün davam etdi və sonda yenilməz Azərbaycan Ordusu Qarabağı işğaldan azad etdi.

Bu gün Qarabağ artıq azaddır. Dövlətimiz tərəfindən minalardan təmizlənmə prosesi davam etdirilir, çünki Qarabağa qayıdacaq olan vətəndaşlarımızın sağlamlığı və təhlükəsizliyi ölkə rəhbərliyinin əsas prioritet məsələsidir. Təbii ki, bu ərazilərdə insanların rahat yaşayışı təmin edilməlidir. Bu da dövlətin aparacağı investisiya siyasətindən önəmli dərəcədə asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə əlverişli iqtisadi potensial vardır. Eyni zamanda onu da qeyd etməliyik ki, ölkəmizdə “Regionların 2019-2023-cü illər İnkişafı Dövlət Proqramı” qəbul olunmuşdur ki, bu da Qarabağımızın inkişafına öz töhfəsini verəcəkdir.

Qarşıdakı on il ərzində respublikanın və işğaldan azad edilmiş bölgələrin sosial və iqtisadi inkişafına dair aşağıdakı beş milli və yerli məqsədlər formalaşdırılmalıdır.

1. Dayanıqlı şəkildə yüksələn iqtisadiyyat;
2. Dinamik və sosial ədalətliyyə yönələn cəmiyyət quruluşu;
3. Rəqabətliklik və innovasiyaların yeni və müasir məkanı;
4. Azad olunmuş ərazilərə qayıdış;
5. Ətraf mühitin təmizliyi və “yaşıl artım” ölkəsi [1].

Xatırlatmaq lazımdır ki, işğaldan azad edilmiş ərazilər həm yerüstü, həm də yeraltı sərvətlərlə zəngindir. Ermənistanın ixracında mühüm yerlərdə məhz Qarabağdan çıxarılan sərvətlər dururdu. Qarabağdakı yataqlardan olan Söyüdlü, Qızılbulaq, Vejnəli kimi mədənlərdən qızıl,

Mehmanadan polimetal, Dəmirli-dən isə mis-porfir hasil olunurdu. İndi isə bu yataqlar artıq öz vətəninə xidmət edəcəkdir [2].

“İstisu” mineral bulağı da Qarabağımızın ən gözəl yeraltı sərvətlərindən biridir. Düşmənlər ölkə illər boyu bu suyu xarici bazarlara saxta adla çıxarmış və xeyli gəlir əldə etmişdir. Bu gün “İstisu” da artıq azaddır və ölkəmiz yerli və xarici investorları bura dəvət edəcəkdir. Buranın əlverişli təbiəti və sağlamlığa xeyirli olması buraya investisiya cəlb olunmasına əlverişli şərait yaradır. Ərazidə yeni Hotellər və Sağlamlıq Mərkəzlərinin tikiləcəyinə şübhə yoxdur.

İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə Kənd Təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli şərait vardır. Bu ərazilərdə heyvandarlığın ətlilik-südlük, ətlilik-yunluq istiqamətində inkişafı üçün əlverişli potensial vardır. Həmin ərazilərdə baramaçılıq və arıçılıq hələ Sovet dönməmindən inkişaf etdirilmişdi. Ona görə də vaxtilə formalaşmış təsərrüfat təcrübəsi və metodlarından istifadə etməklə taxılçılıq, üzümçülük, pambıqçılıq, tərəvəzçilik, bostançılıq və s. sahələrdə təsərrüfat ənənələrini yeni investisiya proqramları və səmərəli innovasiya siyasəti həyata keçirməklə bərpa etmək olar. Ölkəmizin investisiya potensialına və iqtisadiyyatımızın investisiya cəlb ediciliyi imkanlarına istinadən deyə bilərik ki, bu proseslər uğurla həyata keçiriləcəkdir.

Milli iqtisadiyyatın inkişafı problemlərinin, o cümlədən regional inkişafın investisiya tənzimlənməsi ilə məşğul olan tanınmış iqtisadçı alimlər də bu məsələnin həlli yolları və gözlənilən nəticələr barədə maraq doğuran fikirlər söyləyirlər. Bu baxımdan Milli Məclisin üzvü, professor Əli Məsimlinin modern.az portalına verdiyi müsahibəsindən bir neçə maraqlı şərhlərində qeyd etmək istədim:

“Gənclərə uyğun iş yerlərinin yaradılması, onların sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmasının hərtərəfli təşviqləndirilməsinin işlək mexanizmi hazırlanmalı və tətbiq edilməlidir. Gənclərin sahibkarlıq fəaliyyəti və əmək məşğulluğu ilə bağlı genişmiqyaslı özünüməşğulluq layihələrinin həyata keçirilməsini və bu işdə müvafiq beynəlxalq təşkilatların dəstəyindən, eləcə də beynəlxalq əməkdaşlığın genişləndirilməsi, onların beynəlxalq proqramlarda, layihələrdə iştirakının təmin olunması vacibdir” [3].

Qeyd etdiyimiz kimi, Qarabağ əlverişli rekreasiya potensialına malikdir. Eyni zamanda bu ərazilərin tarixi, abidələri və təbiəti haqqında məlumatların həm yerli, həm də xarici ictimaiyyətə daha dolğun və dəqiq çatdırılması üçün “Azərbaycan Turizm Agentliyi tərəfindən “WhereisKarabakh.com” (“Qarabağ harada yerləşir?”) veb-saytı yaradılmış və istifadəyə verilmişdir.

Beləliklə, hesab edirəm ki, çağdaş milli inkişaf konsepsiyamızın əsas istiqamətləri sırasında işğaldan azad olunan ərazilərimizdə tarixi-dini dəyərlərimizin bərpası, həmin ərazilər üçün səciyyəvi olan təsərrüfatçılıq formalarının davamlı inkişafına nail olunması, turizmin inkişafı, eləcə də beynəlxalq mədəni-kütləvi və idman tədbirlərinin keçirilməsi müstəvisində Azərbaycanın demokratik və sülhsevər ölkə kimi tanınması başlıca yer tutur. Bu tədbirlərin sistemli və ardıcıl həyata keçirilməsi böyük miqdarda investisiya qoyuluşlarına söykənir. Azərbaycanın beynəlxalq layihələrdə uğurla iştirakı, qeyri-neft sektorunun inkişafı və ixrac potensialının gündən-günə artması baxımından ölkəmizin investisiyalaşdırma imkanlarının geniş olduğunu söyləmək olar.

Ümid edirik ki, səmərəli investisiya siyasəti işğaldan azad olan ərazilərin davamlı inkişafına zəmin yaradacaqdır.

Açar sözlər: rəqabətlik, investisiya, innovasiya, rekreasiya potensialı, sahibkarlıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 Fevral 2021-ci il Tarixli Sərəncamı: Azərbaycan 2030: Sosial-İqtisadi İnkişafa Dair Milli Prioritetlər <https://president.az/articles/50474>
2. <http://ikisahil.com/post/175543-qarabagin-zengin-tebii-servetleri-olkemizin-iqtisadi-yukselishine-xidmet-edecek>
3. <https://modern.az/az/news/262325/eli-mesimli-igaldan-azad-edilmis-torpaqlar-azerbaycanin-gucune-guc-qatacaq-musahibe->

KASSİLƏR MİXİ YAZILI QAYNAQLARDA

Ayşə Nərimanova

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

ayse.nerimanova02@gmail.com

Azərbaycan ərazisi ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olmuşdur. Bu regionda yaşayan qədim tayfaların Mesopotamiya cəmiyyətləri ilə siyasi və mədəni əlaqələr qurması mixi yazılı sənədlərdə öz əksini tapmışdır. Bu səbəbdən Azərbaycanın avtoxton və sonradan burada məskunlaşan əhalisinin həyatının öyrənilməsi üçün bu sənədlər başlıca mənbə sayılır. Yazılı qaynaqlarda adı keçən ən qədim aborigen etnoslardan biri kassilərdir. Bu etnosa ən qədim Aşşur-Babil kitabələrində kaššu, hurri mətnlərində isə kaššuhai şəklində rast gəlinir. E.ə. XXIII əsrin sonu Elam hökmdarı olan Puzur-İnşuşinakın Urmiyadan cənub-şərqdəki torpaqlara yürüşünə aid olan qələbə stellasında kaš-še-en adı xatırlanır. Babil tarixi salnamələrində onların adına ilk dəfə e.ə. XVIII əsrdə Hammurapinin oğlu Samsu-ilunanın (e.ə. 1749-1712) hökmranlığının 9-cu ilində Babilistana hücum etdikləri zaman rast gəlinir. E.ə. II minilliyin ortalarına aid Nuzi şəhərində (indiki İraqda Yorgantəpə) mixi yazılarla yazılmış bir təsərrüfat mətnində kašşu mənşəli şəxs adı daşıyan Bur-ra-al-ba-an adına rast gəlinmişdir.

E.ə. XVI-XIII əsrlərə aid het və daha sonrakı Aşşur mətnlərində onların adı kaška şəklində çəkilir. Kaşşular Babilistanı işğal edəndə qədər orta Fərat hövzəsində Hana çarlığını yaratmışdılar. Burada yerləşən Terka adlı şəhərin hökmdarının adının kašşu mənşəli olması faktı bunu sübut edir [2, s.112]. Bununla yanaşı, kaşşuların bu bölgədə qısa müddət yaşadıklarını və siyasi təsirlərinin olmadığını iddia edən tarixçilər də var [3, s.417]. Kaşşuların dilləri haqqında müxtəlif mülahizələr vardır. Onların dilləri haqqında məlumat əldə edə biləcəyimiz ən mötəbər mənbələr sırasında Kaşşu-Babil lüğəti xüsusi yer tutur [3; 40]. Bir fikrə görə onların dili təcrid olunmuş dillərə aid edilir. A.Furne kaşşu dilində bizə çatan adları hind-Avropa dilləri ilə izah etməyə çalışmışdır.

İ.M.Dyakonov isə onların dilini Kiçik Asiyanın avtoxton əhalisi hatların dili ilə eyniləşdirir [4, s.210]. Artıq e.ə. I minilliyin əvvəllərindən etibarən kaşşular Cənubi Qafqaza yayılmağa başlamışlar.

Açar sözlər: kassilər, mixi qaynaqlar, Babilistan, avtoxton əhali.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlimirzəyev A., Kaspilərin etnik tarixindən, Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, 134-141, Bakı, 2017.
2. Potts. D.T., Elamites and Kassites in the Persian Gulf, Journal of Near Eastern Studies, LXV/2, 111-119, 2006.
3. Podany A.H., Some Shared Traditions Between Hana and the Kassites, In Crossing Boundaries and Linking Horizons: Studies in Honor of Michael C. Astour on His 80th Birthday, 417- 432, 1997.
4. Roaf M., Mezopotamya ve Eski Yakındoğu, 1996.

PEDAQOJİ PARADİQMA ANLAYIŞININ MAHİYYƏTİ VƏ MƏZMUNU

Günay Nəzərova

Bakı Slavyan Universiteti

gunaynazarova93@gmail.com

Pedaqoji paradiqma konsepsiyası cəmiyyətin mövcud olduğu bütün dövrdə elmi və texnoloji inqilabı əks etdirən keyfiyyətə çevrilmiş kəmiyyət dəyişikliklərinin toplanmasından ibarət olan ictimai şüurun, xüsusən də elm və mədəniyyətin inkişafı prosesini təsvir etmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir.

"Paradiqma" anlayışı qədim yunan dilindən "nümunə, yol" deməkdir. İlk dəfə bu termin mənəvi və real aləmin qarşılıqlı əlaqəsini xarakterizə etmək üçün filosoflar tərəfindən istifadə edilmişdir. Tənzimləmə metodologiyasını xarakterizə etmək üçün K.Berqman və T.Kun tərəfindən konsepsiyalar təklif edilmişdir [6]. Paradiqma hər kəs tərəfindən tanınan elmi nailiyyətləri müəyyən bir müddətdə elmi ictimaiyyətə bir problem nümunəsi və onların həlli modelini vermək kimi başa düşülmüşdür. Yerli ədəbiyyatlarda pedaqoji paradiqma təhsil və tədqiqat problemlərinin həlli üçün adət, müəyyən bir standart, model halına gələn müəyyən bir baxışdır.

Paradiqmal yanaşmanın ortaya çıxma səbəbi E.Bondarevskaya tərəfindən aşağıdakı kimi əsaslandırılmışdır [2]:

1.Marksist ideologiyasının təhsil prinsiplərinin yenidən nəzərdən keçirilməsi nəticəsində itirilmiş metodik dəstəklərdə tədqiqatçıların narazılığı;

2.Yenilikçi alimlərin bütövlüyü, mübahisəli pedaqoji reallığı dərk etmə arzusu;

3.Alim və praktikantların pedaqoji reallığı dəyişmək üçün mütərəqqi tendensiyalara uyğun universal, elmi əsaslı bir üsul tapmaq arzusu.

Pedaqoji paradigmlar bəşər tarixində müxtəlif fəlsəfi və pedaqoji nəzəriyyələr, təhsil sistemləri, pedaqoji hadisələrin sistemləşdirilməsi və tipologiyası ilə nəticələnən əlaqələrin dərinləşməsinə imkan verən, tarixi və pedaqoji reallığın inkişafının təhlili, yəni pedaqoji reallığın müxtəlifliyi üçün effektiv bir vasitədir.

Pedaqoji plüralizm təhsil anlayışının qüsurlarını anlayaraq təhsil modelləri və pedaqoji texnologiyaların seçilməsinə düşüncəli bir yanaşma tələb edir. XIX əsrin 90-cı illərində yerli elmi ədəbiyyatlarda təməl təhsil modellərinin paradigmatik–pedaqoji, tipoloji tədqiqatları aparılmışdır. Bu, tədris prosesinin mövcud yolları və metodları ilə bağlı pedaqoji biliklərin səmərəliliyinin və sistemləşdirilməsinin obyektiv pedaqoji sistemlərin, konsepsiyaların, nəzəriyyələrin və texnologiyaların müxtəlifliyində müəyyən qaydalar hazırlamaqdan ibarətdir. Son illərdə əsas modellərin ortaya çıxma-sı və mövcudluğunun müəyyən konkret tarixi, sosioloji şərtlərinə paradigmatları bağlamamaq meyli artmışdır ki, bu da onların uzun müddət düşünülməsinə imkan verir.

- avtoritar, imperativ və humanitar pedaqogika (Ş.A.Amonaşvili yanaşması) [1];
- bilik və şəxsi pedaqogika (E.Yamburq yanaşması);
- ənənəvi, elmi, texnokratik və humanitar pedaqoji paradigmatlar (İ.Ə. Kolesnikovanın yanaşması) [5];
- təbii, texnokratik, humanist, polifonik, ezoterik pedaqoji paradigmatlar (O.G. Prikot yanaşması);
- manipulyativ, köməkçi və hakim pedaqoji paradigmatlar (G.B.Kornetovun yanaşması) [4].

Zamanla, yəni XX əsrin 60-cı illərin sonlarından etibarən "paradigma" termini ilk növbədə fəlsəfə və sosiologiyada istifadə olunmağa başlandı, müəyyən qayda-lara görə bir-birinə bağlı olan fikir və anlayışlar sistemini, ilkin konseptual sxemi, problemi ortaya qoymaq və həll etmək üçün bir modeli, elmi bir cəmiyyət tərəfindən müəyyən bir dövrdə istifadə edilən tədqiqat metodlarını ifadə etdi. Paradigmanın yaradıcıları, elm adamları təkcə bir nəzəriyyə və ya qanun tərtib etmərlər, bir və ya bir neçə vacib elmi problem həll edir və həll etmək üçün hərəkət alqoritmini təklif edirlər. Daha sonra, paradigma yaradıcılarının təkmilləşdirilmiş formada orijinal təcrübəsi dərsləklərə daxil edilir. Qeyd edək ki, dünya qavrayışını təyin edən paradigma mövcud problemlərin çeşidini müəyyənləşdirir, onların həlli yollarını və vasitələrini təyin edir. Paradigma eyni zamanda bu problemlərin həlli üçün mümkün metodları və nəticədə empirik tədqiqat prosesində əldə edilən nəticələrin növünü müəyyənləşdirir. Pedaqoji paradigma anlayışı həmişə təhsil və tərbiyə proseslərinə paradigmatik yanaşmada əsas rol oynamışdır. Pedaqoji paradigma ilkin konseptual sxem, təhsil sahəsindəki problemlərin həlli üçün bir model və onların həlli yolları kimi müəyyən edilmişdir [3], həmçinin pedaqogikanın inkişafının hər mərhələsində pedaqoji cəmiyyət tərəfindən qəbul edilmiş nəzəri, metodoloji və digər parametrlər, nümunə kimi göstərilən, standart pedaqoji problemlərin həllində, müəyyən bir qaydaların məcmusudur. Mövcud təriflər heç bir şəkildə ziddiyyət təşkil etmir, əksinə bir-birini tamamlayır, yuxarıdakı konsepsiyanın dərin mənasını ən yaxşı şəkildə ortaya qoyur.

Təhsil paradigması pedaqoji prosesin dəyərləri, həyata keçirmə motivləri və istiqaməti, məqsədləri, subyektlərin əlaqələri, məzmunu, texnologiyası kimi komponentləri özündə cəmləşdirir.

Göstərilənlərə əsasən, ilkin dəyərlər və müəyyən dəyər sistemləri, onların əsasında qurulmuş konkret konsepsiya və texnologiyalar, o cümlədən bu anlayışların tə-rəfdarlar və izləyicilər tərəfindən sonrakı praktik həyata keçirilməsini özündə cəmləşdirən ilkin fikirlər və “intizam matrisaları” vəziyyətində yeni bir təhsil paradigma-sının formalaşmasını tanımaq mümkündür.

Açar sözlər: təhsil paradigması, pedaqoji paradigma, paradigmatik münasibət, paradigma yanaşması, tədris prosesi.

ƏDƏBİYYAT

1. Амонашвили Ш.А. Воспитательная и образовательная функция оценки учения школьников Текст, М.Педагогика, 1984, 295 с.
2. Бондаревская Е. В., Кульневич С.В. Парадигмальный подход, Педагогика. 2004, № 10.
3. Fəlsəfə: ensiklopedik lüğəti. İ.Ə.Rüstəmovun redaktorluğu ilə. Bakı, 1997, 520s.
4. Корнетов Г.Б. Образование, воспитание, обучение: содержание и взаимосвязь понятий, Психолого-педагогический поиск, 2007, № 1(5), с.6-20.
5. Колесникова И.А. Педагогические цивилизации и их парадигмы, Педагогика, 1995, №6, с.84-89.
6. Кун Т. Структура научных революций, М.: Прогресс, 2008, 288 с.
7. Nəzərova G.M. Pedaqoji sinergetikanın nəzəri əsasları, Bakı, Mütərcim, 2017, 101 s.

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCANIN SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏTİNDƏ MÜSTƏMLƏKƏ AMİLİ

Nərmin Nəzərova

Azərbaycan Universiteti

nerminnezerova98@gmail.com

Rusiya imperiyası Şimali Azərbaycan ərazisini öz hakimiyyəti altına aldığı XIX əsrin ilk onilliklərindən etibarən müstəmləkəçi idarə sistemini tətbiq etməyə başladı. Müstəmləkə idarəçiliyi ölkə iqtisadiyyatını da öz təsiri altına almış, bu proses XX əsrin əvvəllərində də davam etmişdi. Belə ki, Rusiya Azərbaycan ərazisinə xammal mənbəyi və satış bazarı kimi baxır, eyni zamanda onun həm geosiyasi, həm də geostrateji imkanlarından yetəri qədər faydalanmaq üçün addımlar atırdı. Şimali Azərbaycanın iqtisadi baxımdan mənimlənməsi layihəsi isə hələ XIX əsrin 30-cı illərində imperiyanın Maliyyə naziri E.Kankrinin layihəsi əsasında müəyyən edilmişdi.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycanın iqtisadiyyatında irəliləyiş hiss edilirdi. Sənayenin bir sıra sahələrində texniki yeniliklər tətbiq edilməyə başlanmışdı. Lakin bu yeniliklər müxtəlif bölgələr üzrə qeyri-bərabər bir şəkildə gedir, Bakı istisna olmaqla digər regionlarda

sənayenisbətən zəif inkişaf edirdi. Eyni zamanda, bu dövrdə ölkəmiz Rusiya imperiyası üçün həm ucuz xammal mənbəyi, həm də əlverişli satış bazarı kimi əhəmiyyətini saxlayırdı. Çarizm üçün də, daha çox imperiyanın tələblərinə cavab verən xammal emalı və yanacaq istehsalı ilə məşğul olan sənaye sahələrinin inkişafı daha əlverişli idi.

Çarizmin yürütdüyü iqtisadi müstəmləkə siyasətinin bir istiqaməti də, Azərbaycanın həm regionlarında, həm də böyük şəhərlərində kapitalist müəssisələrin inkişafına və genişlənməsinə mane olmağa yönəldilmişdi. Bu siyasət ilk əvvəl milli ucqarlarda kapitalizmin inkişaf tempinə mənfi təsirini göstərməyə başladı. Bu da öz növbəsində azad kapitalist bazarının formalaşmasını ləngidən amillər sırasına daxil olurdu. Ölkə iqtisadiyyatında Rusiya imperiyasının müstəmləkə xarakteri bariz şəkildə özünü büruzə versə də, Azərbaycanda kapitalist istehsal üsulunun inkişafına mane ola bilməmişdi. Lakin, bu dövrdə regionun iqtisadiyyatında rus və xarici kapital nümayəndələri, eləcə də rus sahibkarları müxtəlif sənaye sahələrində, eləcə də dağ-mədən sənayesi, metallurgiya olmaqla daha geniş şəkildə təmsil olunurdular. Rusiya kapitalistləri buna o qədər də həvəsli olmayan hökumətə baxmayaraq, daşıma xərcləri az olduğu üçün ölkəmizdə əsasən yerli xammalın emalını həyata keçirən və böyük gəlir mənbəyi olan müəssisələr işə salmağa nail olurdular. Ona görə də, XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində dəmir yolu stansiyalarının çoxu kapitalist sənayesi ocaqlarına çevrilmişdi [2].

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan aqrar ölkə olaraq qalırdı ki, 1897-1913-cü illərin statistikasına əsasən müflisləşməkdə olan kənd əhalisi daha çox şəhərlərə üz tutmağa başlamışdı. Ölkə əhalisinin hakim zümresini kapitalistlər və mülkədarlar təşkil edirdisə də, daha çox faiz kəndlilərin və fəhlələrin payına düşürdü [1]. Hüquqsuz vəziyyətdə olan fəhlələr daha çox sənayenin bəzi sahələrində, xüsusən neft, mis istehsalı, nəqliyyat, balıq sənayesi olmaqla üstünlük təşkil edirdilər. Azərbaycan iqtisadiyyatı özünəməxsus bir şəkildə inkişaf etdiyi üçün, buraya daxil olan burju təbəqəsinin əsas hissəsini azərbaycanlılarla yanaşı, rus və xarici sahibkarlar təşkil edirdilər. Belə ki, inkişaf etməkdə olan Azərbaycan burjuaziyası daxilində ticarət burjuaziyası daha çoxsaylı idi. 1903-cü ildə olan ticarət müəssisələrimizin isə 9,4 faizi rus tacirlərinin əlində cəmlənmişdi. XX əsrin əvvəllərində də Azərbaycan iqtisadiyyatı çarizmin müstəmləkə siyasətinə məruz qalsa da, ölkə ərazisində pambıq emalı, ipəkçilik, balıq sənayesi inkişaf edir, ticarət kapitalı mövqelərini gücləndirirdi.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın kənd təsərrüfatında texniki yeniliklərin tətbiq edilməsini göz önündə saxlayan imperiya nümayəndələri, buraya yeni kənd təsərrüfatı alətlərinin və texnikaların gətirilməsinə diqqət edirdi. Bunun əsas səbəbi Rusiya sənayesinin artan tələbatını qarşılamaq üçün bu məhsulların ölkəmizdə daha yaxşı yetişdirilməsi ilə bağlı idi. Beləki, XIX əsrin sonunda ölkədə taxıl əkinləri azalmış, pambıq, üzüm, çəltik, ipək, tütün becərilməsi genişlənməmiş, XX əsrin əvvəllərində də geniş vüsət almışdı. Daha sonra hazır məhsulun yarısından çoxu imperiya ərazisinə ixrac edilirdi.

XX əsrin ilk illərindən başlayaraq Rusiya imperiyasında yeni nəqliyyat vasitələri olan avtomobillərin istifadəsinə keçilməsi ilə əlaqədar digər bir neft məhsuluna-benzinə də olan tələbatı

artmışdı. Buna görə də, Azərbaycanın neftayırma zavodu sahibləri benzin və qazolin istehsalı və ixracını sürətlə genişləndirməyə başlamışdılar [2].

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı məhsullarının ilkin emalı: pambıqtəmizləmə, ipəksarımamüəssisələrinin böyük bir qisminin imperiya tələbatına uyğunlaşdırılmasına baxmayaraq, neft sənayesinin inkişafı onunla bağlı olan yeni sənaye sahələrinin meydana gəlməsi və inkişafına şərait yaradırdı. Şuşa, Nuxa və Ordubadda ipəkçiliyin inkişafı toxuculuq sənayesinin inkişafına da öz töhfələrini verməyə başlamışdı [4]. Lakin, Rusiya hakim dairələri Azərbaycanda xammalı satış üçün hazır məhsula çevirən bu kimi sənaye müəssisələrinin yaradılmasına hər vəchlə mane olmağa çalışır, imperiya həyata keçirdiyi bu siyasəti ilə Azərbaycanın iqtisadiyyatı üzərindəki müstəmləkə xarakterini qoruyub saxlamaq istəyirdi. Yaradılmasına 1897-ci ildən başlanan və bütün çətinliklərə baxmayaraq tamamlanması yalnız 1900-cü ildə başa çatan H.Z.Tağıyevin "Lifli maddələrin emalı üzrə Qafqaz səhmdar cəmiyyəti"i, toxuculuq sahəsində hazır məhsululun istehsalını həyata keçirən ilk belə fabrik idi. İstehsal dönməsi XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edən belə bir müəssisənin yaradılması ölkə iqtisadiyyatının ən azından bir sahəsində imperiya inhisarlarını zəiflədə bilmişdi. Lakin, metallurgiya kimi sahələrdə xarici şirkətlər daha çox fəaliyyət göstərməkdə idi. Gədəbəydə yerləşən misəritmə zavodu alman kapitalisti Siemens qardaşları tərəfindən işlənməyə başladığı dövrdən etibarən, zavod artıq Rusiyada ən iri misəritmə zavoduna çevrilmişdi. Beləki, XX əsrin əvvəlləri üçün imperiya üzrə mis istehsalının 34,6 faizi Azərbaycanın payına düşürdü.

Bakı artıq 1901-ci il üçün həm Rusiyanın, həm də dünyanın neft sənayesi mərkəzinə çevrilmiş, bəhs olunan il ərzində imperiyada istehsal olunan neftin böyük bir hissəsi məhz Şimali Azərbaycan tərəfindən təmin edilirdi. Lakin dünya iqtisadi böhranı Azərbaycan iqtisadiyyatından da yan keçməmiş, neft və neftlə bağlı sahələrin inkişafına mənfi təsir göstərmişdi. Belə ki, 1900-1903-cü illəri əhatə edən böhran, daha sonra 1904-cü ildə başlanan Yaponiya-Rusiya müharibəsi nəinki Rusiyanın əyalətlərinə, həmçinin onun müstəmləkələrinə də təsir edirdi. Böhranla əlaqədar olaraq, Rusiyanın daxili sənayesinə xarici kapital qoyuluşu kəskin şəkildə azaldı. Beləliklə, XIX əsrin sonlarından Azərbaycanda başlanan "neft inqilabı" ilk belə böhranla üzləşməli oldu. Neft və neftlə bağlı sahələrdə baş verən kütləvi işsizlik və müstəmləkə ucqarlarında çalışan fəhlələrin onsuz da pis olan vəziyyətinin daha da ağırlaşması Şimali Azərbaycanda fəhlə hərəkatının genişlənməsinə gətirib çıxartdı. Azərbaycanda öz hüquqları uğrunda mübarizəyə qalxan fəhlələrin çıxışları, dünya iqtisadi böhranı illərində fəhlə tətiləri şəklində geniş miqyas aldı, iqtisadi sferadan çıxıb, siyasi müstəvidə cərəyan etməyə başlamışdı.

Açar sözlər: müstəmləkə, iqtisadiyyat, sənaye, neft, böhran, tətil.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi 1900-1920, 7cildə, 5-ci cild, Bakı, 2008.
2. Əliyev Q.Ə. Qafqazda nəqliyyatın inkişafı, Bakı, 2019.
3. Əmrahov M.İ. XX əsrdə Azərbaycanda Milli Azadlıq Hərəkatı, Bakı, 2009.
4. Məmmədov X.M. Azərbaycan milli hərəkatı (1875-1918), Bakı, 1996.
5. Vəliyev T.T. İmperializm dövründə Azərbaycanın sənayesi və proletariyatı, Bakı, 1987.

İNTERNET ASILILIĞI

Şalan Novruzov

Azərbaycan Universiteti

salan.novruzov@gmail.com

Asılılıq, fərdin, həyatını öz iradəsi ilə yaşamaq və yönləndirmək azadlığını itirməsi başqa şeylərə asılı hala gəlməsidir. Asılılıq bütün dünyanı narahat edən qlobal problemlərdəndir və əfsuslar olsun ki dünyada asılılıq yaşının cavanlaşması bu problemi daha da qloballaşdırır. Yaşadığımız ölkə olan Azərbaycanında gənc bir nüfuza sahib olduğunu düşünsək mövzunun əhəmiyyəti daha da ciddiləşəcək. Çünki gənclik dönəmi asılılığa qarşı daha müdafiəsiz olar yaş dönəmidir. Asılılıq ədəbiyyatımıza daha çox narkomaniya və alkoqolizmlə girsədə, artıq dövrümüzün müasirləşdiyini nəzərə alsaq, asılılığın növləri artır. İnsanlar bütün məmulatlarına, spirtli içkiyə, narkotikə və psixotrop maddələr, elektronika və onlayn həyata, qumara, pula, cinsi münasibətə və hətta insanlara belə asılı ola bilər.

İnternet insanların həyatına daxil olduqdan bəri onların əyləncəsinə çevrilməklə bu gün həm də kitabxanaları, maqnitofonları, televiziyanı əvəz edir. Ən önəmlisi isə bir çoxunun işinə, həyat tərzinə çevrilib. Müasirləşmə və sonradan gələn texnoloji inkişaf ilə insanlar günü həyatlarında qısa zamanda böyük dəyişikliklər gördü. Bu dəyişikliklər özünə bərabər texnoloji asılılığı da yaratdı. Başqa bir adlı desək internet asılılığı yarandı. Hal-hazırda bütün dünyanı əhatə edən internetin həm mənfi həm də müsbət tərəfləri mövcuddur.

Günümüzdə hər yaş qrupundan olan insanlar internetdən istifadə edirlər. Lakin internetin üstünlüyündən hər kəs düzgün faydalana bilmir. Xüsusilə, bu qrupa uşaq və gəncləri aid etmək olar. Belə ki, müxtəlif oyunlarla və tanışlıq "çatları" ilə günün böyük bir hissəsini kompyuter qarşısında keçirən yeniyetmə və gənclər özləri də bilmədən internetin əsirinə çevrilirlər. Bu isə onların internet asılılığı deyilən sindromla üzləşdiklərindən xəbər verir. Keçən əsrin 90-cı illərində psixiatr İvan Qoldberq tərəfindən ilk dəfə gündəmə gətirilən internet asılılığı hazırda vətəndaşlarımız üçün də aktualıq kəsb edir. Çünki ölkə əhalisinin təqribən 70-75% faizi internet istifadəçisidir və bu göstərici ilbəil artır. Nümunə üçün bir statistikaya nəzər yetirək. Azərbaycanda internet istifadəçilərinin sayı artmağa davam edir. Yeni hesabatda bu göstəricinin 8 milyona yaxınlaşdığı bildirilir. Amma müxtəlif mənbələrdə bu göstəricidə fərqli rəqəmlər var [1].

İnternet asılılığından danışmadan əvvəl internetin üstünlük və zərərlərinə nəzər salaq.

Üstünlüklər:

- İstədiyimiz məlumata çatmaq imkanı yaradır.
- Bu, məlumatı daha sürətli əldə etməyə imkan yaradır.
- Görmədiyimiz yerləri görməyimizə və bu yerlər haqqında məlumat əldə etməyimizə imkan yaradır.

Zərərlər:

- Lazım olduğundan çox istifadə olunarsa, vaxt itkisinə səbəb olur.
- Zərərli saytlar uşaqların və böyüklərin əhval-ruhiyyəsini mənfi təsir edir.
- Şiddətli oyunlar uşaqları mənfi təsir edir

- Hər hansı bir mövzuda araşdırma aparmağımızı asanlaşdırır.
- İstədiyimiz filmləri və videoları izləməyimizi asanlaşdırır.
- Yeni məlumatlar əldə etmək üçün ən sürətli vasitədir.

və gələcəkdə şiddətli insanlar ola bilər.

- Boyunda, bəldə, gözlərdə, biləklərdə müxtəlif narahatlıqlara səbəb olur.
- Asudə vaxtın düzgün təşkil edilməməsi

Hələ 1995-ci ildə internet asılılığının bir xəstəlik olduğu İvan Qoldberq tərəfindən zarafat şəklində irəli sürülsə də, təəssüf ki, hazırda bu real bir xəstəlik kimi təsdiqini tapıb. Hətta bu gün bəzi ölkələrdə internet asılılığı ilə bağlı klinikalar fəaliyyət göstərir. Həkimlər 10-12 saat boyunca aramsız internetdə olan, oyun oynayan və ya söhbət edən insanların olduğunu və bunun bəzən ciddi nəticələrə yol açdığını bildiriblər. İnternet asılılığı içki, narkotik, dərman istifadəsi və qumar asılılığı daxil olmaqla bu kimi patoloji pozğunluqlara bənzədilir.

Bəzi insanlar ilk vaxtlar internetdən istifadədən sadəcə zövq alsalar da, sonralar bu müddətin uzanması xəstəliyə gətirib çıxarır. Belə insanlar artıq gərgin, yuxusuz olur və tez əzəbləşir, onlarda depressiya, qorxu, yalnızlıq hissləri, mədədə, gözlərdə, kürəkdə, başda şiddətli ağrılar, yemək vaxtının pozulması halları olur. Hətta artıq kompüter başında 72 saat keçirməklə öyünən insanlar da var. Amma əslində internet asılılığı xəstəlik deyil, zərərli vərdəşdir. Beynəlxalq Səhiyyə Təşkilatı internet asılılığını alkoqolizm, narkomaniya kimi zərərli vərdişlər siyahısına daxil edib. Biz buna xəstəlik deyə bilmərik. Çünki internet asılılığı insanın iradəsi əsasında yaranır, kənardan məcburiyyət olmur [2].

Hər kəsin qəbul etdiyi bir həqiqət var ki, internet zamanının birinci dərəcəli ünsiyyət və informasiya vasitəsidir. Bunun üçün də internetdən imtina etmək, onu tamamilə həyatımızdan çıxarıb atmaq mümkün deyil və bu düzgün yanaşma da deyil. Burada ən məntiqli və düzgün yol, internetin cazibəsinə təslim olmamaq, onun əsirinə çevrilməmək, əksinə, ona öz məqsədlərimiz üçün düzgün istiqamət vermək və onun bizə nəzarət etməsinə icazə verməyərək bizim ona nəzarət etməmizdir.

Açar sözlər: internet asılılığı, asılılıq, zərərli vərdişlər, internet, asudə vaxt, gənc.

ƏDƏBİYYAT

1. Holger Feindel -Internet Bagimliliği: Bagimlilar ve Aileleri icin El Kitabı.
2. Nevzat Tarhan ve Serdar Nurmedov- Bagımlılık.
3. Sosial Hizmet ve Bütün Yönleriyle Bağımlılık El Kitabı.

QLOBALLAŞMA: İQTİSADİ, SİYASİ VƏ SOSIAL TƏSİRLƏR

Elşən Orucov

Azərbaycan Universiteti

orujov_2022@yahoo.com

Qloballaşma termini son illərdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin əksəriyyəti tərəfindən şüar kimi istifadə edilmişdir. Əksər ölkələr bu fenomeni alqışladılar, bəzi ölkələr isə bunu məmnuniyyətlə qəbul etməkdən çəkindilər. Bəzi ölkələr tərəfindən müxtəlif maneələr yaradılsa da, qloballaşma ölkələrin və onların insanların həyatlarına müxtəlif yollarla daxil olmağa başladı. Ümumiyyətlə, qloballaşma 4 istiqamətdə özünü göstərir: kapitalın qloballaşması, bazarların qloballaşması, təchizat zəncirinin qloballaşması və korporativ təfəkkürün qloballaşması. Qloballaşmanın hazırkı dalğası qadınların ictimai-siyasi həyatda rollarını və ingilis dilinin geniş yayılmasını əhatə etməkdədir. Bu hal xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə daha çox nəzərə çarpır. Onu da əlavə etmək olar ki, qloballaşma milli dövlətlərin daha geniş maliyyə imkanlarına çıxışına, ticarətdə aktiv iştirakına səbəb olur ki, bu da onların maliyyə böhranlarından asanlıqla çıxmasına gətirib çıxarır. Geniş mənada, qloballaşma dünya miqyasında ictimai münasibətləri gücləndirərək vahid dünya şüurunun formalaşmasına xidmət edir [4].

Qloballaşma müxtəlif ölkələrdə müxtəlif qadın qruplarına müxtəlif yollarla təsir edir. Qloballaşma bəzi qadınlar fürsətlər təqdim etdiyi halda bəzilərinin marginallaşmasına gətirib çıxarır. Qlobal rabitə şəbəkələrinin meydana gəlməsi qadınların sosial həyatlarında müsbət dəyişikliklər etməklə yanaşı, bəzi inkişaf etməkdə olan patriarxal cəmiyyətlərdə gender bərabərsizliyini daha da artırma bilər. Bu iqtisadi sahədə qeyri-rəsmi əmək sektorundakı qadınların daha da marginallaşmasına və ənənəvi gəlir mənbələrini itirərək daha da yoxsullaşmalarına səbəb ola bilər [2]. İnsanlar bir-birilərindən uzaq məsafələrdə olsalar da, qloballaşma onların həyat tərzini, münasibəti, davranışı, rejimi və sair kimi keyfiyyətlərini dəyişə bilər. Bu dəyişiklik həmişə müsbət istiqamətdə olmur.

Qloballaşma qadınlara, əmək haqlarına, uşaq əməyinə və idarəetmə təcrübəsinə az-az da olsa, artan istiqamətdə müsbət təsir göstərir. Bir çox iqtisadçıların fikrincə, dünyada qloballaşma və integrasiya ilə əlaqəli bir çox global tədbirlər həyata keçirilir. Bunlardan beynəlxalq ticarətin genişlənməsi, texnoloji tərəqqi, transmilli şirkətlərin təsirinin artması, Ümumdünya Ticarət Təşkilatı, Beynəlxalq Valyuta Fondu və Dünya Bankının təsir dairəsinin artması, ölkələr arasında insan resurslarının hərəkətliyinin artması, biznes proseslərinin digər ölkələrə daha geniş yayılması, vətəndaş cəmiyyətinin (qeyri-hökumət təşkilatları) inkişafını qeyd edə bilərik. Hazırda qadın hüquqlarının müdafiəsi ilə bağlı çoxsaylı qeyri-hökumət təşkilatları fəaliyyət göstərir. Bununla yanaşı, qadınların ayrı-seçkiliyə məruz qalma səviyyəsi hələ də yüksəkdir. Qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin səviyyəsini göstərən statistik məlumatlara nəzər yetirsək, fikrimiz daha aydın olar. Hazırda dünyada 1,3 milyard yoxsul insanın 70%-ni qadınlar təşkil edir, onların əksəriyyəti təhsilsizdir, təhlükəsiz içməli suya çıxışları yoxdur [3]. Qloballaşmanın qadınlara təsiri daha çox və

daha mürəkkəbdir. Qloballaşmanın müsbət tərəflərini vurğulayan bir çox iqtisadçılar qeyd edirlər ki, qadınlar əsasən iqtisadi islahatlardan nəzərəcarpan faydalar əldə edirlər. Qloballaşmanın qadınlara verdiyi imkanlardan biri də məşğulluğun artırılmasıdır. Kütləvi ünsiyyət vasitələrini genişləndirməklə, qloballaşma qadınların məlumat səviyyəsini artırır ki, bu da onların özlərini sübut etmək və seçim şanslarını daha da artırır.

Asiyalı qadınların ucuz əməyi qazancı artırmağın ən gəlirli yolu hesab olunur. İnkişaf etməkdə olan ölkələrdə qadınlar “uyğun” işçi qüvvəsidir. Onların daha ucuz əməyi elektronika, geyim, idman malları, qida emalı, oyuncaqlar, kənd təsərrüfatı sənayesi və s. bu kimi sahələrdə üstünlük təşkil edir. Qadınlar haqqı az ödənilən və zərərli işlərdə şikayətsiz işləməyə məcbur edilir. İş axtaran kasıb qadınların çoxu qeyri-bərabər iş şəraitində beynəlxalq əmək bölgüsü iştirakında ideal işçilərə çevrilmişdir. Qloballaşma iqtisadi cəhətdə milyonlarla yoxsul qadın və uşaqların əl əməyinin üzərində durur. Qeyri-rəsmi sektorda daimi olmayan maaşla çalışan qızların sayı daha da artmışdır. Hindistanda Azad Ticarət Zonalarında, Xüsusi İqtisadi Zonalarda və İxrac Emal Bölgələrində fəaliyyət göstərən milli və transmilli şirkətlər qızları istehsal bölmələrində işə götürürlər, yaxud da onları işəməz (gördükləri işə görə) formada işə cəlb edirlər. Qız uşağı işçilərindən istifadə mənfəət həddini artırmağın ən ucuz yoludur [4].

Qloballaşmanı nümayiş etdirən internetdən istifadə elektron ticarət üçün imkan yaratdı. Məsələn, Hindistanda 60 mindən çox kənd qadını rəqəmsal fotoşəkilləri istifadə edərək marketing yolu ilə mallarını bazara çatdırmağa başlamışdır. Malların bazara nəqliyyat vasitələrinə ehtiyac olmadan birbaşa çatdırılması prosesi qadınlara satışlarından daha çox qazanc əldə etməyə imkan verdi. Qadınların məşğulluğu onların gəlir səviyyələrini yüksəltməyə kömək edir və buna görə qadınlar insan inkişafı göstəricilərinə (təhsil, sağlamlıq, məlumat və ünsiyyətə sərbəst giriş, ictimai və siyasi həyatda iştirak) daha çox çıxış əldə edirlər. Bundan əlavə, əksər gəlirləri olan qadınların və ya bəzi hallarda kişilərlə müqayisədə daha çox gəliri və daha çox iş imkanı olan qadınların məşğulluğu sosial seçimlərinə də təsir göstərir. Bu halda onlar istədikləri şəxslə evlənmək və ya istədikləri kimi subay qalmaq kimi müstəqil seçim etmək imkanı qazanırlar [4].

Müsbət təsir göstərməklə yanaşı, qloballaşma qadınların həyatına da mənfi təsir göstərir. Xüsusilə inkişaf etməkdə olan ölkələrdə qloballaşmanın sərbəst bazar sistemindəki ədalətsiz sövdələşmələr ilk olaraq qadınların iş yerlərini itirməsinə səbəb olur. Hal-hazırda milyonlarla qadın iş tapmaq üçün dünyanın yoxsul ölkələrində məskunlaşmaqdan imtina edir.

Qloballaşma həm də yeni bir beynəlxalq əmək bölgüsünün yarandığı deməkdir. İqtisadi qloballaşma, ölkələr daxilində dərin iqtisadi yenidən qurulma və neoliberal iqtisadi siyasət sənaye və inkişaf etməkdə olan ölkələrdə əmək bazarlarını və iş dünyasını dəyişən qeyri-rəsmi və mərkəzləşdirilməmiş istehsal proseslərinə səbəb oldu. Qloballaşma dünya insanlarına həm qorxu, həm də ümid gətirdi. Qloballaşmanın qadın cəmiyyətinə müsbət və mənfi təsirlərini nəzərə alaraq, o, müxtəlif iqtisadi, mədəni və siyasi aspektlərdə, məşğulluğun artırılması, bilik səviyyəsinin və mədəni şüurun artırılması ilə çoxsaylı imkanlar təmin edə bilər. İngilis dili məşğulluq bazarında getdikcə daha çox rol oynayır. İngilis dili bilikləri qazanca əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qloballaşma dövründə ingilis dilinin insanlar üçün çox

vacib olduğu və insanların rabitə, elm və texnologiya sahəsindəki qloballaşma problemlərinə həmişə hazır olmaları üçün insanların ingilis dilini öyrənməsi əsas tələblərdən birinə çevrilmişdir.

Açar sözlər: Qloballaşma, iqtisadi, siyasi və sosial təsirlər, İEOÖ, qadın təhsili, ingilis dilinin rolu.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov Z.F. Beynəlxalq valyuta-kredit münasibətləri və xarici ölkələrin pul-kredit sistemi. Bakı, 2008.
2. Stiglitz J.E. Globalization and Its Discontents. W. W. Norton & Company: New York, 2002.
3. Bourdieu, P. (2002). The Politics of globalization, global policy forum. Retrieved August 7, 2007 from the World Wide Web at <http://www.globalpolicy.org/ngos/role/globdem/globgov/2002/0220bourdieu.htm>
4. Jay, P. (2000). Globalization and the postcolonial condition, Modern Language Association, December 2000. Retrieved August 7, 2007 from the World Wide Web at <http://home.comcast.net/~jay.paul/pc.htm>

XARİCDƏ TƏHSİL ALAN TƏLƏBƏLƏRİN YAŞADIQLARI ÖLKƏNİN SOSIAL-MƏDƏNİ HƏYATINA ADAPTASIYASI PROBLEMLƏRİ

Sənubər Osmanova

Azərbaycan Universiteti

Sanubar.Osmanova@student.au.edu.au

Beynəlxalq təhsil ilk dövrlərdən intellektual, siyasi və iqtisadi cəhətdən mərkəzləşmiş, integrativ dövlət yaratmaq marağında olan dövlət başçıların, siyasi və ictimai xadimlərin politik vasitələrindən biri kimi qəbul edilmişdir. Digər tərəfdən isə, dünyəvi təhsil təcrübəsinin formalaşması demokratik dəyərlərin yayılması ilə nəticələndi.

Tələbələrin təhsil nailiyyətlərini genişləndirmək məqsədilə xarici universitetlərə üz tutması daha çox integrasiyaya açıq olan cəmiyyətdə özünü bariz şəkildə göstərir. Bu və ya digər səbəblərdən mütərəqqi təhsilin əldə edilməsi naminə tələbələrin xaricdə təhsillərini davam etdirməsi həmin ölkənin sosial-mədəni həyatına adaptasiya olunma prosesi zamanı bir sıra problemlərin mövcud olması ilə nəticələnir. Məhz bu baxımdan adaptasiya prosesi ayrı-seçkiliyə, ailə-yaxınlar-vətən həsrətinə, tənhalığa, dil və maddi çətinliklərə yol açmağa bilər.

Yeni, fərqli bir akademik mühitə uyğunlaşmadan başqa, gündəlik tələbatların ödənilməsi, düzgün şəkildə büdcə bölgüsünün aparılması, təhsil aldığı dövlətin qayda-qanunları çərçivəsində davranışların tənzimlənməsi və ailədən kənar özünəqulluq kimi məcburi, natamam qaygıların meydana çıxması beynəlxalq tələbələrə mənəvi və psixoloji cəhətdən mənfi təsir göstərir.

Tələbələrin özgə bir mühitdə tez-tez və daimi rastlaşmış olduğu çətinliklərdən biri onları əhatə edən cəmiyyət ilə münasibətdə mədəni bacarıqların və sosial məsafənin düzgün təyin edilə bilinməzliyidir. Sosial integrasiyanı, ev sahibi ölkə vətəndaşları ilə qarşılıqlı əlaqə qurmaq və şəxslərarası münasibətləri davam etdirmə qabiliyyəti baxımından dəyərləndirildikdə ingilis, avropalı və cənubi amerikalı tələbələrin ən yaxşı şəkildə integrasiya olduğu, koreyalı, tayvanlı və cənub-şərqi asiyalı tələbələrin isə ən az integrasiya olduqları faktı müəyyənənmişdir [2, s.148].

Sosial-mədəni uyğunlaşmada fərdlərarası rəftar, məmnuniyyət, sosial rifah, tənzimlənmiş davranış tərz, dayanıqlı kommunikasiyalar və s. nəzərdə tutulur. Lakin, mədəniyyətlərin toqquşması tələbələrin rifahına birmənalı olaraq öz əks təsirini göstərir. Uyğunlaşma prinsiplərindən hər hansısa birinin pozulması bir-birinə bağlı olaraq digər problemlərin meydana çıxmasına şərait yaradır. Qanunla ayrı-seçkilik ədalətsiz davranış kimi qəbul edilsə də, təhsil sferasında bir sıra diskriminasiya halları -cins, yaş, əlillik, din, irq vəs. müşahidə olunur. Sosial-uyğunlaşmada demoqrafik faktorlar, xüsusilə cinsə görə ayrı-seçkilik və dil imkanlarının məhdudluğu akkulturativ stressin yaranmasını təmin edir [1, s.299].

Akkulturasiyanın mərkəzində dayanan daha bir aspekt isə dil imkanları və geniş ünsiyyət perspektividir. Dil imkanlarının qənaətbəxş hesab edilməməsi eyni zamanda ünsiyyət bacarığının zəifləməsi ilə nəticələnən vəziyyət tələbənin otaq yoldaşı, dostluq münasibətlərində dayanıqlı əlaqələrin məhdudlaşmasına gətirib çıxarır.

Aparılan araşdırmalardan göründüyü kimi əsasən xaricə təhsil almaq üçün üz tutan tələbələrin əksəriyyətində mədəniyyət şoku, sosial-mədəni davranışlar pozuntusu və adaptasiya olunmada vurğulanan problemlər onların həyat tərzlərinə, sosial rifah struktur və psixoloji durumlarına müəyyən dərəcədə nüfuz edir. Uyğunlaşma çətinliyi yaşayan tələbələrdə qəriblik hissi, özünəqapanma, stress, narahatlıq, xoşagəlməz situasiyalar və depressiya halları yarana bilər. Tələbənin mövcud olduğu cəmiyyətə qarşı məmnuniyyət hissinin olmaması və ya azlıq təşkil etməsi nəinki, sosial-mədəni adaptasiyada, həmçinin akademik nailiyyətlərin əldə edilməsində uğursuzluğa düçar olma hallarını ortaya çıxarır.

Açar sözlər: tələbə, sosial-mədəni adaptasiya, problem.

ƏDƏBİYYAT

1. Mahmood H., Beach D. (2018). Analysis of acculturative stress and sociocultural adaptation among international students at a non-metropolitan university. *Journal of International Students*, 8(1), 284-307.
2. Ward C.A., Bochner S., Furnham, A. (2001). *The psychology of culture shock*.

LOGİSTİKADA RİSKLƏRİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ PROSESİNDƏ RASİONAL VARIANTIN EKSPERT İNFORMASIYALARI ƏSASINDA SEÇİLMƏSİ

Asif Paşayev, Qabil Əliyev, Aysel Bədəlova

Azərbaycan Universiteti

asif.pashayev@au.edu.az, gabil.aliyev@au.edu.az

aysel.badalova@student.au.edu.az

İşdə aviadaşımalarda kənar müdaxilələrə qarşı avtomatlaşdırılmış sistemin konkret şəraitlərdə rəşional variantların ekspert informasiyaları əsasında seçilməsi metodlarına baxılmışdır. Kriteriyaların vacibliyinin bərabərliyi və dominantlığı halında risklərin qiymətləndirilməsi alqoritmləri araşdırılmışdır.

Logistika və nəqliyyat daşımalarında riskləri qiymətləndirməsi zamanı qərarqəbuletmənin alqoritmlərinin rəşional variantlarının seçilməsi məsələsinin həlli metodlarını təyin edən prinsiplial xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- seçim məsələlərinin çox kriteriyalı olması;
- avtomatlaşdırılmış sistemin keyfiyyət göstəricilərinin kəmiyyət və keyfiyyət təsvirlərinin tələblər şəklində verilməsi;
- məsələnin qeyri səlis qoyuluşunda həll metodunun seçilməsi bu və ya digər göstərişinin üstünlüyünü təyin edən ekspert informasiyalarının təsiri.

Məsələnin həlli üçün göstərilmiş xüsusiyyətlərə aydınlıq gətirək.

Çoxkriteriyalı optimallaşdırma məsələsinin ümumi qoyuluşu aşağıdakı şəkildə verilir [1].

Tutaq ki, $\bar{X} = |x_1, \dots, x_i, \dots, x_n|$ S – sisteminin optimallaşdırılan parametrlər vektorudur. S – sisteminin i – ci xüsusiyyəti $q_j(\bar{X})$; $j = \overline{1, m}$ göstəricisinin i – ci qiyməti ilə xarakterizə olunur.

Onda sistem bütövlüklə $\bar{Q} = |q_1, \dots, q_j, \dots, q_m|$ göstəricilər vektoru ilə xarakterizə olunacaqdır. Çoxkriteriyalı optimallaşdırma məsələsi S sisteminin M_S variantlar çoxluğundan elə variantın (S_0 - sisteminin) seçilməsinə deyilir ki, o $\bar{Q}$ vektorunun ən yüksək qiymətinə malik olsun. Bu halda fərz olunur ki, "Əlverişli Q vektoru " qabaqcadan hesabı tərtib olunmuşdur, yəni uyğun üstünlük kriteriyası seçilmişdir.

Ədəbiyyatların analizi göstərir ki, çoxkriteriyalı məsələlərin həllində tətbiq olunan metodları aşağıdakı qruplara bölmək olar [2, 3]:

- baş göstərici metodu;
- yekun göstərici metodu;
- leksikoqrafik metod (ardıcıl vəziyyətlər metodu).

Bunlardan başqa tələblərin vacibliyinin bərabərliyi və dominantlığı hallarında rəşional variantın seçilməsi məsələləri də aktual istiqamətlərdir.

Rasional variantının tələblərin vacibliyinin bərabərliyi halında seçilməsi

Tutaq ki, M variantdan ibarət $A = \{a_1, a_2, \dots, a_m\}$ çoxluğu verilmişdir. Bir sıra J tələbləri (qiymətləndirmə kriteriyası) üçün aşağıdakı qeyri səlis çoxluğa baxa bilərik:

$$C = \{\mu_c(a_1)/a_1; \mu_c(a_2)/a_2; \dots, \mu_c(a_m)/a_m; \} \quad (1)$$

Burada $\mu_c(a_i) \in [0,1]$ - J kriteriyası üzrə a_i variantının qiymətidir və variantın S kriteriyaları tələbə uyğunluq dərəcəini xarakterizə edir.

Əgər n sayda tələb mövcuddursa: $C_1, C_2, \dots, C_n$ onda elə variant ən yaxşı hesab olunur ki, o $C_1, C_2, \dots, C_n$ tələblərinin hər birini ödəsin. Onda ən yaxşı variantın seçilməsi qaydası üçün çoxluqların kəsişməsi şəklində verilə bilər.

$$D = C_1 \cap C_2 \cap \dots \cap C_n \quad (2)$$

Qeyri – səlis çoxluqların kəsişmə əməliyyatı onların mənsubiyyət funksiyaları üzərində yerinə yetirilən min əməliyyatına uyğundur [3-4]:

$$\mu_D(a_j) = \min_{i=1,n} \mu_{C_i}(a_j), \quad j = \overline{1, m} \quad (3)$$

Ən əlverişli variant kimi mənsubiyyət funksiyasının qiyməti ən böyük olan a^* variantı seçilir.

$$\mu_D(a^*) = \max_{j=1,m} \mu_D(a_j) \quad (4)$$

Misal:

Tutaq ki, aviadaşımalarda kənar müdaxilələrə qarşı avtomatlaşdırılmış sistemin rasional variantını seçilməsi məsələsində tələblər kimi aşağıdakılar qoyulub:

- bazaya olan tələblər (aviadaşımalarda kənar müdaxilələrə qarşı avtomatlaşdırılmış sistemin rasional variantının seçilməsi məsələsinin hüquqi, normativ metodiki sənədlərdə tam əks olunması);
- -struktura olan tələblər (avtomatlaşdırılmış sistemi yaradan mütəxəssislərin kvalifikasiya dərəcələri);
- avtomatlaşdırılmış sistemin vaxtında və keyfiyyətli işləyib hazırlanmasına yönəldilən tədbirlərin tamlığı və əsaslandırılmış olması;
- avtomatlaşdırılmış sistemi işləyib hazırlayanların ixtiyarında olan texniki vasitələrin tərkib və xarakteristikalarına olan tələblər.

Tutaq ki, kənar müdaxilələrə qarşı avtomatlaşdırılmış sistemin layihələşdirilməsində 3 iddiaçı – icraçı vardır. İddiaçılar yuxarıdakı 4 kriteriya ilə qiymətləndirirlər.

C_1 - baza, C_2 - struktur, C_3 -tədbirlər, C_4 - texniki vasitələr.

Mütəxəssislər arasında sorğu keçirilmiş və ekspert rəyləri əsasında iddiaçıların qoyulan tələblərə uyğunluq dərəcəsini xarakterizə edən aşağıdakı nəticələr alınmışdır:

$$C_1 = \{0,9/a_1; 0,7/a_2; 0,8/a_3\}$$

$$C_2 = \{0,8/a_1; 0,9/a_2; 0,6/a_3\}$$

$$C_3 = \{0,7/a_1; 0,8/a_2; 0,9/a_3\}$$

$$C_4 = \{0,8/a_1; 0,6/a_2; 0,7/a_3\}$$

Yuxarıdakı seçim qaydasına müvafiq olaraq yaza bilərik:

$$D = \{\min(0,9; 0,8; 0,7; 0,8 / a_1); \min(0,7; 0,9; 0,8; 0,6 / a_2); \min(0,8; 0,6; 0,9; 0,7 / a_3);\} = \\ = \{0,7/a_1; 0,6/a_2; 0,6/a_3\}$$

Yekun göstərici metodunun multiplikativ göstəricisinə yəni $\bar{Q} = \prod_{j=1}^m q_j$

ifadəsinə əsasən hasilə max olan göstərici ən yaxşı variantdır. Odur ki, lahiyənin ən yaxşı icraçısı $a_1 = \{0,9; 0,8; 0,7; 0,8\}$ birincidir.

Rasional variantının tələblərin vacibliyinin dominantlığı halında seçilməsi

Tələblər müxtəlif vacibliyinə malik olduğu halda onların hər birinə $\alpha_i \geq 0$ ədədi əlavə olunur. (tələb nə qədər vacib olarsa, α_i də o qədər böyük olar) və bu halda seçim qaydası aşağıdakı şəkildə olar [4,8]:

$$D = C_1^{\alpha_1} \cap C_2^{\alpha_2} \cap \dots \cap C_n^{\alpha_n} \quad (5)$$

$$\mu^{\neg A}(x) = 1 - \mu^A(x), \quad \forall x \in X \quad (6)$$

a^* -vektorunun ən yaxşı variantı aşağıdakı düsturlardan tapılır :

$$\mu_D(a^*) = \max_{j=1, m} \min_{i=1, n} \mu_{C_i}(a_j) \quad (7)$$

α_i nisbi vaciblik əmsalları ən kiçik kvadratlar üsulu, Saati metodu və s. [5-6] metodikalarına uyğun tapıla bilər.

Bu metodikaları yuxarıda baxdığımız seçim məsələlərinə tətbiq edək. Tutaq ki, bu dəfə məsələnin həllinin 2 variantı var (a_1, a_2). Variantlar eyni yuxarıdakı C_1 - baza, C_2 -struktur, C_3 -tədbirlər, C_4 - texniki vəsaitlər tələbləri ilə qiymətləndirilir. Hesab edək ki, tələblərin vacibliyi aşağıdakı kimi təyin olunmuşdur :

$$\alpha_1 = 0,15; \alpha_2 = 0,2; \alpha_3 = 0,25; \alpha_4 = 0,4$$

Onda alternativ variantları xarakterizə edən qeyri səlis çoxluqlar aşağıdakı kimi olar:

$$C_1 = \{0,9/a_1; 0,7/a_2\}$$

$$C_2 = \{0,8/a_1; 0,9/a_2\}$$

$$C_3 = \{0,7/a_1; 0,8/a_2\}$$

$$C_4 = \{0,8/a_1; 0,6/a_2\}$$

Çoxluqların şəklini dəyişsək alarıq:

$$C_1^{0,15} = \{0,9^{0,15}/a_1; 0,7^{0,15}/a_2\} = \{0,984/a_1; 0,948/a_2\}$$

$$C_2^{0,2} = \{0,8^{0,2}/a_1; 0,9^{0,2}/a_2\} = \{0,956/a_1; 0,979/a_2\}$$

$$C_3^{0,25} = \{0,7^{0,25}/a_1; 0,8^{0,25}/a_2\} = \{0,915/a_1; 0,946/a_2\}$$

$$C_4^{0,4} = \{0,8^{0,4}/a_1; 0,6^{0,4}/a_2\} = \{0,916/a_1; 0,815/a_2\}$$

(7) –(9) düsturlarına uyğun olaraq D düsturu üçün alarıq:

$$D = \{0,915/a_1; 0,815/a_2\}.$$

a_1 - alternativini maksimal qiymətə malik olduğundan onu kənar müdaxilələrə qarşı avtomatlaşdırılmış sistemin rasional variantı kimi seçirik.

Açar sözlər: Çoxkriteriyalı optimallaşdırma, kriteriyaların dominantlığı, risklərin qiymətləndirilməsi, qərar qəbulətmə alqoritmləri.

ƏDƏBİYYAT

1. Ротштейн А.П., Штовба С.Д. Нечеткий многокритериальный анализ вариантов с применением парных сравнений. Известия РАН. Теория и системы управления, 2001, №3, с.150-154.
2. Кофман А. Введение в теорию нечетких множеств М.: Радио и связь, 1982, 432с.
3. Борисов А.Н., Алексеев А.В., Меркурьев Г.В. и др. Обработка нечеткой информации в системах принятия решений, М: Радио и связь, 1989, 304с.
4. Анохин А.М., Глотов В.А., Павельев В.В., Черкашин А.М. Методы определения коэффициентов важности критериев “Автоматика и телемеханика”, №8, 1997, с.3-35.
5. Andreichikov A.V., Andreichikova O.N. (2000). Analysis, Synthesis, Planning Decisions in Economy, Moscow, Nauka.
6. Pletnev P. (2014), Risk Management in Logistics.

YENİ NƏSİL ŞƏBƏKƏLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİNİN ANALİZİ

Nicat Qarayev

Azərbaycan Texniki Universiteti

nijatgv@gmail.com

Son zamanlar telekommunikasiya operatorları nəinki ənənəvi rabitə xidmətlərinin keyfiyyətinin və onların paylanması yaxşılaşdırılmasına çalışırlar, həm də yeni xidmətlər təklif edirlər. Bu xidmətlər şirkətlərin telekommunikasiya bazarında güclü rəqabət şəraitində dövryyəsinin artmasını təmin edirlər [1]. Bu zaman müxtəlif xidmətlərin reallaşdırılması üçün telekommunikasiya şəbəkələrinin inkişaf etdirilməsi, xüsusilə, onların nəqliyyat infrastrukturunun şaxələndirilməsi tələb olunur [1]. Bu məsələnin tam həlledilməsi üçün dünya telekommunikasiya cəmiyyəti keçən əsrin sonlarında yeni nəsil şəbəkələrinin (NGN) yaradılmasının vacibliyi haqda qərar qəbul etmişdi. Telekommunikasiya operatorları artıq XXI əsrin əvvəllərindən başlayaraq nəinki NGN-in fraqmentlərini tətbiq etmişdilər, həm də şəbəkə infrastrukturunun konsepsiyası çərçivəsində, onları formalaşdıraraq tam tətbiqinə nail olmuşdular. Hazırda bu şəbəkə infrastrukturunu dünyanın əksər ölkələrində, o cümlədən Azərbaycanda da geniş tətbiq edilməkdədir. Görülən işlərin nəticəsində NGN bu gün Triple Play (nitq, verilənlər və video) xidmətlərinin tətbiqi üçün aparıcı texniki bazaya çevrilmişdir. Telekommunikasiya üzrə Beynəlxalq Elektrik Rabitə İttifaqının (ITU-T) tövsiyələrində verilmiş anlayışa görə NGN şəbəkələri nəqliyyat texnologiyalarından asılı olmayan geniş zolaqlı texnologiyalar vasitəsilə telekommunikasiya və multimediyə xidmətlərini yüksək xidmət keyfiyyəti ilə təqdim edən paket kommunikasiyalı şəbəkədir [2, 3].

NGN şəbəkələri aşağıdakı əsas xüsusiyyətlərə malikdirlər:

- multiservislilik. Multiservislilik dedikdə xidmətlərin təqdim edilməsi texnologiyalarının nəqliyyat texnologiyasından asılı olmaması başa düşülür;

- genişzolaqlılıq. Genişzolaqlılıq dedikdə istifadəçinin cari ehtiyaclarından asılı ola-raq informasiya verilişi sürətinin geniş diapazonda çevik və dinamik dəyişdirilməsi başa düşülür;
- multimediyalılıq. Multimediyalılıq dedikdə şəbəkənin çoxkomponentli informa-siyanı (nitq, verilənlər, video, audio və s.) birləşmənin mürəkkəb konfigurasiyasından istifadə etməklə real zaman rejimində vacib sinxronlaşma ilə ötürülməsi başa düşülür.
- intellektuallıq. İntellektuallıq dedikdə istifadəçi və xidmət tədarükçüsü tərəfindən xidmətlərin, çağırışların və birləşmələrin idarə olunması imkanları başa düşülür;
- daxilolanın invariantlığı. Daxilolanın invariantlığı dedikdə istifadə olunan texno-logiyalardan asılı olmayaraq xidmətlərə daxilolmanın təmin edilməsi imkanı başa düşülür;
- çoxoperatorluluq. Çoxoperatorluluq dedikdə xidmətlərin təqdim edilməsi prosesində bir neçə operatorların iştirakı və fəaliyyət sahələrinə uyğun olaraq, onların məsuliyyətlərinin bölüşdürülməsi başa düşülür.

NGN şəbəkələrinə xas olan yuxarıda göstərilən əsas xüsusiyyətlərə aşağıdakı xüsusiyyətləri də əlavə etmək olar: nəqliyyat şəbəkəsində bütün növ informasiyaların verilməsi üçün paket texnologiyasının istifadə olunması; ənənəvi telefon şəbəkəsindən fərqli olaraq paylanmış arxitekturalı kommutasiya sistemlərindən istifadə olunması; xidmətlərin dəstəklənməsi funksiyasının kommutasiya və veriliş funksiyalarından ayrılması; istənilən istifadəçi üçün genişzolaqlı daxilolmanın təmin edilməsi; Web texnologiyası hesabına istismar idarəetmə funksiyalarının reallaşdırılması.

Bunlarla bərabər NGN şəbəkələrinin tədqiqinin aktuallığı istifadəçilərə aşağıda göstərilən fərdi imkanların yaradılmasından irəli gəlir: yüksək veriliş sürəti; mobillik, yəni istifadəçilərin xidmətlərə daxilolmasının, onun olduğu yerdən, şəraitdən və zamandan asılı olmaması; fərdilik, yəni xidmətlərin istənilən vaxt, istənilən həcmidə və formatda əlçatanlığı; əlçatanlıq, yəni istifadə olunan avadanlıq növünün seçilməsində, onların qiymətinin və çevikliyinin uyğunluğu.

Mövcud konseptual sənədlərin təhlili və ekspert qiymətləndirmələrinə əsasən NGN-nin paket texnologiyasından istifadə edərək nitq, verilənlər və videonun ötürülməsi üçün hazırlanmış universal çox məqsədli bir şəbəkə olduğu qənaətinə gəlmək olur. Bu şəbəkələrin təməlini müxtəlif veriliş protokolları üzrə müxtəlif növ trafikə verilişini həyata keçirən multiprotokollu/multiservisli nəqliyyat şəbəkəsi təşkil edir.

NGN konsepsiyası çevik idarəetmə qabiliyyəti ilə məhdudiyyətsiz xidmətlər dəstinin dəstəklənməsini, paylanmış kommutasiyalı və multiprotokollu universal nəqliyyat şəbəkəsinin reallaşdırılmasını, eləcə də onların ənənəvi rabitə şəbəkələri ilə inteqrasiyanı təmin edir. ITU-T sektorunun təklifinə əsasən NGN-nin baza prinsipi xidmət və nəqliyyat funksiyalarını biri-birindən ayırmaqdır. Xidmətlər səviyyəsi nitq və video görüntülərini ayrıca və ya birlikdə ötürülməsini təşkil edir. Nəqliyyat səviyyəsi coğrafi olaraq paylanmış hər hansı bir nöqtə arasında istənilən növ informasiyaların mübadilə olunması funksiyasını həyata keçirir. Bu xüsusiyyət xidmətlərin idarə olunması servislərinin, nəqliyyat və tətbiqi servislərin biri-birindən asılı olmayaraq inkişaf etdirilməsinə imkan veririr [2, 3].

Bunlarla bərabər NGN texnologiyası paket telefoniyasından (VoIP) tutmuş interaktiv televiziya və Webxidmətlərinədək çoxlu sayda xidmətlər təqdim etmək üçün bir çox imkanlara malikdir. Bu növ şəbəkələr istifadəçilərin olduğu yerlərdən və şəraitdən, eləcə də onların istifadə etdiyi texnologiyalardan asılı olmayaraq informasiya verilişini dünyanın istənilən nöqtəsinə çatdırma bilirlər [1, 2, 3].

Açar sözlər: yeni nəsil şəbəkələri, paket kommutasiyası, multiprotokolluq, multi-servislilik, nitq, verilənlər, video.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov F.H. Yeni nəsil şəbəkələri-NGN. AzTU. Bakı. 2015, 157s.
2. Чачин П. NGN и пакетные мультисервисные услуги PC Week Review №4 (4), октябрь 2007.
3. Муратбеков МС. Сети следующего поколения – NGN. Дистанционное обучение.

ÇEVİK İSTEHSAL MODULUNUN AVTOMATLAŞDIRILMIŞ LAYİHƏLƏNDİRMƏ SİSTEMİNİN İŞLƏNMƏSİ

Yunis Qarayev, Elmira Nəsirova, Şəhla Hüseynzadə

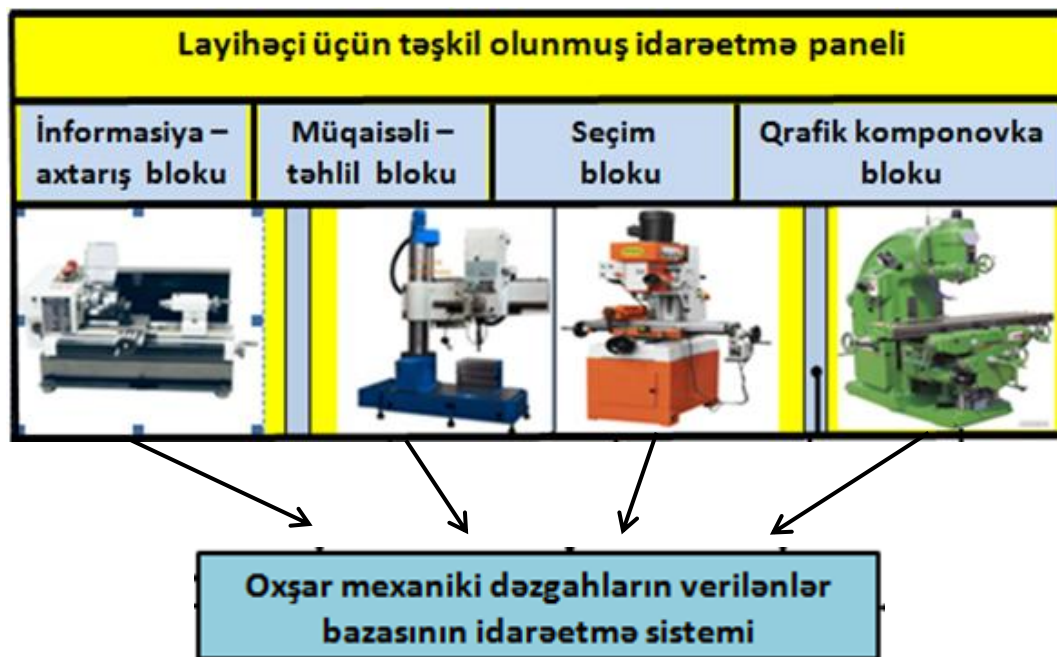
Sumqayıt Dövlət Universiteti

shahla.huseynzade@gmail.com

Mexaniki yığım çevik istehsal modulunun layihələndirilməsini təmin etmək üçün ilkin mərhələsində onun komponovka sxeminin işlənməsi tələb olunur. İstehsalın profilinə əsasən məqsədəuyğun komponovka sxeminin seçilməsi intellektual təyinatlı informasiya axtarışını, elmi materialların və mövcud layihə texnologiyalarının variantlarının müqayisəli təhlilini, çatışmamazlıqların təyin edilməsini, prosedurların yerinə yetirilməsinin çox müddətli kompüter vaxtını, layihəçinin məqsədyönlü tədqiqatlarının aparılmasını, çox saylı layihəçi və mütəxəsis biliyini, informasiya tutumlu avtomatlaşdırılmış iş yerlərini və texniki resursları tələb edir. Bununla əlaqədar olaraq, mexaniki yığım çevik istehsal sahəsinin konstruktor layihələndirilməsi üçün səmərəli komponovka, funksional, kinematik, quruluş sxemlərinin seçilməsi, eskiz layihələndirilməsi və işçi layihənin yaradılması və yoxlanılması üçün avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sisteminin işlənməsi məqsədi qoyulmuşdur. Məqsədə nail olmaq üçün aşağıdakı məsələlərin həlli tələb olunur [1]:

1. Mexaniki yığım çevik istehsal sahəsi üçün dəzgahların informasiya axtarışı, seçilməsi və verilənlər bazasının idarəetmə sisteminin işlənməsi.
2. Mexaniki yığım çevik istehsal sahəsinin komponovka sxeminin 2 və 3 ölçülü konstruktor layihələndirilməsi.
3. Mexaniki yığım çevik istehsal sahəsinin komponovka sxeminin funksional və struktur təhlili.

Çevik istehsalat sahəsinin mexaniki dəzgahlarının informasiya-axtarışı, seçilməsi və verilənlər bazasının yaradılması kompleks xarakterli layihə məsələləri olduğuna görə, bir interfeys əsasında bütün layihə əməliyyatlarının avtomatlaşdırılması üçün çevik işləyən idarəetmə paneli təklif edilir (şək. 1.). Təklif olunan idarəetmə interfeysinin çevikliyi ondan ibarətdir ki, müxtəlif funksiyalı mexaniki dəzgah və qurğuları seçməklə, həmin texniki vahidlərdən müxtəlif quruluşlu komponovka, funksional sxemlərini qurmaq və təhlil etmək mümkün olur.

Şəkil. 1. Mexaniki yığım çevik istehsal sahəsinin kamponovkası üçün idarəetmə panelinin sxemi

Layihəçinin çevik idarəetmə panelində əməliyyatlar aşağıdakı ardıcılıqla yerinə yetirilir [2]:

1. İlk mərhələdə idarəetmə panelindən aktivləşdirilmiş informasiya-axtarış blokunun köməyi ilə mexaniki əməliyyatları yerinə yetirən dəzgahların növləri seçilir və vəzifələrinə görə qruplaşdırılır. Ayrı ayrı verilənlər bazası, qrafik məlumatlar bazası və kompleks məlumatların idarəetmə sistemi qurulur.

2. Layihə tapşırığına əsasən mexaniki dəzgahlardan komponovka, quruluş və funksional sxemlərini yaratmaq üçün onların texniki göstəriciləri və konstruksiya formaları müqayisəli təhlil edilir.

3. Seçim blokunun köməyi ilə daha məhsuldar, etibarlı, sadə funksiyalı texnoloji əməliyyatları yerinə yetirən, sadə və müasir dizayn quruluşuna və yüksək texniki parametrlərə malik olan mexaniki dəzgahlar seçilir.

4. Qrafik komponovka bloku əsasında seçilən mexaniki dəzgahlardan komponovka, quruluş və funksional sxemlər yaradılır.

Yuxarıda qeyd olunan 1-4 mərhələlərini nəzərə alaraq mexaniki dəzgahların səmərəli komponovka sxeminin qurulması algoritmi təklif edilmişdir. Mexaniki dəzgahların və

manipulyatorlaşdırılmış kranın komponovka sxemini seçmək və tədqiq etmək məqsədi ilə Internetdə mexaniki dəzgahların ilkin axtarışı, verilənlər bazasının təşkili məsələləri realizə edilmişdir [3]. Layihənin ilkin verilənləri əsasında qlobal şəbəkə sistemində oxşar layihə variantlarının axtarışı, intuitiv seçilməsi və oxşarlıq prioritetinə görə strukturlaşdırılması əməliyyatı yerinə yetirilmişdir. İkinci mərhələdə iqtisadi cəhətdən səmərəli, yeni informasiya və kompüter texnologiyası ilə təchiz olunmuş təklif layihəsinin əsas mühəndis göstəriciləri tədqiq olunmuş, yoxlanmış və iqtisadi qiymətləndirilməsi aparılmışdır. Bu mərhələdə seçilən layihə variantlarının proqressiv avtomatlaşdırma sistemləri ilə təmin olunan, süni intellekt prinsipi ilə işləyən layihə variantları yeni təşkil olunmuş verilənlər bazasında saxlanılmışdır.

Açar sözlər: çevik istehsal modulu, komponovka sxemi, avtomatlaşdırılmış layihələndirmə sistemi, verilənlər bazası, idarəetmə paneli.

ƏDƏBİYYAT

1. Abdullayev F.M., Məmmədov N.S., Balayev V.A. Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin layihələndirilməsi. Dərs vəsaiti. Sumqayıt: 2011, 204 səh.
2. Гибкие производственные модули и гибкие производственные системы. <https://extxe.com/3632/gibkie-proizvodstvennye-moduli-i-gibkie-proizvodstvennye-sistemy/>
3. Проектирование АСУ ТП и КИПИА. <https://www.ogcs.com.ua/proektirovanie/>

AZƏRBAYCANIN TURİZM SEKTORUNDA İQTİSADİ SƏMƏRƏLİLİYİNİN YÜKSƏLDİLMƏSİ YOLLARI

Ayşən Qarazadə

Azərbaycan Universiteti

ayshan.garazada@student.au.edu.az

Bütün dünya ölkələrinin iqtisadi inkişaf strategiyalarında turizm sektoruna xüsusi önəm verilir. Turizm sektoru üzrə ölkəmizdə aparılan tədqiqatlara nəzər yetirdikdə böyük əksəriyyətinin coğrafi aspektdən araşdırıldığını görə bilərik. Bu baxımdan təklif etdiyimiz məqalə işi turizmin iqtisadi səmərəliliyi və ölkənin iqtisadi inkişaf strategiyasında onun roluna həsr edilmiş tədqiqat sayıla bilər. Son dövrlərdə yerli və xarici ölkə alimlərinin əsərlərində müxtəlif aspektlərdə turizm potensialından istifadənin səmərəliliyinin artırılması və davamlı inkişafın təmin olunmasında turizmin rolu istiqamətində araşdırmalara rast gəlmək mümkündür.

Azərbaycan Respublikasında zəngin turizm potensialının mövcudluğu turizm sahəsinin müxtəlif növlərinin inkişafı üçün əlverişli şəraitin olması və turizm potensialından istifadənin səmərəliliyinin təmin olunması istiqamətində araşdırmaların aparılması, ölkəmizdə turizm sektoruna investisiya qoyuluşlarının sürətli artım fonunda, turizm inkişafı ilə bağlı əsaslandırılmış təklif və tövsiyələrin hazırlanması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda turizm potensialının mövcud vəziyyətinin təhlilinin aparılması üçün istifadə olunan səmərəli yollardan biri SWOT analizi metodudur. Bu metod turizm sektorunun mövcud vəziyyətinin təhlilində istifadə olunmuş universal alətdir və onun nəticələrindən səmərəli istifadə etsək regionlar üçün turizmin inkişafında optimal strategiyayı və Azərbaycanın beynəlxalq turist cəlbediciliyini yüksəltmək olar. SWOT analizi metodu vasitəsi ilə güclü və zəif cəhətləri öyrənmək, imkanları dəyərləndirmək və təhlükələri isə dəf etmək olar.

Beləliklə, Azərbaycanda istər daxili, istərsə də gəlmə turizmi baxımından sektorun inkişafında qarşıda duran vəzifələrin reallaşdırılması üçün başlıca şərt qeyd olunan mövcud imkanlar daxilində güclü və zəif turizm potensialının tədqiq edilməsi və riskləri müəyyənləşdirilməsidir.

Azərbaycanı yerli turist məhsulları beynəlxalq bazarda təklif olunan turizm xidmətləri ilə müqayisədə güclü rəqabət hiss edir. Belə ki, Dünya İqtisadi Formunun “Turizm və səyahətlər üzrə rəqabət qabiliyyətlik” hesabatında ölkəmizin bu xidmətlər üzrə dünya bazarında 141 ölkə arasında 84-cü yerdə qərarlaşdırılmışdır. Turizm sektorunun inkişafı üçün rəqabət gücləri strategiyalarının tətbiqi ölkədə rəqabət mühitinin formalaşdırılmasına, dayanıqlı xarici bazarlara çıxarılmasına və daxili turizm bazarında inkişaf etdirilməsinə zəmin yaradır.

Ümumilikdə səmərəlilik son nəticə və müəyyən səmərə almaq məqsədi güdür. İqtisadi səmərə başqa sözlə desək, təsərrüfat fəaliyyətindən müəyyən xeyir əldə etmək deməkdir. Turizmin səmərəsi isə bütövlükdə ictimai əməyin səmərəliliyinin tərkib hissəsi olmaqla maraqların subyekt və obyektlər üzrə bölgüsü prizmasından baxılır. Turizmin iqtisadi səmərəsi aşağıdakı yollarla baş verir:

- turizmin dövlət miqyasında təşkili;
- region əhalisinə turist xidməti;
- turist firmalarının istehsal xidməti prosesi;

Turizmin ümumi iqtisadi səmərəliliyi 3 səviyyədə müəyyən oluna bilər:

1. Cəmiyyətin ümumi iqtisadiyyat səviyyəsində
2. Sahə səviyyəsində
3. Firma səviyyəsində

Turizmin inkişafı bölgədə və regionda büdcə gəlirlərinin artırılmasına və əhali gəlirinə təsir edir. Turizmin inkişafı regionda təbiətin qorunması və onun təkrar istehsalı üçün zəruri olan mexanizmləri gücləndirir.

Turizmin Azərbaycan iqtisadiyyatı üçün perspektiv rolu onun bugünkü mövcud vəziyyətinin dəyişməsi ilə mümkün ola bilər. Turizm integrasiya və iqtisadi əməkdaşlıq üçün ən səmərəli sahə olmaqla və coğrafi şəraiti ilə daha prioritet istiqamət kəsb edir. Azərbaycan su, hava və dəmir yol nəqliyyatı qovşaqlarında olduğu üçün onun ərazisi bir başa və tranzit turist əlaqələri baxımından əhəmiyyət kəsb edir.

Açar sözlər: turizm, iqtisadi inkişaf, investisiya.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova Q.F. Turizm sferasında investisiya qoyuluşunun səmərəli istifadə edilməsi istiqamətləri. İqtisad üzrə fəlsəfə dok. ...dis. Bakı, 2013, 150 s.
2. Abadov M.K. Azərbaycan turizmi və onun inkişaf problemləri. Bakı: Şərq –Qərb nəşriyyatı evi, 2014, 248 s.
3. Aslanov E.İ. Azərbaycanda turizm sektoru: imkanlar, problemlər və perspektivlər, yekun hesabat Bakı, 2010, 75 s.
4. Bilalov B.Ə. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi, Bakı, 2002.
5. www.turizm.az
6. Soltanova H.B., Hüseynova Ş.H. Turizmin əsasları, Müştərqi, Bakı, 2007.

ON A STUDY OF PHYTONIMS IN AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES (On the basis of phraseological combinations)

Nargiz Gasimli

Azerbaijan University of Languages

Azerbaijan University

nargiz.gasimly@au.edu.az

Analysis of promising areas of language research reflects the study of separate fragments of the language picture of the world, what is the phytonymic picture of the world, associated with the linguistic development of the world of plants (phytonyms). The most relevant approaches for the description of objects of specific denotative spheres, according to N.I. Konovalova [1] are the following:

- The system-structural description of the units that make up the defined semantic communities is achieved by its system (the existence of a hierarchical, nuclear-peripheral organization of units, semantic and formal oppositions).
- Cognitive-onomasiological approach is focused on motivational and nominative models, which contain in the internal form the name of a certain class of information about the nominal denotative space, i.e. motivational reflection in the perception of language speakers.
- Dynamic approach to the description of linguistic units is included in the study of synchronous-diachronic expression of the nominative continuum, actualizing the different representations of linguistic forms, related to variables.
- Linguo-cultural approach to the analysis of the content of a unit of semantic communities includes a variety of ethnocultural information, associated with the mythological and religious views of the people, with traditional rites and rituals, which can be fixed not only in the internal form of naming a definite semantic community, but also folk idiomatic.

In linguistic literature there are a lot of works devoted to the analysis of phytonymic vocabulary of different languages (Merkulova V.A., Ryabko O.P., Abregov A.N., Kopocheva V.V.,

Konovalova N.I.). Highlighted parameters suggest the possibility of reference to different characteristics of this phenomenon.

However, for the time being, there is no single definition of the linguistic status of plant names. Some researchers refer to them as terms, others - to the nomenclature, third, defining the names of plants as nomenclature, separate sharp relation to the denotation, accuracy of lexical meaning, the presence of a general (generic) word in the subject subgroup [2]. It should be noted that the specified properties are present in most parts of the lexico-semantic group of specific lexicons.

Phytonyms function in the lexical-semantic system of the language, where they perform not only the nominative, but also the pragmatic and evaluative function, used by the speakers of the language in any other words. Phytonymy represents this association of a lexeme with a similar denotative orientation with a classifying integral semantic sign, in which individual lexico-semantic groups are represented by unique lexical-semantic characteristics. Going from this position, we distinguish "plant names" as part of the lexico-thematic group of plant names [3, 4].

The features of the emergence and functioning of "plant names" in the English and Azerbaijani languages are as follows: despite the fact that the technical methods of nomination (the formation of a word from the means available in the language according to the models adopted in this language system; borrowing the sound form of a word from another language; the use of ready-made language means in their secondary function of designation) are common to all languages of the world, the nature of the methods of nomination is influenced by both the peculiarities of the language type and the lexical system that has developed in the language [5].

Very often, the "alive" and "erased" internal forms are distinguished. Words possess a "living" inner form, in the meaning of which the motive that formed the basis of the name is preserved: lat. *Artocarpusanisophila*, eng. bread-fruit tree (lit. "tree with bread fruits"), Azerbaijani *Çörəkağacı* (the plant is named after the shape of the fruit) [5, 6].

The examples we studied show that the characteristics underlying the name, as well as the ways of representing knowledge (derivation - in Azerbaijani and word composition - in English) are not the same in different languages, although the denotations are identical. This is due to the peculiarities of perception and the linguistic picture of the world of a particular people. Borrowing the sound form of a word from another language is somewhat different from all the other cases we have listed (it should be noted that they are equivalently implemented in the compared languages), since the whole word is borrowed as a unity of sound and meaning.

We studied many phraseological compounds in KamilaMammadzade's "English-Azerbaijan-Russian phraseological dictionary".

Study of the history of the phytonym as a literary and artistic image (or flora image) on the basis of French literature of the 19th century. is relevant due to the fact that in recent years the concept of "flower" (and more broadly - "plant") has become a fruitful object of analysis in ethnobotany, linguistics, ethnolinguistics, psycholinguistics, cultural linguistics, symbology and cultural studies (S.G. Gorbovskaya, Florobotany in French literature of the XIX century, 2017)

The vocabulary of each of the world's languages contains words of different nature and with different semantics and structure. There are also some words in this group, which are phytonyms denoting plant names that have their own place and function in the vocabulary of the language.

Phytonyms, in turn, are important in society due to their versatility, functional activity, originality, richness of quantity and meaning, diversity of semantics, people's living conditions, and way of life, lifestyle and geographical location. Phytonyms can naturally be classified from different angles or, in other words, according to different parameters. They can be simple, correct, and complex in structure. E. Guliyev notes that according to the structure, phytonyms in the Azerbaijani language are formed lexically, morphologically and syntactically, consisting of simple, correct and complex words. There are also phytonutrients that can be grouped as cultural and wild, as well as phytonim, used as a spice, as they are used as medicinal plants. There are many phytonyms in the world around us. This diversity allows the plurals to be used in the lexical layer of any language, including English, as well as in different situations, to change their semantics and metaphorize.

Keywords: phytonim, semantic communities, cognitive-onomasiological approach.

REFERENCES

1. Konovalova N.I. Folk phytonymy as a fragment of linguistic, picture of the world: monograph. Yekaterinburg: Publishing house of the Teacher's House, 2001, 150 p.
1. Aryanova V.G. On one side of systemic relations in dialect phytonymics. Russian dialects of Siberia. Tomsk: Publishing house of Tomsk University, 1984, pp.75-78.
2. Aryanova V.G. On one side of systemic relations in dialect phytonymics. Russian dialects of Siberia. Tomsk: Publishing house of Tomsk University, 1984, pp.75-78.
3. Kolshansky G.V. Objective picture of the world in knowledge and language. Moscow, Nauka, 159 p.
4. Berestneva A.V. Typology of motivating signs of plant nomination in heterogeneous languages (based on phytonyms denoting exotic plants).
5. Berestnev B.A. Alborov and the problems of Caucasian studies: Materials of the regional scientific conference dedicated to the 120th anniversary of the birth of B.A. Alborov. Vladikavkaz, 2006, pp. 32-36.

Azərbaycan və ingilis dillərində fitonimlərin təhlili (Frezeoloji birləşmələr əsasında)

Məruzədə Azərbaycan və İngilis dillərində fitonimlər təhlil olunmuşdur. Bu təhlil frezeoloji birləşmələr əsasında aparılmışdır. Hər iki dildən götürülmüş nümunələrlə fitonimlərin müqayisəli analizi verilmişdir.

ŞƏRQİ AVROPA DÖVLƏTLƏRİNİN ERMƏNİSTAN-AZƏRBAYCAN DAĞLIQ QARABAĞ MÜNAQİŞƏSİNƏ BEYNƏLXALQ VƏ REGIONAL QURUMLAR ÇƏRÇİVƏSİNDƏ MÜNASİBƏTİ

Lamiyə Qasımova

Azərbaycan Dillər Universiteti

lamiyaqasimova@mail.ru

Azərbaycanın Şərqi Avropa dövlətləri ilə münasibətlərində region ölkələrinin Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsində mövqeyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Şərqi Avropa dövlətləri beynəlxalq və regional qurumlar çərçivəsində Azərbaycanın haqlı mövqeyini müdafiə etmişdir. Bu dövlətlər Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə beynəlxalq qurumlar çərçivəsində münasibət göstərmiş, konflikt müzakirələr obyektinə çevrilmişdir.

2010-cu ildə Avropa Parlamenti tərəfindən qəbul edilmiş “Avropa İttifaqının Cənubi Qafqaz üçün strategiya ehtiyacı” adlı qətnamədə Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərin işğal altında olması faktı təsdiq edilmişdir. Qətnamədə Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal edilmiş bütün ərazilərindən çıxarılması, doğma torpaqlarından didərgin düşmüş qaçqın və məcburi köçkünlərin tezliklə öz daimi yaşayış yerlərinə qayıtması hüququnun təmin edilməsi tələb olunmuşdur [5].

2013-cü il oktyabrın 23-də Avropa Parlamentinin plenar sessiyasında Avropa Qonşuluq siyasəti üzrə qətnamə layihəsi qəbul edildi. Qətnamənin 16-cı paraqrafında Avropa Parlamenti tərəfindən Şərq Tərəfdaşlığı proqramında iştirak edən bir dövlət tərəfindən digərinin ərazisinin işğal edilməsinin Şərq Tərəfdaşlığının fundamental prinsip və məqsədlərinin pozulması olduğu barəsində mövqeyi xatırladılıb və bu xüsusda, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin BMT Təhlükəsizlik Şurasının 1993-cü ildə qəbul edilmiş 4 qətnaməsi və 10 iyul 2009-cu il tarixli L’Aquila birgə bəyanatında ehtiva olunan ATƏT-in Minsk qrupunun baza prinsipləri əsasında həllinin vacibliyi vurğulanıb [4].

2017-ci il noyabrın 24-də Brüsseldə keçirilən Şərq Tərəfdaşlığı sammitində qəbul edilən birgə bəyannamədə Avropa İttifaqı bütün tərəfdaşların ərazi bütövlüyünü, suverenliyini və müstəqilliyini dəstəkləməklə bu məsələdə qərarlı olduğunu nümayiş etdirdi [2].

GUAM, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə hörmət prinsipi əsasında həllinə tam və birmənalı dəstəyini ifadə edərək Azərbaycan Respublikasının çərçivəsində Dağlıq Qarabağ regionunda erməni və Azərbaycan icmaları arasında sülh və əməkdaşlığın yaradılması məqsədilə Praqa görüşlərinin nəticələri əsasında tərəflər arasında danışıqların sürətlənməsini alqışlayır və ATƏT-i, xüsusilə də Minsk Qrupunu bu məqsədlə öz səylərini artırmağa çağırırdı. 2006-cı il mayın 23-də Kiyev şəhərində keçirilən GUAM-ın Zirvə Toplantısında imzalanmış GUAM - Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilatın Dövlət Başçılarının mübahisələrin həll edilməsi üzrə Birgə Bəyannaməsi bu isiqamətdə qurumun

mövqeyini nümayiş etdirirdi. Bəyannamədə göstərilirdi ki, heç bir dövlətin ərazisi, güc tətbiq etməklə hədə-qorxu gəlmənin və beynəlxalq hüququn müvafiq normalarının pozulmasının nəticəsi olan nailiyyət və ya hərbi işğal obyektinə ola bilməz. Heç bir ərazinin ələ keçirilməsi və bunun nəticəsində yaradılmış özbaşınalılıqlar heç bir şəraitdə qanuni hesab edilə bilməz [3].

Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində yaradılmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsi MDB çərçivəsində də müzakirə edilmişdir. 1993-cü il dekabrın 24-də Prezident Heydər Əliyev MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclasında çıxış edərkən bildirdi: "...Ermənistan Respublikası təkcə Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüz etmir, həm də indi bizim birliyimizi birləşdirən prinsiplərə tam saymazlıq nümayiş etdirir. MDB-nin üzvü və Kollektiv Təhlükəsizlik haqqında müqavilənin iştirakçısı olan Ermənistan Respublikasının başqa dövlətə, birliyin onun kimi tam hüquqlu üzvü olan dövlətə - Azərbaycan Respublikasına qarşı təcavüz etməsi yolverilməzdir" [1].

Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev 1997-ci ilin martında MDB Dövlət Başçıları Şurasının iclasında iştirakı zamanı bir milyard ABŞ dolları məbləğində silah-sursatın Rusiya tərəfindən əvəzsiz olaraq Ermənistana verilməsini iştirakçıların diqqətinə çatdırmışdır.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı davam edən təcavüzünə MDB-nin bir təşkilat olaraq siyasi qiymət vermədiyini əsas gətirən Azərbaycan Respublikası 1999-cu ildə kollektiv təhlükəsizlik haqqında müqavilədən çıxmışdır.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev 2009-cu il oktyabrın 9-da Kişinyovda MDB Dövlət Başçıları Şurasının növbəti iclasında iştirakı çərçivəsində Ermənistan prezidenti ilə növbəti görüşündən sonra Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqeyini münaqişənin nizamlanmasına mane olan səbəb kimi göstərmişdir [1].

Beləliklə, aydın olur ki, etnik separatizmlə üzləşən Şərqi Avropa dövlətləri Ermənistan – Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsində Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü həm beynəlxalq, həm də regional qurumlar çərçivəsində dəstəkləmişdir.

Açar sözlər: Azərbaycan, Şərqi Avropa dövlətləri, Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, beynəlxalq və regional qurumlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan – Müstəqil Dövlətlər Birliyinə dair ümumi tarixi arayış
<https://lib.aliyevheritage.org/az/8089440.html>
2. Ermənistan – Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi
http://idp.gov.az/uploads/files/Dagliq_Qaraag_munaqishesi.pdf
3. GUAM – Demokratiya və İqtisadi İnkişaf Naminə Təşkilatın Dövlət Başçılarının mübahisələrin həll edilməsi üzrə Birgə Bəyannaməsi
<http://www.e-qanun.az/framework/12135>
4. European Parliament resolution of 23 October 2013 on the European Neighbourhood Policy: towards a strengthening of the partnership. Position of the European Parliament on the 2012 reports (2013/2621(RSP)) <http://www.europarl.europa.eu/sides/getDoc.do?pubRef>
5. Report on the need for an EU Strategy for the South Caucasus

AMERİKA ƏDƏBİYYATINDA KÖLƏLİYƏ MÜNASİBƏTİN TƏZAHÜR XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ləman Qasimova

Azərbaycan Universiteti

laman.gasimova@student.au.edu.az

Quldarlıq, qulların azad edilməsi mövzusuna Amerika yazıçıları əsasən XX əsrin 30-40-cı illərində tez-tez müraciət etməyə başlayırdılar. 1836-cı ildə ilk ilk abolisionist roman yaranmışdır. Bu R.Hildretin “Qul və ya Arçi Murun xatirələri” əsəri idi. Bu səpkili ədəbiyyatın zirvə nöqtəsi isə XX əsrin 50-ci illərə təsadüf edir. M.Mendelson məhz Vətəndaş müharibəsi ərəfəsindəki onilliyi nəzərdə tutaraq qeyd edir ki, “indi bir nəfər də düşüncəli və vicdanlı amerikalı quldarlıq problemindən daha qaça bilmirdi”

Bu mövzu böyük ictimai əhəmiyyətə malik olduğundan görkəmli Amerika yazıçılarının heç biri onu diqqətində kənarda qoymamışdı. Amma qeyd etməliyik ki, bu mövzu iki tərəfdən- bir tərəfdən abolisionizm, digər tərəfdən isə antiabolisionizm mövqeyindən işlənirdi ki, bud a cəmiyyətin iki hissəyə parçalanmasına dəlalat edirdi. Cənublu müəlliflərin əksəriyyəti qul həyatının “gözəlliklərini” təsvir edirdilərsə, abolisionist yazıçılar qulu özləri kimi insane hesab edərək quldarlığı ifşa edir, insanın alqı-satqı predmetinə çevrilməsinin qeyri-təbiiliyindən danışır, qulların azadlıq hüququnu müdafiə edirdilər.

XIX əsrin 40-cı illərinə qədər şair və nasirlər quldarlıq mövzusuna çox ehtiyatla, qətiyyətsiz müraciət edirdilər. Bu müəyyən mənada “mədəniyyətsizlik” sayılırdı. Hətta quldarlığın qəti əleyhidarı olan Braysen də poeziyada öz hisslərini büruzə verməyə çalışırdı [1, s.58].

40-cı illərdə abolisionist mövzular bədii ədəbiyyata get-gedə daha çox yol tapırdı., 50-ci illərdə isə o özünün ən yüksək nöqtəsinə çatdılar

İlk abolisionist şairlərdən biri V.L.Parrinqtonun “ən cazibəli və yumşaq”abolisionisy adlandırdığı Con Qrinlif Uityerdir. O, kasıb kvaker fermer ailəsində doğulmuşdur. Uityer sisteməlik təhsil almamış, lakin fəsilələrlə də olsa kənd məktəbinə getməklə oxumağa həvəslı olmuşdur. İlk şeirlərini əsərləri ilə on dörd yaşında tanış olduğu Bernsin təsiri altında yazmışdı. Onun ilk şeirləri gələcəyin ən cəsarətli abolisionisti Harrisonun nəşr etdiyi “Azad mətbuat” (“The Free Press”) əyalət qəzetində çap olunmuşdur [2, s.131].

Uityer vaxtının və gücünün çoxunu abolisionistliyə sərf etsə də, fəaliyyətini yalnız bununla məhdudlaşdırmırdı. Şair özündən yaşca kiçik olan müasiri Uolt Uitmendən xeyli əvvəl başa düşdü ki, hamı və hər kəs uğrunda azadlıq və bərabərlik mübarizə aparılmazsa, quldarlığı məhv etmək mümkün olmayacaqdır. Ədalət uğrunda mübarizə aparmaq, hindulara, əlillərə, “cinayətkarlara”, heyvanlara kömək etmək lazım olan yerdə Uityer işə qarışır, eyni zamanda quldarlığa qarşı müraciətlər yazır, mətbuatda, mitinqlərdə çıxış edirdi ki, bud a öz özlüyündə çox təhlükəli idi. Belə ki, bir dəfə qəzəblənmiş kütlə onu daşa basmışdı. Qeyd olunur ki, “o, kütlə ilə təkə-tək əlbəyaxa

olmağı xoşlayırdı. Onun qara kvaker kurtkası başdan ayağa işlənmiş, lax yumurtaya bulaşmışdı, işlədiyi “Pensilvaniyanın azad vətənda” qəzetinin redaksiyasının damı isə yanğın vaxtı az qala onun başına uçaqcaqdı.”

Abolisionist ədəbiyyatının zirvə nöqtəsi isə Harriet Biçer-Stounun 50-ci illər yaradıcılığıdır. Onun “Tom dayının daxması” romanı “cənubluların mənəvi müdafiəsinə Şimalın ən güclü zərbəsi oldu və Şimal ştatları əhalisinin geniş dairələrində abolisionizmin yayılması üçün siyasi jurnalistlərin uzun illər apardıqları təbliğatdan daha çox iş gördü [3, s.225]. Yazıcının bu romanı XIX əsrin ortaları dünya ədəbiyyatı üçün görünməmiş bir hadisə oldu. Roman 1852-ci ilin martında ayrıca nəşrlə çıxmış və həmin ilin axırına qədər yalnız Amerika Birləşmiş Ştatlarında üç yüz minə yaxın tirajla çap edilərək satılmışdı. Bütün dünyada isə bu əsər Amerikadan da populyar idi. Elə çapdan çıxdığı ildə roman 37 dilə tərcümə olunmuş, ABŞ-dan kənarda onun tirajı iki milyon yarımaya çatmışdı.

Şimalda roman tam haqlı olaraq abolisionist ədəbiyyatının zirvəsi oldu, Cənubda isə nifrətlə qarşılandı. Şimallılarla qarşıdurmada olan cənublu yazıçılar H.B.Stou romanının “zərərli” təsiri ilə eyni vasitələrlə mübarizə aparmağa çalışırdılar. Və bunun üçün onların kifayət qədər ədəbi qüvvəsi var idi.

Açar sözlər: müstəmləkəçilik, zənci, irqçilik, Afro-Amerikan, köləlik.

ƏDƏBİYYAT

1. Hawthorne N. A Wonder-Book for Girls and Boys. N.Y.: Tom Doherty Associates, 1998, 217p.
2. Hawthorne N. Selected Tales and Sketches. San Francisco: Rinehart Press, 1990, 235p.
3. Hawthorne N. Twice-Told Tales. Intr. by Katherine Lee Bates. Vol. 1. N. Y., 1978, 135p.

ŞİRVAN AŞIQ MÜHİTİ VƏ ETNİK-MİLLİ MƏNSUBLUĞUN SƏNƏT STATUSU

Tariyel Qəni

Azərbaycan Universiteti

qenitariel@mail.ru

Şirvan aşiq mühitinin tarixi zənginlik mənzərəsi söz//musiqi//mətn münasibətlərində möhtəşəm bir təsəvvürə bağlanır. Lokal səviyyəsi ilə etnomədəni sistemi əhatə edə bilmək gücündə görünən Şirvan folklor mühitinin ana axarlarından birini ozan-aşiq gələniyindən gələnlər tutur ki, bu da bir bütöv olaraq mühitin mədəniyyət modelini müəyyənləşdirir.

Ozan sənət kompleksinin ortaya qoyduğu təsəvvür orta əsrlərin tarixi-mədəni prosesində bir zərurət olaraq aşığa transformasiyanı qaçılmaz edir və həm də bununla yeni sferaya daxil olur. Şirvan, Təbriz, Dərbənd, Naxçıvan, İrəvan, Borçalı, Göyçə, Urmiya, Zəncan, Anadolu aşığı timsalında gedən proses onun formulasında baş verənlərin sufi//dərviş müstəvisində olanları da

diqqət önünə gətirir. Dədə Qorquddan, Dədə Yadiyardan, Dədə Qasımdan Yetim Aydın, Şirvanlı Dostuya gələnler etno-mədəni sistemin mədəniyyət vahidi olaraq bütövləşir.

Etnik mədəniyyətin müxtəlif təzahür tiplərini özündə əks etdirə bilmək gücündə görünən aşığı sənəti bir istiqamətdə Ə.Yasəvidən, Y.Əmrədən, C.Rumidən, İ.Nəsimidən daşınanlara bağlanır. Etnosun etik-estetik təsəvvür statusunda çıxış edən Şirvan folklor mühiti həm də onun üfqi və şaquli boyartımı üçün əsas olur. Ona görə də “əsrlərdən bəri xalqın qəhrəmanlıq mübarizəsini, bu gündən doğan sabahını həqiqi sənət dili ilə təsvir edən aşığılar xalq arasında böyük şöhrət və hörmət qazanmışlar” [8, s.150]. “El anası”, “el müdriki” statusunda mükəmməl bir funksiya ilə bütövləşmişlər.

Klassik epik ənənə sənətin ümumi diaxroniyasında regional strukturla etnosun milli yaddaş və sənət kompleksləri arasında bütün alt qatları əhatələyə bilmək gücü ilə görünür. Türk eposundan türk-oğuz eposu ənənəsinə və orta çağ dastan mühitinə doğru ağır-ağır irəliləyən tarixi proses sənətkar funksiyasını bütün aspektləri ilə diqqət önünə gətirir. Çalib-çağıрма, dastan yaratma, ifaçı funksiyası etnosun qəlibləşmiş mədəniyyət kodu olaraq bütünlükdə ümumtürk səviyyəsində normativləşir.

Dədə Qorqud, Ozan Heydər, Ozan İbrahim, Ozan Cəlil, Qurbani, Aşığı Cünun, Abbas Tufarqanlı, Xəstə Qasım, Ləzgi Əhməd, Xəstə Hasan, Aşığı Ömər, Aşığı Şenlik, Molla Cümə, Ağ Aşığı, Aşığı Alı, Aşığı Ələsgər, Aşığı Hüseyn Şəmkirli və s. kimi min illərə gedib çıxma biləcək bir sənət şəcərəsinə yüklənir. Çünki “aşığı sənəti orijinal və təkrarolunmazdır. Bu sənət xalqın əsrlər boyu əldə etdiyi yaradıcılıq ənənələri üzərində yaranıb formalaşmışdır” [3, s.227-228]. Dastan söyləyən, ağır məclislər aparan müdrik ustadlar, dar gündə xalqın dərdinə yanan, onlara yol göstərən məsləhətçi kimi həmişə diqqət önünə gəlmişlər.

Şirvan aşığı mühitinin sənət ənəsi söz//musiqi/sənətkar kompleksində etnik-milli mənsubluğun statusu ola bilmə ilə səciyyələnir. Milli kimliyin aşığılıq səviyyəsi ayrı-ayrı əsrlər təmsalında böyük bir axara bağlanır. Aşığı Ağamməd, Aşığı Soltan, Aşığı Şamil, Aşığı Xanbala, Aşığı Qurbanxan, Aşığı Abbas, Aşığı Şərbət, Aşığı Ağalar, Aşığı Abdul, Aşığı Bəylər, Aşığı Barat, Aşığı Əhməd, Aşığı Şakir, Aşığı Soltanmurad, Aşığı Pənah, Aşığı Xanmusa, Aşığı Kamil, Aşığı Əzizxan, Aşığı Xanış, Aşığı Məmmədəğa, Aşığı Şərbət, Aşığı Mahmud və s. [5; 6] bunun klassik nümunəsidir.

Folklor milli mədəniyyətini öz kodundan qopmağa qoymayan ozan//aşığı kompleksi dastan təmsalında ayrıca bir müəyyənliyə bağlanır. Janr paradigmasında “Tahir və Zöhrə”, “Yetim Aydın”, “Əsli və Kərəm”, “Aşığı Qərib”, “Seydi və Pəri”, “Alı xan və Pəri xanım”, “Şah İsmayıl”, “Nəcəf və Pərizad” və s. kimi dastanların nitq etiketləri bir istiqamətdə lokal proseslərin mahiyyətində olanlara yüklənir. Məsələn, Şirvan aşığının repertuarında özünü göstərən nağıl süjetlərinin rəngarənglik çalarları ümumi aspektlərin də hansı qanunauyğunluqla fəlakətləşməni təhlilə gətirməyi gərəkli edir. Klassik ənənə hadisə, əhvalat, rəvayət səviyyəsində söyləmələrin söyləyici auditoriyasında mükəmməl tiplərini aydınlaşdırır.

“Yetim Aydın”, “Adgözlə və Aslan şah”, “Aşığı Təhmiraz”, “Şahzadə Qasım”, “Küçə Rza”, “Seydi və Pəri”, “Aşığı Ağamməd və Məryəm”, “Aşığı Bilalın dastanı”, “Şirvanlı el şairi Püstə Şikar qızı”, “Barıdday Soltan”, “Yasər Xəzri və Səhər Təbrizi”, “Arif və Qərənfil”, “Gəlin və

qaynana dastanı”, “Canbaxış və Qudyal”, “Şahzadə Əbülfəz və Rəna xanım”, “Nadir şah və Murtuzəli”, “Mikail və Aybəniz”, “Səfili Məmməd”, “Bikəs”, “Aşıq və falçı”, “Koroğlunun Şirvan səfəri” və s. dastan nümunələri [4] tarixi-mədəni yaddaş kodunu öz kökündən qopmağa qoymayan bir sistemdir.

Ustad sənətkarların ədəbi-bədii irsinin yaddaşlardan yazıya gətirilərək kitablaşması və sənətkar auditoriyasında olanların söyləyicilik/repertuar axarı mühit səviyyəsində mükəmməl bir təsəvvürə bağlıdır. “Şirvan folklor antologiyası”, “Şirvan dastanları və aşıq rəvayətləri”, “Şirvanın 565 şairi” və s. möhtəşəm qaynaqlar bunun tipik örnəyidir. Ayrı-ayrı ustad sənətkarların repertuarlarının yazıya gətirilməsi sahəsində atılan addımlar dastançılığın (eləcə də aşıqlığın) regional strukturunda olan keyfiyyət dəyişmələrini və prosesin gedişini də əhatə eləyə bilmək gücü ilə səciyyəvilik qazanır.

Klassik epik ənənənin dastan səviyyəsində müəyyənləşdirdiyi təsəvvür hadisə, əhvalat, rəvayət və əhvalat timsalında bir rəngarəngliyə yüklənir. Məsələn, Şirvan aşıq mühitinin ustadlarından olan Aşıq Mirzə Bilal, Aşıq Şakir, Aşıq Əhməd, Aşıq Məmmədəğa, Aşıq Soltan və s. sənətkarların adına bağlanan əhvalatlar xalq arasında günümüzdə də geniş auditoriya ilə diqqət önünə gəlir. “Aşıq Bilal və Naburlu Badam”, “Aşıq Bilal və Şair Qara əhvalatı”, “Mahmud ağa və Aşıq Bilal”, “Aşıq Abbasın son görüşü”, “Aşıq Soltanmurad əhvalatı”, “Aşıq Şirsoltan və Nisə əhvalatı”, “Aşıq Xaniş və Həcər əhvalatı”, “Aşıq Şakirlə Aşıq Məmmədəğanın görüşü”, “Aşıq Şakir və Ceyran əhvalatı” və s. [2]. Şirvan aşıq mühitinin ustad sənətkarları ilə bağlı yaranmış dastan-rəvayətlərdir. Bunlar Şirvan mühitində gedən prosesin ümumi mənzərəsini, əhvalatçılığın spesifikasiyasını və dastanlaşmanın xarakterik mənzərəsini müəyyənləşdirir.

Açar sözlər: Şirvan, aşıq, epik ənənə, dastan, klassik.

ƏDƏBİYYAT

1. Aşıq Əhməd Rüstəmov. Şeirlər, qoşmalar, dastanlar. Bakı, Araz, 2015, 304 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası. Şirvan folkloru. (toplayıb tərtib edənlər: S.Qəniyev, H. İsmayılov). XI c., Bakı: Səda, 2005, 442 s.
3. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 477 s.
4. Qəniyev S. Şirvan folklor mühiti. Bakı: Ozan, 1997, 260 s.
5. Qəniyev S. Şirvan aşıqları. Bakı: ADPU, 1996, 195 s.
6. Qəniyev S. Şirvan aşıqları. I cild, Bakı: Nurlan, 2007, 698 s.
7. Qəniyev S. Şirvan poeziya mühiti. Şirvanın 565 şairi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, s. 8-14.
8. Vəliyev V. Azərbaycan folklor. Bakı, Maarif, 1985, 414 s.

İSTİLİK SİSTEMİNƏ AVTOMATLAŞDIRILMIŞ NƏZARƏT SİSTEMİNİN TƏŞKİLİ

Rasim Qəniyev

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye Universiteti

rasim.qeniyeu@mail.ru

İstilik sisteminin xarakterik xüsusiyyəti istilik təchizatı və istilik istehlakı rejimlərinin əhəmiyyətli dərəcədə qarşılıqlı əlaqəli olmasıdır. İstilik sistemi müxtəlif malların: istilik, enerji, istilik daşıyıcısı və isti suyun çoxlu sayda təchizatı qovşağıdır. İstilik tədarükünün məqsədi təkcə istilik istehsalı və nəqlini təmin etmək deyil, eləcə də hər bir istehlakçının bu mallardan keyfiyyətli istifadəsinə nail olmaqdır.

Bu məqsəd sistemin bütün elementlərində davamlı bir soyuducu axını sayəsində nisbətən səmərəli şəkildə əldə edilmişdir. Ölkəmizdə bu zamana qədər tətbiq olunan "keyfiyyət" tənzimləməsi yalnız soyuducunun temperaturunu təbiətinə görə dəyişdirilməsi demək idi. Tələbə əsaslanan binaların meydana gəlməsi, binalarda sabit xərcləri qoruyarkən şəbəkələrin hidravlik davranışını gözlənilməz vəziyyətə gətirdi.

Bu gün hidravlik hesablama modelləri, periodik kalibrəşmələrinə baxmayaraq, istilik əmələ gəlməsi və isti su istehlakındakı dəyişikliklər və günəş, külək və yağışın təsiri səbəbindən bina komissiyası xərclərindəki sapmaları izah edə bilmir. Sistemi real vaxtda "görmək" və real keyfiyyət və kəmiyyət tənzimləməsini təmin etmək lazımdır. Bunun üçün aşağıdakılar təmin edilməlidir:

- çatdırılma nöqtələrinə maksimum nəzarət;
- cari tədarük, zərər və istehlak balanslarının azaldılması;
- rejimlərin qəbuledilməz pozuntuları halında işlərə nəzarət.

İdarəetmə mümkün qədər avtomatlaşdırılmalıdır, əks halda bu tədbirlər sadəcə həyata keçirilə bilməz. Əsas çətinlik nəzarət nöqtələrini təchiz etmək üçün qadağanedici xərc olmadan bunu nail olmaqdır.

Bu gün bir çox binada axını, temperaturu və təzyiqi ölçən sistemlər mövcud olsa da, bunlardan yalnız maliyyə hesablamaları üçün istifadə etmək praktikada əlverişli deyil.

Avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi yaradarkən, köhnə sistemlərin tipik problemləri aradan qaldırılmalıdır:

- Ölçü aləti hesablamalarının düzgünlüyünə və arxivlərdəki məlumatların etibarlılığına bağlılıq;
- Ölçmə vaxtındakı uyğunsuzluq səbəbindən əməliyyat qalıqlarını çevirməyin mümkünsüzlüyü;
- Sürətlə dəyişən proseslərin optimal idarə edilməməsi.

İstilik, havalandırma və isti su təchizatı üçün avtomatik idarəetmə sistemlərinin (ACS) tətbiqi istilik enerjisinə qənaət üçün əsas yanaşmadır. Ümumdünya İstilik Mühəndisliyi İnstitutunun

hesablamalarına görə, fərdi istilik məntəqələrində avtomatlaşdırılmış idarəetmə sisteminin quraşdırılması yaşayış sektorunda istilik istehlakını 5-10%, inzibati ərazilərdə isə 40% azaltmağa imkan verir. Bu qənaət ən çox mərkəzi istilik stansiyası avtomatlaşdırmasının funksional imkanlarını tam yerinə yetirmədiyi istilik mövsümünün yaz-payız dövründə əldə edilir.

Ölkəmizin iqlimi şəraitində, istilik, havalandırma və isti su təchizatının avtomatik tənzimlənməsi sistemlərinin istifadəsi, gündəlik temperatur fərqi 15-20°C ola biləcəyi zaman çox vacibdir. Bu cür sistemlərin etibarlı işini təmin etmək üçün bütün sistemin hər biri öz funksiyasını yerinə yetirən, dəyəri yuxarıdan aşağıya enən bir neçə səviyyəyə bölünmüş bir iyerarxik bir quruluş tələb olunur. İyerarxiyanın yuxarı səviyyəsi istilik mənbələrindən ibarətdir. Növbəti səviyyə RTP ilə əsas istilik şəbəkələri, aşağı səviyyə istehlakçı girişləri olan paylayıcı şəbəkələrdir.

İstilik mənbələri istilik şəbəkələrini müəyyən bir temperatur və təzyiqdə isti su ilə təmin edir, sistemdə su dövrən edir və içindəki hidrodinamik və statik təzyiqi qoruyur. Suyu kimyəvi cəhətdən təmizləyən və havanın həcmi azaldan xüsusi su təmizləyici qurğular var. İstilik daşıyıcısının əsas axınları əsas istilik şəbəkələri vasitəsilə istilik istehlakı vahidlərinə ötürülür. RTP-də soyudulmuş zonalar arasında yayılır. Zona şəbəkələrində muxtar hidravlik və istilik rejimləri qorunur. İstilik təchizatı sistemlərinin iyerarxik quruluşunun təşkili istismar zamanı onların idarə olunmasını təmin edir.

İstilik təchizatı sisteminin hidravlik və istilik rejimlərinə nəzarət etmək üçün avtomatlaşdırılmışdır və verilən istilik miqdarı istehlak standartlarına və istehlakçı tələblərinə uyğun tənzimlənir. İstiliyin çox hissəsi binaların istiləşməsinə sərf olunur. İstilik yükü xarici istidən asılıdır.

Mərkəzi tənzimləmə istilik mənbələrinə və istehlakçılara istilik təchizatı tələblərinə uyğunluğa tətbiq olunur. Yalnız mərkəzi tənzimləmə istifadə edərək yüksək keyfiyyətli bir istilik mənbəyi əldə etmək mümkün deyil, buna görə istilik stansiyalarında və istehlakçılarda əlavə avtomatik tənzimləmə istifadə olunur. İsti su təchizatı üçün su istehlakı daim dəyişir və istilik şəbəkələrinin hidravlik rejimi sabit bir istilik mənbəyi təmin etmək üçün avtomatik olaraq tənzimlənir və isti suyun temperaturu 65 ° C-də sabit saxlanılır.

Müasir şəhərlərdə istilik təchizatı istismarı üçün təsirli bir mexanizmin təşkilini çətinləşdirən əsas sistem problemləri:

- istilik təchizatı sistemlərinin avadanlıqlarına ciddi fiziki və mənəvi ziyan;
- istilik şəbəkələrində yüksək itki səviyyəsi;
- əhali arasında istilik sayğaclarının və istilik təchizatı tənzimləyicilərinin böyük çatışmazlığı;
- istehlakçılardan yüksək istilik yükləri;
- natamam hüquqi və tənzimləmə bazası.

Ölkədə istilik elektrik və istilik şəbəkələrinin avadanlığı orta hesabla 70% -ə çatır. İstilik qazanlarının ümumi sayında kiçik səmərəsizlər üstünlük təşkil edir; bərpa və ləğv prosesi çox yavaş irəliləyir.

İstilik qabiliyyətindəki artım, yükün ildə iki dəfə və ya daha çox artmasından geri qalır. Bir çox şəhərdə qazanxanalara yanacaq tədarükündə sisteməlik fasilələr səbəbindən hər il yaşayış sahələrinin və evlərin istiliklə təchizində ciddi çətinliklər yaşanır. İstilik sistemlərindən istifadə

payızda başlayır və bir neçə ay çəkir. Qış mövsümündə istiliyə tələbat kəskin şəkildə artır və bu zaman avadanlıqların dəyişdirmə dərəcəsi azalır, təcili şəkildə yeni avadanlıqdan istifadə sayı artır. Bu, son illərdə istilik sistemlərində qəzaların sayının kəskin artmasının əsas səbəblərindən biridir. Çıxış yolu istilik təchizatı sisteminə, hidravlik və istilik rejimlərinə avtomatlaşdırılmış nəzarət sisteminin təşkilini sürətləndirməkdir.

AZƏRBAYCANDA İNNOVATİV İNKİŞAFDA VERGİ GÜZƏŞTLƏRİNİN ROLU

Zeynəb Qiyasova

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

zqiyasova@gmail.com

İnnovasiya siyasətinin əsas məqsədi innovasiya fəaliyyətini təşviq etmək, bu istiqamətdə bütün zəruri addımları atmaq, yerli sahibkarlara müasir texnologiya və texnoloji avadanlıqların əldə olunmasında yardım göstərmək, onların transferini təşkil etmək, innovasiyaya əsaslanan elmi tədqiqatları dəstəkləmək, innovativ layihələri, o cümlədən startapların maliyyə mexanizmlərini stimullaşdırmaq, onları qrant, güzəştli kredit və vençur vasitəsilə maliyyələşdirməkdir. Eyni zamanda İKT sektorunun davamlı inkişafı və rəqabət qabiliyyətinin artırılması, müasir elmi və texnoloji nailiyyətlərə əsaslanan innovasiya və yüksək texnologiya sahələrinin genişləndirilməsi, elmi tədqiqatların aparılması, yeni texnologiyaların işlənilməsi üzrə müasir komplekslərin yaradılmasıdır.

İnnovasiya fəaliyyətini təşviq etmək üçün vergi stimulu mexanizmi bütün dünyada geniş yayılmışdır.

Ölkədə innovasiyanın dərəcəsinin ölçülməsi dünya təcrübəsinə əsaslanaraq hazırda 5 əsas göstərici əsasında hesablanır:

1) Tədqiqat və inkişaf xərcləri (bilik ehtiyatını artırmaq və bu biliklərdən yeni tətbiqetmələr hazırlamaq üçün sistemə şəkildə həyata keçirilən yaradıcılıq işlərinə sərf olunan pullardır.)

2) İnformasiya texnologiyaları ixracatı

3) Yüksək texnologiya ixracatı

4) Yüksək texnologiyalar ixracatı, (ümumi istehsal ixracatının tərkibindəki faizi)

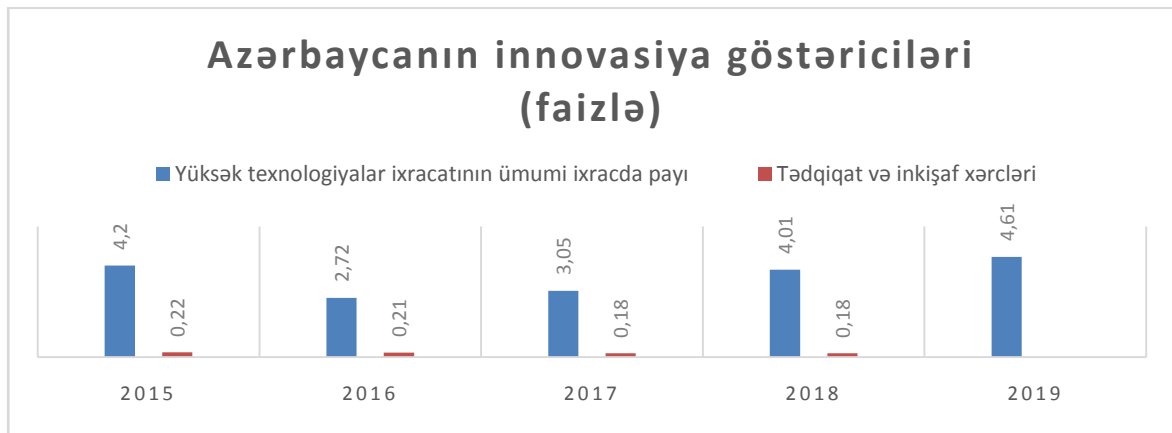
5) Patent müraciətləri

Bu göstəricilər üzrə ölkəmizdə son 5 ildə mövcud dinamika aşağıdakı kimidir:

A-İ xərcləri üzrə 2019-cu ilin Azərbaycan üzrə nəticələri hələ ki, elan olunmamışdır.

Həmçinin ölkə üzrə patent müraciətlərinin sayı 2016-ci ildə 144, 2017-ci ildə 204, 2018-ci ildə 155 olmuşdur.

Cədvəl 1. Ölkəmizdə innovasiya göstəriciləri rəqəmlərdə

Mənbə: <https://www.theglobaleconomy.com/>

Diagram müəllif tərəfindən Qlobal Dünya İqtisadiyyatı beynəlxalq portalının məlumatlarına əsasən hazırlanmışdır.

Aparılan araşdırmalara əsasən vergi güzəştləri ilə təmin olunan səmərəliliyi zəif səmərəlilik qəbul etmək olar. Lakin vergi güzəştlərinin müəssisədə istifadəsinə nəzarət mexanizmini formalaşdırmaqla bu səmərəliliyə müsbət təsir etmək olar. Bunu aşağıda daha aydın şəkildə izah edək:

Effektivliyin qiymətləndirilməsi, bir qayda olaraq, bir fəaliyyətin nəticələrini onun həyata keçirilməsi üçün tələb olunan xərclərlə müqayisə etmək deməkdir. Vergi güzəştlərinin effektivliyinin qiymətləndirilməsi isə sosial-iqtisadi inkişafa əsaslı təsir edə bilən vergi növlərinin (məs. hüquqi şəxslərin mənfəət vergisi, ƏDV) məcmu məbləğinin illik vergi güzəştləri nəticəsində yaranmış büdcə itkiləri ilə müqayisə edilməsini nəzərdə tutur. Eyni zamanda, vergi güzəştlərinin effektivliyin qiymətləndirilməsinə tətbiq olunan bəzi praktik yanaşmalar zamanı nəticələrin hesablanması mümkündür.

Büdcə səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi (bu qiymətləndirmə ümumiyyətlə vergi güzəştlərinin müvafiq gəlirlərin formalaşmasına təsirin qiymətləndirilməsi kimi başa düşülür):

- 1) vergi güzəştlərinin tətbiq zamanı büdcə artımı və büdcə itkiləri arasındakı müqayisə;
- 2) dəstəyin həyata keçirilməsi üçün təşviqi büdcə xərcləri ilə bu dəstəyin alternativ variantlarının müqayisəsi;
- 3) azad edilmiş vergi ödəyicilərinin kateqoriyası üzrə xalis azaldılmış gəlirlərin hesablanması;
- 4) hər bir təşviq növü üçün vergi bazasının artması, əmək haqqı artımı və büdcə ödənişindəki azalma səbəbindən gəlir artımının cəmlənməsi;
- 5) təxmin edilən dövrdəki büdcə itkilərinin və əvvəlki dövrdəki büdcə itkilərinin müqayisəsi.

Sosial-iqtisadi səmərəlilik vergi ödəyicisinin vergi güzəştləri ilə dəstəklənməsinin vacibliyini əks etdirən göstəricilərlə, həmçinin sosial infrastrukturun inkişafı və əhalinin sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması üçün əlverişli şəraitin yaradılmasını təsdiqləyən göstəricilərlə müəyyən edilmiş siyasətin təsiridir. (iş yerləri, iş şəraitinin yaxşılaşdırılması, gəlirlərin artması, əhalinin az gəlirli və sosial cəhətdən həssas təbəqələri üçün iş yerlərinin qorunması, eləcə də ətraf mühitin yaxşılaşdırılması və s.).

Maliyyə effektivliyi təşviq verilmiş vergi ödəyicilərinin xərc effektivliyini və iqtisadi fəaliyyətini əks etdirir. Qiymətləndirmə ümumiyyətlə kəmiyyət göstəricilərinin hesablanması əsasında aparılır: investisiyaların artım nisbəti və vergi güzəştlərinin məbləği; satışdan gələn gəlirin artım nisbəti və zərərlərin məbləği.

Vergi güzəştləri hökumətlərin elm, texnologiya və yeniliyi dəstəkləmək üçün istifadə etdikləri bir vasitə olaraq təsirli olduğunu sübut etmişdir və davamlı iqtisadi böyümə və istehsal olunmuş məhsulun beynəlxalq rəqabətqabiliyyətliliyin artırılması üçün çalışan bir çox ölkə tərəfindən istifadə olunur.

Elm, texnologiya və innovasiya siyasətinin bir hissəsi kimi fiskal stimullar getdikcə daha çevik şəkildə tətbiq olunaraq geniş hədəf spektrinə çatmaq üçün həm də inzibati yolla istifadəsinə nəzarəti həyata keçirməyi zəruri edir.

Azərbaycanda və regionda iqtisadi güzəştlər, biznes xidmətləri və qabaqcıl avadanlıqlardan təşkil olunmuş əlverişli şəraitin hesabına yüksək texnologiya iqtisadiyyatını inkişaf etdirməklə ölkədə fəaliyyət göstərən startap layihələrinin müəlliflərinin daxili və xarici mənbələr hesabına investisiya təminatına dəstək vermək mümkündür.

Açar sözlər: vergi siyasəti, investisiyayönümlü büdcə xərcləri, innovativ inkişaf.

ƏDƏBİYYAT

1. Hüseynova A.D Azərbaycanın innovasiya fəaliyyətinin inkişaf yolu 134 4(124)/2015.
2. “Sənaye parkları haqqında Nümunəvi Əsasnamə”nin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 24 aprel 2013-cü il tarixli Fərmanı.
3. Elschner C. et al. What the design of an R&D tax incentive tells about its effectiveness: a simulation of R&D tax incentives in the European Union. The Journal of technology transfer, 2011, vol.36, №. 3, p. 233-25.
4. Kireenko A.P., Orlova E.N. The Role of Tax Incentives in Promotion of Innovation Activity in the Russian Federation Baikal State University, Department of Tax and Customs, Irkutsk, Russia.

KURT VONNEQUT ƏSƏRLƏRİNDƏ MÜHARİBƏ MOTİVİ

Leyla Qocayeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

leyla_qocayeva@inbox.ru

Müharibə Vonnequtun istər həyatı, istərsə də yaradıcılığında xüsusi yer tutur. Sözsüz, bu baxımdan o tək deyil. Müharibə mövzusunə gec-tez döyüş meydanında olmuş praktik olaraq istənilən yazıçı müraciət edib: Ernest Heminqvey, Ceyms Cons, İrvin Şou, Norman Meyler və bir çox digərləri. Lakin Vonnequtun onun işıqlandırılmasına yanaşması digər müəlliflərin təklif etdiyindən kəskin fərqlənirdi. O qanlı döyüşlər haqqında yazmayıb – çünki onlarda iştirak etməyib. Hətta partlayışlar və ölənlərin qışqırıqları fonunda belə sevginin oyana biləcəyini göstərməyə çalışmayıb – çünki bunun şahidi olmayıb. Beynəlxalq münafişənin yaranması səbəblərini təhlil etməyib – çünki bu onu maraqlandırmayıb. Döyüşçülərin hünər və şücaətini tərənnüm etməyib – çünki cəbhədə onu silahla düz-əməlli davranmağı bacarmayan və yalnız bir şey: tezliklə evə qayıtmağı arzulayan gənc oğlanlar əhatə edirdilər. Oğullarını itirmiş anaların dərdinə şərik olmayıb – çünki onun psixi pozuntudan əziyyət çəkən anası yazıcının döyüşmək üçün Avropaya yollanmasından bir neçə həftə öncə intihar etmişdi. Ümumilikdə, Vonnequt İkinci dünya müharibəsinin qarşılaşdığı yalnız iki aspektini nəzərdən keçirir – onun görünməmiş qəddarlığı və müdhiş absurdluğunu. Faktiki olaraq, yazıcının gözü önündə ABŞ və Böyük Britaniya birləşmiş qüvvələri hətta strateji mühüm obyekt belə olmayan şəhəri bir neçə saata darmadağın ediblər. Nəticədə on minlərlə insan – dinc sakinlər, qaçqınlar, hərbi əsirlər həlak olub.

Lakin yazıcının hərbi əsir qismində təcrübəsi təkcə Drezdenin bombardman olunması zamanı möcüzəli şəkildə sağ qala bildiyinə görə unikal olmayıb. Alman mənşəli Amerika vətəndaşı olan yazıçı öz ailəsinin tarixi vətəninə, onunla qan qohumluğunda ola biləcək insanların əsirliyinə düşərək, az qala öz indiki həmvətənlərinin gülləsinə tuş gələcəkdi. Onun özünün düşdüyü vəziyyət baş verənlərin absurdluğunun kvintessensiyası olub.

Heç bir şübhə yoxdur ki, cəbhədən qayıdanda Vonnequtun müharibə haqqında kitab yazmaq üçün kifayət qədər materialı var idi – o bunu özü “5 nömrəli sallaqxana”ya ön sözdə təsdiq edir.

Bundan başqa, o auditoriyanın diqqətinə tam arxayın ola bilərdi: Amerika hökumətinin əhalidə “ura-vətənpərvərlik” ruhu tərbiyə etmək cəhdlərinə baxmayaraq, Norman Meylərin “Çılpaq və ölü” (The Naked and the Dead, 1948) və Ceyms Consun “Bu gündən və əbədi olaraq” (From Here To Eternity, 1951) ifşaedici romanları böyük uğur qazanmışdı [1, s.199].

Lakin Vonnequtun təcrübəsi Amerika hərbi sisteminin əskiklərindən daha çox ABŞ ordusunun dəhşətli, bağışlanmaz, əsassız vəhşilik törətməsindən xəbər verirdi. Və Meyler və Consun artıq “5 nömrəli sallaqxana”nın yetişməsi üçün bünövrəni qoymalarına baxmayaraq, amerikan cəmiyyəti bu cür həqiqətə tamamilə hazır deyildi. Bu zaman Vonnequtun özünün xatirələrinə görə, Drezdenin bombardman edilməsi haqqında informasiyanın insanların cəbhədən son xəbərləri öyrəndikləri amerikan KİV-də olduqca zəif işıqlandırılmasını da nəzərə almaq

lazımdır: “Tipik məlumat belə təqdim edilmişdi: “Ötən gecə təyyarələrimiz Drezdenə hücum etmişlər. Bütün təyyarələr sağ və salamat geri qayıtmışlar” [2, s.208]. Şəksiz ki, dərin psixoloji zədə də daxil olmaqla, bir sıra səbəblərə görə yazıçı Drezdenin bombardmanının şahidinin hekayəsini qəribə Billi Piliqrim haqqında əhvalat formasında təqdim etməzdən öncə demək olar ki, 25 il fasilə vermişdir.

Vonnequtun yaradıcılığında hərbi mövzu ilk dəfə olaraq “Dilmanc” (Der Arme Dolmetscher, 1955) hekayəsində səslənmişdir. Mahiyyətcə, bu Vonnequtun cəbhədən gətirdiyi əhvalatın nağıl edilməsidir. Burada söhbət alman dilində yalnız Heynenin “Loreley”indən bir beyt (Ich weiß nicht, was soll es bedeuten..., 1909) bilməsinə baxmayaraq, tərcüməçi təyin edilmiş alman mənşəli amerikalı əsgərdən gedir. Cəmi iki səhifəlik bu kiçik hekayədə müharibənin təsviri tragikomik xarakter daşıyır: xəyalən öz səriştəsizliyinə görə ciddi cəza çəkməyə hazırlanmış qəhrəman alman dilmancının özünün ingilis dilində güclə danışdığını başa düşdükdə, rahatlaşır. Vonnequt sonradan “Ölümdən betər talelər” məcmuəsində səslənəcək mühüm bir mövzuya toxunur: kimin tərəfində döyüşməsinə baxmayaraq, əsgər tamamilə özü kimi insanlarla vuruşmalı olacaq.

“Beş nömrəli sallaqxana”dan əvvəl oxucular arasında böyük rəğbət qazanmamış “Zülmət ana” (Mother Night, 1962) romanı – Vonnequtun hərbi mövzunu açmaq uğursuz cəhdi ortaya çıxmışdır [3, s.188].

Yazıçı “müharibə” sözünü eşidəndə insanların təsəvvüründə indiyədək də dünyanın güclülərinin öz təsir sahələrini böldükləri bağlı kabinet qapıları deyil, səngərlərin canlanması faktını nəzərdən qaçırmışdı.

Vonnequt özünün kifayət qədər az təsəvvürə malik olduğu sahəyə müraciət etmiş, buna görə də əsərinə canlılıq qata bilməmişdi. Casus romanı kimi üslublaşdırma ümumiyyətlə bir qədər uydurulmuş kimi görünür və Vonnequtun gec və ya tez yazmalı olacağı müharibə haqqında kitab üçün münasib formanın axtarışında olmasından xəbər verir.

Açar sözlər: elmi-fantastika, qara yumor, müharibə, fantastik ünsürlər, postmodernizm.

ƏDƏBİYYAT

1. Неёлов Е.М. Волшебнo-сказочные корни научной фантастики, М-во высш. и сред. спец. образования РСФСР, Л.: Изд-во Ленинград, ун-та, 1986.199 с.
2. Postmodern Fiction in Europe and the Americas. Amsterdam, 1988, 208 p.
3. Todorov Tz. Introduction a la litteraturefantastique, 1970, 188 p.

AZƏRBAYCANDA ALİ MƏKTƏB MƏZUNLARININ İŞSİZLİYİNƏ SƏBƏB OLAN FAKTORLAR

Xanım Quliyeva

Azərbaycan Universiteti

khanim.guliyeva@au.edu.az

Ali təhsil müəssisələrinin əsas məqsədlərindən biri- maddi-mənəvi və ümumbəşəri dəyərləri qoruyan və inkişaf etdirən, geniş dünyagörüşünə malik olan, təşəbbüsləri və yenilikləri qiymətləndirməyi bacaran, nəzəri və praktiki biliklərə yiyələnən, müasir təfəkkürlü və rəqabət qabiliyyətli mütəxəssis-kadrlar hazırlamaqdır [1]. Bu mənada ölkədə insan kapitalının inkişafında ali məktəblərin rolu çox mühümdür və ali təhsil sosial tələblərə əsaslanaraq gələcək nəslin yetişdirilməsində kritik rol oynayır. Bu fikrə əsaslanaraq ali məktəb məzunları təhsillərini bitirdikdən sonra orta məktəb məzunlarına nisbətən daha yüksək bir iş tapacaqlarını gözləyirlər, lakin bu zaman kəsiyində işsizliyin uzanması fərdlərin rifahına mənfi təsir göstərir.

Ölkədə əmək bazarının mövcud durumuna diqqət etsək Covid-19 pandemiyası səbəbindən dünyanın bir çox yerlərində olduğu kimi, Azərbaycanda da çoxları ən azı bir müddət işsiz qaldı və bu vəziyyət hazırda davam etməkdədir. Ancaq ölkədə tələbələrin iş tapa bilməməsi yalnız karantinlə bağlı deyil, bu çox əvvəldən mövcud olan problemdir.

İşsizlik qorxusu, tələbələrin karyeralarını necə planlaşdırdıqlarına təsir göstərir, çünki reallıq onu göstərirki, orta məktəbdə şagirdlər bəzən son siniflərdə oxumağı düşünürlər və universitetlərə qəbul zamanı ixtisas seçimlərini edirlər. İxtisas seçimi zamanı isə məktəblilər bu sahə üzrə peşəkarlardan deyil, daha çox valideynlərdən, ətrafdakı dost-tanışlardan məlumat alaraq istiqamətlənirlər. Seçim zamanı qəbul imtahanında yüksək bal toplayan abuturiyentlər prestijli, gələcəkdə daha çox əmək haqqı gətirəcək ixtisaslara üstünlük veirlər. Nisbətən aşağı bal toplayan tələbələr istədikləri ixtisası seçmək yox, hansı ixtisas olursa-olsun universitetə qəbul olmağa üstünlük verirlər. Qəbul zamanı 15 ixtisas üzrə seçim hüququ da bəzən namizədlərin istəksiz şəkildə təhsillərinə davam etmələrinə səbəb olur. Bu cür hallar və valideyn təzyiqinə məruz qalmalar tələbələrin seçdikləri ixtisas üzrə təhsilini davam etmək istəyinə mənfi təsir göstərir və 4 il zaman itkisinə səbəb olmaqla yanaşı, əmək bazarının fəaliyyətində də tarazlığın pozulmasına gətirib çıxarır.

Ali məktəb məzunlarının işsizliyinə səbəb olan digər bir məsələ isə əmək bazarında müəyyən sahələr üzrə daha inkişaf etmiş ali təhsillilərin çoxluğuudur. Məsələn, tələb olunan 100 iş yeri və bakalavr səviyyəsində bacarıq və iş tələblərinə cavab verən 100 məzun da varsa, o zaman əmək bazarında sosial baxımdan optimal status əldə edilir. Əmək bazarında tələb və təklif qanununa əsasən ali məktəb məzunları həmin iş yerlərində fəaliyyət göstərməlidirlər [2]. Məhs, bu tarazlıq nöqtəsində mübahisə yaranır, yəni əmək bazarının təklif etdiyi adi iş yerləri ali məktəb məzunlarının təhsil xərclərini geri qaytaracaq maaş və fayda ilə təmin etmir. Nəticədə, əmək bazarındakı tələb və təklif arasındakı boşluq işsizliyin yaranmasına gətirib çıxarır. Bəzən isə bu cür

disbalans ölkədə beyin axınına da səbəb olur ki, ixtisaslı kadrların defisitliyi yaranmış olur. Həqiqi əmək haqqı bazarda işçi qüvvəsi tələbi və təklifi tarazlığının həll edilməsində mühüm rol oynasa da, təhsil səviyyəsi və məzunların sayı kimi təhsillə bağlı komponentlər işə qəbul səviyyəsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Təhsili yüksək olan iddiaçılar potensial şirkətlər üçün fərdi işçilərin optimal uyğunlaşmasının təbii axınına təhrif edirlər.

Tələbələrin ali məktəblərdə inkişaf etmiş bacarıq və bacarıqları ilə praktik iş tələbləri arasındakı boşluq işsizliyin başqa bir səbəbi ola bilər. Bir işi təmin etmək yalnız akademik göstəricilərindən deyil, həm də şəxsi mənşəyindən asılıdır, yəni, eyni zamanda irq, cinsiyyət və sosial-iqtisadi faktorlar müraciətçinin işə götürülməsində müəyyən bir rol oynayır [3]. Əlavə olaraq, universitet tədris proqramı ilə qazanılan bacarıq və təcrübələr bəzən işə qəbul səviyyələri üçün kifayət deyil. Bəzən təhsil ümumi səviyyədə məhdudlaşır ki, bu da işə qəbul üçün lazımi bacarıqları təmin etmir. Çünki, müasir əmək bazarında məzunların sərəfəsi və iş qabiliyyəti iki anlayışla əlaqələndirilir: firmaların ehtiyacları və şəxsi nailiyyətlər. Müasir əmək bazarında peşəkarlıq bir məzunun nə qədər işə yaradığını ölçür və bir firmanın iş tələbini qarşılamaq üçün söyləyər, əldə olunan praktik biliklər məzun olduqdan sonra işə qəbul olunmaq üçün vacibdir.

Azərbaycanda 2019-cu ildə işsiz əhəlinin müxtəlif təhsil səviyyələri üzrə olan işsizlərin statistikasına nəzər etsək görərik ki, 251,6 min nəfər işsizdirsə, onun 13,6%-ni ali təhsillilər təşkil edir. Hansı ki, bu göstəricidə ibtidai təhsilli 0,4%, ümumi orta təhsilli 14%, tam orta təhsilli 52,2%, peşə təhsilli 7,6%, orta ixtisas təhsilli məzunlar 12,2% təşkil edir [5]. Göründüyü kimi, ali təhsil məzunlarının xüsusi çəkisi bu göstəricidə yüksək faizə malik olmasa da, aşağı faizə də aid deyildir. Biz məşğul əhəlinin statistikasına nəzər etsək, 2019-cu ildə məşğul əhəlinin müxtəlif təhsil üzrə göstəricisi 4938,5 min nəfər olmuşdur. Onun 16,8%-ni ali təhsillilər tutduğu halda, 59,7%-i isə tam orta təhsillilərə aiddir [5]. Məlum statistikaya əsasən ali məktəb məzunlarının işsizlik kimi məsələləri aydın şəkildə nəzərə cəpır.

Məzun işsizliyi yalnız fərdi bir problem deyil, cinayət, yoxsulluq və həyat məmnuniyyəti kimi digər sosial məsələlərlə də əlaqəli bir problemdir. Universitet tələbələrini məktəb həyatı boyunca bir karyera planı qururlar və məzun olduqdan sonra onu izləməyə çalışırlar. Cəmiyyətdə bacarıqlı bir işçi olmaq, onların qabiliyyətlərini nümayiş etdirməyin ilk addımıdır və davamlı olaraq şagirddən işçiyə keçid cəmiyyət üçün müsbət bir dövrüdür. Yaxşı təhsilli işçilər sosial məsələlərin həllinə töhfə verir və sosial standartın möhkəm təməlini yaradırlar. Bundan əlavə, bir müəssisə tərəfindən düzgün işə götürülmə, cəmiyyətə kollec borclarını və yoxsulluq kimi istənilən ödənilməmiş ehtiyaclarını ödəməyə imkan verir. Təhsil müəssisələrin lazımsız təhsil xidmətlər, fərdi perspektivdəki boşluq, şəxsin üstünlüklər və prioritetlər əmək bazarındakı konyukturaya cavab vermədiyi üçün ali məktəb məzunlarının işsizlik problemləri yaranır. Bazar amilləri nəzərə alınmaqla, işsizlik məsələsini tam başa düşmək üçün hər iki komponentin birləşməsi zəruridir [4].

Açar sözlər: işsizlik, məzun, təhsil, ali məktəb.

ƏDƏBİYYAT

1. Ali təhsil müəssisəsi haqqında əsasnamə <http://www.e-qanun.az/framework/14459>
2. Herz B., Van Rens, T. (2011). Structural unemployment. Economics Working Papers, 1276.
3. Morley L. (2001). Producing new workers: Quality, equality and employability in higher education. Quality in Higher Education, 7(2), 131-138.
4. Teijeiro M., Rungo P., Freire M.J. (2013). Graduate competencies and employability: The impact of matching firms' needs and personal attainments. Economics of Education Review, 34, 286-295. <https://doi.org/10.1016/j.econedurev.2013.01.003>
5. <https://www.stat.gov.az/source/labour/>

CONFLICT OF INTEREST IN THE WORK OF AUDITORS WORKING IN THE FIELD OF BUSINESS

Fuad Gurbanov

“Analitik-Audit Konsaltinq” LLC

fuad.qurbanov95@gmail.com

Organizations that provide audit or professional accounting services and independent auditors occasionally encounter a conflict of interest. Therefore, their policy should be to prevent these conflicts. In the event of a conflict of interest, the auditor should inform the responsible person. Accordingly, the manager may delegate the functions of that person to other employees or ensure a change of responsibilities in order to avoid a conflict of interest. At the same time, information on the conflict of interest acquired by the responsible person according to the rules is confidential and cannot be disclosed to third parties [2].

In addition to maintaining the relevance of the topic, in accordance with the "National Action Plan on Combating Corruption for 2012-2015" approved by the Decree of the President of the Republic of Azerbaijan, various trainings were held on this topic.

In general, as can be seen from the examples below, the more direct the relationship between the parties to a professional activity, the lower the acceptability of the threat of a conflict of interest. The higher the level of threats arising from a conflict of interest, the more it is necessary to move away from audit activities.

In the event of a conflict of interest, we can give the following examples:

1. If a person who is in the audit team of the company providing the audit service, as well as in the management of the company to be audited, uses the information obtained for the benefit or harm of the company;
2. if the responsible person provides accounting services both in the organization providing audit services and in the partner company;
3. If financial statements are prepared for the management of the other party preparing to acquire the shares of the entity that will provide the audit service;

4. In a company that will provide audit or accounting services, if a member of the group is responsible for finding a supplier and has a financial interest in it or his relatives, and other situations.

The following examples can be used to avoid conflicts of interest:

1. A person who is in the audit team of the company that will provide audit services, as well as who is involved in the management of the company to be audited, must be excluded from the audit team and not participate in the project.;
2. The same person should not do accounting work in either the company providing the audit service or the partner company;
3. If the other party becomes a shareholder of a company that will provide audit or accounting services, then it must refuse to provide services;
4. If a team member in a company providing auditing or accounting services is responsible for locating a supplier, it should be determined whether he or she is related or familiar with the supplier, and if necessary, redistribute responsibilities;
5. Determining the impact of the audit activity on the relevant parties and other circumstances.

If the parties are aware of the conflict of interest and do not object to it, then it is assumed that they have reached an agreement. If this consent is not in writing, the professional accountant must keep the following documentation:

1. Documenting the nature of the conflict of interest;
2. Consent obtained;
3. Appropriate measures taken to prevent these threats.

When resolving conflicts of interest, advice is sought from outside the organization or from professional bodies, legal advisers, other accountants, and auditors. In this case, we must pay more attention to the protection of the principle of confidentiality, as the service is provided by a third party. For example, if an auditor violates the principle of confidentiality, he or she may be charged with fraud or breach of the law. In this case, the auditor should consult with a lawyer to determine whether to report the breach of confidentiality to the competent authority.

The auditor is sometimes involved in the process of resolving informal or formal conflicts. The auditor may consider such facts, ethical concerns, fundamental principles, alternative actions, and internal procedures as part of this process. With this in mind, the auditor formulates a course of action in accordance with the principles of conduct. The auditor evaluates all results for each possible course of action. If the problem is not resolved, the auditor consults with the audit firm's officials to seek assistance in resolving the problem. It is often in the auditor's interest to document the basis of the problem, the details of the discussion, and the decisions made about the problem.

In carrying out their business activities, organizations should be guided by the principle that they should resolve conflicts of interest fairly between themselves and their customers. In order to comply with this principle, it is expedient to prepare and sign a legal agreement between the parties. The policy should be to create effective organizational structures to identify and manage conflicts of interest. If there is such a structure, it should be improved to make it more effective.

If conflicts cannot be resolved, the auditor should, if possible, refuse to be involved in the subject matter of the conflict. In order not to violate the law, the auditor must leave the audit team, waive certain conditions, and waive its obligations under the contract or assignment or the hiring audit firm.

Keywords: Conflict of interest, independent auditor.

REFERENCES

1. “Peşəkar Mühasiblərin Beynəlxalq Etika Məcəlləsi” Beynəlxalq Müstəqillik Standartları ilə birlikdə, Bakı, 2019.
2. “Azərbaycan Respublikası Auditorlar Palatası əməkdaşlarının etik davranış qaydaları”, Bakı, 2013.

Biznes sahəsində işləyən auditorların işlərində maraq çatışmazlığı

Maraqların toqquşması peşəkar mühasibin işgüzar və peşəkar qərarqəbuletməsinə təsir edən göstəricilərdəndir. Hər iki tərəfin maraqlarına əhəmiyyətli dərəcədə ziyan verə biləcək maraqların toqquşması halını müəyyənləşdirmək və müvafiq qaydada qarşısını almaq üçün bütün məqsəduyğun tədbirlər görülməlidir. Bu məqalədə maraqların toqquşmasını yaradan səbəblərin əsas müddəaları cəmlənmiş və onları aradan qaldırmaq üçün tədbirlər göstərilmişdir.

APPLICATION OF THE CONCEPTUAL FRAMEWORK TO INDEPENDENCE IN AUDIT AND ANALYSIS TASKS

Fidan Gurbanova

“Analitik-Audit Konsaltinq” LLC

gurbanovafidan96@gmail.com

Introduction

An auditor's job is to inspect and analyze the financial and economic activities of the entity under a contract with the entity, to provide a written opinion on the company's condition for the period being audited, to verify the accuracy of the reports, and to perform responsible work [1]. The word organization is expressed differently in different sources. Auditing organizations are associations that include independent audit teams.

An independent auditor is an individual who, under a license issued by the Chamber of Auditors of the Republic of Azerbaijan, conducts auditing activities freely within the territory of the Republic. Independence refers to the relationship between basic ethical principles such as objectivity and honesty in the auditor's performance. Honesty requires the auditor to be open. For example, if he doubts the client's position, if he discovers contradictory information, he must act honestly and openly in accordance with the circumstances. Objectivity is that the auditor is not

biased and does not allow pressure from others to influence his work. For example, there should be no kinship or close acquaintance with customers [7].

Requirements and application materials

Auditor independence can be of two types, real and formal. Real independence means that the auditor is independent in the service he provides, and formal independence means that the auditor does not allow circumstances and situations to arise that would damage his reputation in the eyes of society. [2] The principle of independence, which we emphasize in real independence, is one of the basic principles of financial control and includes the independence of thought and action. An independent auditor and audit firms should not be dependent on a third party [5]. Freedom of thought is a mood that allows any independent auditor to demonstrate professional distrust. Independence of action is the prevention of significant circumstances that may lead to the conclusion that loss of objectivity in the eyes of a third party is invalid [6].

It defines how the conceptual framework set out in Section 120 of the International Code of Ethics for Professional Accountants is applied in order to comply with the principle of independence in performing audit engagements. The environment in which independent auditors operate may jeopardize the observance of fundamental principles, so the auditor and the audit firm performing the audit engagement must be independent. The independent auditor and the audit firm should apply the conceptual framework in Section 120 to identify, assess and take action on potential hazards in the performance of the engagement.

Independence must be present both during the period in which the audit engagement is performed and during the period covered by the financial statements. The assignment period is considered to have begun when the independent auditor or audit teams in the audit organizations begin to provide services to the entity and is considered to have ended when the auditor's report is submitted.

Here are some examples of situations that pose a challenge to independence: [3]

1. The provision of both audit and non-audit services by an independent auditor or audit organization at the same time
2. Use of services of auditors not included in the audit team
3. Acceptance of any gifts, attitudes that would cast doubt on the transparency of the audit, and other circumstances

Circumstances that lead to conflicts, such as interests and relationships, must be ended, prevented, or eliminated. Because the severity of the violations is different, they affect the objectivity of the auditor's opinion. Therefore, if it is possible to eliminate the consequences of the violation, it is necessary to eliminate it, if not, to stop the audit assignment. In making these assessments and decisions, the auditor should make a professional judgment and determine whether or not to submit an audit report [4].

Conclusion

In practice, with the advent of monetary relations, the demand for financial control has increased day by day. That is, as the economy developed, new companies, joint stock companies,

limited liability companies emerged and increased in number. One of the main problems facing auditors and audit organizations in Azerbaijan today is the protection of independence. In order to have full confidence in the work of the auditor, there should be no doubt about the work of the auditors. Auditor standards and ethics should not only be in writing, they should be applied. To prevent such threats, audit companies should be trained in audit ethics and legislation should be explained.

The audit service should be constantly developed based on international and local experience. Legislation should be amended accordingly. The pandemic situation we are facing in 2019-2020 has also affected the audit service. However, the protection of independence, ie transparency, must first be the focus of the oversight bodies and the oversight of the law.

At the same time, the auditor and audit organizations should be able to assess the situation in advance and avoid any actions that could harm their work, so as not to face punitive measures, especially administrative penalties. If necessary, penalties should be changed and tightened.

Keywords: Independent auditor, audit organizations, conceptual framework, independence.

REFERENCES

1. “Auditor xidməti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu, Bakı, 1994.
2. “Auditə ictimai etimadın gücləndirilməsi üzrə tədbirlər sisteminin hazırlanması və tətbiqi” barədə, Bakı, 2017.
3. Babayev R.M. Azərbaycan Respublikasında bazar iqtisadiyyatına uyğun audit sisteminin qurulması problemləri, Bakı, 2016.
4. Auditorların müstəqillik qaydaları Bakı, 2020.
5. Valehova G. Maliyyə nəzarətinin təşkili prinsipləri, referat, Bakı, 2018.
6. “Kiçik və orta müəssisələr üçün keyfiyyət nəzarət” üzrə təlimat, Bakı, 2012.
7. “Peşəkar mühasiblərin beynəlxalq Etika Məcəlləsi” Bakı, 2019.

Audit və analiz tapşırıqlarının müstəqilliyi üçün konseptual əsasların tətbiqi

Sahibkarlıq subyektləri və obyektləri yarandıqca, resurslara nəzarət də əhəmiyyət kəsb etməyə başlamışdır. Audit xidməti maliyyə hesabatlarının hazırlanması zamanı daxili nəzarət sistemində qanunvericiliyin pozulması hallarının vaxtında aşkarlanmasına və qarşısını almaq tədbirləri görülməsinə yardımçı olur. Konseptual çərçivənin tətbiq olunması nəticəsində əsas etik prinsiplərə riayət olunmasına nail olunur.

AZƏRBAYCANDA TURİZMİN İNKİŞAF PRIORİTETLƏRİ

Nurlan Qurbanzadə

Azərbaycan Universiteti

nurlanqurbanzadee95@gmail.com

Bu gün müasir dünyada turizm hər bir ölkənin iqtisadiyyatının dayanıqlılığının və davamlılığının əsas sütunlarından biridir. Turizm müasir cəmiyyətdə iqtisadi problemlərin həllində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu gün beynəlxalq miqyasda nüfuz qazanmış ölkəmiz üçün bu qanunauyğunluq istisna deyil. Azərbaycan ən son elmi-texniki yenilikləri iqtisadiyyatda tətbiq etməklə qloballaşan dünyaya çevik adaptasiya olunur. Bu proseslər xüsusilə turizm sektorunda özünü daha aydın büruzə verir [4, s.12].

Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununda qeyd olunur ki, turizm - Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, əcnəbilərin və vətəndaşlığı olmayan şəxslərin müvəqqəti olacağı ölkədə (yerdə) ödənişli fəaliyyətlə məşğul olmamaq şərtilə istirahət, sağlamlaşdırma, tanış olma, idraki (tarix və mədəniyyət sərvətlərindən bəhrələnmə və sair), iş-peşə (vəzifə borclarının icra edilməsi istisna olmaqla), idman və dini məqsədlərlə daimi yaşayış yerlərindən müvəqqəti getmələridir(səyahətləridir) [5]. Bu qanun turizm sektorunun tənzimlənməsində dövlət siyasətinin məqsədlərini, turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə qaydalarını, bir sözlə sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsində turizmin əhəmiyyətini ön plana çəkir.

Azərbaycan Respublikasının 2010 - 2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramında turizm sektorunun dayanıqlı inkişafda rol oynaması və iqtisadiyyatın aparıcı sahələrindən birinə çevrilməsi əsas prioritet hədəf olmuşdur. Dövlət Proqramının başlıca məqsədi Azərbaycanda sosial, iqtisadi, və ekoloji tələblərə cavab verən turizm mühitinin yaradılması və ölkə iqtisadiyyatında əsas dayaqlardan birinə çevrilməsidir. Proqramda aşağıdakı məqsədlər nəzərdə tutulur:

1. Ölkədə turizm infrastrukturunun yüksəldilməsi.
2. Daxili və xarici investorların turizm sahəsinə cəlb edilməsi üçün stimullaşdırıcı mühitin formalaşdırılması.
3. Beynəlxalq təcrübəni turizm sahəsinə tətbiq etməklə turizmin səmərəli idarə mexaniziminin yaradılması.
4. Ölkədə turizm xidmətlərinin keyfiyyət amilinin beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması.

Qeyri-neft sektorunun yüksəlişi müasir dövrdə ölkəmizin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən biridir. Çoxsaylı araşdırmalar göstərir ki, turizm öz əhəmiyyətliliyinə görə qeyri-neft sahələri arasında xüsusi rol oynayır [2].

Ayrıca olaraq, qeyd etmək istərdik ki, Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsində qeyd olunur ki, 2025-ci ildən sonrakı dövr üçün ən önəmli hədəf baxış Azərbaycanı dünyada turistlərin ən çox üstünlük verdiyi və ən çox üz tutduğu

20 turizm məkanından birinə çevirmək, həmçinin, mövcud turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə göstəricilərinin maksimallaşdırılmasına nail olmaqdır. Bu sənəddə, qarşıda aşağıdakı hədəflərin durduğu qeyd olunmuşdur: 1) Xarici turistləri daha çox cəlb etməklə Bakı şəhərinin turizm potensialının tam gerçəkləşdirilməsi; 2) Turizm sektorunun inkişafı üçün ölkəüzrə əlverişli mühitin formalaşdırılması; 3) Yerli və regional turistlər üçün regional turizm növlərinin inkişaf etdirilməsi; 4) Turistlərin məmnunluğunun artırılması məqsədilə milli turizm keyfiyyət sisteminin yaradılması [1].

Turizmin inkişafında mühüm amillərdən biri regionların infrastrukturunun yaxşılaşdırılmasıdır. Turizm ekoloji cəhətdən təmiz bir iqtisadi fəaliyyət eyni zamanda regionların sosial-iqtisadi inkişafının təməl strukturlarından biridir. Regionlarda turizm obyektlərinin sayı maksimum dərəcədə artırılmalıdır, bu ölkədəki pul kütləsinin eyni zamanda kadr ehtiyatlarının xaricə çıxmasının qarşısının alınmasında mühüm amillərdən biridir.

Turizm fəaliyyəti ildən ilə Azərbaycanın xidmət sektorunda əhəmiyyətli dərəcədə artıma sahib olur. Qeyd etdiyimiz faktor gələcəkdə işsizliyin aradan qalxmasında, eyni zamanda əhalinin tam məşğulluğunun təmin olunmasında həlledici rol oynayan amil qismində çıxış edəcəkdir. Turizmdən gələn gəlir 2014-cü ildə devalvasiyadan sonra ölkəyə xarici valyutanın daxil olmasında mühüm rol oynamışdır. Turizmin regionlarda inkişafı regionların sosial-iqtisadi inkişafı cəhətdən də müsbət qiymətləndirilir. Onuda qeyd edək ki, Azərbaycanda 2011-ci il turizm ili elan edilmişdir. Azərbaycan Respublikasında 2011-ci ilin “Turizm ili” elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planında qeyd edilirdi ki, bununla bağlı həmin ildə Mədəniyyət və Turizm Nazirliyi, Təhsil Nazirliyi, Gənclər və İdman Nazirliyi, yerli icra hakimiyyəti orqanları və bələdiyyələrin icraçılığı ilə turist axını çox olan rayonlarda “Bu Vətən bizimdir” adlı turist düşərgələri təşkil edilmişdir [3].

Açar sözlər: turizm, turist, iqtisadiyyat, regional, sosial-iqtisadi inkişaf, qeyri-neft sektoru.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 6 dekabr tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmişdir). www.mida.gov.az
2. Azərbaycan Respublikasında 2010-2014-cü illərdə turizmin inkişafına dair Dövlət Proqramı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2010-cu il 6 aprel tarixli 838 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir). www.e-qanun.az
3. Azərbaycan Respublikasında 2011-ci ilin “Turizm ili” elan edilməsi ilə bağlı Tədbirlər Planı (Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2011-ci il 20 iyul tarixli 1644 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmişdir). www.e-qanun.az
4. Soltanova H. Azərbaycanda turizm və onun inkişafı. AzTu mətbəəsi. 2015, 476s.
5. Turizm haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. www.e-qanun.az

**İNGİLİS XALQININ “DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİ” VƏ “ZADƏGANLIQ” KONSEPTİ:
QARŞILIQLI KORRELYASIYA MÜNASİBƏTLƏRİNƏ DAİR
(folklor mətnlərinin dilinin leksik-statistik təhlilinə istinadən)**

Aynurə Rəhimli

Bakı Avrasiya Universiteti

aynura.rahimova@gmail.com

Məlumdur ki, istənilən semantik sahənin, konseptin daxili strukturlaşmasında həmin konseptsferanın aid olduğu dil daşıyıcılarının dünya mənzərəsi müstəsna rol oynayır. Belə ki, məhz, dünyanın dil mənzərəsi xalqın lingvokulturoloji “vəsiqəsi”ni təcəssüm etdirməklə onun (xalqın) etnomental kimliyini ifadə edir. Belə ki, “dünyanın dil mənzərəsi – onun aid olduğu dil kollektivinin təfəkküründə tarixən formalaşmış olan və həmin kollektivin dünya, ətraf aləm haqqındakı təsəvvürlərini onun dilində təzahür etdirən xüsusi növ “gerçəkliyin konseptuallaşdırılması” üsuludur” [4, s.45-56]. Bu mənada təsadüfi deyil ki, bir çox dilçilərin də vurğuladığı kimi, dünyanın dil mənzərəsi haqqında araşdırmalar labüd şəkildə xalqın mental kimliyi haqqındakı təsəvvürlərə də baş vurmağı qaçınılmaz edir. (bu barədə daha ətraflı bax: [5, s.275-279]. Konkret olaraq, ingilis dilinin konseptsferasında önəmli yer tutan “Zadəganlıq” konseptinin timsalında biz, ingilis mentallığının formalaşmasında yaşam standartlarının (yəni, “Zadəganlıq” konseptini əhatə edən sosial iyerarxiya mental formatının) müstəsna əhəmiyyətli rol oynadığını izləyə bilərik. Belə ki, müasir Qərb dilçiliyinin ən parlaq simalarından sayılan A.Wierzbickanın da qeyd etdiyi kimi, dil nəinki dünyanın özünü, hətta ilk növbədə elə dünyanın özünü deyil, məhz, bizim dünyanın konseptuallaşmış qavrayışımızı inikas etdirir [2, s.25-36]. Yəni, dildə həm fərdin, həm də toplumun dünyanı qavrama tərz, məhz ona (individiuuma və ya topluma) xas olan “koqnitiv pəncərə” öz əksini tapır.

Maraqlıdır ki, xalq üçün xarakterik olan mental kimlik postulatlarını ən dolğun şəkildə inikas etdirən mətnlər isə şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələri sayılır ki, bu mənada məhz folklor ədəbiyyatında bu və ya digər konseptin reallaşma səviyyəsinin izlənilməsi əsasında həmin xalqın dil kimliyi haqqında, ilkin prioritet və dəyərlər sistemi, habelə yaşam standartı ilə bağlı yetərinə əhatəli və autentik-obyektiv informasiya əldə etmək mümkündür. Bu mənada, ingilis xalq nağıllarının mətnləri və bilavasitə tədqiqat obyektimizi təşkil edən “Zadəganlıq” konsepti də istisna təşkil etmir. İlk olaraq onu qeyd edək ki, material olaraq biz, J.Jacobsun tərtib etdiyi ingilis xalq nağılları toplusunu (*English Fairy Tales by Joseph Jacobs*) götürmüşük. *Nağıl mətnlərinin leksik-statistik hesablama formatında təhlili burada zadəganlıq konsepti inventarının yüksək işlənmə tezliyi ilə seçildiyini söyləməyə əsas verir. O da maraqlıdır ki, bəzi müasir zadəganlıq titulonimlərinin folklor mətnlərində yer almaması onların daha yeni dövr alınmalarını əhatə etdiyini əyani şəkildə təsdiqləmiş olur.*

*Leksik-statistik təhlillərimiz aşağıdakı nəticələri ortaya qoyur: **King**termini – 100 dəfə işlədilmişdi; **queen**– 10 dəfə (*There was a **king** and a **queen** as many ane's been, few have we seen and as few may we see..* / “Notes and References”; **prince**– 28 dəfə – *So the **prince** married her that very day, and they lived happy ever after.* / “Rushen Coatie”); **princess** – 21 dəfə (*In the morning the **princess** told the **king**, to his great astonishment, that Jack must not be beheaded..* / “Princess of Canterbury”); **lord** – 35 dəfə (*Then the young **lord** told him what had happened to Catskin/ “Catskin”*); **lady** – 37 dəfə (*And says my **Lady**, "Walk over that handkerchief without stumbling."* / “The King of England and His Three Sons”); **noble** termini və törəmələrindən (**nobleman**) – 4 dəfə (*Well, then, four **nobles** a week thou shalt have for the ready wit.* / “King John and the Abbot of Canterbury”; *There lived formerly in the County of Cumberland a **nobleman** who had three sons/ “Princess of Canterbury”*); **castle** – 47 dəfə (*Had he ever been at the **Castle** of Melvaes?* / “The King of England and His Three Sons”); **knight** – 16 dəfə *The Queen of Elfland has made me her **knight**.* / “Tamlane”) və s.*

Müqayisə üçün deyək ki, topluya daxil olan nağılların dilində bir dənə də duke “hersoq” titulunun istifadəsi faktına təsadüf edilmir. Bu isə onunla əsaslandırıla bilər ki, bu termin ingilis dilinə yalnız kral III Eduardın islahatından sonra daxil olmuşdu. Belə ki, 1337-ci ildə özünün vəliəhd olunan kiçik övladları üçün xüsusi zadəganlıq titulu təsis etmişdi ki, günümüzədək bu titul kral ailəsi üzvləri tərəfindən daşınmaqdadır [3]. Etimoloji araşdırmalar bu terminin təxminən XII əsrdə qədim fransız dilində yarandığını, yalnız iki əsr sonra ingilis dilində daha öncə analoji semantik mövqedə işlənmiş earl terminini sıxışdırıb çıxarır. [1]. Xatırladaq ki, müasir ingilis dilində earl zadəganlıq termini artıq öz ilkin məna yükündə deyil, daha aşağı rəngli zadəganlı titulunun ifadəsi mövqeyində istifadə edilir. Onu da qeyd edək ki, ingilis xalq nağıllarının dilində **duke** istilahından fərqli olaraq, məhz **earl** terminin istifadəsinə təsadüf olunur ki, bu da onun daha qədimliyi ilə izah edilə bilər. Belə ki, nağıl mətnləri sonrakı mərhələdə yazıya alınsalar da, onlar erkən tarixi dövrlərdə “mətnləşərək” nəsil-dən-nəsilə ötürülmüşdü. Deməli, həmin nağıl mətnlərinin formalaşdığı mərhələdə **earl** termini öz işləkliyini qoruyub saxladığı halda, **duke** istilahi hələ tam şəkildə mənimsənilməmişdir.

Göründüyü kimi, ingilis xalq nağıl mətnlərində “Zadəganlıq” makrokonseptinin ən fərqli semantik sahələrinə aid olan leksik inventarların yüksəl işlənmə tezliyi nümayiş etdirdiyi ortaya çıxır. Bu isə bir daha onu deməyə əsas verir ki, ingilis xalqının dünyanın dil mənzərəsində “Zadəganlıq” lokal konseptsferası bütövlükdə uzual konseptsferanın nüvəsini təşkil edən və deməli ingilis mentallığını təyin edən anlayışlar sistemini əhatə edir.

Açar sözlər: İngilis dili, dünyanın dil mənzərəsi, “Zadəganlıq” konsepti, ingilis xalq nağıl mətnləri, leksik-statistik təhlil metodu.

ƏDƏBİYYAT

1. Duke (n) <https://www.etymonline.com/word/duke>
2. Wierzbicka A. Soul and Mind: Linguistic Evidence for Ethnopsychology and Cultural History, American Anthropologist. 1989. Vol. 91, No.1, pp. 25-36.
3. Герцог <https://kartaslov.ru/>

4. Джигоева А.А. Английский менталитет сквозь призму ключевых слов: Understatement, Вестник МГУ. Сер. Лингвистика и межкультурная коммуникация, № 3, 2006, с.45-56.
5. Соседова В.С. Соотношение понятий "языковая картина мира" и "менталитет" в современной лингвистике, Вестник МГИМО-Университета, 2013, № 6, с.275-279.

FƏRHAD ZEYNALOVUN MORFOLOGİYA SAHƏSİNƏ BAXIŞI

Aytac Rüstəmli

Azərbaycan Dillər Universiteti

rustamli87@mail.ru

Məlum olduğu kimi Morfologiya dilçilikdə sözlərin tərifini, təhlilini və identifikasiyasını araşdıran bir elm sahəsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, sözün formasından, quruluşundan bəhs edən morfologiya qrammatikanın əsasını təşkil edir. Filologiya elmləri doktoru, professor Fərhad Ramazan oğlu Zeynalovun morfologiya sahəsi üzrə apardığı tədqiqatlar həm XX əsr, həm də müasir dövr üçün olduqca önəmlidir. “Nitq hissələrini təkcə leksik-semantik, təkcə morfoloji və təkcə sintaktik meyar əsasında təsnif etmək qeyri-mümkündür. Bizcə, nitq hissələrinin təsnifində mövcud olan mübahisələrin bir qismi məhz bu cəhətə lazımi fikir verilməməsi üzündən baş verir” [6, s.3].

Fərhad Zeynalov nitq hissələrinin təsnifatında fikir ayrılığı olduğu üçün bu problemi həll olunmamış hesab edirdi. Çünki dilçilərin bir qismi nitq hissələrinin müəyyənləşdirilməsində leksik-semantik meyarı, digər bir qismi isə morfoloji və ya sintaktik məqamı əsas götürürdü. Fərhad Zeynalov isə bu tipparadoks fikirlərə qarşı çıxaraq nitq hissələrinin təsnifatının dəqiqliyini vacib hesab edirdi. O, türk dillərində nitq hissələrini araşdırarkən belə nəticəyə gəlmişdir ki, hər hansı nitq hissəsindən bəhs edərkən 3 faktor: leksik-semantik, morfoloji və sintaktik əlamətlər əsas götürülməli və bu əlamətlərin hamısı eyni ölçüdə nəzərə alınmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Fərhad Zeynalovdan öncə də türk dillərində nitq hissələri araşdırılmışdır, lakin bu tədqiqatlarda sistemlilik və ardıcılıq müşahidə olunmur.

Professor Fərhad Zeynalovdan sonra nitq hissələrini tədqiq edən tədqiqatçılar onun təsnifini əsas götürmüşdülər. “Fərhad Zeynalovun apardığı tədqiqatlardan sonra Azərbaycan dilçiliyində, eləcə də türkologiyada əsas və köməkçi nitq hissələri arasındakı sərhəd müəyyənləşdirildi, köməkçi nitq hissələrinə aid olunan bir çox sözlər bu qrup sözlərdən təcrid edildi, nitq hissələrinin təsnifi prinsipləri elmi əsaslar üzərində bərqərar oldu” [7, s.6]

Görkəmli türkoloqun “əsas (isim, sifət, say, zərf, əvəzlilik, feil) və köməkçi nitq hissələrinə (bağlayıcı və bağlayıcı sözlər, qoşma və köməkçi adlar, ədat və modal sözlər, nida və mimemlər) dair tədqiqatları “Nitq hissələrinin ənənəvi bölgüsü”, “Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası”, “Türk dillərində köməkçi nitq hissələri” və s.elmi tədqiqat əsərlərində əksini tapmışdır” [3]. Bu dərsliklər uzun illər tələbələrin, gənc tədqiqatçıların müraciət etdiyi kitablar olaraq günümüzdə də istifadə edilməkdədir.

Fərhad Zeynalova qədər olan morfoloji tədqiqatlarda olduqca paradoksal fikirlər hökm sürürdü. Yəni burada nitq hissələri arasında dəqiq sərhəd müəyyən olunmamışdı. Hətta Fərhad Zeynalovdan sonra dünya türkoloqları arasında belə hallara rast gəlinirdi. Məsələn, akademik Boris Serebrenikov nitq hissələrinin bütün xırdalıqlarını yüksək səviyyədə nəzərdən keçirsə də, türk dillərində zərfi əsas nitq hissəsi kimi verməmişdir.

Prof. Fərhad Zeynalov türk dillərində işlənən əsas və köməkçi nitq hissələrinin mənşəyi, cümlədə işlənmə yeri və digər özünəməxsus xüsusiyyətlərini elmi yaradıcılığında əks etdirmişdir. Onun fikrincə, nitq hissələrinin təsnifatında hər bir dilin özünəməxsus xüsusiyyətləri və daxili imkanları əsas götürülməlidir. Yəni, iltisاقilik prinsipinə mənsub olan türk dillərində nitq hissələrini araşdırarkən digər sistemli dillərdə, məsələn, flektiv dillərdə ekvivalentini əsas tutmaq düzgün deyil. Belə olduqda qrammatikada uyğunsuzluqlar meydana gəlir. Nümunəyə baxsaq, daha aydın başa düşülər: Rus dilində işlənən «золотое кольцо», «железная дверь» kimi söz birləşmələrinin birinci tərəfi sifətlə ifadə olunsa da, Azərbaycan dilində “qızıl üzük”, “dəmir qapı” kimi söz birləşmələrində birinci tərəf sifətləşmiş isimdir. Bu kimi uyğunsuzluqlar digər nitq hissələrində də əksini tapır.

Professor Fərhad Zeynalov həm əsas, həm də köməkçi nitq hissələrinin ümumi bir kateqoriyaya – nitq hissələri kateqoriyasına daxil olmasını onları birləşdirən əsas xüsusiyyət kimi qeyd etmişdir. Təbii ki, onlar arasında kifayət qədər fərqlər də mövcuddur: əsas nitq hissələri nominativ-lüğəvi mənə daşısa da, köməkçi nitq hissələri aid olduğu söz və cümlələrin semantikasi ilə əlaqədar yaranır. Nitq hissələri morfoloji olduğu qədər, sintaktik baxımdan da fərqlidir. Morfoloji baxımdan fərqi alim onunla əlaqələndirmişdir ki, əsas nitq hissələrindən yeni söz və yeni nitq hissələri əmələ gəlsə də, köməkçi nitq hissələrində bu xüsusiyyət mövcud deyildir. Çünki köməkçi nitq hissələri söz yaradıcılığı prosesində iştirak edə bilmir. Sintaktik baxımdan isə əsas nitq hissələrinin cümlənin hər hansı bir üzvü kimi işlənsə də, heç bir nominativ mənaya malik olmayan köməkçi nitq hissələrində bu xüsusiyyətin mövcud olmaması ilə əlaqələndirmişdir. Modern nəzəriyyəçilərin nitq hissələri ilə bağlı elmi yanaşmalarını araşdırarkən Fərhad Zeynalovun fikirləri ilə səsleşməsi hiss olunur. Təbii ki, fikirlərdə dilin tarixi inkişafı ilə əlaqədar olaraq fərqli cəhətlər ortaya çıxır.

Fərhad Zeynalov əsas və köməkçi nitq hissələrindən danışarkən qədim orta q türk abidələrinə müraciət etmiş, say etibarını ilə müxtəlifliyi elmi faktlarla sübut etməyə çalışmışdır. Əsas nitq hissələrinin sayının çox olması onların müstəqil mənaya malik olmaları ilə izah olunur. Məsələn, qədim abidələrdən olan “Kitabi Dədə Qorqud” əsərini tədqiq etmiş, burada köməkçi nitq hissələrinin sayının təkrara yol vermədən cəmi 76 olduğunu vurğulamışdır.

Açar sözlər: Fərhad Zeynalov, qrammatika, morfolojiya, əsas və köməkçi nitq hissələri.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyeva G.F. Türk dillərində zaman kateqoriyası, Bakı, 2010.
2. Hübətova A.A. Türkologiyada feilin analitik formalarının tədqiqi tarixindən, Bakı Universitetinin Xəbərləri, Humanitar elmlər seriyası, 2015, №1.
3. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfolojiyası. 2 hissəli. I hissə. Bakı, 2000.

4. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası. 2 hissəli. II hissə. Bakı: Papirus NP, 2016.
5. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili (morfologiya), Bakı: Elm və təhsil, 2010.
6. Zeynalov F.R. Əsas və köməkçi nitq hissələri məsələsi, ADU-nun Elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, Bakı: Elm və təhsil, 1968, №1.
7. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası, I hissə, Bakı: MBM, 2008.

AZƏRBAYCANIN HƏMSƏRHƏD ÖLKƏLƏRLƏ İQTİSADI ƏLAQƏLƏRİNİN HÜQUQİ TƏNZİMLƏNMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

Hidayət Rüstəmli

Bakı Dövlət Universiteti

hidayat.rustamli@mail.ru

Azərbaycan 1991-ci ildə müstəqillik qazandıqdan sonra sərbəst olaraq xarici siyasət həyata keçirməyə başlamışdır. Bu xarici siyasət kursu isə Azərbaycanın dövlətçilik irsinin, milli maraq və mənafeələrinin müntəzəm qorunmasına yönəldilmişdir. Azərbaycan özünün həyata keçirdiyi xarici siyasi kursunda beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinin əsas müddəalarını, həmçinin, istər həmsərhəd dövlətlərin, istərsə də həmsərhəd olmayan digər dövlətlərin suverenliyinə və ərazi bütövlüyünə hörmətlə yanaşılması, heç bir ölkənin daxili siyasətinə kənardan müdaxilə edilməməsi ilə bağlı prinsiplər əsas götürülmüşdür [4]. Qeyd olunan bu prinsipləri rəhbər tutaraq və uzunmüddətli dövrü əhatə edən milli mənafeələrdən çıxış edərək Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti respublikanın müstəqilliyinə, suverenliyinə, ərazi bütövlüyünün qorunmasına və milli təhlükəsizliyi risk altına alan təhlükələrin və risklərin, ilk növbədə isə ona qarşı Ermənistan tərəfindən törədilmiş təcavüzün bir daha tərərlənməməsi kimi həyati əhəmiyyətli başlıca məqsədə xidmət edir. Regional istiqamətdə bölgədə sülhün, əmin-amanlıq və sabitliyin təmin edilməsi, iri nəqliyyat-infrastruktur və əməkdaşlıq layihələrinin reallaşdırılması kimi strateji məqsədlərə nail olunması yolunda atılan addımlar Azərbaycan xarici siyasi kursunda qəbul edilən əsas prioritetlərindən biridir [1].

Qloballaşmanın geniş vüsət aldığı müasir dünya sistemində Azərbaycan xalqının milli maraqlarının qorunması və sağlam gələcək naminə ölkə iqtisadiyyatının gələcək inkişafı üçün müxtəlif ölçülü layihələrə xarici investisiyaların cəlbə Azərbaycanın xarici siyasətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məsələn, 2019-cu ildə Azərbaycan iqtisadiyyatına 24986.60 milyon manat investisiya qoyulmuşdursa, bu investisiyanın 12119.50 milyon manatı xarici investisiya qoyuluşunun payına düşür [5].

Demokratik inkişaf yolunda irəliləyən Azərbaycan bölgədə və dünyada qonşusu olan və olmayan digər ölkələrlə müxtəlif istiqamətlərdə həm ikitərəfli, həm də çoxtərəfli sahələrdə bərabər

və qarşılıqlı faydalı münasibətlər sisteminin qurulması və bu münasibətlər sisteminin inkişaf etdirilməsi kimi ümumi məqsədi kifayət qədər tam olaraq həyata keçirmək əzminə sahibdir [2].

Azərbaycan Respublikasının inkişaf etdirilməsi yolunda əsas maneəyə çevrilən amil Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiası və genişmiqyaslı hərbi təcavüzə səbəb olan Ermənistan - Azərbaycan münaqişəsidir. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətlə bağlı strategiyasında ölkənin itirilmiş ərazi bütövlüyünün bərpa və erməni hərbi təcavüzünün yaratdığı ağır nəticələrin aradan qaldırılması müstəsna yer tuturdu. Azərbaycan qarşısına qoyduğu məqsədə nail oldu və 30 ilə yaxın bir müddətdə pozulmuş ərazi bütövlüyü 44 günlük hərbi əməliyyatlarla geri qaytardı. Azərbaycanı uğurlu qələbəyə aparan əsas amillər onun bölgədə tutduğu mövqey, Ermənistan istisna olmaqla digər həmsərhəd ölkələrlə aparılan bütün sahələrdə əməkdaşlıq imkanları, Azərbaycanın enerji resursları ilə zənginliyi və digər amillər bura daxildir. Ermənistan-Azərbaycan arasında olan münaqişənin bu formada ədalətli şəkildə və beynəlxalq hüququn norma və prinsiplərinə əsaslanmaqla həll edilməsi Cənubi Qafqazın gələcək inkişafı və mütərəqqiliyi baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Ermənistan tərəfindən yalnız bu başlıca şərtin qəbul ediləcəyi təqdirdə bölgədə regional əməkdaşlıq və perspektivli inkişafı təmin etmək mümkündür [3].

Azərbaycan həmsərhəd ölkələrlə əlaqələrin inkişaf etdirilməsinə hər zaman xüsusi diqqət göstərmişdir. Bu ölkələrlə ikitərəfli əlaqələrin qurulması həm Azərbaycanın bölgədəki mövqeyinin güclənməsinə, həm də əlaqələrin bə və ya digər formada inkişaf etdirilməsinə şərait yaradır. Hazırda işğaldan azad olunmuş torpaqlarımızda geniş quruculuq işlərinə başlanılıb. Bu işlərin görülməsində yerli və qonşu ölkələrdən olan mütəxəssislər, eləcə də digər ölkələrin mütəxəssisləri birgə çalışırlar. Qeyd olunan ərazilərdə həyat fəaliyyətinin bərpa olunması həmsərhəd ölkələrlə turizm, nəqliyyat, sənayenin ayrı-ayrı sahələri, rabitə və digər başqa sahələrdə əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsinə şərait yaradacaqdır. Azərbaycanın Ermənistanla münasibətlərində olan gərginlik həmsərhəd ölkə olan Türkiyə ilə nəqliyyat əlaqələrinə təsirsiz ötüşməmişdir. Azərbaycan Türkiyə ilə nəqliyyat əlaqələri digər həmsərhəd ölkələrin ərazilərindən keçməklə qurulurdu. Artıq Azərbaycan öz torpaqlarını işğaldan azad etdi və bu nəqliyyat əlaqələrinin də inkişafına təkan verəcəkdir. Belə ki, Zəngilanla Naxçıvanı birləşdirən yeni yolun çəkilişi artıq Azərbaycanı digər qonşu dövlətlərin ərazilərindən istifadə etmədən İstər Naxçıvanla, istərsə də Türkiyə ilə əlaqələrinin qurulmasına əlavə imkan yaradacaqdır.

Azərbaycan Respublikası Xəzər dənizi hövzəsinin dünyaya interqaiyaasının ilk təşəbbüskarı olmuşdur. Azərbaycanın enerji ehtiyatlarının - neft və qazın istismarı iqtisadi inkişafın başlıca şərtiolmaqla və ölkənin milli təhlükəsizliyinə, suveren hüquqlarının bərpa edilməsinə və müstəqilliyin qorunmasına xidmət göstərən mühüm bir şərt olaraq görməkdədir. Azərbaycan Xəzər dənizindən istifadə etməklə həm su nəqliyyatının inkişaf etdirilməsi, bu sahədə tranzit ölkə kimi çıxış etməsi, həm də onun ətrafında yerləşən ölkələrlə iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələrin qurulmasını təmin edir [2].

Açar sözlər: Həmsərhəd ölkələr, iqtisadi əlaqələr, regional inkişaf, xarici siyasət.

ƏDƏBİYYAT

1. Vəliyev A. Müstəqilliyi möhkəmləndirən mütərəqqi inkişaf strategiyası: Heydər Əliyev haqqında, Azərbaycan, 2020.
2. Şəkəreliyev A. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər, monoqrafiya, Bakı 2009.
3. Nuriyev Ə. Regional siyasət və idarəetmə, Bakı, 2004.
4. Azərbaycanda xarici-iqtisadi fəaliyyəti 2012-2016-ci illərdə. Statistik Məcmuə, Bakı, 2017.
5. <https://www.stat.gov.az/source/finance/>

ƏLİLLİYİ OLAN ŞƏXSLƏRƏ QARŞI ETİK ÖHDƏLİKLƏR

Aytac Saniyeva

Azərbaycan Universiteti

aytacsanili@gmail.com

“Əlilliyi olan şəxslərin hüquqları” haqqında Azərbaycan Respublikası qanuna görə əlillik - müxtəlif maneələrlə qarşılaşdığı zaman şəxsin digər şəxslərlə bərabər səviyyədə cəmiyyət həyatında tam və səmərəli iştirakına mane olan sabit fiziki, psixi, əqli və ya hissiyyat pozuntularının olmasıdır [1].

Dünyada 1 milyarddan çox əlilliyi olan insan yaşayır. Demografik tendensiyalar və xroniki xəstəliklərin artması ilə əlaqədar olaraq əlilliyi olan insanların sayı kəskin şəkildə artır [2]. Bu da özündə toplum qarşısına yeni etik öhdəliklər qoyur.

Əlillik anadan gəlmə və sonradan qazanılmış olur. Tibbin inkişafı əlilliyin qarşısının alınmasında əsas məsələlərdən biridir. Əlilliyin qarşısının alınması irsi xəstəliklərin aradan qaldırılmasına, əhalinin sağlam həyat tərzini, ekoloji təhlükəsizlik, zərərsiz əmək şəraiti, səmərəli qida maddələri ilə təmin olunmasına, xəstələrin vaxtında müalicəsinə yönəldilmiş kompleks tədbirləri özündə birləşdirir. Sonradan qazanılmış əlillik iş, avtomobil qəzaları, müharibə, xroniki xəstəliklər və bu kimi digər səbəblərdən yaranır.

Əlilliyi olan şəxslərin üzləşdiyi başlıca problemlər işsizlik, diskriminasiya, təhsil ala bilməmək və yoxsulluqdur. Əlilliyi olan şəxslərə qarşı münasibət heç də birmənalı deyildir. Xüsusilə də əlillik gözlə görünən olduqda şəxs tək bir problemlə qarşılaşmır. Belə ki, xroniki böyrək çatmazlığı da əlillik sayılır, lakin gözlə görünən bir hal olmadığı üçün digər insanlar tərəfindən diskriminasiyaya məruz qalmır. Əlillik fiziki olduqda həm məhdud infrastruktura, həm də toplumun mənfi düşüncə və münasibətlərinə qarşı mübarizə aparmaq lazım gəlir. Bu keçmişdən bu günə kimi problem olaraq qalır. Əgər tarixə nəzər salsaq görürük ki, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar lənətli hesab olunaraq öldürülür və ya valideynlərin günahlarına görə Allahın onları cəzalandırması kimi qəbul edilirdi (bu hal günümüzdə də var), əlillik qazanmış insanlar isə yaxın ətrafına yük hesab olunaraq sosial həyatdan təcrid olunurdu.

Dil cəmiyyətin mədəni fərziyyələrini və düşüncəsini əks etdirir. Tarixin çox hissəsində əlilliyi təsvir etmək üçün istifadə olunan dil və sözlər əlilliyə mənfi baxışı əks etdirmişdir. Əlilliyə qarşı düşüncələrini əks etdirən sözlərə aşağıdakılar daxildir: “əlil arabasına düşər”, “kar”, “kor”, “lal”, “topal”, “şikəst”, “qüsurlu” və s. Bu sözlər bu gün də toplum tərəfindən təkcə istifadə olunmur, həm də insanları etiketləyir (Lal Hüseyn). Bu ifadələr əlilliyi olan şəxslərə qarşı həmbirbaşə, həm də məişətdə dolayısı yollarla istifadə olunur. Belə ki, suala cavab vermədikdə qarşı tərəf “Lalmı oldun?” ifadəsini işlədir. Burada “lal” olduğunu vurğulamaq aşağılamaq məqsədi güdür və söz təhqir mənasında istifadə olunur. Toplumda özünə sosial kimlik qazanmaq etikətlənmənin aradan qalxmasında xüsusi rol oynayır. Bunun üçün əlilliyi olan şəxslər mütləq şəkildə toplumda öz yerlərini tutmalıdırlar. Təhsilə əlçatanlığın ən yüksək səviyyədə təşkil olunması üçün də infrastruktur doğru qurulmalıdır.

Psixolinqvist Lev Şerbaya görə ictimai quruluşun dəyişməsi, müxtəlif siniflərin və sosial qrupların qarşılaşması nəticəsində dil sistemində dəyişikliklər baş verir. İlk baxışdan belə düşünmək olar ki, ictimai quruluşun dəyişməsi dilin qrammatik və sintaktik qatında böyük dəyişikliklərə səbəb olmur. Təxminən 50-70 il ərzində dildə baş verən dəyişiklikləri araşdırarkən doğrudan da belə bir qənaətə gəlmək olar. Amma müddəti 300-500 il qədər uzatmaqla həmin dildəki dəyişiklikləri araşdırsaq, görürük ki, burada da dəyişikliklər kifayət qədərdir [3].

Qanunda da zamanla doğru sözlərdən istifadə edilməyə başlansa belə, bu cəmiyyətdə o qədər də sürətli bir dəyişikliyə gətirib çıxarmır. XXI əsrdə informasiya mübadiləsinin sürətli yayılmasını nəzərə alsaq belə dildə oturmış sözlərin öz yerini daha müsbət anlamli sözlərə verməsi zaman alır. Bunun üçün məktəb dərslərində, kitab və jurnallarda, mediada doğru təşviq olunmaməsələsi diqqətə alınmalıdır.

Mediada xəbər başlıqlarının doğru sosialdildən istifadə etmədən yazılması bir çox problemlər yaradır. Günümüz mediasında “Ayağını itirən qazimiz sevdiyi xanım ilə nikaha girdi” kimi xəbər başlığına yer verilir. Nəzər yetirsək görürük ki, diqqət mərkəzi nikaha daxil olunma deyil. Oxşar vəziyyətdə qadın evliliği qəbul etmədikdə yenə xəbər başlığı qoyulur: “Ayaqlarını itirdi, nişanlısı evlilikdən imtina etdi”. Nəzərə almaq lazımdır ki, belə mövzular həssas mövzulardır və belə tip xəbər başlıqları əlilliyi olan şəxsin fiziki imkanına diqqət çəkir. Bu cür hallarda iki tendensiya yaranır:

1. Ayağını itirdi, o artıq tipik insan deyil və qadın hər kəsin qəbul etməyəcəyi bir qərarı qəbul etdi və onunla evləndi. Burada qadın seçiminə görə qəhrəman elan edilir və alqışlanır. Bəzi qadınlar özlərini qəhrəman kimi hiss etmək üçün belə qərarı qəbul edə bilərlər (bu da özü gələcəkdə ailədaxili problemlərin yaranmasında əsas səbəblərdən biri olacaqdır).
2. Müharibədə yaralandığı üçün o bir qəhrəmandır və qadın onunla istəməsə belə qəhrəmanlığına görə evlənməlidir, evlənmirsə qadın qınaq obyektı olur. Demək ki, vətən yolunda canından keçən birini qəbul etmədiyi üçün vətəni sevmir.

Dilimizdə oturuşmuş olan ifadələr də vardır ki, bunlar əlilliyi olan şəxsləri aşağı səviyyədə göstərir. Məsələn, “Kor tutduğunu buraxmır”, “Kərin könlündəki” ifadəsi işlədilir. Atalar sözləri, məsəllər tarixi ədəbi miras ola bilər. Amma bu insanları narahat edəcək, xor görəcək bir şəkildə isə, dil tərbiyə edilməlidir.

Əlilliyi olan şəxslərin hüquqlarının müdafiəsinə diqqət çəkmək üçün “Hamımız insanıq, hamımızın hüquqları var” ifadəsindən istifadə edilir. Hər hansı birimizin insan olmama ehtimalı varmış kimi hüquqlar müdafiə olunmağa çalışılır. Sətiraltı mənaya baxdıqda “Baxın digərləri sizi insan olaraq görmədiyindən sizə hüquqlarınızı vermir, amma biz sizi insan olaraq qəbul edir və müdafiə edirik” düşüncəsini görürük.

Söz ən kiçik dil vahidi olaraq ən böyük mənanı daşıyır. İnsanların psixoloji və fiziki rəngarəngliyi nəzərə alınaraq söz inci dənəsi qədər diqqətli seçilməlidir. Bütün insanlar fiziki və ya psixoloji olaraq fərqlidir və insanları tək qəlibdən çıxmış olaraq görməyə çalışmaq, dəyişdirmək istəmək, bu mümkün olmadıqda buna görə ayrı-seçkiliyə məruz qoymaq olmaz.

Açar sözlər: əlillik, etik öhdəliklər, etikətlənmə, sosial dil, media.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://www.e-qanun.az/framework/39591>
2. <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/disability-and-health>
3. Linqvopsixologiya və ya dilin psixologiyası, Bakı, Elm və Təhsil, 2001. 308 səh.

ВАЛЮТНЫЕ КРИЗИСЫ И ИХ ВЛИЯНИЕ НА НАЦИОНАЛЬНУЮ ЭКОНОМИКУ

Джавид Сафаров

Бакинский Государственный Университет

javid.safarov@yahoo.com

Валютные кризисы и их влияние на национальную экономику всегда была актуальной темой, которой посвящены множество научных работ. Но последние события происшедшие в мире, сделали тематику экономических, финансовых и валютных кризисов в одну из глобальных проблем современности.

В науке нет единого подхода к понятию «валютный кризис». Экономическая теория прошла различные этапы развития, и на разных этапах были предложены различные классификации валютных кризисов. Одновременно были разработаны различные модели механизма их протекания. В современном вечно меняющемся мире необходимо систематизировать и дополнить некоторые аспекты теории валютных кризисов [1, с.156].

Кризис является составляющей фазой экономического цикла и он, безусловно, необходим, так как восстанавливаются нарушающиеся пропорции общественного производства. Для кризиса характерны следующие признаки: рост массы нереализованной продукции; сокращение кредита; повышение ссудного процента; снижение курса акций и т. д. [2, с.161-162]

Наибольшую актуальность в кризисной ситуации приобретает проблема заблаговременного предвидения экономических кризисов, или, другими словами, - их прогнозирования [3, с.194].

Западные исследователи внесли значительный вклад в систематизацию и развитие теории валютных кризисов, предложив модели поколений валютных кризисов. Первая линейная модель валютного кризиса была создана в 1979 году П. Кругманом. Этой проблемой также занимались А. Веласко, П. Гарбер, М. Обстфельд, Р. Флад, Дж. Франкель, Р. Чанг и другие.

Мировые финансовые кризисы всегда повлияли на экономику Азербайджана из-за быстрой интеграции страны в мировую экономическую систему. Тем не менее, правительство продолжает работать над повышением эффективности и оптимизации государственных расходов, что показало положительные результаты по экономическим показателям за последние годы.

Подводя итоги, мы смело можем сказать, что в результате проведенного нами исследования сделаны следующие основные выводы:

1. Каноническая модель остается наиболее эффективным инструментом для анализа валютных кризисов.
2. Валютные кризисы, произошедшие в разных странах, подтверждают, что денежно-кредитная и фискальная политика правительства является основной причиной финансовых дисбалансов, ведущих к валютным потрясениям.
3. Эконометрический анализ, проведенный в работе, показал, что форма уравнения множественной регрессии лучше всего представлена линейной функцией.
4. Коронавирусная пандемия определила новые положения по валютным кризисам.

Ключевые слова: валютный кризис, валютные рынки, гиперинфляция, устойчивая деградация, кризисная ситуация.

ЛИТЕРАТУРА

1. Авдеева Е.Г., «Экономическая природа валютных кризисов», Москва, 2011, 156 с.: ил. РГБ ОД, 61 11-8/2834
2. Жуматаева И.Р., Валютный кризис: теория и особенности, Вестник университета Туран, Алматы, 2012, стр. 161-162.
3. Юрченко К.В., Особенности современных экономических кризисов и их прогнозирование, Челябинск – 2002, 194 с. РГБ ОД, 61:03-8/132-5

Valyuta böhranlari və onların milli iqtisadiyyata təsiri

İşdə valyuta və əlaqəli böhranların səbəblərinin analitik modelləri müzakirə edilir. Həmçinin, böhranların yaranma tezliyi göstəriciləri təqdim olunur. Daha sonra, burada böhranların proqnozlaşdırılmasında empirik modellərin düzgünlüyü qiymətləndirir və böhranların iqtisadiyyata təsirini ölçən meyarlar təhlil edilir. Azərbaycanda aparılan iqtisadi islahatlar və ölkənin davamlı

inkişaf planı istənilən maliyyə və valyuta böhranlarının qarşısını almağa kömək edir. Dünyadakı dərin böhranlar digər ölkələr qədər Azərbaycana təsir etmir. Bu da öz növbəsində ölkənin iqtisadi kursunun uğurlu olmasından xəbər verir.

AZƏRBAYCANIN MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİNİN BEYNƏLXALQ MƏDƏNİ ƏLAQƏLƏRƏ TƏSİRİ

Vüsalə Şərifova

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında

Dövlət İdarəçilik Akademiyası

vusala.asif@gmail.com

Multikulturalizm eyni bir ölkədə yaşayan müxtəlif millətlərin mədəniyyət hüquqlarını tanıyan humanist dünyagörüşü siyasətidir. İctimai inkişafda mədəniyyətin aparıcı rol oynaması müasir dövrdə etnik-mədəni müxtəlifliyin və onun əsasını təşkil edən etnik-mədəni dəyərlərin qorunması və inkişafının vacibliyini əsaslandırır.

“Mədəni özünüifadə müxtəlifliyinin qorunması və təşviqinə dair” BMT Konvensiyasına qoşulan Azərbaycan Respublikası (2009, 26 noyabr), mədəniyyətlərarası dialoqun zəruriliyini dərk edərək Şərq və Qərb ölkələri arasında mədəni əməkdaşlığın genişləndirilməsinə töhvə verməkdədir. Müstəqillik əldə etdikdən sonra başlayan bu qısa, lakin uğurlu yolda multikulturalizm Azərbaycan dövlətinin milli-mənəvi, ümumbəşəri, humanist dəyərlərə söykənən siyasi kursuna çevrilmişdir. Azərbaycan multikulturalizm siyasətinin həyata keçirilməsində BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər nüfuzlu beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlığa xüsusi önəm verir. Ölkənin bu təşkilatlar tərəfindən qəbul edilən milli azlıqların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi ilə bağlı konvensiyalara qoşulması buna əyani sübutdur. Milli azlıqların, etnik qrupların hüquqlarının qorunması üçün ölkədə hüquqi baza yaradılmış, Azərbaycan insan haqları və milli azlıqların müdafiəsi ilə bağlı 50-dən çox beynəlxalq konvensiyaya qoşulmuşdur. Azərbaycan Avropa İttifaqının həyata keçirdiyi “Şərq tərəfdaşlığı” layihəsi çərçivəsində Avropaya inteqrasiya prosesini uğurla davam etdirir. Milli azlıqlar mövzusunda ATƏT-lə ən mühüm əməkdaşlıq sənədi “Helsinki Yekun Aktı”dır. Doğrudur, bu sənəd məcburi hüquqi qüvvəyə malik olmasa da, ən ali siyasi iradə bəyanatı kimi qəbul edilir. Bu Aktda “bərabərlik və milli azlıqların qorunması” anlayışı qeyd edilir və Azərbaycan “Helsinki Yekun Aktı” ilə öz üzərinə götürdüyü bütün öhdəlikləri tam şəkildə icra edir [3, s.427].

Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətindən danışarkən belə bir mühüm qanunauyğunluğa diqqət yetirmək lazımdır: multikulturalizmin ölkənin daxili siyasətində özünü göstərməsi onun xarici siyasətində də yaranmasına səbəb olur. Məlum olduğu kimi daxili siyasət xarici siyasətə münasibətdə müəyyənəddici rol oynayır. Bu qanunauyğunluğa əsaslanaraq Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasətinin onun xarici siyasətinə müsbət təsiri

nəticəsində ölkəmizin xarici siyasət sahəsində əldə etdiyi müəyyən uğurlarının səbəblərini anlamaq mümkündür. Əgər ölkə daxilində Azərbaycan Respublikasının multikulturalizm siyasəti cəmiyyətdəki etnik-mədəni müxtəlifliklərin və onların əsasını təşkil edən dəyərlərin qorunmasına səbəb olursa, onun ölkəmizin xarici siyasətinə təsiri özünü etnik-mədəni mənsubiyyətlərindən asılı olmayaraq bütün ölkələrlə Azərbaycanın hərtərəfli əlaqələrinin inkişafında göstərir. Bu isə öz növbəsində dünya miqyasında mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun inkişafı üçün əlverişli şərait yaradır [1] .

Azərbaycanın xarici siyasətinin əsas istiqamətlərindən biri bütün dünyada mədəniyyətlərarası və sivilizasiyalararası dialoqun təşviq olunmasıdır. Bu istiqamətdə ölkəmiz böyük uğurlara imza atmışdır. “Bakı prosesi” çərçivəsində Azərbaycanda 2010-cu ilin aprelində keçirilən Dünya Dini Liderlərinin Sammiti, 2011, 2013, 2015, 2017 və 2019-cu illərdə Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumları, 2011, 2012, 2013, 2014, 2016-cı və 2018-ci illərdə Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumları, Nizami Gəncəvi Beynəlxalq Mərkəzinin təşkilatçılığı ilə 2013, 2014, 2015, 2016, 2017, 2018-ci və 2019-cu illərdə Qlobal Bakı Forumları, eləcə də 2016-cı ilin aprelində BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansının 7-ci Qlobal Forumu və digər beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlərdə münaqişələrin qarşısının alınmasında mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun rolu, multikulturalizm, integrasiya məsələləri və digər mövzularda fikir mübadiləsi aparılmışdır.

Azərbaycandakı multikulturalizm ideya və dəyərlərinin təbliğində Heydər Əliyev Fondunun rolu böyükdür. Azərbaycan Respublikasının I vitse-prezidenti, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun “Xoşməramlı səfiri” Mehriban Əliyeva xalqlar arasında dostluq münasibətlərinin, qarşılıqlı hörmət və mədəniyyət mübadiləsinin vacibliyini daima vurğulamışdır. Fond bu gün də öz fəaliyyətilə müxtəlif etnik və dini qruplar arasında birlik və tolerantlıq kimi bəşəri dəyərlərin bərqərar olmasına töhfəsini verir. Fondun gördüyü işlər təkcə ölkə daxilində deyil, onun hüdudlarından kənarda da böyük əks-səda doğurur. “Tolerantlığın ünvanı-Azərbaycan” layihəsi bu istiqamətdə görülmüş uğurlu işlərdəndir [4]. Layihə çərçivəsində bir sıra xarici ölkələrdə məscid, kilsə, sinaqoqlarda təmir-bərpa işləri aparılmışdır. Xarici ölkələrdə müxtəlif sərgilərin təşkili “Tolerantlığın ünvanı- Azərbaycan” layihəsinin ana xətlərindəndir. 2013-cü il sentyabrın 27-də BMT-nin Nyu-Yorkdakı mənzil qərargahında Heydər Əliyev Fondunun, BMT-nin Sivilizasiyaların Alyansı və Azərbaycan Respublikası Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsinin birgə təşkilatçılığı ilə “Azərbaycan-tolerantlıq məkanı” adlı foto-sərgi təşkil olunmuşdur. Sərgidə Azərbaycanda dəfələrlə olan məşhur fotoqraf Reza Deqatinin ölkəmizdə dini dözümlülüyü əks etdirən yaradıcı işləri nümayiş olunmuşdur. 2013-cü il oktyabrın 22-də analoji sərgi Parisdə YUNESKO-nun mənzil-qərargahında, 2013-cü il noyabrın 22-də isə Parisdəki Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzində keçirilmişdir.

Beynəlxalq münasibətlər baxımından mədəni müxtəliflik bəşəriyyət üçün zəngin töhfədir və onun qorunması, dəstəklənməsi bütün dünyanın dayanıqlı inkişafı üçün vacib şərtidir. 10 ildən çoxdur ki, Azərbaycanın bu istiqamətdə atdığı addımlar, təşkil etdiyi beynəlxalq tədbirlər dünyanın nüfuzlu dövlətləri tərəfindən müsbət qarşılanmaqla bərabər, ölkəmizin beynəlxalq mədəni əməkdaşlığına da öz müsbət təsirini göstərmişdir.

Açar sözlər: multikulturalizm, Heydər Əliyev Fondu, xarici siyasət, əməkdaşlıq, mədəniyyət.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan” qəzeti, 2017, 16 fevral.
2. Əhədova S. Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər, Bakı: Elm, 2014, 348 s.
3. Multikulturalizmə giriş. Bakı: Şərq-Qərb, 2019, 429 s.
4. <http://www.dqdk.gov.az/az/view/news/1180/>

TURİZM MÜƏSSİSƏLƏRİNİN İNVESTİSIYA CƏLBEDİCİLİYİNİ MÜƏYYƏN EDƏN AMİLLƏR

Aytac Seyidzadə

Azərbaycan Universiteti

aytaj.seyidzada@student.au.edu.az

Bütün dünyada son bir neçə onilliklər ərzində turizm sənayesi sürətlə inkişaf edir. Turizm sektoru xüsusilə də, son illərdə ən perspektivli, habelə gəlirli sahələrdən birinə çevrilmişdir. Ümumiyyətlə, turizm dünya iqtisadiyyatının ən mühüm tərkib hissəsidir: buna nəqliyyat sektorunun inkişafı, tikinti - təmir texnologiyaları və kurort ərazilərinin inkişafı aiddir.

Turizm gəlirliliyinə görə neft, habelə avtomobil sənayesindən sonra üçüncü yerdədir. Bu, yer üzündəki məhsulun on faizinə bərabərdir. Bununla yanaşı, turizm dünya ticarətinin 30 faizini təşkil edir. Turizmin inkişafında mövcud investisiya sektoru 7 faizlik qlobal göstəricilə təmsil olunur. Təkcə 1999-cü ildə qlobal turizm gəliri 445 milyard dollar olmuş, gəlirlərin həcmi isə 2019-cü ildə 2 trilyon dollara çatmışdır. Bu qəbildən olan işlərə müxtəlif otel komplekslərinin tikintisinə, əlavə olaraq kruiz marşrutlarının yaradılmasına, su, hava və quru nəqliyyatı vasitələrinin alınmasına və s. sərmayə qoyuluşları aid edilə bilər. Əsas etibarilə daha az gəlirli layihələr arasında çimərliklərin və kurort ərazilərinin, yaşıl turizm və sənaye turizm müəssisələrinin yaradılmasını misal göstərə bilərik.

İnvestisiya idarəetmə prosesi, ümumi turizm işlərinə və ya sosial təsir yaratmaq üçün digər işlərə qoyulan bütün maliyyə, əmlak, habelə intellektual dəyərlərin şüurlu, habelə məqsədyönlü bir düzəlişidir.

İnvestisiya fəaliyyətinin gücləndirilməsinin əsas amilləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- investisiya fərsətləri;
- investisiya məqsədləri;
- uyğun təşkilati strukturlar [2, s.12].

Həmçinin, təşkilatlar arasında idarəçilik əlaqələrini inkişaf etdirməyə və investisiya layihələrini effektiv şəkildə həyata keçirməyə yardım edən maraq və imkanları birləşdirmək

olduqca vacibdir. Əsasən inkişaf etmiş turizm (çox sayda ziyarətçi sayəsində) bölgəyə pul axını və əlavə dövriyyə təmin edir.

Lazımi turizm potensialına sahib əksər bölgələrdə turizmin uğurlu inkişafı məqsədiylə ümumiləşdirilmiş reseptlər aşağıda qeyd etdiyimiz kimi formalaşa bilər:

- Qısa müddətdə həyata keçirilməsi mümkün olan və çox kapital tələb etməyən kiçik investisiya layihələriylə praktik bir başlanğıc;
- İnvestisiyanın inkişafı və yerli özünüidarəetmə proseslərinin koordinasiyasının ümumi konsepsiyasının hazırlanmasında bütün iştirakçıların, xüsusən də kiçik müəssisələrin iştirakı;
- Turizm təkliflərinin əsasən bir günlük və ya qısamüddətli tətillə planlayan turistlərə yönəldilməsi;
- Reklam sahəsində və turizm agentlikləriylə birgə əməkdaşlıq [3, s.12].

Ümumiyyətlə, turizmin kompleks inkişafına yönəldilmiş sistemli tədbirlər daima nəzərə alınmalıdır: turizm müəssisələrin, yeni iş yerlərinin, vergi potensialının inkişafına kömək edir, bölgələrdə və bələdiyyələrdə yeni iqtisadi təkan yaradır. Bundan əlavə, turizm iqtisadi artımı yaxşılaşdırır onun inkişafı istiqamətində görülən işlər qısamüddətli dövrdə öz bəhrəsini verir.

Bu gün turizm və əmək infrastrukturunu da daxil olmaqla iqtisadiyyatın real sektoruna investisiya cəlb etmək olduqca vacibdir. Hər şeydən əvvəl inkişaf etmiş kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin artması və yeni xidmətlərin istehsalının rəqabətə davamlı olmasını təmin etmək üçün investisiyalar lazımdır [4, s.33]. Ona görə ki, investisiya qoyuluşlarının həcmi artıqca real sektor inkişaf edəcək və ardıcıl olaraq iqtisadi canlanma baş verəcəkdir. Məhz bu vəziyyətdə investisiyanın müəyyən hissələri müəyyən bir axına, konkret bir sistemə çevrilə bilər. Turizm investisiya cəlb ediciliyinin inkişafı turizm axınının artmasına və nəticədə regional turizm infrastrukturunun inkişafına səbəb olacaqdır. Bu, yalnız investisiya cəlb ediciliyinin artırılması prosesini idarə etməklə edilə bilər.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, istənilən bölgənin investisiya cəlb ediciliyinin idarə edilməsi (turizm sənayesi də daxil olmaqla) davamlı iqtisadi inkişaf probleminin həllinin səmərəli metodlarından biridir. Bu baxımdan regionun investisiya və turizm potensialından, eləcə də investisiya cəlb ediciliyi imkanlarından səmərəli istifadə olunması qarşılıqlı əlaqədə olan digər sahələrin də dinamik inkişafına səbəb ola bilər.

Açar sözlər: turizm, investisiya, inkişaf, vergi, reklam, kapital.

ƏDƏBİYYAT

1. Akhter S.H. (2019). Strategic Planning and Knowledge Management. Business Horizons, Jan./Feb., pp. 19-24.
2. Akın H.B. (1999). Rekabetçi Üstünlük ve Teknoloji: Küresel Bir Yaklaşım. Verimlilik Dergisi, Sayı: 564 p.
3. Binns T., Nel, E. (2019). Tourism as a local development strategy in South Africa. The Geographical Journal, Vol. 168, No. 3, 247 p.
4. Bozac M. G., Tipuric D. (2019). Top Management's Attitudes-Based SWOT Analysis in The Croatian Hotel Industry. No:57, 474 p.

5. Bulu M., Eraslan A.H. (2008). Sürdürəbilir Rekabet Elde Etmede Turizm Sektörü: Sektörel Stratejiler ve Uygulamalar, URAK Yayınları, İstanbul. Chathoth, 444 s.

MÜASİR AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ KƏMİYYƏT KATEQORİYASININ QEYRİ-MÜƏYYƏN KƏMİYYƏT GÖSTƏRİCİLƏRİ İLƏ İFADƏSİ

Ramiqə Şirəliyeva

Azərbaycan Dillər Universiteti

rshiraliyeva7@gmail.com

Müəyyənlilik və qeyri-müəyyənlilik hər bir dildə qrammatik kateqoriya hesab edilmir. Bəzi dillərdə (məs., ingilis, alman) müəyyənlilik və qeyri-müəyyənlilik artikkelərlə müəyyənləşdirilsə də, bəzi dillərdə artikkelər mövcud olmadığından bu funksiyanın artikkelərlə müəyyənləşdirilməsi mümkünsüzdür. Lakin bu, o demək deyil ki, artıkl olmayan dillərdə müəyyənlilik və ya qeyri-müəyyənliliyin ifadəsi mümkün deyil, əksinə bu cür dillərdə müəyyənlilik və qeyri-müəyyənliliyin ifadəsi üçün geniş zəmin yaranır və dilin bir çox yaruslarında istifadə edilir. Deyilənləri ümumiləşdirərək belə qənaətə gələ bilərik ki, müəyyənlilik və qeyri-müəyyənlilik sintaktik kateqoriya olmasa da, daha çox kontekstlə əlaqəli olduğundan semantika ilə sıx bağlıdır.

Azərbaycan dilində qeyri-müəyyənliliyin ifadəsi üçün morfolji vaitələrin bir sıra formalarından istifadə olunur. Azərbaycan dilində ümumi qrammatik kateqoriyalara aid edilən kəmiyyət, hal, mənsubiyyət və xəbərlilik kateqoriyaları sözlər arasında əlaqələrin formalaşmasında əvəzsiz rola malikdir. Azərbaycan dilində də olan kəmiyyət kateqoriyası qeyri-müəyyənliliyin ifadə olunmasında mühüm rol oynayır. Bununla yanaşı qeyd etmək yerinə düşərdi ki, kəmiyyət kateqoriyasının nüfuz edə bilmədiyi məqamlar olur ki, bu zaman isim, əvəzlilik və saylardan istifadə edilir: Kənanın kitabı, bu kitab, beş kitab və s.

Müasir Azərbaycan dilində qeyri-müəyyənliliyin ifadəsi daha çox qeyri-müəyyənlilik saylarla ifadə olunur. Dilimizdə qeyri-müəyyənlilik saylar bir sıra söz və ifadələrdə öz əksini tapır. Bu sözlərə /az, çox, xeyli, bir çox, bir az, bir xeyli, az-az, çox az, çoxlu, az-maz, neçə, neçə-neçə, lap az, daha çox, olduqca çox, o qədər, filan qədər, n- qədər, hər bir, heç bir, on-on beş, bir –iki, bir elə, bir belə, bir sıra/ və başqa söz və ifadələri misal göstərmək olar. Sayların bu növü qeyri-müəyyənlilik kəmiyyət məfhumu ifadə edir və təsvir edilən əşyanın kəmiyyəti haqqında dəqiq məlumat vermək mümkün olmur. “*Qeyri-müəyyənlilik saylar əşyanın miqdarını, kəmiyyətini ümumi, qeyri-dəqiq və təxmini şəkildə göstərir*” [5, s.137].

Qeyri-müəyyənlilik sayların ifadə etdiyi məna digər say növlərində də öz əksini tapır. Dilimizdə tez-tez istifadə olunan /əvvəlinci, axırıncı, ortanc, sonuncu/ kimi sıra sayları dəqiq miqdar ifadə edə bilmir. “*Müəyyənlilik bildirən miqdar saylarından düzələn sıra sayları ilə bunların mənasında müəyyənlilik dərəcə fərq var: bunların mənasında konkretlik nisbətən azdır*” [4, s.132]. Sıra saylarının qeyri-müəyyənlilik mənadı ifadəsinin tədqiqatını bir qədər genişləndirmiş olsaq, nəinki qeyd olunan

sözlərin, eyni zamanda müəyyən miqdar saylarından düzələn sıra saylarının isimləşdikdə müəyyən mənadan uzaqlaşdığını müşahidə edirik. /İkincilər, on birincilər, əvvəlcilər, sonuncular/ və s. kimi sözlərdə dəqiq, konkret miqdarı müəyyənləşdirmək imkansızdır. Sıra saylarından sonra gələn ismin cəm şəkilçisi qəbul etməsi halları aşağıdakı şəkildə qruplaşdırılır:

“1. *Zaman, əşya və hadisənin paralelliyi bildirildikdə. Məs.:*

/Birinci günlər Yaqut qızdırma içində sayaqlayırdı// (Ə. Məmmədخانlı).

2. *Birləşmənin birinci tərəfində sıra sayları həmcins olduqda; məs.:*

/Birinci, ikinci, üçüncü yerləri tutan komandalara rayon şurasının fəxri fərmanları verilmişdir// (“Çağırış” qəzeti)” [3, s.70].

Dilimizin qrammatik qanunauyğunluğuna əsasən, miqdar sayından və qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra işlənən isimlər cəm şəkilçisi qəbul edə bilmir. “*Miqdar sayları üçüncü növ təyini söz birləşməsinin ikinci tərəfi olarkən isimdən sonra işlədilir və mənsubiyyət şəkilçisi qəbul edərək hallanır: /tələbələrin beşi, əsgərlərin yüzü .../. Belə birləşmələrdə saylar cəm şəkilçisi qəbul etmədikləri halda, ondan əvvəlki söz həm tək, həm də cəm şəkildə işlənə bilər. Bu cür hallarda miqdar sayı qeyri-müəyyən miqdarın yalnız müəyyən bir hissəsini göstərərsə, ondan əvvəlki isim cəm şəkilçiləri ilə işlənər*” [2, s.85]. Lakin müəyyən miqdar sayından əvvəl işlənən cəm halda olan isimlərə rast gəlmək mümkündür ki, bu zaman qeyri-müəyyən çoxluq və ya azlığın müəyyən hissəsi nəzərdə tutulur.

Azərbaycan dilində çoxmiqdarlı saylar olan /yüz, min, milyon/ kimi saylar dəqiq miqdar sayları olmaqla yanaşı qeyri-məhdud kəmiyyət də ifadə edir. “*Müəyyən miqdar dairəsində mübaliğəli çalarlıqda qeyri-müəyyənlik ifadəsi üçün, xüsusən yüz, min və milyon saylarından ... istifadə olunur. Bu yuvarlaq saylar ... sayın bildirdiyi dəqiq miqdarı yox, həmin miqdara yaxın – bir qədər az və ya bir qədər çox miqdarı bir az mübaliğə çalarlığı ilə ifadə edir*” [1, s.222].

Cəm şəkilçisi qəbul etmiş miqdar saylarının sonuna /-ca, -cə, -la, -lə/ sonluqları artırmaqla qeyri-müəyyənlik bildirən çoxluq ifadəsi yaradılır: /yüzlərcə məhkum, minlərlə tələbə, onlarla məktub/. Bundan başqa, /milyon, milyard, trilyon/ sayları kəmiyyət kateqoriyasının yüksək göstəriciləri kimi qəbul edilmişdir: “*Get-gedə dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq kəmiyyət kateqoriyasını, miqdarı ifadə edən sözlərin sayı da çoxalmış, dilimizə milyon, milyard, trilyon kimi daha yüksək miqarı göstərən say adları, ədədlər keçmişdir*” [5, s.129].

Müasir Azərbaycan dilində qeyri-müəyyən kəmiyyətin ifadəsi sadəcə qeyri-müəyyənlik bildirən miqdar sayları ilə deyil, eyni zamanda müxtəlif qeyri-məhdud kəmiyyət göstəriciləri ilə də mümkündür.

Açar sözlər: kəmiyyət kateqoriyası, say, müəyyənlik, qeyri-müəyyənlik

ƏDƏBİYYAT

1. Dəmirçizadə Ə.M. Azərbaycan dilinin üslubiyyəti. Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti. Bakı: Azərbaycan dövlət tədris-pedaqoji ədəbiyyatı nəşriyyatı, 1962.
2. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. III hissə. Morfologiya, Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
3. Xəlilov R. Saylar. Bakı: Azərənşr, 1978.

4. Kazımov Q. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2010.
5. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya / red. Z.Budaqova. Bakı: Elm, c. 2, 1980.

TURİZM XİDMƏTLƏRİNDƏ QIYMƏTƏMƏLƏGƏLMƏNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Ülvi Süleymani

Azərbaycan Universiteti

ulvi.suleymani@student.au.edu.az

Turizm bazarında qiymətmələgəlmə və turizm məhsulunun istehlakçıya çatdırılmasına turizm xidmətlərinin qeyri-maddi səciyyə daşması təsir göstərir. Turizm məhsulunun qiymətini təklif olunan turizm məhsuluna olan tələb müəyyən edir.

Qiymətmələgəlmənin əsas amillərinə istifadə olunan nəqliyyat vasitələri, xidmətlərin forması (fərdi və ya qrup şəklində), turizm bazarının konyunkturasi, mövsümlilik və reklamın təsir gücü aid edilir [1].

Qiymətmələgəlmə kimi mühüm marketinq tədbirləri konkret əmtəə və xidmətlərin qiymətinin formalaşmasından yan keçmir. Bu, turizm müəssisəsinin normativ və ya faktiki göstəricilərinin hesablanması yolu ilə icra edilir. Turizm bazarında qiymətmələgəlməyə 3 cür yanaşma mövcuddur:

1. Turizm məhsulunun tərkib elementləri üzrə maya dəyərinin hesablanması ilə;
2. Bazarda turizm məhsulunun tərəqqisi yolu ilə;
3. Turizm marketinqinin strateji inkişafının hesaba alınması ilə.

Turizm firması qiymətmələgəlmədə həm strateji, həm də taktiki üsullardan istifadəyə əsaslanır.

Qiymətin formalaşmasına təsir göstərən amillər müxtəlifdir. Əksərən, məhsula tələb və təklif və məhsulun maya dəyərinə təsir göstərən amillər hesaba alınır. Keyfiyyət baxımından xidmətin dəyişməsi, onun marketinq və assortiment quruluşunun uzlaşması xidmətin qiymətini formalaşdırır. Dünya bazarındakı qiymətlə daxili bazar qiymətləri arasındakı fərqlər turizm firmalarının xarici bazara keçid fəallığını artırır.

Bazar münasibətləri şəraitində qiymətləndirmə metodikası bir sıra sosial meyarları nəzərdə tutur [4].

Qiymətmələgəlmənin 3 əsas metodu vardır:

1. Normativ hesablama;
2. Aqreqat metodu (qiymətdən qiymətmələgəlmə);
3. Parametrik metod.

Normativ hesablama metodu ən geniş yayılmış metoddur. Turların satış qiymətinin müəyyənəşdirilməsi üçün onlara sərf olunan məsrəflər alınmış xidmətlərin cəmi ilə düz, turistlərin və müşayiətçi şəxslərin sayı ilə tərs mütənəsbdir.

Xidmətlərin fərdi elementləri üzrə dəyərinin hesablanıb toplanması və buna görə əlavə dəyər qazanan xidmətlərin əsas xərclərin üzərinə gəlinməsi və çıxılması ilə formalaşan metod Aqreqat metodu adlanır.

Turizm müəssisəsi obyektlərində avadanlıqlara xərclənən məsrəflər, onların amortizasiya ayırmaları, sərf olunan əməkhaqqı xərcləri, eyni zamanda obyektin quruluş, etibarlılıq, tutum və davamiyyət göstəriciləri Parametrik metodu səciyyələndirir. Parametrik metod zamanı baza qiymətlər əsas mövqeyində qalmaqla, keyfiyyət dəyişiklikləri aşağıdakı kimi təsnif edilir [2]:

1) Qiymətmələgəlmə daha çox keyfiyyət və məsrəflər hesabına formalaşarsa, o zaman qiymətdə yüksəlmə baş verir;

2) Müəssisələrin çox xərc çəkdiyi, bununla bərabər, keyfiyyətin aşağı olduğu hallarda, qiymətmələgəlmə əvvəlki baza modelinə əsaslanır.

Turizmdə qiymətmələgəlmənin üç metodundan əlavə, dövlət də öz növbəsində, qiymətmələgəlməyə qiymət siyasəti vasitəsilə müdaxilə edir. Bunun yolları aşağıdakı qiymətlərlə müəyyən olunur:

1. Möhkəm qiymətlər;
2. Tənzimləmə bilən qiymətlər;
3. Sərbəst müqavilə qiymətləri.

Turizm xidməti sahəsində qiymətmələgətirmənin bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır:

Son istehlak məhsulunda turizm xidməti, bütöv xidmət kimi istifadə edilir, bu səbəbdən də, xidmət qiyməti pərakəndə satış qiyməti rolunu oynayır.

Əgər aralıq məhsulda, qiymət məhsulun maya dəyərinin formalaşmasına təsir göstərsə, son məhsulda onun göstərdiyi təsir, məhsulun cəminə və bu məhsulun gəlirlərinə və istehlakçıların alıcılıq qabiliyyətinə, yəni, bölgü və yenidən bölgüsündə, turist məhsulunun dinamikasına təsir göstərir.

Xidmət sahəsi, bilavasitə istehlakçının psixologiyası ilə bağlıdır. Xidmət istehlakı, onun istehsalı və bölgü anı ilə uzlaşma içindədir. Məhz bu səbəbdən, turizm xidməti istehlakçıda mənfi hiss və duyğular yaratmamalıdır.

Xidmətin istehsalı, həyata keçirilməsi və istehlakı zaman baxımından bir –biri ilə uzlaşır. Ona görə də, turizmdə qiymətin mövsümliliyi və onun tariflərində qiymət differensiasiyası baş verir. Turizm xidmətinin qiyməti mövsümsəciyyə daşıyır. Turizm tələbatını qarşılamaq üçün ehtiyat güclərinin yaradılmasını və onların istifadəsini məhz xidmət istehlakındakı bərabərsizlik formalaşdırır.

Turizm tələbatı maksimum səviyyədə olduğu təqdirdə, maksimum güclər tələb olunur. Turizm qiymətləri qış, yay, yaz və payız aylarındakı tələb və təklifdən asılı olaraq dinamik şəkildə dəyişir. Turizm məhsullarının istehlakçıların ərazisinə görə müxtəlifliyi onun daxili və xarici

qiymətlərini formalaşdırır. Turistlər xarici olduqda, onlar üçün qiymətlər dollarla müəyyənəlməlidir. Respublika daxilindəki turistlər üçün turist qiyməti manatla təyin olunur.

Turizm xidmətinin qiymətləri həmin xidmətlərin istehlak dəyəri ilə müəyyən edilir. Turizm xidmətində daşınmaz əmlak kimi formalaşmış tarixi abidələr və memarlıq abidələrinin qiymətləndirilməsi onların təkrar istehsal dəyərinə görə aparılır. Qiymətin müəyyən edilməsi daşınmaz əmlakın və tarixi abidələrin qorunması üçün lazımi xərclər vasitəsilə baş tutur. Komfort, nəqliyyat növü, coğrafi mövqe, yerləşmə əlverişliliyi və əlavə məsrəflərin nəzərə alınması ilə turizm xidmətinin qiyməti müəyyən edilir [3].

Xammalların dəyəri (qida məhsullarının hazırlanması), istehsal və istehlakın cari xərcləri və mənfəət kimi bir sıra amillər, əlavə dəyər vergisi, aksizlər, gömrük rüsumları kimi dolaylı vergilər turizm xidmətinin qiymətinə müəyyən təsir edir.

Açar sözlər: turizm xidməti, qiymətmə, turizm tələbatı, istehsal və istehlak, qiymət formalaşması.

ƏDƏBİYYAT

1. Bilalov B.Ə. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Bakı, 2006.
2. Əlirzayev Ə.Q. Turizmin iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı, 2011.
3. Əlirzayev Ə. Q., Aslanova S.İ. Turizmin inkişafının sosial-iqtisadi problemləri. Bakı, 2006.
4. Балабанов И.Т., Балабанов А.И. Экономика туризма. Москва, 2003.

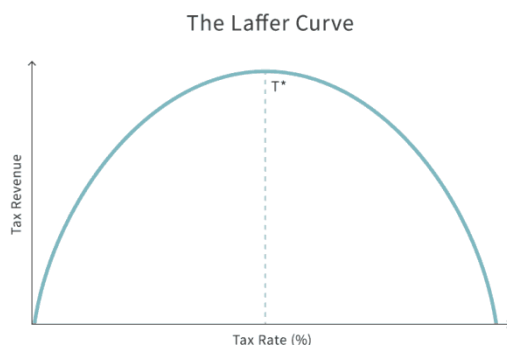
MİLLİ İQTİSADİYYATDA VERGİ DƏRƏCƏLƏRİ VƏ VERGİ YİĞİMİ ARASINDA QARŞILIQLI ƏLAQƏNİN QIYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Əhliman Süleymanlı

Azərbaycan Universiteti

ehlmanism@gmail.com

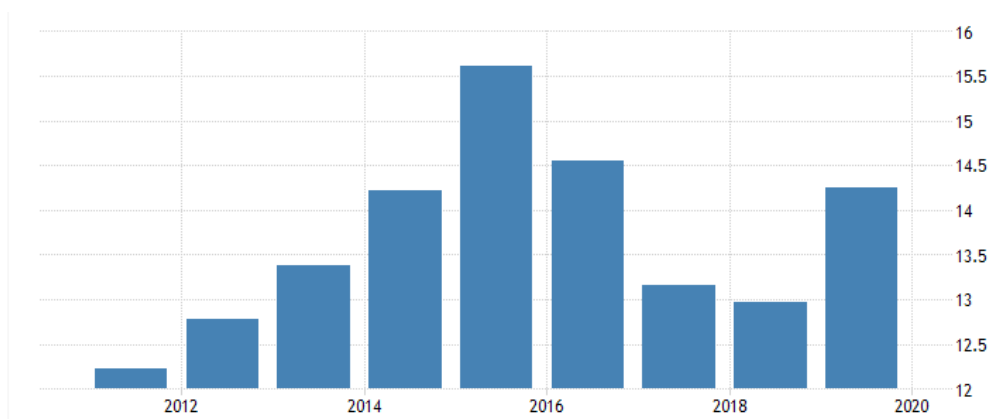
Milli iqtisadiyyatda dövlət büdcəsinə vergi yığımı və vergi daxilolmalarının təmin olunması, ölkə daxilində iqtisadi sferanın səmərəliliyinin təmin olunması, vergi nəzarətinin tətbiqinin genişləndirilməsi, sahibkarlıq üçün əlverişli mühitin yaradılması və vergi uçotunun düzgün qurulmasını təmin edir. İqtisadi sfera daxilində vergi dərəcələri və vergi yığımı arasındakı əlaqənin balanslaşdırılması mütləq əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, vergi dərəcələrində edilən artımlar müəyyən bir nöqtəyə qədər vergi yığımının həcmində artmasına şərait yaradır. Lakin növbəti mərhələlərdə bu artımlar fərdlərin vergi ödəmə məsuliyyətindən yayınmalarına və işləməmələrinə gətirib çıxarır. Bunun nəticəsi olaraq uzun müddətdə vergi yığımının həcmi əhəmiyyətli dərəcədə azalır. İqtisadi ədəbiyyatlarda qeyd olunan qarşılıqlı əlaqə “Laffer Əyrisi” adı altında izah olunur.

Qrafikdə də qeyd olunduğu kimi T^* (optimal) nöqtəsinə çatana qədər dərəcələrdə olan artım yığımların həcimini artıracaq, lakin T^* nöqtəsi aşıldıqdan sonra dərəcələrdəki artımlar, ümumi vergi yığımı və büdcəyə daxilolmaları azaldacaqdır.

Vergi dərəcələri və Vergi yığımı arasındakı əlaqəni qiymətləndirərkən toxunulması mühüm olan punktlardan biri də tarazlıq nisbətinin dəyişiminə uyğun olaraq yaranan təsirlər toplusudur. İlkin olaraq, vergi dərəcələrində edilən dəyişikliklər aşağıdakı faktorlar üzərindən təzahür edir:

- İqtisadi
- Sosial İqtisadi
- Büdcə formalaşması
- İnvestisiyalar
- Gəlirlərin bölgüsü

<https://tradingeconomics.com>

Makroiqtisadi cəhətdən yanaşılan zaman isə vergi yükünün fərqli gəlirli qruplar arasında bölgüsündən asılı olaraq dəyişir. Keynsin mütləq gəlir nəzəriyyəsinə görə gəlir, cari mütləq gəlir kimi müəyyən edilir və orta, son hədd istehlak meyillilikləri həm fərdi, həm də makro səviyyədə gəlir artdıqca azalır. Belə bir istehlak funksiyası etibarlı olduğu zaman ümumilikdə yüksək gəlir qrupuna düşən vergi yığımları azaltması aşağı gəlir qruplarına görə daha çox olur. Buna görə də dolaylı vergilərdəki faiz dəyişiklikləri aşağı gəlir qrupları üçün daha çox olduğuna görə artan nisbətlili gəlir vergisi ilə müqayisədə xərcləmələri daha çox, vergi yığımını isə daha da azaldacaq.

Yuxarıda qeyd olunan qrafikdə Azərbaycanın son illərdəki vergi yığımından daxilolmalarının səviyyəsi əks olunmuşdur.

Son illərdə təsərrüfat subyektlərinin sayının artması, vergi sistemində edilən dəyişikliklər, vergi ödəyiciləri həmçinin ƏDV ödəyicilərinin sayının artması, vergi dərəcələrinin stabilləşdirilməsi nəticəsində vergi daxilolmalarının həcmində artım müşahidə olunur.

Açar sözlər: vergi, yığım, vergi dərəcələri, büdcə, iqtisadi balans.

ƏDƏBİYYAT

1. <http://tedris.taxes.gov.az/az>
2. Tax-Free Wealth: How to Build Massive Wealth by Permanently Lowering Your Taxes (chapter 2)
3. http://cesd.az/new/wp-content/uploads/2019/11/CESD_Report_Tax_Insurance_Azerbaijan.pdf
4. <https://www.investopedia.com>

QAÇQIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜN GƏNCLƏRİN İŞSİZLİK PROBLEMİ DÖVLƏTİN SOSIAL SİYASƏTİNİN ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

Elnur Süleymanzadə

Azərbaycan Universiteti

Elnur.Suleymanzada@student.au.edu.az

İşsizlik problemi cəmiyyətdə yoxsulluğun yaranmasını şərtləndirən mühüm amillərdəndir. İşsizliyin mərkəzində sosial-iqtisadi amillərin durduğunu qeyd etmək olar. Kapitalizm ictimai-iqtisadi sistemində məşğulluğun, əməyin planlaşdırılması və proqnozlaşdırılması siyasəti arxa plana atıldığı üçün, rəqabət mexanizminin irəli çəkilməsiylə bu problem, dünyəvi miqyasda bir çox sosial iqtisadi problemlərin yaranmasına təkan verdi. Planlaşdırılmayan iqtisadiyyat tənəzzül yolunu tutur. Yəni tələb-təklif balansını qorumaq üçün, sosial-iqtisadi planlaşdırma və proqnozlaşdırma fəaliyyətlərini həmişə diqqət mərkəzində tutmaq lazımdır.

Həm lokal, həm də global müstəvidə gənclərin işsizlik problemləri dövlətlərin və habelə beynəlxalq təşkilatların sosial siyasətində əsas prioritet məsələlərdən biridir. Global səviyyədə gənclərin işsizlik səbəblərini, problemlərin meydana çıxmasını araşdırmaq ilkin məsələlərdir. Burada əsas diqqəti, mövcud problemləri- məsələ kontekstində müəyyən həllərə yönəlik, fəaliyyətlərin həm planlı, həm də proqnozlaşdırıcı formada aparılması təşkil edilməlidir.

Gənc qaçqın və məcburi köçkünlərin işsizlik problemlərinin dövlətin sosial siyasəti kontekstində araşdırılması xüsusi aktualıq kəsb edir. Gənclərin qaçqın və məcburi köçkün olmasına müxtəlif amillərin zəmin yaratdığını nəzərə alaraq, məsələyə dialektik, kompleks yanaşmalardan istifadə edərək baxmaq lazımdır.

Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkün gənclərlə bağlı ardıcıl siyasət aparılır. Sosial proqram və layihələrin hazırlanması ilə bağlı sərəcamlar verilmişdir. Məsələnin icrası ilə bağlı monitorinqlərin aparılmasına, ictimai nəzarətə, görülən işlərin şəffaf hesabatlarının verilməsinə şərait yaradılmasını təmin etmək qarşıya qoyulan sosial layihə və proqramların icrasını yalnız bu şəkildə uğurla icra etmə mümkündür.

Açar sözlər: qaçqınlar, məcburi köçkünlər, gənclik, işsizlik problemi.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəsimov E. Miqrasiyanın əsasları. Bakı, 2014.
2. Əliyev S. Sosial proqnozlaşdırma və layihələşdirmə. Bakı, 2009.
3. Məmmədov R.F., Süleymanlı S.A., Abbasov X.R. Azərbaycanda qaçqın və məcburi köçkünlərin problemləri Beynəlxalq təşkilatlar müstəvisində, Bakı, 2016.
4. Quliyev T.Ə. Əməyin iqtisadiyyatı, Bakı, 2003.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ PARLAMENTİNİN AQRAR KOMİSSİYASININ FƏALİYYƏTİ

Lamio Sultanova

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

tarix1650@yandex.ru

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin əsası qoyulan ərəfədə Azərbaycan kəndli ölkəsi idi. Əhalinin böyük qismini məhz kəndlilər təşkil edirdi. Bu dövrdə mövcud olan mülkiyyət formalarına nəzər yetirsək, görürük ki, əsas üstünlük dövlət (68,8%) və mülkədar mülkiyyətində (29,6%) idi. Ölkə ərazisində torpaqsız və aztorpaqlı kəndlilər çoxluq təşkil edirdi. Məhz buna görə də, başlıca qayəsini kəndlilərin torpaqla təmin edilməsi təşkil edən aqrar islahatın keçirilməsi labüd idi.

Məlumdur ki, torpaq qanunu layihəsini hazırlamaq üçün iki istiqamətdə fəaliyyətə başlandı: Parlament komissiyası çərçivəsində və Hökumət səviyyəsində. Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il fevral ayının 4-dəki iclasında bəy və qolçomaqlardan ibarət torpaq komissiyası seçildi [3, s.50]. 1920-ci il aprel ayının 21-ə kimi torpaq komissiyası fəaliyyət göstərmişdir. Fəaliyyət göstərdiyi dövrdə Parlamentin Aqrar Komissiyasının 25 iclası keçirilmişdir. Komissiyanın sədri Hümmətçi-mənşevik Səməd ağa Ağamalıoğlu idi. Komissiyanın üzvlərindən dördü müsavətçi - Mustafa Mahmudov, Məmməd bəy Şeyxzamanov, Murtuz Axundzadə və Nəriman bəy Nərimanbəyov, qalanları ittihadçı Bəhrəm bəy Vəzirov, sosialist blokundan İrzabəy Qaraşarov, Əhrardan Hacı Hüseyn Əfəndiyev, Daşnaksütyundan Arşak Malkazyan, Rus-slavyan cəmiyyətindən Vinqradov idi [1, s.213]. Komissiyanın tərkibinə nəzərə yetirsək görürük ki, bura müxtəlif partiyaların nümayəndələri üzv seçilmişdir ki, bu da komissiyanın fəaliyyətinə təsirsiz ötüşmədi. Çünki partiyalar arasında torpaq islahatı haqqında fikir ayrılıqları mövcud idi. Əsas fikir ayrılıqları torpaqların əvəzi ödənilərək və yaxud əvəzsiz olaraq alınmasında idi.

1919-cu il mart ayının 1-də parlament binasında aqrar komissiyanın iclası oldu. Açılışda geniş məruzə ilə Əkinçilik Nazirliyinin nümayəndəsi Şubin çıxış etdi. Məruzəçi komissiya üzvlərini Zaqafqaziya Seyminin 1918-ci il 7mart əsasnaməsi ilə tanış etdi. Burada əsasnamənin Azərbaycan üçün məqbul olub-olmaması nəzərdən keçirilirdi. Uzun mübahisələrdən sonra məclis qərara aldı ki, məsələnin müzakirəsi fraksiyalarda keçirilsin, hər fraksiya məsələni diqqətlə müzakirə etdikdən sonra öz fikirlərini sonrakı icaslarda bildirsinlər. Parlamentin aqrar komissiyasının mart ayının 15-dəki iclasında aqrar islahatın əsas müddəalarının müəyyənləşdirilməsinə cəhd edildi. Həmin müddəaların lehinə 5 təmsilçi, Müsavat, Əhrar, Hümmət, Rus-slavyanlar partiyalarının nümayəndələri, əleyhinə 1 nəfər bitərəf səs vermişdi. Qeyd etmək lazımdır ki, müddəalar Zaqafqaziya Seyminin 7 mart əsasnaməsinə uyğun hazırlanmışdı [4, s.82-83]. 1919-cu il avqustun sonu sentyabrın əvvəllərində Aqrar Komissiyanın tamamlanan layihəsinin əsas məzmununda bütün torpaqların dövlət mülkiyyətinə əvəzsiz olaraq keçməsi, müəyyən normalar daxilində torpaq sahiblərinin mülklərinin müəyyən olunması məsələsi əksini tapdı. Bu torpaq qanunu layihəsi parlamentdə müzakirə edilməli idi.

Parlamentin 21 avqust 1919-cu il tarixində keçirilən sayca 67-ci iclasında torpaq haqqında məsələ 14-cü baxılacaq məsələ kimi gündəliyə salınmışdı [2, s.4]. Amma bu iclasda müzakirə təxirə salındı. 1919-cu il 2 oktyabr Parlamentin 81-ci iclasında torpaq məsələsi yenidən gündəliyə çıxarıldı. İclas zamanı Əkinçilik nazirinin müavini Hidayət bəy Sultanov parlamentin Torpaq komissiyasının layihəsi ilə yanaşı Əkinçilik Nazirliyinin də layihəsini gözləməyi təklif etdi. Torpaq Komissiyasının sədri Səməd ağa Ağamalıoğlu çıxışında Əkinçilik Nazirliyinə layihəsini təqdim etmək üçün 10 gün vaxt verməyi təklif etmişdi. Veriləcək bu müddət ərzində layihə təqdim edilməsə o zaman, torpaq komissiyasının təklif etdiyi layihə müzakirəyə təqdim olunmalı idi. İclasın sonunda Səməd ağa Ağamalıoğlu tərəfindən 2 həftəlik vaxt verilməsi təklifi səsə qoyulsa da, qəbul olunmadı. Parlamentin 1919-cu il 9noyabr tarixində keçirilən 95-ci iclasında Aqrar Komissiyanın sədri Səməd ağa Ağamalıoğlu çıxışında Əkinçilik Nazirliyini torpaq məsələsi mövzusunda qəti siyasətinin olmamasında ittiham etdi. Çıxışında qeyd etmişdi ki, mülkədar çalışır rəiyyətin torpağını ələ keçirsin. Bütün bunların sonda faciələrə səbəb ola biləcəyini iclas iştirakçılarının diqqətinə çatdırdı.

Bəhs edilən dövrdə baş verən hökumət böhranları Parlamentin aqrar komissiyasının fəaliyyətinə də sirayət etmişdir. Artıq komissiya üzvləri gec-gec toplanırdı. Yaranamış belə vəziyyətdən çıxış yolu kimi, Aqrar Komissiyanın sədri Səməd ağa Ağamalıoğlu komissiyanın tərkibinə yenidən baxılması təklifini irəli sürmüşdür. Ancaq o, komissiya tərkibində sosialistlərin sayını artırmaq istəyinə nail ola bilmədi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin prioritet məsələlərdən biri torpaq məsələsi hesab edilirdi. Mürəkkəb torpaq məsələsinin həlli məqsədilə təşkil edilmiş Aqrar Komissiyanın hazıladığı heç bir torpaq qanununu layihəsi təsdiqlənməyərək rəsmi status ala bilmədi. Komissiyanın tərkibində müxtəlif partiyalardan üzvlərin təmsil olunması da komissiyanın fəaliyyətində mənfi rol oynadı. Həmçinin də bəhs edilən dövrdə hökm sürən gərgin siyasi atmosfer də vahid aqrar qanun

layihəsinin qəbuluna da təsirsiz ötüşmədi. Bütün bunlarla yanaşı həm Aqrar Komissiyanın, həm də Əkinçilik Nazirliyinin qanun layihəsinin hazırlanması üçün gördüyü işlər və söyləri böyükdür.

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, parlament, aqrar komissiya, torpaq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920) , Bakı, 1998.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti(1918-1920) Parlament (stenoqrafik hesabatlar) II cild Bakı, 1998.
3. Rəhimov Ə. 1920-ci ildə Azərbaycanda mülkədar torpaq sahibliyinin ləğvi, Bakı, 1962.
4. Səməndərov S. 1917-1920-ci illərdə Azərbaycanda aqrar məsələ, Bakı, 2009.

AZƏRBAYCANDA AQRAR BİZNESİN İNKİŞAFI SAHƏSİNDƏ İNVESTİSİYA QOYULUŞLARININ ÖNƏMİ

Ayaz Tağıyev

Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti

mba_az@mail.ru

Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatının tarixi olduqca qədimdir. Xüsusilə də, eramızdan əvvəlki dövrlərdə şərabçılıq və üzümçülük Yaxın Şərqlə birlikdə Azərbaycan ərazisində də ən qədim aqrar təsərrüfat sahələrindən biri olmuş və bu məhsuldar torpaqlarda yetişən məhsullar İpək Yolu vasitəsilə dünyanın fərqli ölkələrinə göndərilmişdir. Bu qarşılıqlı ticarət əlaqələri Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sisteminin inkişafını şərtləndirmiş, tarixin növbəti dövrlərində də qeyd olunan sahələr prioritet olaraq qalmışdır. XIX əsrdə Azərbaycanda ilk neft quyusunun qazılmasından sonra ölkə iqtisadiyyatında və ÜDM-sində neftin payı əhəmiyyətli bir yer tutmağa başlamış, XX əsrdə isə neft sektoru lider mövqeyinə yüksəlmişdir. Lakin bununla belə, ənənəvi kənd təsərrüfatı sahələri (üzümçülük, pambıqçılıq, baramaçılıq, şərabçılıq) yenə də inkişafdan qalmamışdır. Xüsusilə də, XX əsrin 70-80-ci illərində Azərbaycan SSRİ-yə rəhbərlik edən H.Əliyevin təşəbbüsləri nəticəsində ölkənin neft sektorunun coşğun inkişafı ilə arxa planda qalmış aqrar biznes sahələri – üzümçülük, pambıqçılıq, şərabçılıq və s. yenidən dirçəldilmişdir. 70 illik sovet imperiyasının dağılmasından sonra iqtisadi keçid mərhələsinə qədəm qoyan Azərbaycanda müstəqilliyin ilk illərində kənd təsərrüfatı sektoru böhran keçirmiş, bir müddət inkişafdan qalmışdır. 2010-cu illərdən başlayaraq qeyd olunan sahədə aparılan sürətli və effektiv islahatlar nəticəsində isə ölkəmizin qədim istehsal sahəsi – kənd təsərrüfatı (və ya aqrar) biznesi yenidən inkişaf mərhələsinə qədəm qoymuşdur.

Kənd təsərrüfatının və ya aqrar biznesin inkişafını şərtləndirən bir sıra vacib amillər var ki, onlardan birincisi investisiyadır [3]. Aqrar sahənin investisiyalandırılmasına təsir göstərən digər amillər isə istehsalçıların maraqları və sahibkarların iradəsindən asılı olmayan digər şərtlər daxildir. Bu zaman istehsalçıların maraqları aşağıda qeyd olunan amillər əsasında müəyyən olunur:

- Kənd təsərrüfatı subyektində bitki və heyvanların məhsuldarlıq səviyyəsi;
- İnvestisiyalaşmanın prioritet istiqamətinin düzgün müəyyənəndirilməsi;
- İstehsalat prosesinin təmərküzləşməsi və müəyyən bir sahə üzrə ixtisaslaşma;
- İnvestisiyalaşmanın xarakteri (qısa və ya uzun müddətli olması);
- İstehsala çəkiləcək xərclər, onun maya dəyəri və gələcək məhsuldarlıq səviyyəsi [2].

Azərbaycanda kənd təsərrüfatı sektorunun investisiyalaşdırılmasında ən böyük dəstəkçi dövlət olmuşdur, lakin bununla birlikdə, qeyri-neft sektorunun inkişaf etdirilməsinə təşviq siyasəti çərçivəsində bir sıra maliyyə qurumları (banklar, bank olmayan kredit təşkilatları və s.) da mühüm töhfə vermişlər. “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafına dair Dövlət Proqramları” yeni minilliyin əvvəllərindən etibarən hər beş ildə bir təzələnməmiş və qeyri-neft sektorunun inkişafının əsas stimulyatoruna çevrilmişdir. Bu dövlət proqramları çərçivəsində aqrar sferanın bir çox spesifik sahələrində məhsuldarlıq artmış, iqtisadi infrastruktur inkişaf etdirilmiş, yeni təsərrüfat formaları yaradılmış, əhalinin məşğulluq səviyyəsi artmış, ərzaq təhlükəsizliyi məsələsi böyük ölçüdə həll olunmuş, aqrar sektorda rəqabət mühiti canlanmış və nəticə etibarilə, aqrar sahəsinin dinamik inkişaf etməsi təmin olunmuşdur. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının təşviqini daha da artırmaq üçün ölkə başçısı tərəfindən 12 yanvar, 2015-ci il tarixli sərəncamla sözügedən il “Kənd təsərrüfatı ili” elan edilmişdir [4]. Prezidentin 6 dekabr, 2016-cı il tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi” isə sözügedən sahədə ən fundamental sənəd olmaqla, Azərbaycanın aqrar sektorunun 2025-ci ilə qədər və ondan sonrakı müddət üçün əsas hədəflərini müəyyənəndirmişdir.

Strateji Yol Xəritəsində diqqətçəkən bir sıra məqamlar mövcuddur. Belə ki, 2016-2020-ci illəri arasında realizasiyası nəzərdə tutulan bütün hədəflərə çatılmışdır, 2025-ci ilə qədər və ondan sonrakı dövrə aid hədəflərin reallaşdırılması ilə kənd təsərrüfatının inkişafını növbəti mərhələlərə daşıyacaqdır. 2025-ci ilə qədər qarşıya qoyulan hədəflərdən ilki – aqrar sektorun tam müasirləşdirilməsi və rəqabətqabiliyyətliliyinin gücləndirilməsidir [1]. Buraya isə, əsasən, məhsulların istehsal həcmının artırılması, bitkiçilik məhsullarının dəyər zəncirinin spesifik sahələr üzrə artırılması və s. daxildir. Növbəti beş ildə Azərbaycanda xüsusi bitkiçilik məhsulları – qoz-fındıq, meyvə, tərəvəz və s. sahələrin inkişafı yenə diqqət mərkəzində saxlanılacaqdır. Sovet illərində ölkədə yerli istehsalda xüsusi paya malik olmuş ənənəvi aqrar sahələrin (çayçılıq, tütünçülük, pambıqçılıq və s.) yenidən dirçəldilməsi və yerli istehsalın təşviqi, onların ixracının artırılması həm qeyri-neft sektoruna töhfə verəcək, həm də nəticədə idxaldan asılılığı azaldacaqdır [1].

Kənd təsərrüfatı istehsalında əsas rol oynayan ölkənin rayonlarında modernizasiya və transformasiya proseslərinin sürətləndirilməsi nəticəsində 2025-ci ilə qədər ölkədə kooperativ və müqavilə fermerliyi sistemi yaradılacaq, həmçinin, ailə təsərrüfatlarının inkişafı da təşviq olunacaqdır. Fermerlərin yüksəkkeyfiyyətli toxum və gübrə bazarına çıxışı asanlaşdırılacaq, onların investisiya yatırmaq potensialı daha da gücləndiriləcəkdir. Eyni zamanda, yerli bazarlar kiçik fermerlərə fasiləsiz olaraq xidmət edəcək və onların bu bazarlarda daha çox paya sahib olmasına

şərait yaradılacaqdır. Kiçik və orta biznesə verilən dəstək, ABAD mərkəzlərinin fəaliyyəti, kənd təsərrüfatına ayrılan subsidiyalar və kreditlərin həcmnin ildən-ilə artırılması və s. ölkəmizin aqrar sektorunun inkişafına böyük töhfələr vermişdir və yaxın gələcəkdə də bu tendensiyanın davam edəcəyi proqnozlaşdırılır. Azərbaycanda kənd təsərrüfatının təşviqi üçün bir çox nazirliklər koordinasiyalı şəkildə fəaliyyət göstərməklə kiçik ailə bizneslərinin yaradılmasına yardım edir, bankları da bu prosesə cəlb edərək aqrar sektorun investisiyalaşdırılma səviyyəsinin yüksəldilməsində xüsusi rol oynayırlar. Nəticədə yaxın onilliklərdə Azərbaycanın aqrar sektorunun inkişafındakı əsas meyillər investisiyalaşdırmanın artırılması, İKT həllərindən istifadə və diqqətdən kənarda qalan sahələrin yenidən canlandırılması olacaqdır.

Açar sözlər: aqrar sektor, kənd təsərrüfatı, investisiya, Strateji Yol Xəritəsi, istehsal, regional inkişaf

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasında kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalına və emalına dair Strateji Yol Xəritəsi”, Bakı, 2016.
2. <https://www.agro.gov.az/uploads/documents/1/noMd5ao2nDJwgMRCyTsPdDPPXLXZ2bwkk4DprYOl.pdf>
3. Abbasov V. (2012). Aqrar sahədə iqtisadi tənzimləmənin aktual problemləri, monoqrafiya. Bakı, 2012.
4. Namazova C. (2014). İnvestisiyalar. Bakı, 2014.
5. Seyidəliyev V. (2017). Kənd təsərrüfatı istehsalının stimullaşdırılmasında investisiya siyasətinin rolu. ADAU-nun elmi əsərləri, №4. 2017.

PEDAQOJİ DƏSTƏK PROSESİNDƏ ŞAĞİRD LƏRİN FƏRDİ KEYFİYYƏTLƏRİNİN INKİŞAF ETDİRİLMƏSİ

Dilşad Talibova

Gəncə Dövlət Universiteti

talibovadilshad@gmail.com

Pedaqoji dəstək pedaqoji nəzəriyyədə özünü doğrultmuş elə bir prinsip və praktikada sübut olunmuş elə bir fəaliyyət metodudur ki, pedaqoji fəaliyyətdə onun nəzərə alınması həmişə müsbət nəticələrə gətirib çıxarır. Buna görə də o, həmişə faydalı, həmişə müsbət nəticə verəndir. Problem dərin mahiyyətə malikdir və pedaqoji səriştəliliklə bağlı bir sıra vəzifələrin həyata keçirilməsini tələb edir. “Şagird hər hansı bir çətinliklə rastlaşanda məsləhət üçün müəllimə müraciət edir. Əgər müəllim şagirdə nəinki səmərəli yol, həm də əməli kömək göstərsə, bu zəmində onların münasibəti də tədricən dəyişilir. Şagird müəllimə inananda onu artıq bir tərbiyəçi kimi qəbul edir, nüfuzu ilə hesablaşır” [1, s.111].

Pedaqoji dəstək prosesində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması nə qədər vacibdirsə, bu xüsusiyyətlərin inkişaf etdirilməsi də bir o qədər vacibdir, zəruridir. Apardığımız tədqiqat işinin nəticəsi göstərir ki, belə bir inkişafa nail olmadan verilən pedaqoji dəstək əhəmiyyətsiz olacaqdır.

Müşahidələrimiz göstərir ki, uşaqların fərdi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi və fərdi inkişaflarına nail olunması istiqamətində müəllimlərin fəaliyyətində bir sıra qüsurlar hələ də qalmaqdadır. Bunlar əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) uşaqların fərdi inkişaf proseslərini təmin edə biləcək metodların azlığı və mövcud metodlardan səmərəli istifadə edilməməsi;
- 2) şagirdlərin subyektiv fikirlərinə və şəxsi təcrübələrinə müəllimlərdə inamsızlığın olması və bunların nəticəsində onların çox vaxt nəzərə alınmaması;
- 3) pedaqoji dəstəyin texnologiyaları, onların verilməsinin forma və metodları haqqında müəllimlərin məlumatlarının az olması;
- 4) bəzi müəllimlərin avtoritar ünsiyyət və rəhbərlik tərzinin pedaqoji dəstəyə imkan verməməsi;
- 5) şagirdlərin bir qisminin pedaqoji dəstək, yardım və kömək üçün müəllimlərə müraciət etməkdən çəkinməsi;
- 6) təlim prosesinin şəxsiyyətyönümlü, şagirdyönümlü təşkil edilməməsi nəticəsində təlimin müəllimyönümlü olması;
- 7) təlim prosesində innovasiyalardan istifadə edilməməsi və ənənəvi təlimdən yeni təlim metodlarına keçidin zəifliyi;
- 8) təlim prosesində cütlərlə və qruplarla işə lazımınca yanaşılmaması

Tədqiqatımız göstərdi ki, şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin inkişaf etdirilməsində ənənəvi qaydada aparılan təlim prosesində müəyyən məhdudiyyətlər vardır. Bu zaman müasir təlim metodlarından istifadə edildikdə, avtoritar təlim qaydalarından demokratik tədris prosesinə keçid olduqda daha səmərəli nəticələr əldə etmək mümkün olur. Bu baxımdan “Beyin həmləsi”, “Klaster”, “Dəyirmi masa”, “Venn diaqramı”, “İntellektual auksion” və onlarla digər yeni təlim metodlarından [3] istifadə etməklə keçilən dərslər daha məhsuldar olur və şagirdlərə paralel olaraq həm müəllimin, həm də yoldaşlarının pedaqoji dəstəyi mümkün olur.

Tapşırıqların verilməsində, şagirdlərə müəyyən kömək və istiqamətin göstərilməsində müəllimin uşaqlara fərdi yanaşması, onların fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması mühüm amildir. Burada gözlənilməsi vacib olan əsas prinsiplərdən biri ondan ibarətdir ki, müəllim uşaqlara fərdi yanaşarkən qruplarda bir-iki şagirdin deyil, bütün şagirdlərin fəal işləməsinə nail olmalıdır.

O.V. Tokmakova yazır: “Fərqi yoxdur, sizin qarşınızda kimdir: əlaçı, yaxud iki alandır, o, fəaliyyətin subyektidir. O, məktəbəqədər yaşlıdır və ya yuxarı sinif şagirdidir. Müəllim onun günah və səhvlərindən, müvəffəqiyyət və nöqsanlarından asılı olmayaraq onun şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşmalıdır. Buna görə onun şəxsiyyətinin güclü tərəflərinə və bacarıqlarına müraciət edilməlidir” [2, s.16].

Qrupdaxili əməkdaşlıq, müəllimin özünün şagirdlərə verdiyi istiqamət, şagirdləri fəaliyyətə cəlb etməsi kimi məsələlər göstərir ki, müəllimin pedaqoji dəstəyi təlim müvəffəqiyyətinin

artmasına, şagirdlərin ruh yüksəkliyi ilə işləməsinə və alınan nəticələrin yüksək olmasına xeyli müsbət təsir göstərir.

Pedaqoji dəstəyin verilməsində şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərinin nəzərə alınmasının şagird şəxsiyyətinin formalaşmasına təsirinin bir sıra psixoloji – pedaqoji şərtləri vardır. Müəllim fəaliyyət prosesində bunları nəzərdən qaçırılmamalıdır. Bunlar pedaqoji prosesin humanizm prinsipləri əsasında təşkili, müəllim-şagird əməkdaşlığının həmişə gözlənilməsi, pedaqoji prosesin “müəllim-şagird”, “şagird - şagird”, “subyekt-subyekt” əməkdaşlığı üzərində qurulması və hər bir şagirdin fərdi-psixoloji xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması kimi mühüm məsələlərdən ibarətdir. Müəllim pedaqoji dəstəyin təşkili və verilməsində şagird şəxsiyyətinin inkişafını əsas hədəf kimi nəzərə almalı və rəhbərlik etdiyi pedaqoji proses, bu prosesin başlıca məzmun xətti buna istiqamətlənməlidir.

Açar sözlər: pedaqoji dəstək, fərdi xüsusiyyət, müəllim, şagird, əməkdaşlıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Əlizadə Ə.Ə., Əlizadə H.Ə. Pedaqoji psixologiya (Dərslik). Bakı: ADPU, 2010.
2. Токмакова О.В. Педагогическая поддержка интеллектуального развития младших подростков в процессе обучения. Дис. канд. пед. наук. Москва, 2003.
3. Veysova Z. Fəal interaktiv təlim: müəllimlər üçün vəsait. UNİSEF, Azərbaycan nümayəndəliyi, 2007.

LİŖQVİSTİK DƏYİŞƏNLƏRİN QEYRİ-SƏLİS QİYMƏTLƏRİNİN HESABLANMASI

Ləman Teymurlu, Şəhla Hüseynzadə

Sumqayıt Dövlət Universiteti

shahla.huseynzade@gmail.com

İşdə nasos quyusundakı suyun səviyyəsinin intensiv olaraq dəyişən qiymətinin hesablanması probleminə baxılmışdır. Təbii dildə "suyun səviyyəsi" linqvistik dəyişəninin həlledici qiymətiləri ümumilikdə bir mütəxəssis ekspertdən alınır və tədqiq olunan obyektin məzmun xüsusiyyətlərini əks etdirir. Bu vəziyyətdə obyektin təsviri qeyri-səlis xarakter daşıyır [1].

Sistemin davranışı barədə natamam bilikləri təsvir etmək üçün "suyun səviyyəsi" linqvistik dəyişən və linqvistik dəyişənin terminləri istifadə olunur. Dəyişənin terminləri qeyri-səlis qiymətlərə uyğundur və sistem parametrlərinin vəziyyətlərindən birini xarakterizə edən ifadə ilə işarə olunur [2]. "Bir az artmışdır", "artmışdır", "çoxartmışdır", "bir az enmişdir", "enmişdir", "çox enmişdir", "normaldır" qiymətləri "suyun səviyyəsi" dəyişənin terminlərinə uyğundur, sistemin davranışını və texniki obyektin istənilən reaksiyasını təsvir edəcəklər.

Term sensor vericidən alınan məlumatların verilmiş qeyri-səlis qiymətlər çoxluğunamənsubluq dərəcəsini təyin edir. Nasos quyusundakı suyun səviyyəsinin subyektiv qiymətləndirilməsinin formallaşdırılması $\langle \beta, T, X, G, M \rangle$ ilə həyata keçirilə bilər, burada:

β –linqvistik dəyişənin adı: «suyun səviyyəsi»;

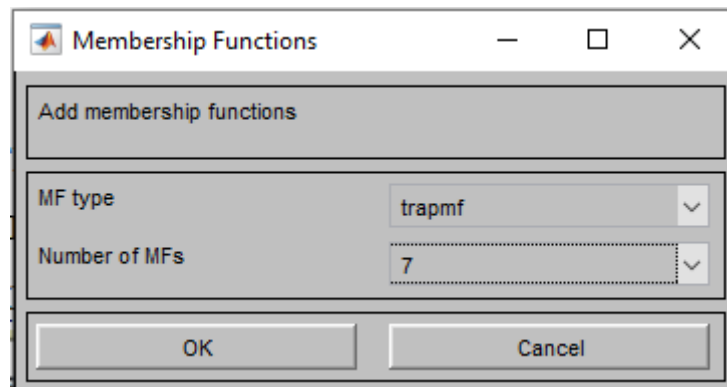
T –«suyun səviyyəsi» linqvistik dəyişəninin baza termlər çoxluğu: {"artmışdır", "normaldır", "enmişdir"};

$X = [Y_1, Y_2]$ –"suyun səviyyəsi" qeyri səlis dəyişəninin təyin oblastı, oblastın sərhədləri Y_1, Y_2 təcrübəyə əsaslanan statistik verilənlərlə müəyyən edilir: $X = [0, 12]$;

G –"çox", "biraz" kimi modifikatorlardan istifadə edərək yeni termlərin formalaşdırılması qaydasıdır: "çoxenmişdir", "bir azenmişdir", "bir azartmışdır", "çoxartmışdır";

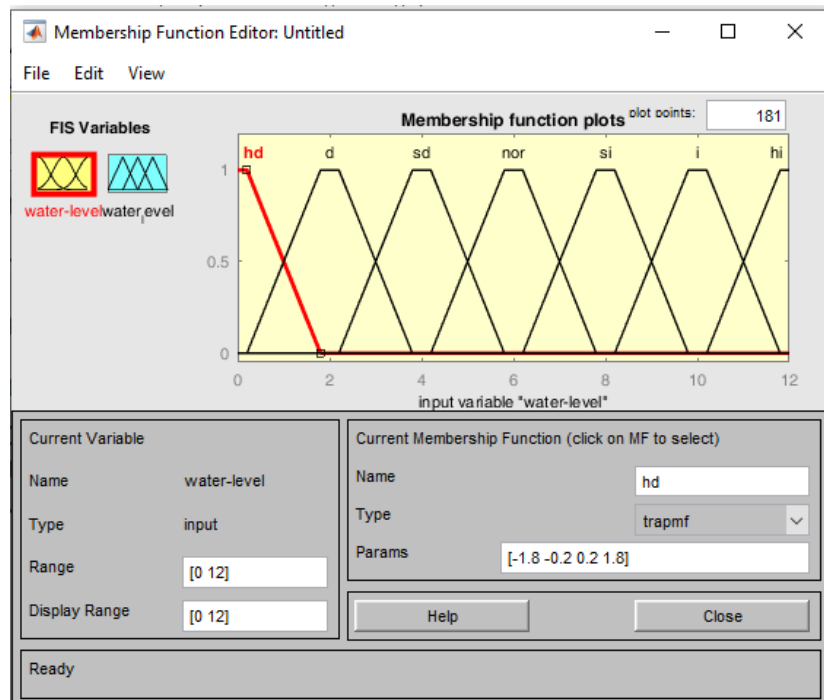
M –qeyri-səlis $\alpha = \{\alpha_1, \alpha_2, \dots, \alpha_k\}$ dəyişənlərin $X = [Y_1, Y_2]$ çoxluğunda təyin edilməsi prosedurudur, burada k termlərin sayıdır: $\alpha_1 =$ "çoxenmişdir", $\alpha_2 =$ "enmişdir", $\alpha_3 =$ "biraz enmişdir", $\alpha_4 =$ "normaldır", $\alpha_5 =$ "bir azartmışdır", $\alpha_6 =$ "artmışdır", $\alpha_7 =$ "çox artmışdır", ($\alpha_1 =$ "highly decreased", $\alpha_2 =$ "decreased", $\alpha_3 =$ "slightly decreased", $\alpha_4 =$ "normal", $\alpha_5 =$ "slightly increased", $\alpha_6 =$ "increased", $\alpha_7 =$ "highly increased"), həmçinin müvafiq $\tilde{A}_1, \tilde{A}_2, \tilde{A}_3, \tilde{A}_4, \tilde{A}_5, \tilde{A}_6, \tilde{A}_7$ qeyri-səlis çoxluqlarını təyin edir.

"Suyun səviyyəsinin" giriş dəyişəninin fuzzifikasiyası üçün aşağıdakı şəkildə verilən hissə-xətti trapesiya şəkilli mənsubluq funksiyasından istifadə olunurmuşdur [3]. MATLAB sistemi linqvistik dəyişənlərin qeyri səlis qiymətlərinin hesablanması üçün daha uyğun mühit hesab olunur. «Suyun səviyyəsi» (**water level**) linqvistik dəyişəni üçün $X = [0, 12]$ universumunda hissə-hissə xəttli trapesşəkilli yeddi mənsubluq funksiyası təyin edilmişdir (Şəkil 1).

Şəkil 1. Hissə-xətti trapesiyaşəkilli mənsubluq funksiyasının təyin edilməsi.

Yeddi qeyri-səlis çoxluq: $\tilde{A}_1 = \{0, 0.2, 1.8\}$, $\tilde{A}_2 = \{0.2, 1.8, 2.2, 3.8\}$, $\tilde{A}_3 = \{2.2, 3.8, 4.2, 5.8\}$, $\tilde{A}_4 = \{4.2, 5.8, 6.2, 7.8\}$, $\tilde{A}_5 = \{6.2, 7.8, 8.2, 9.8\}$, $\tilde{A}_6 = \{8.2, 9.8, 10.2, 11.8\}$, $\tilde{A}_7 = \{10.2, 11.8, 12\}$ və termlər çoxluğunun qiymətlərinə uyğun hissə-xətti trapesiyaşəkilli mənsubluq funksiyaları qurulmuşdur və termlərin **adlarına uyğun olaraq** "hd", "d", "sd", "nor", "si", "i", "hi" **adlandırılmışdır** (Şəkil 2).

Şəkil 2. «Suyun səviyyəsi» linqvistik dəyişəni üçün hissə-xətti trapesiyaşəkilli mənsubluq funksiyasının qrafik təsviri.

Linqvistik dəyişənlərin qeyri-səlis qiymətlərinin hesablanması bacarığı, qeyri-səlis məntiqin intellektual idarəetmə sistemləri, qərar qəbul etmə və ekspert sistemləri kimi texniki tətbiqetmələrdə istifadə edilməsinə imkan verir.

Açar sözlər: Linqvistik dəyişən, qeyri-səlis məntiq, mənsubluq funksiyası, qeyri-səlis çoxluq, termlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Заде Л. Основы нового подхода к анализу сложных систем и процессов принятия решения, Математика сегодня: Сб. ст. М.: Знание, 1974, 48 с.
2. Каид В.А.А. Методы построения функций принадлежности нечетких множеств. ИЮФУ. Технические науки, 2013, № 4, с. 144-152.
3. Леоненков А.В. Нечеткое моделирование в среде MATLAB и fuzzy TECH. СПб.: БХВ-Петербург, 2005, 736 с.

MİQRASIYA PROSESİNDƏ “BEYİN AXINININ” SƏBƏBLƏRİ

Mehriban Vəliyeva

Azərbaycan Universiteti

Mehriban.valiyeva86@gmail.com

İnsanların sərbəst hərəkət azadlığının mütləqləşməsi nəticəsində dünyada kasıb ölkələrdən varlı ölkələrə mütəxəssis, işçi və intellekt axını başlamışdır. Hələ K. Marks təsdiqləyirdi ki, sosial tərəqqinin əsası insanların bilik və ixtisas səviyyəsidir. İnsanların elmi bilikləri onların ehtiyacları üçün istifadə edilməyə başlayanda tərəqqi baş verir. Lakin kasıb ölkələrdə açıq qapılar siyasəti, sərbəst hərəkət azadlığı yüksəkixtisaslı kadrların kütləvi surətdə daha artıq əmək haqqı vəd edən varlı ölkələrə axmasına səbəb olur.

Bəşəriyyət yarandığı vaxtdan etibarən dünya əhalisinin miqrasiyası dəyişən zamanın şərtləndirdiyi tələblərə cavab vermək, ortaya çıxan yeni iqtisadi, siyasi məzmunlu problemlərə özünəməxsus reaksiya vermək üsulu olmuşdur. Miqrasiya latın dilində "migratil" - insanların yerdəyişməsi, bir yerdən digərinə (ölkə daxilində və ya bir ölkədən başqa ölkəyə) hərəkət etməsini ifadə edir. Ölkədən getmək - emiqrasiya, ölkəyə miqrantların gəlməsi isə immiqrasiya adlanır [1].

Tarixin bütün dövrlərində mövcud olan miqrasiya prosesi müasir dövrümüzdə aktualıq kəsb edib. Çünki bu miqrasiya prosesləri dünyada ciddi nüfuza malik olmaqla, baş verən bir çox siyasi proseslərin əsas səbəbi hesab edilir. Beynəlxalq münasibətlər sistemində miqrasiya prosesi və etnik yerdəyişmələr ən problemli, həssas məsələ kimi gündəmdədir. Miqrasiya prosesi hər bir ölkənin daxili və xarici siyasətində mühüm yer tutur. Beləki, bu proses legal və qeyri legal miqrasiyalar, ölkədaxili və ya ölkələrarası miqrasiyalar, məcburi köçkün və qaçqınlar, əməkçi miqrantlar, tranzit miqrantlar, etnik münaqişələr, zəka axını və digər formalarda özünü təzahür edir.

Əhalinin miqrasiyası istənilən regionunun sosial-iqtisadi vəziyyəti ilə sıx bağlıdır. Vətəndən kənarda yad ölkəyə miqrasiya etmiş insan iradəsindən asılı olmayaraq müxtəlif mədəniyyətlərlə ünsiyyətdə olduğundan akulturasiya (mədəniyyətini dəyişmə) prosesinə cəlb olunur. Şəxsiyyətin səviyyəsindən asılı olaraq onda əxlaqi keyfiyyət və xüsusiyyətlərlə bağlı düşünülmüş və düşünülməmiş dəyişikliklər baş verir. Miqrant təkcə ayrılıqda başqa-başqa ölkələrdə deyil, həm də global miqyasda mövcud olmalıdır. Bildiyimiz kimi, immiqrantlar kateqoriya, status və gəlişlərinin məqsədlərinə görə bölünürlər. Miqrasiya orqanları gələnləri qruplara bölməlidir ki, idarəetmə asanlaşsın.

İndiki müasir dövrümüzdə qloballaşan dünyaya integrasiya edən sivil dövlətin xarici və daxili siyasət kursunda bir sıra strateji məqamlarla yanaşı miqrasiya proseslərinin beynəlxalq hüquq normalarına uyğun idarə olunması və demoqrafik vəziyyətin daim nəzarətdə saxlanması vacib şərtidir.

Miqrasiya qəbul olunmuş beynəlxalq termindir ki, bu da insanların bir ölkədən digərinə müxtəlif səbəblərdən (məskunlaşmaq, işləmək, təhsil almaq və s.) köçməsi mənasını verir.

İşçi qüvvəsinin daxili miqrasiyasını (bir ölkənin regionları arasında) və xarici miqrasiyasını (bir neçə ölkəyə aid olan) fərqləndirirlər. Beynəlxalq miqrasiya problemlərini öyrənərkən istifadə edilən əsas anlayışlar aşağıdakılardır:

İşçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası – əməkqabiliyyətli əhalinin iş axtarışı məqsədilə və daimi yaşayış yerlərini dəyişməklə bir ölkədən digər ölkəyə hərəkəti başa düşülür.

İmmiqrasiya ölkəyə xaricdən əməkqabiliyyətli əhali axınıdır.

Emiqrasiya ölkədən xaricə əməkqabiliyyətli əhali axınıdır.

Miqrasiya saldosu ölkənin immiqrasiya və emiqrasiya göstəricilərinin fərqidir.

“Beyin axını” - yüksək ixtisaslı kadrların emiqrasiyası nəzərdə tutulur.

Reemiqrasiya - daha əvvəl ölkədən emiqrasiya etmiş əhalinin daimi yaşamaq üçün yenidən vətənlərinə qayıtmaları başa düşülür.

Beləliklə, işçi qüvvəsinin beynəlxalq miqrasiyası muzdlu əməyin ixracı və idxalından ibarətdir. Beynəlxalq miqrasiya bir proses kimi emiqrasiya, immiqrasiya və reemiqrasiyanın vahidliyini əks etdirir.

Beynəlxalq Əmək Təşkilatının təsnifinə görə, müasir beynəlxalq miqrasiyanın 5 əsas tipi fərqləndirilir:

- 1) daimi yaşayış yerini dəyişən köçkünlər;
- 2) müqavilə üzrə işləyənlər (müqavilədə işçinin ölkədə işləmə müddəti dəqiq şəkildə göstərilir);
- 3) yüksək hazırlıq səviyyəsinə, müvafiq təhsilə, praktiki iş təcrübəsinə malikpeşəkarlar, həmçinin dünya ali təhsil sistemi çərçivəsində hərəkət edən müəllimlər və tələbələr;
- 4) qeyri-leqal immiqrantlar;
- 5) hər hansı bir təhlükə səbəbindən öz ölkələrindən emiqrasiya etməyə məcbur olan şəxslər, yəni qaçqınlar.

Beynəlxalq miqyasda qəbul olunmuş fikrə görə, başqa ölkədə bir il ərzində yaşayan və ən azı bundan sonra bir il də burada qalmaq məqsədində olan insan miqrantlar sırasına daxil olur.

Bəşər tarixinin müxtəlif dövrlərində xüsusilə etnik yerdəyişmələr çoxluq təşkil etmişdir. Daha geniş və kütləvi yerdəyişmələr isə başlıca olaraq kapitalizm dövründə cərəyan etmişdir. Bu vaxt Qərbi Avropa ölkələrindən Amerikaya, Cənubi Afrika və Avstraliya ölkələrinə əvvəlcə işğalçılar və müstəmləkəçilər, sonra isə işsizlər axışmışdır. Buna görə də son 3-4 əsr ərzində dünyanın bir sıra ərazisinin, xüsusilə Avstraliya və Amerikanın əhalisinin tərkibi kəskin sürətdə dəyişmişdir [2].

Zəngin ölkələr inkişaf etməkdə olan ölkələrdən insan resurslarını – müəllimləri, həkimləri və mühəndisləri və s. cəlb etmək məqsədi ilə bu sahəyə dövlət səviyyəsində diqqət ayırır, xüsusi proqramlar təşkil edirlər. Bu proqramlar həmişə arzulanan nəticəni vermir, yüksək ixtisaslı kadrların mühacirətinin effekti hər zaman özünü doğrultmur, çünki bəzən infrastruktur yaxşı olmadıqda ixtisaslı kadrların olması kifayət etmir.

Əgər zəngin ölkələr beynəlxalq miqrasiya prosesində “beyin axını”na deyil, onun mübadiləsində əməkdaşlıq etməyə meyilli olsalar inkişaf etməkdə olan ölkələr hətta yüksək səviyyəli bacarıq və intellektə sahib vətəndaşlarının miqrasiyasından xeyir götürə bilərlər. Bu sahədə

diaspor şəbəkələri həlledici rol oynaya bilər. Bundan başqa, əsas peşə sahələrini, istehsal, istehlak sektorlarını hədəf alan yardım potensialı da miqrasiyanın müəyyən formada qarşısının alınmasına kömək etmiş olar [3].

İnkişaf etmiş ölkələrə miqrantların çoxu adətən kasıb ölkələrdən üz tuturlar. Belə ki, keçid dövrü yaşayan ölkələr inkişaf etmiş ölkələr üçün əsas miqrant mənbəyi sayılır. İnkişaf etməkdə olan ölkələr üçün nisbətən sərt və ağırlıqtəsadi tənzimləmələr səciyyəvidir və bu ölkələrin yüksəkixtəsaslı mütəxəssisləri daha yaxşı yaşamaq üçün müxtəlif üsul və vasitələrin axtarışında olaraq muhacirət etməyə məcbur olur. Nisbətən aşağı kvalifikasiyalı Afrikalı miqrantlar digər Afrika ölkələrinə və ya Avropaya, daha yüksəkixtəsaslı miqrantlar isə Şimali Amerikaya üz tutur.

Əmək miqrasiyası prosesində miqrantların eksportçusudan idxalatçısına çevrilən ölkə özünün iqtisadi inkişafını nümayiş etdirir. Məsələn, Azərbaycan və Polşa indi Qərb ölkələrindən yüksəkixtəsaslı işçilərin axınına malikdir. Artıq bu ölkələrdəmiqrantlar miqrasiyanın sirkulyar hərəkətini və mövsümi formasını əhəmiyyətli dərəcədə nümayiş etdirir [4].

Müasir dövrdə beynəlxalq miqrasiyanın effektləri haqqında konkret nəticə çıxarmaq qeyri-mümkündür, çünki muhacirətin iqtisadi effektləri miqrasiya dövryyəsi çərçivəsində müəyyən vəziyyətlərdən asılı olaraq fərqli şəkildə təzahür edə bilər. Beynəlxalq miqrasiya prosesiasənüç istiqamətdə inkişafa təsir göstərə bilər: işçi qüvvəsi, məhsuldarlığın əldə olunması üçün təminatda dəyişikliklər və miqrantların pul köçürmələrindəki dəyişikliklərlə. Muhacirətin təmiz qazancının mənfisi və müsbəti bu üç effektdən asılıdır və hər bir istiqamətin nisbi əhəmiyyəti miqrantın həyatı boyunca dəyişir. Burada miqrasiya dövryyəsinin bir neçə mərhələsini nəzərə almaq lazımdır: ölkəni tərk etmə, miqrasiyanın qarşısının alınması üçün mümkün tənzimləmə və ölkəyə qayıtma. Bəzi hallarda bu mərhələlər ləngidilə və ya sürətləndirilə bilər və geri qayıtma da başqa ölkələrdən immiqrasiya ilə əvəz oluna bilər. Dövlət ölkəni tərk etmə və çıxışı tənzimləmə mərhələlərində ölkədaxiliəmək bazarı yaratmaqla nisbətən aşağı bacarıqlı mütəxəssislərdən xeyir götürə bilər və digər aşağı kvalifikasiyalı işçilər üçün də əmək haqları artırıla bilər. Ümumiyyətlə, kasıblığın aradan qaldırılmasında aşağı kvalifikasiyalı işçilərin pul köçürmələri yüksəkixtəsaslıların pul köçürmələrindən daha böyük effekt verir. Yüksəkixtəsaslının ölkəni tərk etməsi riskləri ardınca dartıb aparmaqla yanaşı əhali arasında təhsilin daha yüksək səviyyələrinə olan marağı da artırır bilər. Araşdırmalar göstərir ki, sirkulyar miqrasiya mərhələsindəmiqrantların "beyin mübadiləsi" ölkələrin inkişafına daimi miqrasiyadan daha çox fayda verir [5].

"Beyin axını" haqqında mövcud informasiya onun təsir və nəticələri ilə bağlı geniş ümumiləşdirmələr etmək üçün kifayət deyildir. Beynəlxalq miqyasda yüksəktəhsilli əhəlinin müxtəlif muhacirət formaları mövcuddur. Potensial qiymətlərdirmədə "beyin axını" ilk olaraq ölkənin innovasiya və investisiya, eləcə də səhiyyədə və təhsil sektorunda xidmətlərin itkisinə səbəb olduğu üçün mənfi tendensiya hesab olunmalıdır. Fikrimizcə, "Beyin sərhədləri aşır" ifadəsi miqrantların professional bacarıqlarının dağılması ilə sonrakı dövrlər üçün ölkənin inkişafının aşağı salınmasına gətirib çıxara bilər. Bundan əlavə, "beyin axını" prosesinin mənfi sosial bəlaları da mövcuddur. Belə ki, yüksəkixtəsaslı peşəkarların ölkəni tərk etməsi onların ailələrinə, cəmiyyətdə

gender balansına, uşaqlara, onların təhsilinə mənfi təsir göstərir, cinayət prosesində regional bərabərsizliklərin və digər gərginliklərin yaranmasına səbəb olur.

Açar sözlər: Miqrasiya, beyin axını, əmək miqrasiyası, qloballaşma.

ƏDƏBİYYAT

1. International migration policies. INDEP. Econ-social affairs. Population division-NY., UN, 276 p.
2. Quliyeva N.M. Etnoqrafiya və Etnologiya, dərs vəsaiti. Ali məktəb tələbələri üçün vəsait. Bakı, 2009, 157 səh.
3. Mac Gillivray. A. A Brief History of Globalization. Robinson Ltd, 2006, London.
4. Fleming D., Baily B. The Intellectual migration: Europe and America (1930-1960). Cambridge, Harvard Press, 1969, pp.207.
5. Migration and the Brain Drain Phenomenon,
http://www.oecd.org/document/40/0,3343,en_2649_33935_39269032_1_1_1_1,00.html

MƏTN STRUKTURUNDA İŞTİRAK EDƏN LEKSİK-TERMINOLOJİ VAHİDLƏR XÜSUSİ İNFORMASIYA ÖTÜRƏN MÜHÜM FİKSASIYA VASİTƏSİ KİMİ

Samirə Vəliyeva

Odlar Yurdu Universiteti

samire_velizade@mail.ru

Leksik-terminoloji vahidlər dilin struktur vahidi kimi götürülən sözdür; nitq prosesində təzahür edən söz –üzdən fərqli olaraq başa düşülən, dərk edilən, özünü cümlədə və mətnədə göstərə bilən söz-tipdir. Başqa sözlə, mətn daxilində bütün forma və mənalarının cəmindən ibarət olan lüğət vahididir.

Mətnin leksik-terminoloji vahidləri daha çox elmi nitq üçün xarakterikdir. Elmi nitq yaxud elmi mətn- başdan-baş terminoloji vahidlərdən ibarət olur.

Elmi informasiyanın əsası terminlərlə qoyulur. Bəzən eyni bir termin bir neçə elm sahəsi barədə informasiyanı verə bilər. Məsələn, «güç» termini. Texnikada, fizikada power, might, force; hərbi: military might (hərbi güc), the power of the law (qanunun gücü), striking power (zərbə gücü), the political and economic power of the country (ölkənin siyasi və iqtisadi gücü), Küləyin gücü terminoloji ifadəsi isə coğrafi biliklər haqqında informasiya verə bilər. (texnika elmində wind turbine -külək enerjisi. Həm leksik, həm də terminoloji xarakterə malik olan dil hadisəsi, şübhəsiz, elmi nitq, elmi söyləmə üçün səciyyəvi sayılır. Bu mətnlərdə informasiya əlaqəli olur. «Əlaqəli informasiya-sistemin təşkilinin sıralanmasını xarakterizə tam obyektiv olaraq mövcuddur. Onun təhlili və hiss olunub götürülməsi üçün adi təbii-elmi aspektdən istifadə olunur. Elmi mətnədə əlaqəli informasiya üçün nümunə kimi hüceyrələrin genetik aparatının informasiyası, konstruktorunun texnikada, mexanizmdə, texniki quruluşun ilkin informasiyası və s. üçün xidmət edə bilər.

Təsadüfilik elementi yalnız onun yaranması zamanı baş verir, lakin bu kəmiyyət dəyərində özünü əks etdirir. Mətndə əlaqəli informasiyanı vermək üçün statistik aparatdan istifadə tələb olunur. Əlaqəli informasiya bir sıra hallarda kəmiyyət nöqtəyi-nəzəridən daha dəqiq müasir riyazi metodlar ilə tam şəkildə müəyyən oluna bilər. Tərcümə mətnlərinin ilkin dilə tədrisi məqsədilə salınması».

Bədii mətndə informasiyanın xarakteri yeni leksik-terminoloji vahidlərin yaranmasına səbəb olur. İnformasiyanın dəyişməsindən asılı olaraq mətnə hər dəfə yeni leksik-terminoloji vahidlər daxil olur. Məs.: Yazıçı S.Əhmədovun «Qanköçürmə stansiyası» povestində hadisələrin inkişafı prosesində mətnə tibbi sahə ilə bağlı yeni terminoloji vahidlər daxil olaraq makromətni genişləndirir, yeni terminlər vasitəsi ilə məlumat, bilik üzərində qurulmuşdur. Mikrotemada başlıca məqsəd Qanköçürmə stansiyasında hər gün işlərin necə getməsidir. İnsanların bu stansiyada qan vermələri əvəzinə donor almalarıdır. Mikromətn bu təsvir üzərində qurulmuş, mətnin içərisində xeyli sayda terminoloji vahidlər işlənmişdir: həkim, sənəd, yoxlama, xəstəxana, qəbul...bu terminlər mətnə tibbi sahəyə aiddir. Mətndən kənar həmin terminlərin bəziləri leksik səciyyə daşıyır. Başlanğıc cümlədə «həkim», «sənəd» sözləri vasitəsilə məlumat verilir. Digər cümlələrdə tema inkişaf etdirilir Son cümlə nəticəni bildirir, fikir yekunlaşır, tkema haqqında informasiya sona çatdırılır. Qanın tibbi, həyatı önəmi aforistik, hikmətli kəlamlarla öz ifadəsini tapır. Beləliklə, tibbi teminlərin istifadəsi ilə mikrotema haqqında bitkin fikir (obrazlı şəkildə: «*Qan həyat mənbəyidir*», «*Mənim qanım milyonların ürəyindən axır*», «*Sənin bir damla qanın mənim həyatımı xilas etmişdir*») söylənilir.Qeyd edək ki, bu tibbi terminlər vasitəsilə konkret informasiyalar bədii mühitdə verilir.Bədii əsərlərdə məktub formalarına çox rast gəlmək olur. Məktub-mətnlərin formalaşmasında, əlbəttə, orada açar rolunu oynayan leksik-terminoloji vahidlər də silsilə təşkil edir. Məs.:Dörd ay Bakı hərbi piyada məktəbində (sonuncu ayda minamyotçu bölüyünə keçmişdi) təlim aldıqdan, hərbi hazırlığı bitirdikdən sonra onun məktubları «P\p»-səhra poçtundan gəldi. «...Ata, biz yenə də təlimdəyik. Bununla sizə 3 məktub yazıram, cavab yoxdur...Məndən nigaan olmayın. Düzdü, gedirik, amma yeknə də burada yaxşı incir və üzüm yedik. Pulum kifayət qədər var. Göndərdiyiniz pasıkanı alıb pulu geri qaytardım.

«...Vaqif, kazarmanın aşağısında, bir şinelin altında yatdığım dəqiqələri hərdən xatırla. 4\X-42»- onu görməyə gedən qardaşı ilə o zaman hərbi düşərgələrdən özgə tikinti olmayan yerdə, çöldə gecələmişdilər.»Bu məktub-mətndəki hərbi terminlər vasitəsilə verilən informasiya həqiqi, əsl (hərfi) informasiyadır. Konseptual baxımdan mətnaltı mənaları bildirən məlumatlar da mövcuddur ki, bu da implisit (mətnaltı) informasiya adlanır. Bu informasiya danışanın kommunikativ diqqətinin ifadəsi ilə bağlı olur, interaksional mənaları şərh edir.Həm leksik, həm də terminoloji xarakterə malik olan dil hadisəsi, şübhəsiz, elmi nitq, elmi söyləmə üçün səciyyəvi sayılır. Bu mətnlərdə informasiya əlaqəli olur. «Əlaqəli informasiya-sistemin təşkilinin sıralanmasını xarakterizə tam obyektiv olaraq mövcuddur. Onun təhlili və hiss olunub götürülməsi üçün adi təbii-elmi aspektdən istifadə olunur. Elmi mətnə əlaqəli informasiya üçün nümunə kimi hüceyrələrin genetik aparatının informasiyası, konstruktorunun texnikada, mexanizmdə, texniki quruluşun ilkin informasiyası və s. üçün xidmət edə bilər.

Açar sözlər: mətn, mətn strukturu, informasiya, leksik-terminoloji vahidlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Kazımov Q. Seçilmiş əsərləri. Vcild, Bakı, Nurlan, 2008.
2. Məmmədov N., Əhmədov R. Ölçmə texnikasının əsasları. Ali məktəblər üçün dərslik, Bakı, 1977.
3. Rüstəmov Y. Fəlsəfənin əsasları. Bakı, Elm, 2004.

ƏLİLLİYİN MODELƏRİ

Tünzalə Verdiyeva

Azərbaycan Universiteti

tunzala.verdiyeva@au.edu.az

Model səbəb və nəticə əlaqəsinin dərk edilməsi üçün konseptual əsasdır. Adətən model daha geniş nəzəriyyələrə əsaslanır. Hər bir cəmiyyətdə əlilliyin müxtəlif modelləri mövcuddur və bu modellər zaman keçdikcə biri digərindən daha çox dominant ola bilər. Məsələn, əvvəlki əsrlərdə əlillik modelləri dinə əsaslanırdı. Bir-biri ilə çox zaman konfliktdə olsalar da, əlillik modelləri tədricən bir-birinə təsir etməklə modifikasiya edirlər. Modellər cəmiyyət daxilində daha güclü qruplar tərəfindən ortaya qoyulur. Məsələn, tibb mütəxəssislərinin ortaya qoyduğu model həmin cəmiyyətdə və həmin zaman kəsiyində daha zəif əlilliyi olan insanların modelinə üstün gələ bilər.

Əlilliyin modelləşdirilməsi zamanın tələbidir və müxtəlif cəmiyyətlərdə əlilliyi olan insanlara münasibətin göstəricisidir. Əlillik modellərinin müəyyən edilməsi əlilliyi olan insanlara münasibət və davranışı, siyasəti, peşəkar fəaliyyəti, müəssisələrin, o cümlədən xəstəxana, reabilitasiya mərkəzləri və sosial xidmət departamentlərinin idarə edilməsi üçün vacibdir. Hətta tək bir sözün necə ifadə edilməsi siyasəti və praktikanı formalaşdırma bilər [1].

Əlilliyin individual modelinə nəzər salsaq görərik ki, Qərbi dünyasında, hal-hazırda əlilliyə ən geniş yayılmış yanaşma aşağıdakı kimidir: əlilliyi olan insanların qarşılaşdığı çətinliklər onların fərdi fiziki, sensor və intellektual çatışmazlıqlarının birbaşa nəticəsidir. Əlilliyin individual modeli tibbi, psixoloji və sosioloji ədəbiyyatlarda dərin kök salıb. Hətta səhiyyə və xəstəliklərin sosiologiyası barədə olan ədəbiyyatlarda əlillik nadir hallarda sosial problem kimi verilir. Tibbi model individual modelin alt kateqoriyası olub xəstəlik prosesinin və anormallığın bir hissəsi kimi təsəvvür edilir. Bu model belə bir fikrə əsaslanır ki, problem fərdin öz söyləri nəticəsində aradan qaldırılmalıdır. Bu yanaşmaya görə əlilliyi olan insanlar başqa insanlara mümkün qədər çox bənzəmələri üçün özlərində olan səhv cəhətləri düzəltməlidirlər. Əlilliyi olan insanlar barədə aparılan tədqiqatların da bir çoxu individual modelə əsaslanıb. Burada əlillik sosial və siyasi məsələ kimi dəyərləndirilmək əvəzinə daha çox tibbi və psixoloji aspekt kimi qabardılıb. Siyasət və praktika, aparılan tədqiqatlara əsaslandığından bu cür yanaşma əlilliyi olan insanlara birbaşa ciddi təsir edir.

Yuxarıda deyilən arqumentlərə baxmayaraq demək olmaz ki, əlilliyi olan insanların tibbi və ya individual ehtiyaclarının olması səhvdir. Başqa insanlar kimi əlilliyi olan insanların da sağlam olmağa ehtiyacı var.

Əlilliyin sosial modeli, sosial işçilərin daha çox istinad etdiyi yanaşmadır və sosial modeli çox vaxt “baryerlər yanaşması”na aid edirlər. Bu modeldə əlillik ətraf mühit, münasibət və struktur (təşkilati) baryerlər şəklində qəbul edilir. Bu maneələr əlillərin cəmiyyətə daxil olmalarının və həyatın bir çox sahələrində, o cümlədən məşğulluqda, təhsildə, evlə təmin olunmada, istirahətin təşkil edilməsində, nailiyyətlərin əldə edilməsinin qarşısını alır. Əlilliyi olan şəxslərin qarşılaşdığı baryerlər(maneələr) aşağıdakı kimi qruplaşdırılır [2].

Struktural baryerlər- normalar, adət-ənənələr, ideologiyalar, təşkilatlar və institutlar.

Ətraf mühit baryerləri - ətraf mühitdə olan fiziki baryerlər, məsələn, pilləkənlər, səkilər, nəqliyyatın əlilliyi olan insanlara uyğun olmaması, ictimai nəqliyyatda pandusların olmaması, yaxud da standartlara uyğun olmaması, Braille əlifbası və Daktil əlifbası (Jest, işarə dili) üzrə mütəxəssislərin (tiflo-pedaqoqların və surdo-pedaqoqların) tərcüməçilərin olmaması.

Münasibət baryerləri- cəmiyyətin əlilliyi olan insanlara münasibəti və davranışı.

Göründüyü kimi, sosial model əlilliyi, əlilliyi olan insanda deyil, cəmiyyətin özündə axtarır. Əlil arabasında olan insan iflic oduğuna görə deyil, binanın dizaynına, liftin olmamasına, müvafiq iş yerinin olmamasına, ona qarşı olan münasibətin və davranışın fərqli olmasına görə əlil hesab edilir. Sosial model əlilliyin siyasi və sosial təbiətini işıqlandırır. Lakin sosial modelin də çatışmayan cəhətləri var. Bu çatışmazlıqları qabardan bir qrup əlilliyi olan insan sosial modelin əngəlliyinin danması faktı ilə razılaşmadıqlarını bildirirlər. Çünki sosial modeldə əlillik bioloji aspektdən başqa sosial, psixoloji, məntiqi, tarixi və mədəni aspektlərdə təqdim edilir və bioloji aspekt ümumiyyətlə nəzərə alınmır. Digər tərəfdən əgər sosial model cəmiyyətdə olan baryerləri aradan qaldırmaqla əlillik problemini həll etməyi nəzərdə tutursa, bunu yalnız fiziki əlilliyi olan insanlar üçün mümkün olduğu ortaya çıxır. Məsələn, autizmlili və psixi sağlamlıq imkanları məhdud olan insanlar üçün bu model işləməyə bilər. Belə ki, fiziki əlilliyi olan insanlar üçün mövcud baryerləri aradan qaldırmaq nisbətən asandır.

Uzunmüddətli vəziyyət əlilliyin modellərindən biridir. “Uzunmüddətli vəziyyət” hal-hazırda tibbi ədəbiyyatlarda və tədqiqatlarda çox istifadə olunan ifadədir və “xroniki xəstəlik” kimi tibbi ifadənin sinonimidir.

“Xronos” yunan dilində “uzun müddət davam edən” deməkdir. “Uzunmüddətli vəziyyət” davamlı tibbi qayğı tələb edir, insanların edə biləcəklərini məhdudlaşdırır və bir ildən çox davam edir. “Uzunmüddətli vəziyyət” müalicə oluna bilməyən lakin idarə edilməsi mümkün olan vəziyyətdir. Bu vəziyyəti tibbi müdaxilə ilə yalnız nəzarətdə saxlamaq mümkündür. Xroniki xəstəliyi olan insanın həmişəlik dəyişməsi və onun vəziyyətinin geri qaytarılması mümkün deyil. Tibb inkişaf etdiyi üçün əvvəllər müalicəsi mümkün olmayan xəstəliklər hal-hazırda xroniki xəstəliklər hesab edilir. Xərçəngin bəzi növləri (xoş-xassəli şişlər) və QİÇS xəstəliyi buna misal ola bilərlər. Yaşın çoxluğu xroniki xəstəliklərlə müşayiət olunur və çox zaman yaşlılar şəkərli diabet xəstəliyindən əziyyət çəkirlər. Lakin bu heçdə o demək deyil ki, cavanlarda xroniki xəstəliklər

olmur. Hemofeliya, şizofreniya, astma, epilepsiya, diabet xroniki xəstəliklər olub, cavanlara da təsir edir. Əlillik barədə hələ də cəmiyyətdə mənfi fikirlər daha çox üstünlük təşkil etdiyindən insanlar vəziyyətlərini “Uzunmüddətli vəziyyət” kimi adlandırılmasına daha çox üstünlük verirlər. [3]

Əlilliyin faciə modeli, adından da göründüyü kimi, əlilliyi sosial və siyasi məsələ kimi deyil, şəxsi faciə kimi qəbul edir. Bu modelə əsasən əlillik bioloji vəziyyət, məhdudiyyət, zəlif, anormal və nəyin bahasına olursa olsun qaçılmalı olan vəziyyətdir. Əlilliyi olan insanlar cəmiyyət üçün yük hesab edilir və bu yanaşma tarix boyu bir çox mədəniyyətlərdə üstünlük təşkil edib. Əlilliyi ifadə edən sözlərin neqativliyi, əlilliyi olan insanların cəmiyyətdə nə dərəcədə aşağı statusa malik olduğunu göstərir. Məsələn, “görmə imkanları məhdud insan”ların “uzağı və ya yaxını görməyən” adlandırılması onlara qarşı mənfi münasibəti ifadə edir. Bu cür ifadələr əlilliyi olan insanlara qarşı stereotiplərin yaranmasına səbəb olur. Onlar köməksiz, başqalarından asılı və yazıq gəlinəsi hesab edirlər. Ona görə də xeyriyyəçilik faktoru bu modeldə daha çox istifadə edilir. Kütləvi informasiya vasitələrinin də əlilliyin faciə kimi qəbul edilməsində rolu böyükdür. Belə ki, əlilliklə bağlı olan televiziya proqramlarının çoxu tibbi və müalicə ilə əlaqəli müzakirələrə daha çox yer ayırırlar.

Açırsözlər: əlilliyin modelləşdirilməsi, individual model, sosial model, faciə modeli, uzunmüddətli vəziyyət.

ƏDƏBİYYAT

1. Michael Oliver, Bob Sapey and Pam Thomas (2012) Social Work with Disabled People. Palgrave Macmillan. 4th Edition.
2. Sally French and John Swain (2012). Working with Disabled People in Policy and Practice: a social model. Palgrave Macmillan.
3. Colin Barnes and Geof Mercer (2010). Exploring Disability. Second Edition. Polity.

NEOKLASSİK PARADİQM İDARƏSİNDƏ ŞƏXSİ İDARƏ

Bəhruz Xasiyev, Cəmilə Nuriyeva

Bakı Dövlət Universiteti

cemacama1003@gmail.com

İdarəetmə gənc bir elmdir, lakin cavab axtardığı suallar min illərdir insan şüurunu çaşdırır. Bu suallardan biri budur: bir insan necə daha səmərəli ola bilər? Bu məqalədə neoklasik idarəetmə paradigması zaman prizmasından araşdırılır, eyni zamanda bu tədqiqatın əsas məqsədi olan yeni istiqamət - “şəxsiyyət idarəçiliyi”nin inkişafının şərtləri müəyyənləşdirilir. Elmi analiz və sintez üçün material idarəetmə və psixologiya sahəsində faktiki tədqiqatlardır. Təhlil olunan material rəsmi mənbələrdən götürülmüş, elmi induksiya metodundan istifadə edilmişdir.

Neoklasik idarəetmə paradigması, elmi ictimaiyyətin əvvəllər formalaşan F.Taylor və A.Fayolun klassik idarəetmə paradigmasına cavabı olaraq yaranmışdır. 1924-1932-ci illərdəki Hawthorne təcrübələri və Hawthorne effektinin daha da müəyyənləşdirilməsi sayəsində neoklasik

paradiqma, humanist nəzəriyyənin və idarəetmə praktikasının inkişafına əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərdi.

Növbəti 30 il ərzində humanist idarəetməyə çox diqqət yetirildi. Bununla birlikdə, dinamik inkişaf edən dünya iqtisadiyyatında tendensiyalar sürətlə bir-birini əvəz edir. Nəticə etibarilə humanist nəzəriyyələr o dövrdə sistem konsepsiyalarını və kompüterlə əlaqəli idarəetmə məktəblərini kənara atdı. Bu prioritetlər 2000-ci illərin əvvəllərinə qədər sabit iqtisadi inkişaf təmin edirdi. Ancaq istehsalın artan bilik intensivliyi və texnoloji strukturların perspektivli dəyişikliyi dünyadakı sahibkarları və alimləri daha çox və daha tez-tez humanist idarəetməyə yönəltdi [7, s.243]. İdarəetmənin ilk belə inkişaflarından birini Amerikanın menecment klassiki P. Drucker proqnozlaşdırırdı: "Bir bilik işçisinin məhsuldarlığı, hər ehtimala görə idarəetmənin hədəfi olmalıdır, bunun üçün başqa şeylər də lazımdır, təşkilatda çalışanlara və işlərinə tamamilə fərqli yanaşmalar. Məqsəd hər bir fərdi işçinin konkret bacarıq və biliklərini mümkün qədər məhsuldar etməkdir" [2]. Daha sonra sözləri belə müəlliflərin uğuru ilə təsdiqləndi: B. Tracy, D. Allen, S.R. Covey, L. Hevit, D. Canfield, B. Moran, M. Lennington, G.A. Arxangelski və başqaları. İdeyaları hər biri dünya iqtisadiyyatının bir hissəsi olan minlərlə işçinin davranışının bir hissəsinə çevrilmişdir. Bütün bu əsərlərdə müəlliflərin bir suala cavab verməyə çalışdıqları göstəricidir: "Bir insan necə təsirli ola bilər?" Elm tarixində heç vaxt insanların bu suala cavab tapmaqda belə bir marağı olmamışdı. Fikrimizcə global informasiyalaşdırma və məlumatların artan həcmində olan marağın səbəbini "informasiya partlaması" adlandırırlar. Bənzər bir nəticəyə rus yazıçısı psixologiya sahəsində S.Yu. Klyuchnikov belə bir nəticəyə gəlmişdir: Onun fikrincə "Müasir bir insanın şüuru əvvəlkindən daha çox dərəcədə qavrayış kanallarını bağlayan və bir insan üçün tamamilə lazımsız, xaoslu və heterojen bir məlumat axını yaşayır" [1, s.315]. Belə təcavüzkar bir mühitin uzunmüddətli təsiri altında insanlar tez-tez "klip düşüncəsini" inkişaf etdirirlər. "Klip təfəkkürü, məlumat axınının parçalanması ilə xarakterizə olunan, məntiqsiz, obyektlər arasındakı əlaqələri nəzərə almadan bir çox fərqli xüsusiyyətlərini əks etdirən bir prosesdir. Daxil olan məlumatların heterojenliyi, məlumat klipləri arasında keçidin yüksək sürəti, ətraf aləmin qavrayış vahid mənzərəsinin olmamasıdır" [4, s.7].

Bənzər xüsusiyyətlər, yəni: məlumat axınının parçalanması, vahid bir mənzərənin olmaması, xarici və yerli müəlliflərin idarəetmə sahəsindəki işləri ilə xarakterizə edilə bilər. Tez-tez əsas səbəbləri nəzərə almadan və ayrılmaz bir sistem qurmadan fərdi idarəetmə elementlərini və müəyyən miqdarda səthi məlumatları nəzərdən keçirir-lər. Bütün bunlar saxta bilik və uydurma əmələ gətirir. İdarəetmə tarixində bir şəxsin şəxsən daha təsirli olması üçün lazım olan bütün idarəetmə elementlərini nəzərə alacaq bir sistem qurma cəhdləri olmuşdur. Onlardan iki məşhur nümunə göstərə bilər. Birincisi İnsan Dizaynı adlanır. Bu sistem planlaşdırma, təşkilat, motivasiya, nəzarət kimi idarəetmə funksiyalarını həyata keçirmək üçün yaradılmışdır. Bununla birlikdə, bu sistemin idarəetmə elmi ilə heç bir əlaqəsi yoxdur və bu səbəbdən müəlliflərə görə, yalançı elm adlanır. İkincisi, "Həyat idarəetməsi" adlanır, müəlliflərin tərifinə görə, həyatın idarə olunması bir insanın həyatını idarə etmək üçün kompleks bir texnologiyadır. İlk dəfə "həyatın idarəedilməsi" termini 2003-cü ildə vaxtın idarə olunmasına həsr olunmuş bir konfransda ortaya

çıxdı [5, s.165]. Bu sistem klassik idarəetmə funksiyalarına əsaslanır: vəziyyət təhlili, planlaşdırma, təşkilatlanma, motivasiya, nəzarət. Bu sistemdən istifadə edərək müəlliflərə görə bəzi məlumatları sistemləşdirmək və bununla da iş və həyat keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq mümkündür. Bununla birlikdə, sistemin "quru" olmasını və gündəlik həyatda tətbiq edilməsini çətinləşdirən psixologiya ilə heç bir əlaqə olmadığını qeyd etmək lazımdır. Müəlliflərin işin təşkili (D. Allen, V.V. Letunovski), planlaşdırma (B. Moran, M. Lennington), prioritetləşdirmə (L. Hevit, D. Canfield, M.V. Hansen), zaman idarəçiliyi (T. Brian, G.A. Arkhangelsky) və populyar psixologiya (S. Covey) barəsində tədqiqatlarında verilən tövsiyələri daha uğurludur. Bu kimi mövzularda elmi əsərlərin sayı hər il artır, amma yenə də bütün bu işləri birləşdirəcək bir termin yoxdur. Nəticədə, Şerbbakov A.S. gələcəkdə yuxarıda göstərilən əsərlərin əksəriyyətini birləşdirə biləcək "şəxsiyyət idarəçiliyi" termini təklif etmişdir. Əsas bibliografik məlumat bazaları "RSCI", "Scopus", "Web of Science", "Google" və "Yandex" axtarış motorlarının monitorinqi "şəxsiyyət idarəçiliyi" termini üçün oxşar bir konsepsiya ortaya qoymadı. Şəxsiyyətin idarə olunması, işdə və həyat keyfiyyətində səmərəliliyin artırılmasına yönəlmiş bir şəxsin özünü tanıma və özünü təşkil etmə sistemidir. Şəxsiyyət idarəçiliyi aşağıdakı kimi elmlərə əsaslanır: idarəetmə, psixologiya, fəlsəfə, biologiya. Şəxsiyyət idarəetməsi neoklassik idarəetmə paradigmasının bir hissəsidir, onu genişləndirir.

Yuxarıda göstərilənlərə əsaslanaraq fərdi idarəetmənin formalaşması üçün aşağıdakı ilkin şərtləri ayırmaq olar: 1. İstehsalın artan elm intensivliyi və texnoloji strukturlarda perspektivli dəyişiklik. 2. İnsanı aqressiv bir informasiya mühitinin təsirindən qorumaq üçün bir vasitə kimi klip düşüncəsinin formalaşması. 3. İdarəetmə və psixologiya, biologiya, fəlsəfə üzrə bir-birilə vahid bir terminlə birləşməyən, lakin məzmun ilə oxşar cəhətləri olan işlərin ilbəil miqdarının artması. 4. Bibliografik verilənlər bazalarında: "RSCI", "Scopus", "Web of Science" "Google" və "Yandex" axtarış motorlarında "Şəxsiyyətin idarə edilməsi" termini üçün oxşar konsepsiyanın olmamasıdır.

Açar sözlər: şəxsiyyət idarəetməsi, idarəetmə, şəxsiyyət, neoklassik paradigma, idarəetmə paradigmaları.

ƏDƏBİYYAT

1. Ключников С.Ю. Мастер жизни. Психологическая защита в социуме. М. : Беловодье, 2001. 592 с.
2. Druker P.F. Management. Challenges of the XXI century. М. : Mann, Ivanov and Ferber, 2012, P. 387.
3. Allen D. Getting Things Done: The art of Stress– Free Productivity. Moscow : Mann, Ivanov and Ferber, 2018, P. 416.
4. Covey S.R. The 7 Habits of Highly Effective People: Restoring the Character Ethic. Moscow : Alpina Publisher, 2018, P. 398.
5. Moran B. The 12 Week Year: Get More Done in 12 Weeks than Others Do in 12 Months / B. Moran, M. Lennington. Moscow : Mann, Ivanov and Ferber, 2014, P. 208.
6. Arkhangelsky G.A. A time drive. How to manage to live and work. Moscow : Mann, Ivanov and Ferber, 2014, P. 272.

7. Training company «SOVA» [electronic resource]. URL: <https://business-trener.ru/lajf-menedzhment/> (accessed 25.05.2018).

NEOLOGİZMLƏRİN SEMANTİK ADAPTASIYASINDA SOSİOPSİXOLİQNİSTİK FAKTORLARIN ROLUNA DAİR

Yusifova Zeynəb

Azərbaycan Dillər Universiteti

q.zeyneb@gmail.com

Məlumdur ki, neologizmlərin yaranması, digər dillər tərəfindən mənimsənilməsi və s. əlaqəli proseslər bir çox psixolinqvistik şərtlənmələrlə müşayiət olunur (bununla bağlı daha ətraflı bax: [3, s.3-18]). Bu sırada ayrı-ayrı siyasi liderlərinin şəxsiyyətinin rolunun kütlə psixologiyasına təsirindən törəyən “fəsadlar” (*məsələn, D.Trampın **fake news** peyorativ semantikali neologizmin geniş areala yayılmasındakı rolunu xatırlamaq yerinə düşərdi* [1, s.50-51], habelə bilinqvem, polilinqvem liderlərin ana dilinin zənginləşməsindəki rolu (*eynilə irəlində izləyəcəyimiz **feyk** neologizmin mənimsənilməsində olduğu kimi*) və s. məqamlar da sosiopsixolinqvistik araşdırmaların obyektini təşkil edir. İlk olaraq qeyd edək ki, **feyk** neologizmi ingilis dilindən digər dillərə, o cümlədən Azərbaycan dilinə interferensiya mərhələsindən “ötərək” keçid etmişdir. Yəni, ilk mərhələdə qloballaşan dünyanın aparıcı beynəlxalq ünsiyyət vasitəsi kimi ingilis dilinin kütləvi və dominant bilinqvistik və polilinqvistik mühit yaratma potensialı interferensiyayı “törəyir”, növbəti mərhələdə isə dil mənimsənilən yeni sözü adaptasiya etməyə müvəffəq olaraq, alınma neologizm kimi öz terminoloji dövryyəsinə daxil edir. N.S.Belyakova, Y.A.İvanovanın araşdırmalarından da məlum olduğu kimi, resipiyent dildə donar dilin pressinqi əsasında interferensiya faktlarının meydana gəlməsi və sonrakı mərhələdə bu leksik interferensiyaların alınma neologizm statusu qazanması yolu bir çox dillər üçün səciyyəvi olan leksik zənginləşmə yollarından hesab edilir (daha ətraflı bax: [2, s.20-26]). İnterferensiyaların müəyyən məhdud çevrə üçün səciyyəvi olan mənimsəmə faktlarını təcəssüm etdirməsindən çıxış edərək deyə bilərik ki, **feyk** termini də ilkin mərhələdə, ingilis dilinə yüksək səviyyədə bələd olan **bilinqvem, polilinqvem** azərbaycanlıların nitqinin inventarı kimi daxil olmuşdu, onların media diskursundakı aktivliyi sayəsində 2017-2020-ci (27 sentyabra qədər) illərdə adaptasiyasının birinci mərhələsini keçmişdi. Xatırladaq ki, bu terminin Azərbaycan dilinin terminoloji inventarına daxil olmasında müstəsna rol oynamış ölkə prezidentinin – İlham Əliyevin özü də, polilinqvem olması etibarını ilə, mənbə dildən birbaşa mənimsənilmələr üçün maneəsiz (yəni, tranzit-dilsiz) istifadə imkanlarına malikdir.

Məlumdur ki, Qarabağ müharibəsi dövründə aparılan informasiya savaşında düşmən tərəfinin yaydığı saxta məlumatların adlandırılması məqsədilə, lakonik və dəqiq nominasiya vahidinə ehtiyac yaranmışdı. “**Saxta**” sözünün dilimizdəki mənə tutumunun geniş olması onun bilavasitə xəbər saxtakarlığının adlandırılması baxımından *əlverişlilik əmsalını aşağı salırdı*. Bu

baxımdan, ani olan “**stimul-reaksiya**” keçidinin gerçəkləşdirilməsi üçün dil öz təbii ehtiyacını qarşılayaraq, leksik inventarına həmin termini belə demək olarsa, “transfer” etdi. Xatırladaq ki, “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə verilən təfsirə əsasən, **saxta** sözü dilimizdə aşağıdakı iki mənə istiqamətində işləklik nümayiş etdirir: “1. *Əsli olmayan, uydurma, yalan, oxşadılaraq qayrılmış və ya yazılmış; qəlp. Saxta vəkalətnamə. Saxta etibarnamə.*; 2. məcazi anlamda: *Süni, yapma, yalan, qeyri-səmimi. Saxta gülüş. Saxta söz. Saxta məğrurluq.*”. Göründüyü kimi, **saxta xəbər** ifadəsindəki həmin sözün anlamının **feyk xəbər**, feyk terminləri ilə ortaq semantik sahəyə malik olmaması səbəbiylə, cəmiyyət özünün həyatı tələblərini (informasiya mübadiləsində uğurlu nominasiya vahidinin seçimi ilə çevik və operativ xəbər ötürücülüynün təmin edilməsi intensiyasını) qarşılayaraq, həmin semantik mövqelərdə, məhz, feyk sözünə üstünlük vermişdi. Belə ki, “saxta xəbər” ifadəsinin mənə yükü “yanlış, təsadüfən səhv verilmiş xəbər” anlamını da ehtiva etdiyi halda, feyk xəbər ifadəsinin semantik tutumu bilərəkdən, müəyyən siyasi, iqtisadi maraqlarının reallaşdırılması naminə məqsədyönlü şəkildə, destabilizasiyanı hədəf alan məlumatların ötürülməsini əks etdirir. Yəni, birinci halda **illokutiv intensiya** qabarıq olmadığı halda, bəzi hallarda isə ümumiyyətlə mövcud olmadığı halda, feyk xəbərlə bağlı məlumatlarda birmənalı şəkildə **illokusiya semantikasi** əks olunmaqdadır.

Həmin sözün 44 günlük Vətən müharibəsindəki işlənmə tezliyi və işlənmə mövqeləri ilə bağlı monitorinqi onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan siyasi terminologiyası üçün neologizm olan bu termin həmin qısa zaman kəsiyində daha öncəki (2020-ci ilə qədərki) dövrdə olduğuna nəzərən dəfələrlə daha çox istifadə edilmişdi. Təkcə onu demək kifayətdir ki, ölkə prezidenti İlham Əliyevin “Əl-Ərəbiyə” televiziya kanalına müsahibədə bu yeni alınma termindən **4 dəfə** və fərqli kombinasiyalarda istifadə olunmuşdu: *Sizə deyə biləcəyim digər bir məsələ ondan ibarətdir ki, ermənilər başqa bir feykhəbər yayıblar ki, Türkiyəyə məxsus F-16 Ermənistanın Su-25 təyyarəsini vurub. Bu, feyk xəbər idi. Bu feyk xəbər mediaya təqdim olundu.* Prezidentin “BBC News”-a verdiyi müsahibədə isə feyk xəbər neologizmindən **11 dəfə** (Əlbəttə, bu, feyk xəbərdir. Biz Qərbi mediasını yaxından müşahidə edirik və bu qırx gün ərzində mənim bəlkə də, otuz müsahibəm olub.); CNN kanalına müsahibəsində **6 dəfə** (-Mən bunu birmənalı şəkildə deyirəm və hətta sizə bir erməni feyk xəbəri haqqında da söyləmək istəyirəm.); “Əl-Cəzirə” kanalına müsahibəsində **8 dəfə**: (Eynilə Türkiyəyə məxsus F-16-nın onların Su-25-ni vurması kimi feyk xəbərdir.); Fransanın “Fiqgaro” qəzetinə müsahibəsində **3 dəfə** (Hesab edirəm ki, indi hər kəs bunun Ermənistan tərəfindən feyk xəbər olduğunu başa düşür.); “Fox News” kanalına müsahibəsində **4 dəfə** istifadə etmişdi. Məhz, siyasi lider tərəfindən həmin kütləvi istifadə nəticəsində feyk neologizminin Azərbaycan ədəbi dilinin terminoloji dövryyəsinə daxil olması mümkün olmuşdu.

Açar sözlər: neologizm, psixolinqvistika, sosiopsixolinqvistika.

ƏDƏBİYYAT

1. <https://president.az/articles/41712>
2. Holubnycha L., Kostikova I., Besarab T., Moshtagh Y., Lushchik Y., Dolgusheva O. Semantic and Structural Aspects of Donald Trump’s Neologisms // Neologisms. Postmodern Openings, 11(2 Supl 1), 43-59. <https://doi.org/10.18662/po/11.2Sup1/178>

3. Белякова Н.С., Иванова Е.А. Явление интерференции в языковом пространстве городской визуальной среды. Межкультурная коммуникация и СМИ, 2017, №8, с. 20-26.
4. Тогоева С И. Психолингвистические проблемы неологии, автореферат дис. доктор филол. наук, Тверь 2000, 51 с.